Vol. 19 (2) 2022 • UDK 33 • ISSN 1820-3159

MEGATREND REVIJA
MEGATREND REVIEW

2 | 2022

MEGATREND UNIVERZITET
BEOGRAD, 2022.

Vol. 19, № 2, 2022.

MEGATREND REVIJA
MEGATREND REVIEW

2/2022

Megatrend univerzitet, Beograd
Megatrend University, Belgrade

MEGATREND REVIJA • MEGATREND REVIEW

№ 2/2022

Izdavački savet / Publishing Council:

Predsednik izdavačnog saveta / President of the Publishing Council:
Professor Mića JOVANOVIĆ, PhD

Članovi iz inostranstva / International Members:
Yossef BODANSKY – Director of Research, The International Strategic Studies Associations, USA; Director of Global panel America (Global panel foundation)
Professor Jean-Jacques CHANARON, PhD – Grenoble Ecole de Management, France
Academician Vlado KAMBOVSKI – Macedonian Academy of Sciences and Arts, Skopje, FYR Macedonia
Professor Žarko LAZAREVIĆ, PhD – Institute for Contemporary History, Ljubljana, Slovenia
Professor Norbert PAP, PhD – University of Pécs, Hungary
Professor Sung Jo PARK, PhD – Free University, Berlin, Germany

Članovi iz Srbije / Members from Serbia:
Professor Miljojko BAZIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade
Professor Dragan NIKODIJEVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade
Professor Milivoje PAVLOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade
Professor Vladimir PRVULOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade
Professor Milan STAMATOVIĆ, PhD – Metropolitan University, Belgrade
Professor Slobodan STAMENKOVIĆ, PhD – Megatrend University, Belgrade

Izdaje / Published by:
Megatrend univerzitet, Beograd / Megatrend University, Belgrade

Štampa / Printed by:
Tercija DOO, Bor

ISSN 1820-3159

UDK / UDC 33
Svi članci su recenzirani od strane dva recenzenta.
All papers have been reviewed by two reviewers.

Adresa redakcije / Editorial Address:
Megatrend revija / Megatrend Review
Bulevar maršala Tolbuhina 8
11070 Novi Beograd, Srbija
Tel.: (381 11) 220 31 50
Fax: (381 11) 220 30 47

E-mail: megatrendrevija@megatrend.edu.rs
http://megatrendreview.megatrend.edu.rs

Redakcija / Editorial Board:

Glavni urednik / Editor-in-chief:
Professor Vesna BALTEZAREVIĆ, PhD

Pomoćnik glavnog urednika/ Assitant to the Editor in Chief:
Mirjana TOPIĆ

Članovi iz inostranstva / International Members:
Doc. dr Zijad BEĆIROVIĆ, IFIMES, Ljubljana, Slovenia
Professor Vladimir DAVIDOV, PhD – Institute for Latin America, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
Dr. Christophe de JAEGER, Institute de Jaeger, France
Associate Researcher Yury V. KULINTSEV, PhD – North-East Asian Strategic Issues and SCO Center, Institute of Far Eastern Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
Professor Jana LENGHARDTOVÁ, PhD – The University of Economics, Bratislava, Slovakia
Professor Maria de MONSERRAT LLAIRÓ, PhD – Faculty of Economic Sciences, Buenos Aires University, Argentina
Research Professor Domenico MORRONE, PhD – LUM Jean Monnet University, Bari – Casamassima, Italy
Professor Kevin V. OZGERCIN, PhD – Department of Politics, Economics & Law, The State University of New York, USA
Research Fellow & Centre Coordinator Jagannath P. PANDA, PhD – East Asia Institute for Defence Studies and Analyses (IDSA), New Delhi, India

Članovi iz Srbije: **/ Members from Serbia**:

Professor Tatjana CVETKOVSKI, PhD – Faculty of Business Studies, Megatrend University, Belgrade
Professor Vladimir GRBIĆ, PhD – Faculty of International Economy, Megatrend University, Belgrade
Assistant Professor Ratko LJUBOJEVIĆ, PhD, The Faculty of Law, Megatrend University, Belgrade
Professor Emeritus Mijat DAMJANOVIĆ, PhD, Megatrend University, Belgrade
Professor Vladan PAVLOVIĆ, PhD – Faculty of Economics, Kosovska Mitrovica, University of Priština
Professor Beba RAKIĆ, PhD – Faculty of Business Studies, Megatrend University, Belgrade
Associate Professor Vladimir RISTANOVIĆ, PhD – Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade
Assistant Professor Olja MUNTILAK – IVANOVIĆ, PhD – Faculty of Sciences, The Department of Geography, Tourism and Hotel Management, University of Novi Sad, Novi Sad

"Megatrend review" is the leading scholary journal of national importance, according to the classification M51 clasiffied by CEON, and M51 classified by the Ministry of Science of the Republic of Serbia

* * *

"Megatrend Review" is registered in ERIH PLUS – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences

* * *

"Megatrend Review" is registered in DOAJ – Directory of Open Access Journals

* * *

"Megatrend Review" is registered in The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) produced by the London School of Economics and Political Science – Pro Quest Michigan USA.

* * *

"Megatrend Review" is registered and published in EBSCO's (EBSCO Publishing Inc.) Database "Business Source Complete": http://www.ebscohost.com/titleLists/bth-journals.xls

* * *

"Megatrend Review" is registered in GESIS "Knowledge Base SSEE", Leibniz Institute for the Social Science: http://www.cee-socialscience.net/journals/

The Library of Congress Catalog

Megatrend review: the international review of applied economics.

LC Control No.: 2007201331

Type of Material: Serial (Periodical)

Uniform Title: Megatrend Revija. English.

Main Title: Megatrend review : the international review of applied economics.

Published/Created: Belgrade : ill. ; 24 cm.

Description: v. : Megatrend University of Applied Sciences, [2004]-
Year 1, no. 1 ('04)-

ISSN: 1820-4570

CALL NUMBER: HB1 .M44

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

33

MEGATREND revija = Megatrend Review / glavni urednik Vesna Baltezarević. - God. 1, br. 1 (2004)- . - Beograd : Megatrend univerzitet, 2004- (Bor : Tercija). - 24 cm

Tekst na srp. i engl. jeziku. - Preuzeo je: Megatrend review = ISSN 1820-4570. - Drugo izdanje na drugom medijumu: Megatrend revija (Online) = ISSN 2560-3329. - Ima izdanje na drugom jeziku: Megatrend review = ISSN 1820-4570

ISSN 1820-3159 = Megatrend revija

COBISS.SR-ID 116780812

Sadržaj – Contents

Nove marketinške strategije

Nenad Ravić; Radoslav Baltezarević; Nikola Radić
ISTRAŽIVANJE UPOTREBE DIGITALNOG MARKETINGA U MALIM I SREDNJIM PREDUZEĆIMA U REPUBLICI SRBIJI 1–12

Radoslav Baltezarević; Vesna Baltezarević
THE INFLUENCE OF DIGITAL POLITICAL COMMUNICATION SUPPORTED BY NEUROMARKETING METHODS ON CONSUMER PERCEPTION TOWARDS A TOURIST DESTINATION 13–34

Uloga novih tehnologija u savremenom društvu

Olivera Milutinović; Slavica Anđelić; Radoslav Baltezarević
FAKTORI KOJI UTIČU NA PRIMENU MENADŽMENTA ZNANJA 35–54

Jelena Vitomir; Nikola Medan; Goran Vitomir
PRIMENA FORENZIČKOG RAČUNOVODSTVA U PREDUZEĆIMA POSMATRANO U OKVIRU DONOŠENJA UPRAVLJAČKIH ODLUKA TOP MENADŽMENTA U REPUBLICI SRBIJI 55–68

Pravo i nove tehnologije

Svetislav Lutovac; Nikoleta Lutovac
ULOGA DIGITALNIH TEHNOLOGIJA U ORGANIZOVANOM KRIMINALU 69–82

Aleksandar Markovic
E DEMOCRACY AS A PRECONDITION OF DIGIDEMOCRACY 83–92

Ljiljana Mudrinić
POSLJEDICE RAZVOJA NOVIH TEHNOLOGIJA NA LJUDSKA PRAVA SA ASPEKTA MEĐUNARODNOG PRAVA 93–116

Luka Stajić; Aleksandra Nikolova Marković
UTICAJ NOVIH TEHNOLOGIJA NA BEZBEDNOST DECE U GRAĐANSKOM PRAVU 117–128

Bezbednosni izazovi savremenog društva

Anatolij Milovanovic
POJAM I UZROCI NASTANKA ISLAMSKOG TERORIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI 129–144

Milovan Lakušić; Ivana Baltezarević
NATIONAL SECURITY AND THE CHALLENGES OF THE DIGITAL AGE 145-154

Miroslav D. Stevanović; Dragan Ž. Đurđević
POTENTIAL INTERNATIONAL LIABILITY OF STATES FOR THEIR ACTS IN FACING COVID-19 PANDEMIC 155-170

Milovan Lakušić; Sofija Lolić; Julijana Račić
ANALIZA I PROCENA RIZIKA OD PRANJA NOVCA 171–182

Perica Miletić
MESTO INFORMACIONE BEZBEDNOSTI U VELIKIM ORGANIZACIJAMA 183–196

Milovan Lakušić; Sofija Lolić; Julijana Račić
MALOLETNIČKA DELINKVENCIJA KAO PROBLEM SAVREMENOG DRUŠTVA 197–208

Materijalno i duhovno blago Kosova i Metohije - pravni aspekt

Marko M. Milović; Borivoje Baltezarević
PASIVNOST PRIVREMENIH KOSOVSKIH INSTITUCIJA I DELA MEĐUNARODNE ZAJEDNICE U POGLEDU NAPADA NA SRPSKU KULTURNU I DUHOVNU BAŠTINU NA KiM I POKUŠAJA NJENOG PRISVAJANJA 209–218

Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove

Olivera Milutinović; Vojislav Jović
LJUDSKI RESURS U FUNKCIJI PRIKRIVENOG KRIMINALISTIČKOG OBAVEŠTAJNOG IZVORA 219–236

Ljiljana Mudrinić
VIŠESTRUKO DRŽAVLJANSTVO I LICA BEZ DRŽAVLJANSTVA 237–254

Andjelka Račić
NASILJE NAS ŽENAMA – NULTA TOLERANCIJA 255–268

Aleksandra Nikolova Marković
GRAĐANSKO PRAVOSUĐE I GRAĐANSKA PRAVDA 269–286

Andjelka Račić
NASLEDNIČKA IZJAVA – PRAVNO DEJSTVO 287–302

Aleksandra Nikolova Marković; Luka Stajić
GRAĐANSKO PRAVO I DIGITALIZACIJA: IZAZOVI I MOGUĆNOSTI 303–312

Ljiljana Mudrinić
PRAVO EU KAO IZVOR MEĐUNARODNOG PRIVATNOG PRAVA 313-334

Anđelka Račić
PREDMET I POSEBNE VRSTE LEGATA 335–348

Aleksandra Nikolova Marković
GRAĐANSKO PRAVO IZMEĐU ZAKONA I PRECEDENTA 349–358

Značaj i uloga pravnih nauka u rešavanju problematike nestalih lica u oružanim sukobima na prostoru bivše SFRJ i AP Kim

Marko M. Milović
(NE)MOĆ PRAVOSUDNIH INSTITUCIJA ZEMALJA BIVŠE JUGOSLAVIJE U PROCESUIRANJU ODGOVORNIH ZA NESTALA LICA U ORUŽANIM SUKOBIMA 359–368

SPISAK RECENZENATA / LIST OF REVIEWERS 369–372

OSNOVNE INFORMACIJE O ČASOPISU I UPUTSTVO ZA AUTORE 373–382

GENERAL INFORMATION ON THE JOURNAL AND THE INSTRUCTIONS FOR AUTHORS 383–392

Nenad Ravić*
Radoslav Baltezarević**
Nikola Radić***

UDK 004.738.5:659.1(497.11)
005.21

DOI: 10.5937/MegRev2202001R
Originalni naučni rad
Primljen 04.03.2022.
Odobren 17.03.2022.

ISTRAŽIVANJE UPOTREBE DIGITALNOG MARKETINGA U MALIM I SREDNJIM PREDUZEĆIMA U REPUBLICI SRBIJI****

Sažetak: *Digitalni marketing se poslednjih 10-15 godina intenzivno razvija u domaćoj poslovnoj praksi i ide u korak sa razvojem informacionih tehnologija. Digitalizacija poslovanja otvorila je jedan sasvim novi poslovni horizont preduzećima i kreirala je neograničene mogućnosti za razvoj biznisa. U sferi elektronskog poslovanja digitalni marketing je postao toliko značajan da se moderni biznis ne može ni zamisliti bez njega. Mogućnosti primene digitalnog marketinga ne zavise od veličine preduzeća, pa tako i mala i srednja preduzeća imaju obavezu da idu u korak sa trendovima, da steknu digitalnu pismenost i da razviju efektivne strategije digitalnog marketinga. Predmet istraživanja ovog rada je upotreba digitalnog marketinga u malim i srednjim preduzećima u Srbiji. Autori rada sproveli su empirijsko istraživanje u periodu septembar-novembar 2020. godine na uzorku od 87 MSP koja posluju u Srbiji. Za potrebe istraživanja korišćen je Google upitnik koji je distribuiran elektronskim putem ispitanicima. Strukturu ispitanika čine preduzetnici (vlasnici preduzeća), menadžeri i zaposleni. Prvi deo upitnika sadrži formalna pitanja, dok se u drugom delu nalaze stručna pitanja iz oblasti Internet marketinga. U ovom radu biće prikazani rezultati istraživanja sa diskusijom i analizom dobijenih odgovora, uz izvođenje zaključaka i preporuka za buduća istraživanja.*

Ključne reči: *mala i srednja preduzeća, digitalni marketing, komunikacija, promocija*

* Docent, Visoka škola za poslovnu ekonomiju, Beograd, nenad.ravic@vspep.edu.rs

** Profesor, Fakultet za poslovne studije, Beograde, rbaltezarevic@megatrend.edu.rs

*** Docent, Visoka škola za poslovnu ekonomiju, Beograd, nikola.radic@vspep.edu.rs

**** Ovaj rad je rezultat projekta Fakulteta za poslovne studije Univerziteta Megatrend: Nove marketinške strategije (FPSNMS).

1. Uvod

Sektor malih i srednjih preduzeća predstavlja okosnicu razvoja srpske nacionalne ekonomije, jer čini 99,9% od ukupnog broja privrednih subjekata, učestvuje sa 33,6% u BDV Srbije i zapošljava oko 2/3 zaposlenih u nefinansijskom sektoru. Mala i srednja preduzeća promovišu privrednu svojinu i preduzetničke veštine i stimulišu rast društvenog proizvoda, povećanje broja privrednih subjekata i otvaranje novih radnih mesta, podizanje životnog standarda i ojačavaju međunarnodnu konkurentsku poziciju zemlje[1].

U savremenoj poslovnoj praksi marketing funkcija profilisala se kao jedna od najznačajnijih poslovnih funkcija u preduzećima. Globalizacija i tehnološke promene dovele su do razvoja e-biznisa i e-trgovine, pa je, u sladu sa tim, i u marketingu došlo do promena, tj. ekspanziju je doživeo digitalni marketing. Putem digitalnih medija preduzeća mogu vrlo efikasno da komuniciraju sa potrošačima i ostalim stejkholderima. Značaj marketinških komunikacija ne zavisi mnogo od veličine biznisa, pa tako i mala i srednja preduzeća imaju obavezu da permanentno komuniciraju sa svojim potrošačima. Putem marketinške komunikacije mala i srednja preduzeća plasiraju osnovne informacije u vezi sa proizvodom koji prodaju, edukuju potrošače o prednostima koje proizvod pruža, o njegovoj nameni, tj. o tome koje potrebe mogu zadovoljiti kupovinom istog i pozivaju kupca na akciju[2].

2. Digitalni marketing

Digitalni marketing predstavlja postizanje marketinških ciljeva kroz primenu Interneta i drugih digitalnih tehnologija u poslovanju[3]. Digitalni marketing nastaje zahvaljujući promenama u tehnologiji i uticaju tehnoloških promena na potrošače. Digitalni marketing ne zahteva značajnije angažovanje finansijskih sredstava i zbog toga predstavlja nezaobilaznu komponentu tržišne orijentacije preduzetnika[4]. U digitalnom marketingu komunikacija je dvosmerna, čime se obezbeđuju povratne informacija sa tržišta koje se, potom, koriste u procesu odlučivanja.

---

1 Ravić, N. Đekić, M., Radić, N. (2021) Professionalization of managerial functions in SMEs in Serbia with a special emphasis on the financial function. *Megatrend revija*, Univerzitet Megatrend. Vol. 18. br. 3, pp.71-88.

2 Ravić, N., Radić, N., Đekić, M. (2022). Komparativna analiza tradicioinalnih i digitalnih kanala marketinških komunikacija u MSP u Srbiji. ANTiM naučna konferencija, Beograd. Zbornik radova, str.333-347.

3 Mahmutović, K. (2021) *Digitalni marketing: strategije, alati i tehnike*. Univerzitet u Bihaću, Ekonomski fakultet Bihać, str. 7.

4 Njegomir, V. (2020) Digitalni marketing. *Civitas*, 10(1), 52-71.

U digitalnom marketingu trebalo bi da se okružite kreativnim i naprednim saradnicima, koji međusobno motivišu jedni druge da unapređuju svoje veštine. Da bi vaši marketinški ciljevi u digitalnom okruženju bili uspešni, morate biti proaktivni i imati dovoljno samopouzdanja da načinite hrabre poteze, ali i slobodu da ekperimentišete, kako biste uvideli šta zaista donosi velike rezultate[5]. Izučavanje društvenog povezivanja posredstvom Interneta, uglavnom je koncentrisano na mlađu populaciju, jer se smatra da starije osobe nedovoljno koriste proizvode savremenih komunikacionih tehnologija[6]. Pojava mreže unutar virtuelnog prostora redefiniše postojeće oblike komunikacije i prenosa informacija, čime dolazi do „seobe" korisnika mreža iz realnog u virtuelni prostor[7].

Razvoj digitalnog marketinga doneo je brojne promene, kako kod preduzeća, tako i kod potrošača. Promene kod potrošača nastaju zahvaljujući sledećim novim mogućnostima[8]:

- Potrošači mogu da koriste internet kao moćno pomoćno sredstvo za pronalaženje informacija i za kupovinu. Potrošači mogu da uporede cene i karakteristike proizvoda, da pročitaju ocene korisnika i da poruče robu preko Interneta iz bilo kog mesta u svetu, 24 časa, sedam dana u nedelji.
- Potrošači mogu da pretražuju, komuniciraju i da kupuju u pokretu. Potrošači sve više koriste pametne telefone u svakodnevnom životu. Jedno istraživanje je pokazalo da većina vlasnika pametnih telefona u Evropi koristi telefon za istraživanje i kupovinu proizvoda[9].
- Potrošači mogu da iskoriste društvene mreže da prenesu svoja mišljenja i da iskažu lojalnost.
- Potrošači mogu aktivno da komuniciraju o kompanijama. Ukoliko se prijave na mejling-liste, potrošači mogu da primaju marketinške i prodajne materijale, obaveštenja o popustima, kuponima i drugim posebnim ponudama.
- Potrošači mogu da odbiju marketinške aktivnosti koje smatraju neprikladnim. Potrošači mogu da blokiraju onlajn poruke, da preskaču reklamne blokove pomoću digitalnih video-rekordera i da izbegavaju marketinške podsticaje koji se plasiraju poštom ili telefonom.

Preduzetnici moraju da osmisle i dizajniraju web-stranicu koja će biti izraz njene svrhe, istorije, proizvoda i vizije i koja će biti atraktivna na prvi pogled

[5] Baltezarević, R., Ravić, N. (2020) Sinteza između digitalnih marketing strategija i strategija u igri šah. Baština, 217-228, Vol. 30, Br. 52. Institut za srpsku kulturu Priština, Leposavić.

[6] Baltezarević, B., Baltezarević, R., & Baltezarević, V. (2018): "Aktivnosti starijih osoba na onlajn društvenim mrežama", *Megatrend revija*. 15(3), 157-172.

[7] Baltezarević, V., Baltezarević, R. (2017): "Zaštita privatnosti na internetu-evropski model", *Megatrend revija*, 14 (1), 241-252.

[8] Kotler, F. i Keler, K.L. (2017). Marketing menadžment, Data Status i Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd.

[9] Smartphones Shape Habits in Europe (2018). https://www.warc.com/newsandopinion/news/smartphones_shape_habits_in_europe/30470 (pristupljeno 04.09.2022.)

i dovoljno interesantna da podstakne posetioca da je ponovo poseti[10]. Pored web stranica i društvenih mreža, široku primenu u digitalnom marketing ima i e-mail marketing. Prema[11], stopa prodaje nakon slanja e. pošte veća je od stope prodaje na osnovu oglasa na društvenim mrežama, a vrednost je veća za 17%.

Autori Andrew i Galak naveli su ključne prednosti digitalnog marketinga[12]:

1. individualno ciljanje potrošača (masovno prilagođavanje),
2. bolja interakcija sa potrošačima,
3. niski troškovi i
4. praćenje preferencija potrošača (beleženje broja pojedinačnih posetilaca, broj posetilaca koji klikne na određeni proizvod, koliko dugo se zadržavaju korisnici, šta urade na veb-sajtu i šta kliknu nakon toga).

Ciljevi Internte marketinga su[13]:

- Izgradnja imidža,
- Obezbeđivanje informacija,
- Sticanje novih klijenata,
- Promocija kompanije,
- Prodaja putem Interneta,
- Isporuka proizvoda,
- Razvijanje odnosa sa potrošačima, poslovnim partnerima i javnošću.

Direktni marketing putem digitalnih medija stvara dodatne vrednosti, kako za same potrošače, tako i za preduzeća i ostvarenje njihovih poslovnih ciljeva, jer je usmeren prema ciljnim grupama potrošača[14].

Marketinške komunikacije imaju bitnu ulogu i značaj za implementaciju marketing strategije preduzeća, jer omogućavaju uspostavljanje i održavanje kontakta sa potrošačima kao najbitnijim stejkholderima preduzeća. Mogu se posmatrati kao "glas" proizvoda ili usluge, odnosno brenda koji preduzeće želi

[10] Hauser, J.R. et al. (2009). „Website Morphing", Marketing Science, Vol 28, str. 202–223. Kotler, P. (2005), According to Kotler, American Management Association, New York.

[11] Aufreiter, N., Boudet, J. and Weng, V. (2014), „Why Marketers Keep Sending You E-mails", McKinsey Quarterly.

[12] Andrew, T. S. and Galak, J. (2012), „The Effects of Traditional and Social Earned Media on sales: A Study of a Microlending Marketplace", Journal of Marketing Research, Vol 49, str. 624–639.

[13] Ravić, N., Milošević, D., & Minkov, Đ. (2013). Globalne Internet marketing strategije i njihove implikacije na mala i srednja preduzeća. Gender, IT and Marketing issues in entrepreneurship (pp. 246-260). Beograd: Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo.

[14] Smoljić, M., Guzovski, M., & Rudančić, A. (2020). Važnost razvijanja digitalne marketing strategije. Economics&Management: How to cope with disrupted times (pp. 393-399). Ljubljana: UdEkoM Balkan, Faculty of Management - Koper, DOBA Business School, IBF - Skopje.

da promoviše[15]. Marketinške komunikacije se koriste za promociju firme i njene ponude preko odgovarajućih medija koji treba da budu primarno usmereni na pozitivno predstavljanje firme. Cilj je da se u svesti potrošača izazovu i zadrže određeni utisci, kao što su prepoznatljivost i upamtljivost[16].

3. Empirijsko istraživanje upotrebe digitalnog marketinga u MSP u Srbiji

Istraživanje je sprovedeno od strane autora ovog rada u periodu septembar-novembar 2020. godine na uzorku od 87 MSP[17] koja posluju u Srbiji. Preduslov za popunjavanje upitnika je da privredni subjekt spada u sektor MSP prema važećoj zakonskoj regulativi u Srbiji (da ima do 250 zaposlenih, da ostvaruje ukupne godišnje prihode do 35 miliona dinara i da raspolaže imovinom u vrednosti do 17,5 miliona dinara). U sprovođenju istraživanja upotrebljen je Google upitnik koji je elektronskim putem dostavljen ispitanicima. Upitnik je popunilo 87 MSP.

4. Opis uzorka ispitanika

U strukturi uzorka ispitanika muškarci su zastupljeni sa 55,2%, dok žene čine 44,8% uzorka. Kada se radi o starosti ispitanika najzastupljeniji su ispitanici od 25-34 godine života i do 24 godine sa po 33,3%. Ispitanici od 35-44 godine zastupljeni su sa 14,9%, dok ispitanici od 45-54 godine čine 12,6%. Najmanje zastupljeni su ispitanici preko od 55 godina – 5,7%. Što se tiče pozicije ispitanika, najzastupljeniji su zaposleni sa 63,2%, preduzetnici čine 21,8% uzorka, dok su menadžeri zastupljeni sa 14,9%. Među kategorijama privrednih subjekata najzastupljenija su mala preduzeća sa 29,9%, zatim mikro preduzeća sa 36,8%, srednja preduzeća čine 6,9% uzorka, dok su preduzetnici zastupljeni sa 26,4%. U nastavku teksta odgovori ispitanika biće deskriptivno (neki i grafički) opisani.

- Na pitanje "*Da li privredni subjekt u kome radite ima svoj web sajt*?" 58,6% ispitanika odgovorilo je "*da*", dok je 41,4% ispitanika odgovorilo "*ne*".
- Na pitanje "*Da li u privrednom subjektu imate zaposlenog koji se bavi samo marketingom*?" 57,5% ispitanika odgovorilo je "*ne*", dok je 42,5 % ispitanika odgovorilo "*da*".

[15] Domazet, I., Zubović, J., & Simeunović, I. (2012). Analiza procesa razvoja efikasnih marketing komunikacija. Ekonomika: časopis za ekonomsku teoriju i praksu, 58(3), 21-30.

[16] Ćatović, A., Elfić-Zukorlić, E., & Mašović-Muratović, I. (2016). Strategije integrisanih marketing komunikacija u organizaciji. Ekonomski izazovi, 5(9), 77-87.

[17] Sektor MSP obuhvata mikro, mala i srednja preduzeća i preduzetnike

- U okviru pitanja "*Da li svoje proizvode ili usluge promovišete putem reklama na pretraživaču (na primer na Guglu)?*" 59,7% ispitanika je odgovorilo odrično, dok je 40,3% ispitanika odgovorilo potvrdno.
- Na pitanje "*Da li koristite društvene mreže za promociju proizvoda i usluga?*" 65,4% ispitanika odgovorilo je "*da*", a 34,6% odgovorilo je "*ne*".

Naredno pitanje odnosilo se na upotrebu e-mail marketinga u sklopu digitalne marketinške kampanje. 36,8% ispitanika izjavilo je da privredni subjekt u kome rade koristi e-mail marketing, 44,8% odgovorilo je odrično, dok 18,4% ispitanika nije znalo da odgovori na ovo pitanje.

Veoma značajan set pitanja odnosi se na ocenu efikasnosti digitalnih medija u sprovođenju marketinške komunikacije. Od ispitanika je zatraženo da ocene sledeće digitalne kanale: Facebook, Instagram, YouTube, kompanijski Web sajt i blog. Ponuđene su ocene odličan, vrlo dobar, dobar, loš i veoma loš. U nastavku se nalaze grafički prikazi dobijenih odgovora.

Društvena mreža Facebook dobila dobre ocene od strane ispitanika. Globalni trendovi govore da je Instagram postao popularniji od Facebooka-a, a rezultati ovog istraživanja potvrđuju tu tezu.

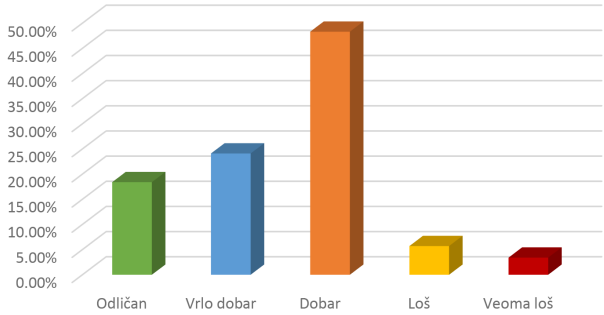

Grafikon 1: *Efikasnost Facebook-a u sprovođenju marketinške komunikacije*
Izvor: *Istraživanje autora*

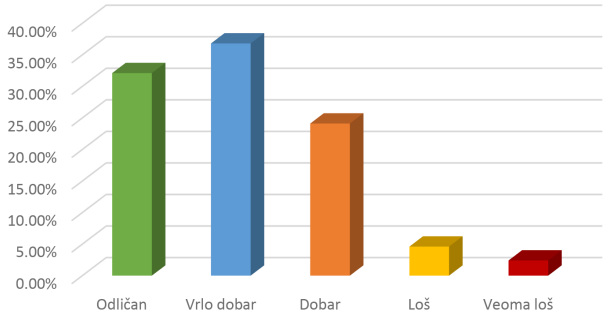

Grafikon 2: *Efikasnost Instagrama u sprovođenju marketinške komunikacije*
Izvor: *Istraživanje autora*

YouTube je platfoma koja se sve više koristi u marketingu za promociju proizvoda. Naši ispitanici su na grafikonu 3 ocenili efikasnost ove platforme u sprovođenju marketinške komunikacije. Ocene efikasnosti kompanijskog web sajta na polju marketinške komunikacije prikazane su na grafikonu 4.

Blogovi su dobili manje visokih ocena, ali je srednja ocena prilično dobra.

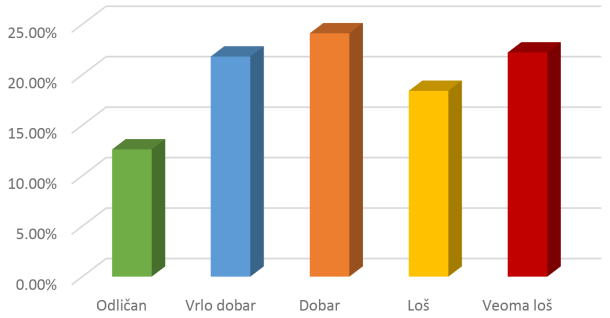

Grafikon 3: *Efikasnost YouTube-a u sprovođenju marketinške komunikacije*

Izvor: *Istraživanje autora*

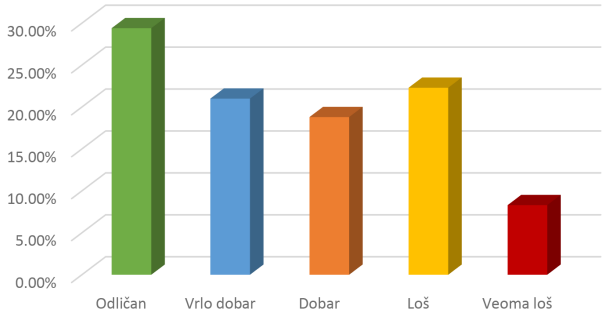

Grafikon 4: *Efikasnost kompanijskog web sajta u sprovođenju marketinške komunikacije*

Izvor: *Istraživanje autora*

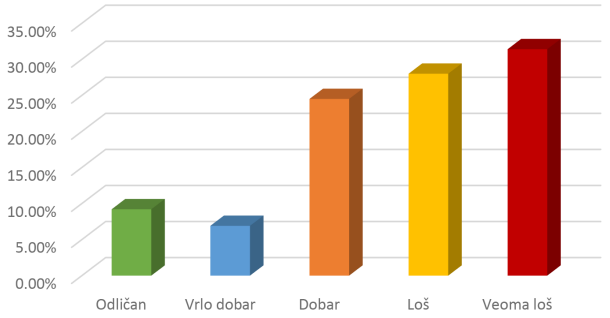

Grafikon 5: *Efikasnost blogova u sprovođenju marketinške komunikacije*

Izvor: *Istraživanje autora*

U narednom pitanju od ispitanika je zatraženo da u kratkim crtama daju svoje mišljenje o digitalnom marketingu i o digitalnim kanalima komunikacije, kao i o njihovoj primeni u poslovanju MSP. U nastavku se nalaze neki od najčešćih zabeleženih odgovora:

„Digitalni kanali su efektivniji, efikasniji i kreativniji".

„Danas je sve od tehnologije mobilno, društvene mreže i aplikacije se najviše koriste".

„Veća posećenost od strane mlađe populacije".

„Brzina i odabir onih informacije koje želim da vidim".

„Brzina komuniciranja i dostupnost informacija".

„Putem digitalnog marketinga i digitalnih kanala komunikacije proizvod može brže i lakše da stigne do potrošača i zainteresuje ga".

„Digitalno oglašavanje je pristupačno i efikasno".

Diskusija

Istraživanje je pokazalo da 41,4% anketiranih MSP nema sopstveni web sajt. Na prvi pogled deluje da je to zaista veliki procenat MSP koja nemaju svoj sajt, ali objašnjenje se može potražiti u činjenici da preduzetnici čine 26,4% strukture ispitanika, a mikro preduzeća 36,8%. Ove dve kategorije privrednih subjekata uglavnom nemaju web sajt (to pogotovo važi za preduzetnike), već se fokusiraju na društvene mreže i nastoje da putem, pre svega, Instagrama i Facebook-a promovišu svoje proizvode i usluge.

Rezultati istraživanja pokazuju da 57,5% anketiranih MSP nema zaposlenog koji se bavi samo marketingom. Razlog za to je isti kao i kod prethodnog pitanja. Preduzetnici i mikro preduzeća nemaju dovoljno ljudstva da bi mogli da odrede zaposlenog koji će se baviti samo marketingom. Naprotiv, u mikro preduzećima postoji potreba da svega nekoliko zaposlenih pokrije celokupan obim posla, a to znači da će svaki zaposleni obavljati veći broj heterogenih poslova, bez mnogo mogućnosti za specijalizaciju.

Analizom dobijenih odgovora može se primetiti da MSP u Srbiji više pažnje posvećuju oglašavanju na društvenim mrežama, nego oglašavanju na samom pretraživaču (npr. na Guglu). Razlog za to ogleda se u velikoj popularnosti društvenih mreža, pre svega Instagrama i Facebook-a. Istraživanje je pokazalo da nešto više od trećine anketiranih MSP koristi e-mail marketing u svom poslovanju.

Što se tiče efikasnosti digitalnih medija u sprovođenju marketinške komunikacije, očekivano, najviše odličnih i vrlo dobrih ocena dobio je Instagram. Odmah za njim ide Facebook, koji je dobio manje odličnih i vrlo dobrih ocena, ali je zato dobio veći broj dobrih ocena. Zatim slede kompanijski web sajt, YouTube i blogovi.

Kada se radi o mišljenju ispitanika o o digitalnom marketingu i o digitalnim kanalima komunikacije, ispitanici su istakli efikasnost i brzinu komuniciranja, pristupačnost u smislu da digitalno oglašavanje ne izaziva visoke troškove, dostupunost informacija, veću posećenost od strane mlađe populacije i sl. Među odgovorima možemo izdvojiti i kreativnost u osmišljavanju promotivnih poruka.

Zaključak

Istraživanje sprovedeno u periodu septembar-novembar 2020. godine na uzorku od 87 MSP koja posluju u Srbiji pokazalo je da MSP u određenoj meri primenjuju tehnike digitalnog marketinga, ali i da postoji prostor za napredak na tom polju. Vremenom su privredni subjekti iz ovog sektora ovladali određenim veštinama iz domena digitalnog marketinga i može se reći da postoji bazično razumevanje značaja digitalnog marketinga za poslovanje MSP. Oglašavanje na društvenim mrežama više nije tabu tema u malom biznisu u Srbiji. Ipak, činjenica je da postoje znatne mogućnosti za unapređenje digitalnog marketinga u sektoru MSP u Srbiji. Treba raditi na tome da privredni subjekti obezbede svoje integrisano i sveobuhvatno online prisustvo umesto parcijalnih rešenja. Postoje brojna MSP koja, primera radi, imaju nalog na Instagramu, ali nemu svoj web sajt ili koriste samo Facebook. Poseban problem je to što ne postoji povezanost digitalnih platformi, pa se često dešava da na Facebook stranici ili Instagram nalogu ne postoji link koji vodi ka web sajtu firme i obrnuto. Na kraju, može se zaključiti da su dobijeni rezultati ohrabrujući i da treba nastaviti sa razvojem veština i znanja iz oblasti digitalnog marketinga.

Reference

- Andrew, T. S. and Galak, J. (2012), „The Effects of Traditional and Social Earned Media on sales: A Study of a Microlending Marketplace“, Journal of Marketing Research, Vol 49, str. 624–639.
- Aufreiter, N., Boudet, J. and Weng, V. (2014), „Why Marketers Keep Sending You E-mails“, McKinsey Quarterly.
- Baltezarević, V., Baltezarević, R. (2017): “Zaštita privatnosti na internetu-evropski model”, *Megatrend revija*, 14 (1), 241-252.
- Baltezarević, B., Baltezarević, R., & Baltezarević, V. (2018): “Aktivnosti starijih osoba na onlajn društvenim mrežama”, *Megatrend revija*. 15(3), 157-172.
- Baltezarević, R., Ravić, N. (2020) Sinteza između digitalnih marketing strategija i strategija u igri šah. Baština, 217-228, Vol. 30, Br. 52. Institut za srpsku kulturu Priština, Leposavić.

- Ćatović, A., Elfić-Zukorlić, E., & Mašović-Muratović, I. (2016). Strategije integrisanih marketing komunikacija u organizaciji. Ekonomski izazovi, 5(9), 77-87.
- Domazet, I., Zubović, J., & Simeunović, I. (2012). Analiza procesa razvoja efikasnih marketing komunikacija. Ekonomika: časopis za ekonomsku teoriju i praksu, 58(3), 21-30.
- Hauser, J.R. et al. (2009). „Website Morphing", Marketing Science, Vol 28, str. 202–223. Kotler, P. (2005), According to Kotler, American Management Association, New York.
- Kotler, F. i Keler, K.L. (2017). Marketing menadžment, Data Status i Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd.
- Mahmutović, K. (2021) *Digitalni marketing: strategije, alati i tehnike*. Univerzitet u Bihaću, Ekonomski fakultet Bihać, str. 7.
- Njegomir, V. (2020) Digitalni marketing. *Civitas*, 10(1), 52-71.
- Ravić, N. Đekić, M., Radić, N. (2021) Professionalization of managerial functions in SMEs in Serbia with a special emphasis on the financial function. *Megatrend revija*, Univerzitet Megatrend. Vol. 18. br. 3, pp.71-88.
- Ravić, N., Milošević, D., & Minkov, Đ. (2013). Globalne Internet marketing strategije i njihove implikacije na mala i srednja preduzeća. Gender, IT and Marketing issues in entrepreneurship (pp. 246-260). Beograd: Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo.
- Ravić, N., Radić, N., Đekić, M. (2022). Komparativna analiza tradicioinalnih i digitalnih kanala marketinških komunikacija u MSP u Srbiji. ANTiM naučna konferencija, Beograd. Zbornik radova, str.333-347.
- Smartphones Shape Habits in Europe (2018). https://www.warc.com/newsandopinion/news/smartphones_shape_habits_in_europe/30470 (pristupljeno 04.09.2022.)
- Smoljić, M., Guzovski, M., & Rudančić, A. (2020). Važnost razvijanja digitalne marketing strategije. Economics&Management: How to cope with disrupted times (pp. 393-399). Ljubljana: UdEkoM Balkan, Faculty of Management - Koper, DOBA Business School, IBF - Skopje.

Nenad Ravić
Radoslav Baltezarević
Nikola Radić

UDC 004.738.5:659.1(497.11)
005.21

DOI: 10.5937/MegRev2202001R
Original scientific paper
Received 04.03.2022.
Approved 17.03.2022.

RESEARCH ON THE USE OF DIGITAL MARKETING IN SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *Digital marketing has been intensively developing in domestic business practice for the last 10-15 years and is keeping pace with the development of information technologies. Digitization of business has opened up a completely new business horizon for companies and has created unlimited opportunities for business development. In the sphere of electronic business, digital marketing has become so important that modern business cannot be imagined without it. The possibilities of applying digital marketing do not depend on the size of the company, so even small and medium-sized companies have the obligation to keep up with trends, to acquire digital literacy and to develop effective digital marketing strategies. The subject of research in this paper is the use of digital marketing in small and medium-sized enterprises in Serbia. The authors of the paper conducted empirical research in the period September-November 2020 on a sample of 87 SMEs operating in Serbia. For the purposes of the research, a Google questionnaire was used, which was distributed electronically to the respondents. The structure of respondents consists of entrepreneurs (business owners), managers and employees. The first part of the questionnaire contains formal questions, while the second part contains professional questions in the field of Internet marketing. This paper will present the results of the research with a discussion and analysis of the answers received, along with drawing conclusions and recommendations for future research.*

Keywords: *small and medium enterprises, digital marketing, communication, promotion*

Radoslav V. Baltezarević*
Vesna Baltezarević**

UDC 316.658.4:316.772.5
338.487:659.1
316.472.4:004.738.1
DOI: 10.5937/MegRev2202013B
Original scientific paper
Received 20.04.2022.
Approved 15.05.2022.

THE INFLUENCE OF DIGITAL POLITICAL COMMUNICATION SUPPORTED BY NEUROMARKETING METHODS ON CONSUMER PERCEPTION TOWARDS A TOURIST DESTINATION***

Abstract: *Digital political communication is developing in parallel with the modernization of information and communication technologies. In an effort to design political messages as adequately as possible neuromarketing methods, that have already had astonishing commercial results, are increasingly being applied. These methods make it possible to find hidden subconscious information in the minds of consumers. Experts in the field of political marketing, wanting to communicate with the younger population, are increasingly employing social media influencers and use the benefits of electronic word-of-mouth communication (eWOM). Their posts are generally considered to be a credible source of information and tend to be viral (spread exponentially through the digital environment). Influencers have the power to encourage followers to engage in a discussion of a particular political phenomenon and share such information with other Internet users. Social media influencers can contribute to building a positive image of political candidates by presenting them as charismatic, ordinary people. In some situations, consumers may associate politically motivated communication with a tourist destination, which can have both positive and negative consequences depending on consumer attitudes towards a particular issue. Negative political comments (for example, messages placed in a digital environment by owner of tourist facility can cause a crisis on the website, and lead to a wave of electronic negative word-of-mouth communication (eWOM) and even boycott by consumers, which as a consequence can significantly endanger the company's image.*

Keywords: *Digital political communication, Digital environment, Neuromarketing, Electronic word of mouth (eWOM), Social media influencers, Tourist destination.*

* Professor, Faculty of Business Studies, Megatrend University, Belgrade; r.baltezarevic@gmail.com

** Professor, Faculty of Law, Megatrend University, Belgrade; vbaltezarevic@megatrend.edu.rs

*** This paper is the result of the project of the Faculty of Business Studies, Megatrend University: New Marketing Strategies (FPSNMS).

1. Introduction

Today, political marketing is becoming an unavoidable strategy of political communication. Modern times require more advanced approaches, which is why politics and marketing experts are increasingly turning to the digital environment, aware that traditional communication techniques are no longer enough to win elections.[1] The rapid development of technology, led many academics and experts in the field of political marketing, to transfer the incredible results of neuromarketing to the political sphere, and to benefit from its new methods and techniques by understanding the minds of political consumers.[2] Organizations today should communicate with consumers using more efficient and creative techniques, in order to be noticed and survive in an increasingly competitive market.[3] It can be said that the basic difference between traditional marketing and neuromarketing techniques is the direct impact on consumer consciousness, through an attempt to understand the decision-making mechanism in his brain.Neuromarketing methods deal with in-depth (often hidden) psychological analysis of the influence of the irrational in the decision-making process.[4] Neuromarketing experts are increasingly using experimental research to advance their strategic marketing initiatives based on a series of conclusions about different segments of the population. Segmentation of relevant populations into certain groups based on their characteristics has changed with the development of consumer analytics, so that psychographic data (information on tastes, attitudes, preferences and personality types) show that they improve the ability to predict message strategies based on demographic data.[5]

Nowadays, understanding the non-verbal cues and personality traits of political consumers can help achieve a functional match between candidates and their supporters, and thus be used successfully to predict the outcome of political campaigns.[6] Voting behavior is based more on understanding the minds and feelings of voters and how they interact with the complex functions that elections

1 Baltezarević, R., Baltezarević, B., Baltezarević, V., Kwiatek, P. & Baltezarević, I.,(2019): Political marketing in digital games: 'game over' for traditional political marketing methods. *Acta Ludologica*, Vol. 2, No. 2, pp. 28-47. ISSN 2585-8599. e-ISSN 2585-9218. EV 5620/18

2 Lieberman, M.D., Shreiber, D. and Ochsner, K.M., (2003): Is political cognition like riding a bicycle? How cognitive neuroscience can inform research on political thinking, *Political Psychology*, Vol. 24 No. 4, pp. 681-704.

3 Baltezarević, I. & Baltezarević, R., (2019): Prikriveno oglašavanje u novim medijima, *Baština*, sv. 48, pp. 171-179. UDK 659.1 doi: 10.5937/bastina1948171B

4 Lindstrom, M., (2010): *Buyology*, (Crown Publishing Group, New York, NY).

5 Sandy, C. J., Gosling, S. D., & Durant, J., (2013): Predicting consumer behavior and media preferences: The comparative validity of personality traits and demographic variables. *Psychology &Marketing*, *30*(11), 937–949.

6 Olivola, C.Y. and Todorov, A., (2010): Elected in 100 milliseconds: appearance-based trait inferences and voting, *Journal of Nonverbal Behavior*, Vol. 34 No. 2, pp. 83-110.

serve in democracies. These interactions are examined precisely by political neuromarketing, which claims that voters generally support politicians whose traits match their traits.[7]

Among the most common neuromarketing strategies on social networks are telling stories on social media platforms as an effective way to share emotions and connect with Internet users with a similar experience. It is desirable that such ads (storytelling) do not last longer than 20 seconds. Posts of macro influencers (celebrities) also play a very important role. Social media posts and ads are thought to connect consumers to products more personally than a television ad.[8] Neuromarketing is an area that is rapidly expanding in politics. According to some studies, there are certain areas of the brain that are activated when political candidates publish statements.It was found that when people are subjected to political advertising stimuli, activation of the medial prefrontal cortex is associated with the continued support of the political candidate represented in the political advertisement. Also, when individuals change their preferences from one candidate to another, it has been noticed that the lateral prefrontal cortex is intensely active.[9]

The majority of social media users are people between the ages of 16 and 30, and nearly 70% of them follow influencers and believe their recommendations.[10] Neuroscience has shown that viral posts on social media with a high level of user engagement are mostly initiated by influencers who understand and communicate precisely with the target audience.[11] Many scholars today believe that there is a strong link between the political environment and tourism development.[12] Negative messages that appear on social media can influence tourists' decision-making and change their plans.Social media can play a major role in creating a better image of tourism, but they must be used carefully.[13] Recent research in the field of tourism, in the case of a large number of countries, has shown the impact of

7 Caprara, G.V. and Zimbardo, P.G., (2004): Personalizing politics: a congruency model of political preference, *American Psychologist*, Vol. 59 No. 7, pp. 581-594.

8 Premnath, D., Nateson, C., (2021): Applications Of Neuromarketing Sciences On Digital Marketing Models - A Theoretical Frame Work. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education*, Trabzon Vol. 12, Iss. 7, 3127-3132.

9 Ariely D., Berns G. S., (2010): Neuromarketing: the hope and hype of neuroimaging in business. *Nature reviews Neuroscience*, vol. 11, p. 284-292.

10 Mañas-Viniegra, L., Núñez-Gómez, P. & Tur-Viñes, V., (2020): Neuromarketing as a Strategic Tool for Predicting How Instagramers Have anInfluence on the Personal Identity of Adolescents and Young People in Spain.*Heliyon*, 6(3), e03578

11 Sheldon, P. & Bryant, K., (2016): Instagram: Motives for its Use and Relationship to Narcissism and Contextual Age. *Computers in Human Behavior*, 58, 89-97

12 Jayawardena, Richard Teare, C., & Jayawardena, C., (2013): Innovative solutions for future tourism development in Sri Lanka (2013-2026). *Worldwide Hospitality and TourismThemes, 5*(5), 512-531.

13 Faraj,F., Chible, H., (2020): Effect of Social Media on Tourism during Lebanese Political Crisis, *Journal of Tourism and Hospitality Management,* Vol. 8, No. 1, pp. 82-92

positive and negative word of mouth communication (WOM) on tourism products. A New Zealand-based study found that negative word of mouth (WOM) can have a huge impact on a destination's image, as disgruntled visitors spread unpleasant comments about their experiences.[14] Similarly, a study based on Caribbean countries found that in situations where locals show hostile feelings towards tourists, the result is a negative WOM which could result in a decline in the industry.[15] For example, a hotel's reputation gets worse if the relative weight of negative comments is higher than positive ones,[16] because negative comments have a stronger effect than positive or neutral ones, because they seem more credible for consumers.[17] Also, the possibility of electronic word of mouth (eWOM), which occurs when both positive and negative comments are present at the same time, must be considered.[18]

This mixture of positive and negative comments about a tourist destination or tourist facility may be the result of sensitive political attitudes posted in the digital environment by tourism representatives, which consumers may subconsciously or consciously positively or negatively associate in their minds. The knowledge in the field of neuromarketing will enable a better understanding of the behavior of consumers in the virtual environment. Since people are not always willing to share their hidden emotions and attitudes, politics and marketing experts will be able to respond to all those hidden needs and desires of consumers with this new knowledge, which would not be possible with traditional marketing methods. This will lead to better digital political communication in a digital environment, and thus more precise design of audio-visual messages whose effects will be much more effective. Of course, such premeditated communication would reduce the risks of causing dissatisfaction among consumers and nullify the possibility of boycotts, spreading negative eWOM communication and eroding the image. Although there are consumers who react positively to brands that are associated with political ideologies, personalities and activities, according to Pfeffer public expression of political views may be a risky business strategy. He also added that political announcements in the digital world could include losing profitability and creating a negative brand image.[19]

[14] Morgan, N.J., Pritchard, A. and Piggott, R., (2003): Destination branding and the role of the stakeholders: The case of New Zealand. *Journal of Vacation Marketing*, 9 (3), 285-299.

[15] Crick, A.P., (2003): Internal marketing of attitudes in Caribbean tourism. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 15 (3), 161-166.

[16] Rose, M., and Blodgett, J. G., (2016): Should hotels respond to negative online reviews? Cornell Hosp. Q. 57, 396–410. doi: 10.1177/193896551663261

[17] Park, S., and Nicolau, J. L., (2015): Asymmetric effects of online consumer reviews. Ann. Tour. Res. 50, 67–83. doi: 10.1016/j.annals.2014.10.007

[18] Roy, G., Datta, B., and Mukherjee, S., (2019): Role of electronic word-of-mouth content and valence in influencing online purchase behavior. *J. Mark. Commun.* 25, 661–684. doi: 10.1080/13527266.2018.1497681

[19] Pfeffer, Juergen, Thomas Zorbach, and Kathleen M. Carley, (2014): Understanding online firestorms: Negative word-of-mouth dynamics in social media networks. *Journal of*

2. Political Communication in Digital Environment: impact on consumer perceptions of tourist destinations

Political communication presents the flow of information from the political system, through various channels, to the public and voters. Such communication has been described as a critical element that helps to create interactions and develop relationships between stakeholders and the political system.[20] Political marketing is a relatively new and underdeveloped area of academic discipline,[21] and unlike conventional marketing, which relies mostly on products and services in commercial organizations, the main focus of political marketing is on political candidates, market values, and political party ideologies.[22] This kind of marketingis conducted by candidates, political parties, governments, lobbies and interest groups who want to direct public opinion to adopt their ideologies in order to win elections.[23] Marketing in politics represents the political offer of the party, its leader, politics and issues that the electorate can deal with, based on what is perceived as the orientation of the public and the electorate, and the chosen strategic position of the party. This application of key marketing concepts is applicable in the world of politics and can ensure victory in elections but also contribute to nation building.[24]

Political marketing has experienced rapid development when the promotional function of social media is combined with their potential to collect and process large amounts of scattered data on the basis of which conclusions can be drawn about the behavior of Internet users. This information is obtained on the basis of reverse marketing, where people search for products (and not the other way around) using Internet search tools.[25] The data that Internet users leave behind is an invaluable source of information on

Marketing Communications 20: 117–28

20 Gurau, C. and Ayadi, N., (2011): Political Communication Management: The strategy of two main candidates during the 2007 French presidential elections. *The Journal of Communication Management.* Vol 15, pp. 5-22.

21 Scammell, M., (1999): Political Marketing: Lessons for Poltical Science. *Political Studies*, XLVII, 718-739.

22 Baines, P., (2012): Political marketing has lessons for business schools, Date of access: 19/02/2022. http://www.ft.com/cms/s/2/e58afb24-2755-11e2-abcb-00144feabdc0.html#axzz2KXBcFpQ5

23 Newnham, J., & Bell, P., (2012): Social Network Media and Political Activism: A Growing Challenge for Law Enforcement. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism*, *7*(1), 36-50

24 O'Shaughnessy, N., Baines, P., O'Cass, A. and Ormrod, R. P., (2012): Political Marketing Orientation: Confusions, Complications, and Criticisms. *Journal of Political Marketing*, Volume 11, pp. 353-366

25 Sharma A., Sheth J. N., (2004): Web-based marketing. The coming revolution in marketing thought and strategy, *Journal of Business Research*, no. 57.

practically everything. Of course, among the topics that users deal with are politically related topics. This information is crucial to marketing and political professionals when creating political marketing strategies. Opinions of web users about various political actors, their activities, statements, etc., represent such data, on the basis of which it is possible to determine political preferences based on geographical, demographic, psychographic and behavioral aspects. The collection of such data enables marketing professionals to link all this information to political preferences, and thus can create more accurate advertising content that will be more adequately adapted to the preferences of the recipients.[26]

The benefits of social media have not gone unnoticed and many world political leaders have adopted a platform to communicate during their political campaigns, and thus maintain a close and open relationship with citizens and mobilize them for active participation in political life.[27] Digital media content can be updated quickly without spending a significant amount of money and time, allowing digital media users to easily achieve their communication goals through a variety of online activities.[28] Social media is considered a technology that expands political, social and economic freedoms.[29] This interpretation is justified, given that social media platforms have increased the ability to find and disseminate political information, and thus provided a wide range of political information and activities to Internet users.[30] Social media is a means by which citizens' participation in political life can be increased. Unlike other mass media, social media provides two-way and even multi-way forms of communication channels, which improve the feedback process and encourage interaction among users.[31]

The interactive nature of the media creates opportunities for citizens to participate in electoral processes in the digital environment. Online political activities (e-participation) include writing e-mails to politicians, donating money online, visiting politicians' campaign websites, e-campaigns, e-voting and so

[26] Pawełczyk, P., & Jakubowski, J., (2017): Political marketing in the times of big data. *Przegląd Politologiczny*, (3), 34-44. https://doi.org/10.14746/pp.2017.22.3.3

[27] Ekwueme, M., & Folarin, S., (2017): Role of social media in electioneering: The case of the Nigerian 2015 presidential election. In: Proceeding of the Covenant University Conference on e-Governance in Nigeria (CUCEN2017), pp. 299-311.

[28] Montgomery, K. C., & Xenos, M., (2008): *Civic life online: Learning how digital media canengage youth*. (Cambridge, MA: MIT Press).

[29] Diamond, L., (2010): Liberation technology. *Journal of Democracy*, 21(3), 69–83.

[30] Breuer, A., & Groshek, J., (2014): Slacktivism or efficiency-increased activism? Online political participation and the Brazilian Ficha Limpa anti-corruption campaign. In: Y. Welp, & A. Breuer (eds.) Digital Oppor-tunities for Democratic Governance in Latin America, Routledge, pp. 165-182. doi: 10.4324/9780203361986-10

[31] Milakovich, M. E., (2010): The Internet and increased citizen participation in government. *eJournal of e-Democracy and Open Government*, 2(1), 1-9

on.[32] Access to the Internet, with the help of smartphones, has also significantly increased access to political information, especially in isolated places.[33]

The impact of word of mouth electronic communication (eWOM) is increasingly being studied in a political context. Research has shown that eWOM affects the image of a political candidate.[34] Given the fact that word of mouth communication (WOM) has a strong impact on consumer behavior, its extension to the digital space (eWOM) is of particular importance and is used in many digital political campaigns today. The fact that the strongest influence on the decision-making process in the virtual environment have influencers, ie people who are perceived by the followers as credible sources of information (due to their expertise in a particular field), their engagement by politicians is becoming increasingly common practice.

The term influencer is reserved for individuals on social networks with a large number of followers, who are considered leaders in society.[35] A good example of this is the engagement of several influencers in Taiwan in 2020.In fact, by hiring influencers, President Tsai Ing-wen wanted to present herself in videos posted by influencers on social media sites as a charismatic and ordinary woman who makes excellent use of Hokkien skills, a language variety originally spoken by about 70% of Taiwan's population. In addition, she presented herself as someone who is skilled in food preparation, and always willing to talk about her travels. In that way, the president had a positive influence on her personal image (Cheng Sega, 2021).The inclusion of emotions in electronic word-of-mouth communication (eWOM) is a key factor in viral marketing. Viral marketing helps companies build emotional relationships with their customers. It involves the exponential propagation of messages through the digital environment. In this way, the message can reach a large number of users in a relatively short period of time.[36]

Kuypers (2018) noted that voters may or may not support a political candidate on social media in order to attract the attention of followers. However, when

---

32 Medimorec, D., Parycek, P., & Schossböck, J., (2011): Vitalizing democracy through e-participation and open government: An Austrian and Eastern European perspective, Date of access: 18/02/2022. https://pdfslide.net/documents/vitalizing-democracy-through-e-participation.html

33 Miner L., (2015): The unintended consequences of Internet diffusion: evidence from Malaysia. *J. Public Econ.* 132:66–78

34 Hultman, M., Ulusoy, S., & Oghazi, P., (2019): Drivers and outcomes of political candidate image creation: The role of social media marketing. *Psychology and Marketing*, 1–11. https://doi.org/10.1002/ mar.21271

35 Hennessy, B., (2018): *Influencer: Building your personal brand in the age of social media*. (New York, NY: Citadel Press, Kensington Publishing Corp).

36 Baltezarević Radoslav, Baltezarević Ivana, Kwiatek Piotr (2016): *Impact of viral marketing onconsumer`s attitudes towards brands: In the Internet as a Tool of Modern Business and-Communication,* (Saarbrücken, Germany: Lap Lambert Academic Publishing). ISBN 978-3-330-01350-6. (pp.106-128).

it comes time to go to the polls, voters have the choice to stay true to their political beliefs. Based on the results of a survey conducted in 2021, it has been proven that Internet users seeking online referrals perceive macro-influencers (celebrities) as more credible sources of information than micro-influencers (Kwiatek, et al, 2021). Political and marketing experts should examine in more detail the conditions and factors under which the flow of information and network structure in social media encourage citizens to exchange opinions. A better understanding of these factors will provide significant implications for social change and ideological and party political divisions (Dunlap, et al, 2016).

From all the above, it can be concluded that digital political communication is developing rapidly and that its impact on consumer behavior is undeniable. However, political communication is often a sensitive topic in business, and it is difficult to predict what consequences it may cause. If the communication of representatives of tourist destinations and facilities in the digital environment is clumsy or reckless and if political views are expressed with which a number of consumers disagree, it can lead to a boycott of facilities, motivate an avalanche of negative comments on social networks and very bad reviews on specialized tourist ranking websites (for example, Tripadvisor). All this can directly endanger the image of the tourist facility, and indirectly the image of the entire tourism industry.

Very often the sharing of political opinions can be risky in business and can have negative consequences if the target market does not agree with the opinion expressed. A negative post on an organization's website can cause a crisis (which can damage the brand image). Failure to resolve the crisis may result in their consumers feeling anxious and ignored.[37] In such situations, it is very important to deal with the new problem immediately and, if necessary, sincerely apologize for mistakes and consumers will forget about the crisis after a while.[38] Unfortunately, few people today know how to combat negative posts, however they must immediately address this in order to preserve their brand reputation.[39]

[37] Canhoto, Ana Isabel, Dirk vom Lehn, Finola Kerrigan, Cagri Yalkin, Marc Braun, and Nicola Steinmetz. (2015): Fall and redemption: Monitoring and engaging in social media conversations during a crisis. Cogent Business and Management 2: 1084978

[38] Managing the Reality of Consumers Protesting with Their Wallets, (2018): Stores NRF Magazine, March 12. Date of access: 19/02/2022. //stores.org/2018/03/12/brandboycott/

[39] Canhoto, Ana Isabel, Dirk vom Lehn, Finola Kerrigan, Cagri Yalkin, Marc Braun, and Nicola Steinmetz. (2015): Fall and redemption: Monitoring and engaging in social media conversations during a crisis. Cogent Business and Management 2: 1084978

3. The role of neuromarketing methods in creating digital political communication (with reference to its impact on tourism)

It has long been known that consumers are very complicated and diverse, however neuromarketing methods give a better insight into their shopping intentions and the changes that are hidden deep in their brain.[40] Neuromarketing has become an important trend today, integrating the study of customer behavior with neuroscience.[41] It concentrates on understanding consumer behavior from the aspect of conscious, unconscious and emotional, as well as relevant factors. However, even the world's leading experts have only scratched the surface of the marketing power of neuroscience, the first results in this area are very promising.[42] It can be said that the science of neuromarketing is the final business product derived from the field of medical research known as cognitive neuroscience.[43]

As meeting the needs and desires of consumers has become imperative, the fact that it has become possible to analyze the basic mental processes that occur when decisions are made, this objective perspective provided by neuromarketing and neuroscience research seems very encouraging.[44] When using these methods to study issues in political neuroscience, instruments which are used are also used in medicine. It is still possible to make a (relatively short) list of all political neuroscience studies conducted with structural magnetic resonance imaging (MRI), functional neuroimaging (fMRI) or electroencephalography (EEG).[45]

In the last few years, there has been a real explosion of neuroscientists' ability to directly study brain activities related to the frequency, time and space where these activities take place.[46] Leading expert in the field of neuromarketing, Cao

40 Sharma, R., & Sinha, A., (2020): Neuromarketing and understanding antecedents of consumer switching intensions—a systematic review of literature. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, *17*(6), 14660-14675.

41 Zahopoulos, V., (2020): Understanding neuromarketing techniques and their use in localization. In *Digital and Social Media Marketing* (pp. 299-304). Springer, Cham.

42 BaltezarevićRadoslav& BaltezarevićVesna, (2014):Neuromarketing- A New Approach to Theory of Communication. In: R. Grozdanic, Z. Nikitovic, & D. Jovancevic (Eds.), *Management, Marketing and Communication: Current and Future Trends*(pp. 259-271). Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade JEL classification: A12, D11, M31, UDK: 658.8.013. ISBN 978-86-6069-105-9, COBISS.SR-ID 210422028.

43 Lee, N., Butler, M.J.R. and Senior, C., (2010): The brain in business: neuromarketing and organizational cognitive neuroscience, *Der Markt*, Vol. 49 Nos 3/4, pp. 129-131.

44 Huettel S.A., Song A.W., McCarthy G., (2009): *Functional magnetic resonance imaging*, 2nd edn. (Sinauer, Sunderland).

45 Haas, I. J., (2016): Political neuroscience. In J. R. Absher & J. Cloutier (Eds.), *Neuroimaging personality, social cognition, and character* (pp. 355–370). Elsevier Academic Press. https://doi.org/10.1016/B978-0-12-800935-2.00019-1

46 Lee, D., Hosanagar, K., & Nair, H., (2018): Advertising Content and Consumer Engagement on Social Media: Evidence from Facebook. *Management Science*, http://dx.doi.org/10.1287/mnsc.2017.290

Felix, noted that applying a certain strategy of measuring brain activity in order to measure an individual's response to various marketing elements, can help convince consumers of the desired action. He also urges companies to incorporate neuromarketing tools into digital platforms for greater consumer engagement.[47]

Social networking sites are now seen as key players in political processes. They provide a wide range of neuromarketing tools and techniques, along with some sophisticated advertising platforms created to facilitate online micro-targeting for political use.[48] However, new scientific tools and modeling techniques in political marketing, although undeniably effective for political success, at the same time, can pose a major problem for the quality of democracy.[49] A few years ago, an experimental study tried to identify emotional limitations for the party's political verdict in the US presidential election. In this study, 30 committed supporters from the Republican and Democratic parties were exposed to subjects with judgmental tasks involving judgments about information threatening their own candidate, or an opposing candidate. Neuroimages of participants' minds (via fMRI) demonstrated emotion-related brain area activity when prompted to criticize a preferred political figure. The results confirmed that the areas of the brain responsible for objective thinking did not respond during this study.[50]

The results of recent empirical studies have prompted many experts to take a closer look at a new branch of political marketing, based on the use of advanced brain activity recording techniques to understand consumer political behavior and decision-making processes.[51] Political neuromarketing is defined as a new subfield that helps political marketers to obtain more detailed information that is done in the cerebral mechanism of the minds of political consumers and their response (subconscious) to political marketing stimuli. Some experimental research results show that relationships of similarity and attractiveness in political communication can lead to deeper admiration between voters and candidates at the physiognomic level.[52]

---

47 Cao Felix, (2019): How to Use Neuromarketing in Your Digital Marketing, Agents of change, Date of access: 19/02/2022. https://www.theagentsofchange.com/felix-cao/

48 Bond, S., (2017): Google and Facebook build digital ad duopoly, Financial Times, 14 March, Date of access: 19/02/2022. www.ft.com/content/30c81d12-08c8-11e7-97d1-5e720a26771b

49 Gorton, W.A., (2016): Manipulating citizens: how political campaigns' use of behavioral social science harms democracy, *New Political Science*, Vol. 38 No. 1, pp. 61-80.

50 Westen, D., Blagov, P.S., Harenski, K., Kilts, C. and Hamann, S., (2006): Neural bases of motivated reasoning: an fMRI study of emotional constraints on partisan political judgment in the 2004 US Presidential election, *Journal of Cognitive Neuroscience*, Vol. 18 No. 11, pp. 1947-1958.

51 Bailenson, J.N., Iyengar, S., Yee, N. and Collins, N.A., (2008): Facial similarity between voters and candidates causes influence, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 72 No. 5, pp. 935-961.

52 Ibid

The iterative reprocessing model suggests a network of brain regions most likely to be in charge of evaluations, including sub cortical regions such as the amygdala, insula, and hypothalamus. The regions in the brain that allow further processing are the anterior cingulate and orbitofrontal cortex, as well as the regions involved in higher-order processing, such as the prefrontal cortex. These brain regions make it possible to mix sensory information with affective knowledge and thus create a combination that produces an assessment in any life situation.[53] Mentioned regions in the brain are the subject of analysis and are present in political neuroscience studies, as well.[54] The results of the research singled out the part of the brain, known as the amygdala, as the part that reacts to familiar faces. The amygdala is thought to respond to negative stimuli (such as fear), but also to positive, such as excitement, or motivationally relevant stimuli. The strength of the amygdala response is related to the strength of the affective response (positive or negative) to different political parties and their candidates.[55]

Most recent studies, examining the role of emotions in social psychology and cognitive neuroscience, have focused on trying to understand the structure and function of emotions. Emotions also help to explain political behavior, thus, they have become the central focus of political scientists who want to better understand how emotions affect political evaluation and decision making.[56] Understanding emotions, although still very complicated, is an effective method of political psychology. Many studies have shown that the emotional response of individuals can have an impact on political campaigns.[57] Messages that are in some way designed to carry an emotional message are much more likely to generate some kind of reaction from the user and thus make him feel the need to pass them on to other users, by adding their personal opinion on the topic. Research on political communication on Twitter has concluded that messages that contain some kind of emotional power (whether positive, negative or mixed) are much more likely to go viral than those who do not.[58]

---

53 Cunningham WA, Zelazo PD, Packer DJ, Van Bavel IT., (2007): The iterative reprocessing model: A multilevel framework for attitudes and evaluation. Soc Cogn. 25:736-760.

54 Jost JT, Nam HH, Amodio DM, Van Bavel IT., (2014): Political neuroscience: The beginning of a beautiful friendship. *Adv Political Psychol.* 35:3-42.

55 Ousdal OT, Jensen J, Server A, Hariri AR, Nakstad PH, Andreassen OA., (2008): The human amygdala is involved in general behavioral relevance detection: Evidence from an event-related functional magnetic resonance imaging Go-NoGo task. *Neuroscience*. October 15, 156(3):450-455.

56 Rozin P, Haidt J., (2013): The domains of disgust and their origins: Contrasting biological and cultural evolutionary accounts. *Trends Cogn Sci.* 17(8):367-368.

57 Marcus, G.E. vd., (2004): Anxiety, Enthusiasm, and the Vote: The Emotional Underpinnings of Learning and Involvement During Presidential Campaigns. *Political Psychology*, ed. John T. Tost vd., New York and Hove: Psychology Press, 215-235

58 Stieglitz, S., and Dang-Xuan, L., (2013): Emotions and information diffusion in social media—sentiment of microblogs and sharing behavior. *J.Manag. Inform. Syst.* 29, 217–248.

A 2008 study by Baumgartner found that digital political satire has an impact on the evaluations of political candidates. The results showed that watching animated political cartoons in an online environment can have a negative impact on the ratings of presidential candidates.[59] The second experiment showed that the participants of the experiment who watched the animated video "Second Term" (on YouTube) where President Bush mocks himself, has led to a decline in trust in political institutions, but, on the other hand, this kind of self-effacing humor has led to an increase in President Bush's favorable ratings.[60] It is discovered that, by using neuromarketing tools, more attractive advertisements activate the ventromedial prefrontal cortex and ventral striatum (responsible for emotions in the decision-making process and recognizing rewards).However, when presenting less attractive advertising to the participants, these brain regions were not activated, indicating that by using neuromarketing techniques it is possible to find out whether advertising is considered attractive or not. What is even more interesting is that this study showed that advertisements are more memorable if they are very attractive or, on the other hand, very unattractive.[61]

In the coming years, significant improvements and a better understanding of descriptive, predictive and prescriptive consumer profiles are expected. Neuromarketing research may even be able to segment consumers according to differences in the brain, that do not map directly to demographics or psychographies.[62] The use of electroencephalograms and functional magnetic resonance imaging, as instruments of neuromarketing, on the content of social media can help to obtain valuable information on how to better optimize the content that is placed.[63]

Social media can have an impact on collective action,[64] this includes enabling users to participate in political demonstrations, exchanging opinions with

doi: 10.2753/mis0742-1222290408

59 Baumgartner, J. C., (2008): Editorial cartoons 2.0: The effects of digital political satire on presidential candidate evaluations. *Presidential Studies Quarterly*, *38*(4), 735-758. doi:10.1111/j.1741-5705.2008.02675.x

60 Baumgartner, J. C., (2007): Youth, online political humor, and the JibJab effect. *Social Science Computer Review*, *25*(3), 319-338. doi:10.1177/0894439306295395

61 Kenning, P., & Linzmajer, M., (2011): Consumer neuroscience: an overview of an emerging discipline with implications for consumer policy. *Journal für Verbraucherschutz und Lebensmittelsicherheit*, 6(1), 111-125.

62 Stanton, S. J., Sinnott-Armstrong, W., & Huettel, S. A., (2016): Neuromarketing: Ethical implications of its use and potential misuse. *Journal of Business Ethics,* volume 144, pages 799–811

63 Micu, A., Capatina, A., Micu, A-E., Geru, M., Aivaz, K., Ainur M., Mihaela C., (2021): A new challenge in digital economy: neuromarketing applied to social media. *Economic Computation & Economic Cybernetics Studies & Research* . 2021, Vol. 55 Issue 4, p133-148.

64 Valenzuela, S., (2013): Unpacking the Use of Social Media for Protest Behavior: The Roles ofInformation, Opinion Expression, and Activism. *American Behavioral Scientist*, 57(7),920-942.

other people on political and other issues, but also organizing activities in the digital environment in order to confront political dissidents. In a business system, such as representatives of the tourism industry, after a clumsy political announcement, Internet users can bombard the organization's website with thousands of negative comments, leave bad reviews on specialized sites, create shameful mimes, discuss on forums, and very easily, this kind of communication gets out of control and goes viral. In that case it is very difficult to stop the exponential growth of the messages, which can have very bad consequences for the business and reputation of the tourist organization and the destination itself. Better optimization of messages with a political connotation placed in the digital environment by tourism representatives can definitely be a good prevention of the crisis, which arose after the negative reactions of consumers.

83% of consumers believe that it is important to show support for companies that 'do the right thing' by buying products or using services from them.[65] This type of spending is called political consumerism. This term implies that educated consumers choose producers and products based on their environmental, ethical, but also political practices.[66] The preconditions of political consumerism are education and political interest. It is believed that younger consumers who are rich and educated will most likely be political consumers.[67] It is very difficult to explain with existing theories of political participation, the participation of consumers in these activities. However, political consumerism and the use of purchasing power in to express political views and influence changes in the market are present around the world. Political consumers may boycott products, companies or services because of their undesirable practices.[68] In any case, the motivation for political consumerism and the positive and negative effects that consumer activities can have on the business of organizations, especially in the tourism industry, are still unclear (to some extent) to marketing experts, which is a strong reason for neuromarketing researchers to investigate this phenomenon in the years ahead.

[65] Battle of the Wallets. (2017): Battle of the Wallets: The Changing Landscape of Consumer Activism. Weber Shandwick + KRC Re-search, May 1. Date of access: 19/02/2022. https://www.webershandwick.com/wp-content/uploads/2018/05/Battle_of_the_Wallets.pdf

[66] Matos, Geraldo, Gema Vinuales, and Daniel A. Sheinin, (2017): The power of politics and branding. *Journal of Marketing Theory and Practice* 25: 125–40

[67] Becker, Amy B., and Lauren Copeland, (2015): Networked publics: How connective social media use facilitates political consumerism among LGBT Americans. *Journal of Information Technology and Politics* 13: 22–36

[68] Stolle, Dietlind and Michele Micheletti, (2013): Political Consumerism: Global Responsibility in Action. (New York: Cambridge University Press).

4. Conclusion

The development of digital technologies has influenced many spheres of modern society, so it has been implemented in political communication, as well. As electronic word of mouth (eWOM) has been used successfully for commercial purposes for many years, political experts are increasingly aware of its benefits, and with such communication they influence the behavior of the users of information and communication technologies. From the review of available literature, used in this paper, it can be concluded that in recent years, with great success, political communication has been used in a virtual environment. As this environment is perhaps the only communication channel that can reach the younger population of voters, a large number of political candidates are hiring social media influencers to convey political messages. Messages shared by influencers with their followers often have a viral effect. Such messages are characterized by exponential growth and Internet users are motivated to share them on social networking sites. When it comes to messages with a political connotation, the followers often leave their personal stamp (their attitude towards a specific political topic that is being discussed).

However, as traditional marketing methods are not able to recognize the subconscious motives and preferences of their voters, Neuromarketing methods provide a more accurate insight into this hidden information. Neuromarketing uses the same tools which are used in medicine for diagnostics (primarily structural magnetic resonance imaging (MRI), functional neuroimaging (fMRI), electroencephalography (EEG), and many more). By conducting experiments on participants, these methods can monitor various reactions and changes in brain activity (neural activities), in real time on the monitor, which can provide a better understanding of the effects of different emotions and help experts more accurately design political messages launched in the digital environment. This kind of new information saves the budget and communicates much more adequately with the target market.

With the development of digital capabilities, many company representatives have begun to share their political views in the digital environment through social media, as a form of marketing communication techniques in order to create a memorable brand personality. Consumers who share similar opinions have a positive attitude towards such brands and tend to develop a stronger connection with them, which may result in increased buying intent.[69] Nevertheless, this is considered a very risky business strategy and in case of mismatch of political posts can lead to loss of profitability and creation of a negative brand image.[70]

[69] Matos, Geraldo, Gema Vinuales, and Daniel A. Sheinin, (2017): The power of politics and branding. *Journal of Marketing Theory and Practice* 25: 125–40

[70] Pfeffer, Juergen, Thomas Zorbach, and Kathleen M. Carley, (2014): Understanding online firestorms: Negative word-of-mouth dynamics in social media networks. *Journal of Marketing Communications* 20: 117–28.

After a reckless move by representatives of tourist organizations in the digital environment, it is very important to respond adequately to the emerging crisis. The absence of reaction, which sometimes means only a sincere apology to consumers, can reduce the damage and pave the way for the recovery of the image.

Loyal consumers can help combat negative online postings, as well.[71] Such consumers usually have the trust of others and can help maintain a positive brand perception in times of crisis.[72] Loyal consumers often feel empathy and defend the brand during crises, ignoring negative publicity and other people's opinions. Consumers who have low brand loyalty and self-control abilities are more influenced by the opinions of others on attitudes towards the brand.[73]

Neuromarketing methods can also provide very important knowledge to the tourism industry. More precise communication with consumers and a better understanding of their needs and desires can improve the creation of long-term loyal relationships, better image and more successful business. In particular, knowledge from the field of neuromarketing could be used to reduce negative consumer reactions to messages in a digital environment with a political connotation at least to a reasonable extent.

In any case, the field of neuroscience is still insufficiently researched, and thus the methods of neuromarketing have a lot of room to be even more precise. Nevertheless, the results of the first research in this area are very encouraging, and the implementation of these methods in the digital environment gives impressive results, so it is indisputable that in the years to come, these methods will become part of the standard marketing practice.

---

71 Ibid

72 Canhoto, Ana Isabel, Dirk vom Lehn, Finola Kerrigan, Cagri Yalkin, Marc Braun, and Nicola Steinmetz. (2015): Fall and redemption: Monitoring and engaging in social media conversations during a crisis. Cogent Business and Management 2: 1084978

73 Kim, Kyongseok, Jooyoung Kim, and Leonard N. Reid, (2017): Experiencing motivational conflict on social media in a crisis situation: The case of the Chick-fil-A same-sex marriage controversy. Computers and Human Behavior 71: 31–42

Literature

- Ariely D., Berns G. S., (2010): Neuromarketing: the hope and hype of neuroimaging in business. *Nature reviews Neuroscience*, vol. 11, p. 284-292.
- Bailenson, J.N., Iyengar, S., Yee, N. and Collins, N.A., (2008): Facial similarity between voters and candidates causes influence, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 72 No. 5, pp. 935-961.
- Baines, P., (2012): Political marketing has lessons for business schools, Date of access: 19/02/2022. http://www.ft.com/cms/s/2/e58afb24-2755-11e2-abcb-00144feabdc0.html#axzz2KXBcFpQ5
- BaltezarevićRadoslav& BaltezarevićVesna**,** (2014):Neuromarketing- A New Approach to Theory of Communication. In: R. Grozdanic, Z. Nikitovic, & D. Jovancevic (Eds.), *Management, Marketing and Communication: Current and Future Trends*(pp. 259-271). Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade JEL classification: A12, D11, M31, UDK: 658.8.013. ISBN 978-86-6069-105-9, COBISS.SR-ID 210422028.
- Baltezarević Radoslav, Baltezarević Ivana, Kwiatek Piotr (2016): *Impact of viral marketing onconsumer`s attitudes towards brands: In the Internet as a Tool of Modern Business andCommunication,* (Saarbrücken, Germany: Lap Lambert Academic Publishing). ISBN 978-3-330-01350-6. (pp.106-128).
- Baltezarević, R., Baltezarević, B., Baltezarević, V., Kwiatek, P. & Baltezarević, I.,(2019): Political marketing in digital games: 'game over' for traditional political marketing methods. *Acta Ludologica*, Vol. 2, No. 2, pp. 28-47. ISSN 2585-8599. e-ISSN 2585-9218. EV 5620/18
- Baltezarević, I. & Baltezarević, R., (2019): Prikriveno oglašavanje u novim medijima, *Baština*, sv. 48, pp. 171-179. UDK 659.1 doi: 10.5937/bastina1948171B
- Battle of the Wallets. (2017): Battle of the Wallets: The Changing Landscape of Consumer Activism. Weber Shandwick + KRC Re-search, May 1. Date of access: 19/02/2022. https://www.webershandwick.com/wp-content/uploads/2018/05/Battle_of_the_Wallets.pdf
- Baumgartner, J. C., (2007): Youth, online political humor, and the JibJab effect. *Social Science Computer Review*, *25*(3), 319-338. doi:10.1177/0894439306295395
- Baumgartner, J. C., (2008): Editorial cartoons 2.0: The effects of digital political satire on presidential candidate evaluations. *Presidential Studies Quarterly*, *38*(4), 735-758. doi:10.1111/j.1741-5705.2008.02675.x
- Becker, Amy B., and Lauren Copeland, (2015): Networked publics: How connective social media use facilitates political consumerism among LGBT Americans. *Journal of Information Technology and Politics* 13: 22–36
- Bond, S., (2017): Google and Facebook build digital ad duopoly, Financial Times, 14 March, Date of access: 19/02/2022. www.ft.com/content/30c81d12-08c8-11e7-97d1-5e720a26771b

- Breuer, A., & Groshek, J., (2014): Slacktivism or efficiency-increased activism? Online political participation and the Brazilian Ficha Limpa anti-corruption campaign. In: Y. Welp, & A. Breuer (eds.) Digital Oppor-tunities for Democratic Governance in Latin America, Routledge, pp. 165-182. doi: 10.4324/9780203361986-10
- Canhoto, Ana Isabel, Dirk vom Lehn, Finola Kerrigan, Cagri Yalkin, Marc Braun, and Nicola Steinmetz. (2015): Fall and redemption: Monitoring and engaging in social media conversations during a crisis. Cogent Business and Management 2: 1084978
- Cao Felix, (2019): How to Use Neuromarketing in Your Digital Marketing, Agents of change, Date of access: 19/02/2022. https://www.theagentsofchange.com/felix-cao/
- Caprara, G.V. and Zimbardo, P.G., (2004): Personalizing politics: a congruency model of political preference, *American Psychologist*, Vol. 59 No. 7, pp. 581-594.
- Cheng Sega, (2021): Beyond beauty: How influencers are being utilised in politics, Date of access 18/02/2022. https://www.prweek.com/article/1716106/beyond-beauty-influencers-utilised-politics
- Crick, A.P., (2003): Internal marketing of attitudes in Caribbean tourism. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 15 (3), 161-166.
- Cunningham WA, Zelazo PD, Packer DJ, Van Bavel IT., (2007): The iterative reprocessing model: A multilevel framework for attitudes and evaluation. Soc Cogn. 25:736-760.
- Diamond, L., (2010): Liberation technology. *Journal of Democracy*, 21(3), 69–83.
- Dunlap, R. E., McCright, A. M., & Yarosh, J. H., (2016): The political divide on climate change: Partisan polarization widens in the US. Environment, *Science and Policy for SustainableDevelopment*, 58(5), 4–23.
- Ekwueme, M., & Folarin, S., (2017): Role of social media in electioneering: The case of the Nigerian 2015 presidential election. In: Proceeding of the Covenant University Conference on e-Governance in Nigeria (CUCEN2017), pp. 299-311.
- Faraj,F., Chible, H., (2020): Effect of Social Media on Tourism during Lebanese Political Crisis, *Journal of Tourism and Hospitality Management,* Vol. 8, No. 1, pp. 82-92
- Gorton, W.A., (2016): Manipulating citizens: how political campaigns' use of behavioral social science harms democracy, *New Political Science*, Vol. 38 No. 1, pp. 61-80.
- Gurau, C. and Ayadi, N., (2011): Political Communication Management: The strategy of two main candidates during the 2007 French presidential elections. *The Journal of Communication Management.* Vol 15, pp. 5-22.
- Haas, I. J., (2016): Political neuroscience. In J. R. Absher & J. Cloutier (Eds.), *Neuroimaging personality, social cognition, and character* (pp. 355–370). Elsevier Academic Press. https://doi.org/10.1016/B978-0-12-800935-2.00019-1

- Hennessy, B., (2018): *Influencer: Building your personal brand in the age of social media*. (New York, NY: Citadel Press, Kensington Publishing Corp).
- Huettel S.A., Song A.W., McCarthy G., (2009): *Functional magnetic resonance imaging*, 2nd edn. (Sinauer, Sunderland).
- Hultman, M., Ulusoy, S., & Oghazi, P., (2019): Drivers and outcomes of political candidate image creation: The role of social media marketing. *Psychology and Marketing*, 1–11. https://doi.org/10.1002/ mar.21271
- Jayawardena, Richard Teare, C., & Jayawardena, C., (2013): Innovative solutions for future tourism development in Sri Lanka (2013-2026). *Worldwide Hospitality and TourismThemes, 5*(5), 512-531.
- Jost JT, Nam HH, Amodio DM, Van Bavel IT., (2014): Political neuroscience: The beginning of a beautiful friendship. *Adv Political Psychol.* 35:3-42.
- Kenning, P., & Linzmajer, M., (2011): Consumer neuroscience: an overview of an emerging discipline with implications for consumer policy. *Journal für Verbraucherschutz und Lebensmittelsicherheit*, 6(1), 111-125.
- Kim, Kyongseok, Jooyoung Kim, and Leonard N. Reid, (2017): Experiencing motivational conflict on social media in a crisis situation: The case of the Chick-fil-A same-sex marriage controversy. Computers and Human Behavior 71: 31–42
- Kuypers, J. A., (2018): *The 2016 american presidential campaign and the news: Implications for american democracy and the republic*. (Lanham, Maryland: Lexington Books).
- Kwiatek Piotr, Baltezarević Radoslav, Papakonstantinidis Stavros, (2021): The impact of credibility of influencers recommendations on social media on consumers behavior towards brands. *Informatologia.Vol. 54 No. 3-4,* 181-196
- Lee, N., Butler, M.J.R. and Senior, C., (2010): The brain in business: neuromarketing and organizational cognitive neuroscience, *Der Markt*, Vol. 49 Nos 3/4, pp. 129-131.
- Lee, D., Hosanagar, K., & Nair, H., (2018): Advertising Content and Consumer Engagement on Social Media: Evidence from Facebook. *Management Science*, http://dx.doi.org/10.1287/mnsc.2017.290
- Lieberman, M.D., Shreiber, D. and Ochsner, K.M., (2003): Is political cognition like riding a bicycle? How cognitive neuroscience can inform research on political thinking, *Political Psychology*, Vol. 24 No. 4, pp. 681-704.
- Lindstrom, M., (2010): *Buyology*, (Crown Publishing Group, New York, NY).
- Managing the Reality of Consumers Protesting with Their Wallets, (2018): Stores NRF Magazine, March 12. Date of access: 19/02/2022. //stores.org/2018/03/12/ brandboycott/
- Mañas-Viniegra, L., Núñez-Gómez, P. & Tur-Viñes, V., (2020): Neuromarketing as a Strategic Tool for Predicting How Instagramers Have anInfluence on the Personal Identity of Adolescents and Young People in Spain.*Heliyon*, 6(3), e03578
- Marcus, G.E. vd., (2004): Anxiety, Enthusiasm, and the Vote: The Emotional Underpinnings of Learning and Involvement During Presidential Campaigns.

Political Psychology, ed. John T. Tost vd., New York and Hove: Psychology Press, 215-235

- Matos, Geraldo, Gema Vinuales, and Daniel A. Sheinin, (2017): The power of politics and branding. *Journal of Marketing Theory and Practice* 25: 125–40
- Medimorec, D., Parycek, P., & Schossböck, J., (2011): Vitalizing democracy through e-participation and open government: An Austrian and Eastern European perspective, Date of access: 18/02/2022. https://pdfslide.net/documents/vitalizing-democracy-through-e-participation.html
- Montgomery, K. C., & Xenos, M., (2008): *Civic life online: Learning how digital media canengage youth*. (Cambridge, MA: MIT Press).
- Morgan, N.J., Pritchard, A. and Piggott, R., (2003): Destination branding and the role of the stakeholders: The case of New Zealand. *Journal of Vacation Marketing*, 9 (3), 285-299.
- Micu, A., Capatina, A., Micu, A-E., Geru, M., Aivaz, K., Ainur M., Mihaela C., (2021): A new challenge in digital economy: neuromarketing applied to social media. *Economic Computation & Economic Cybernetics Studies & Research*. 2021, Vol. 55 Issue 4, p133-148
- Milakovich, M. E., (2010): The Internet and increased citizen participation in government. *eJournal of e-Democracy and Open Government*, 2(1), 1-9.
- Miner L., (2015): The unintended consequences of Internet diffusion: evidence from Malaysia. *J. Public Econ.* 132:66–78
- Newnham, J., & Bell, P., (2012): Social Network Media and Political Activism: A Growing Challenge for Law Enforcement. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism*, *7*(1), 36-50.
- Olivola, C.Y. and Todorov, A., (2010): Elected in 100 milliseconds: appearance-based trait inferences and voting, *Journal of Nonverbal Behavior*, Vol. 34 No. 2, pp. 83-110.
- O'Shaughnessy, N., Baines, P., O'Cass, A. and Ormrod, R. P., (2012): Political Marketing Orientation: Confusions, Complications, and Criticisms. *Journal of Political Marketing*, Volume 11, pp. 353-366.
- Ousdal OT, Jensen J, Server A, Hariri AR, Nakstad PH, Andreassen OA., (2008): The human amygdala is involved in general behavioral relevance detection: Evidence from an event-related functional magnetic resonance imaging Go-NoGo task. *Neuroscience*. October 15, 156(3):450-455.
- Park, S., and Nicolau, J. L., (2015): Asymmetric effects of online consumer reviews. Ann. Tour. Res. 50, 67–83. doi: 10.1016/j.annals.2014.10.007
- Pawełczyk, P., & Jakubowski, J., (2017): Political marketing in the times of big data. *Przegląd Politologiczny*, (3), 34-44. https://doi.org/10.14746/pp.2017.22.3.3
- Pfeffer, Juergen, Thomas Zorbach, and Kathleen M. Carley, (2014): Understanding online firestorms: Negative word-of-mouth dynamics in social media networks. *Journal of Marketing Communications* 20: 117–28.

- Premnath, D., Nateson, C., (2021): Applications Of Neuromarketing Sciences On Digital Marketing Models - A Theoretical Frame Work. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education*, Trabzon Vol. 12, Iss. 7, 3127-3132.
- Rose, M., and Blodgett, J. G., (2016): Should hotels respond to negative online reviews? Cornell Hosp. Q. 57, 396–410. doi: 10.1177/193896551663261
- Roy, G., Datta, B., and Mukherjee, S., (2019): Role of electronic word-of-mouth content and valence in influencing online purchase behavior. *J. Mark. Commun.* 25, 661–684. doi: 10.1080/13527266.2018.1497681
- Rozin P, Haidt J., (2013): The domains of disgust and their origins: Contrasting biological and cultural evolutionary accounts. *Trends Cogn Sci.* 17(8):367-368.
- Sandy, C. J., Gosling, S. D., & Durant, J., (2013): Predicting consumer behavior and media preferences: The comparative validity of personality traits and demographic variables. *Psychology &Marketing*, *30*(11), 937–949.
- Scammell, M., (1999): Political Marketing: Lessons for Poltical Science. *Political Studies*, XLVII, 718-739.
- Sharma A., Sheth J. N., (2004): Web-based marketing. The coming revolution in marketing thought and strategy, *Journal of Business Research*, no. 57.
- Sharma, R., & Sinha, A., (2020): Neuromarketing and understanding antecedents of consumer switching intensions—a systematic review of literature. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, *17*(6), 14660-14675.
- Sheldon, P. & Bryant, K., (2016): Instagram: Motives for its Use and Relationship to Narcissism and Contextual Age. *Computers in Human Behavior*, 58, 89-97
- Stanton, S. J., Sinnott-Armstrong, W., & Huettel, S. A., (2016): Neuromarketing: Ethical implications of its use and potential misuse. *Journal of Business Ethics*, volume 144, pages 799–811
- Stieglitz, S., and Dang-Xuan, L., (2013): Emotions and information diffusion in social media—sentiment of microblogs and sharing behavior. *J.Manag. Inform. Syst*. 29, 217–248. doi: 10.2753/mis0742-1222290408
- Stolle, Dietlind and Michele Micheletti, (2013): Political Consumerism: Global Responsibility in Action. (New York: Cambridge University Press).
- Valenzuela, S., (2013): Unpacking the Use of Social Media for Protest Behavior: The Roles ofInformation, Opinion Expression, and Activism. *American Behavioral Scientist*, 57(7),920-942.
- Westen, D., Blagov, P.S., Harenski, K., Kilts, C. and Hamann, S., (2006): Neural bases of motivated reasoning: an fMRI study of emotional constraints on partisan political judgment in the 2004 US Presidential election, *Journal of Cognitive Neuroscience*, Vol. 18 No. 11, pp. 1947-1958.
- Zahopoulos, V., (2020): Understanding neuromarketing techniques and their use in localization. In *Digital and Social Media Marketing* (pp. 299-304). Springer, Cham.

Radoslav V. Baltezarević
Vesna Baltezarević

UDK 316.658.4:316.772.5
338.487:659.1
316.472.4:004.738.1
DOI: 10.5937/MegRev2202013B
Originalni naučni rad
Primljen 20.04.2022.
Odobren 15.05.2022.

UTICAJ DIGITALNE POLITIČKE KOMUNIKACIJE PODRŽANE NEUROMARKETING METODAMA NA PERCEPCIJU POTROŠAČA PREMA TURISTIČKOJ DESTINACIJI

Sažetak: *Digitalna politička komunikacija razvija se paralelno sa modernizacijom informaciono-komunikacionih tehnologija. U nastojanju da se političke poruke osmisle što adekvatnije, sve više se primenjuju neuromarketinške metode, koje su već imale zapanjujuće komercijalne rezultate. Ove metode omogućavaju pronalaženje skrivenih podsvesnih informacija u glavama potrošača. Stručnjaci iz oblasti političkog marketinga, koji žele da komuniciraju sa mlađom populacijom, sve više zapošljavaju influensere na društvenim mrežama i koriste prednosti elektronske komunikacije od usta do usta (eWOM). Njihove objave se generalno smatraju verodostojnim izvorom informacija i obično su viralne (šire se eksponencijalno kroz digitalno okruženje). Influenseri imaju moć da podstaknu sledbenike da se uključe u diskusiju o određenom političkom fenomenu i podele takve informacije sa drugim korisnicima interneta. Influenseri društvenih medija mogu doprineti izgradnji pozitivnog imidža političkih kandidata predstavljajući ih kao harizmatične, obične ljude. U nekim situacijama potrošači mogu povezati politički motivisanu komunikaciju sa turističkom destinacijom, što može imati i pozitivne i negativne posledice u zavisnosti od stava potrošača prema određenom pitanju. Negativni politički komentari (na primer, poruke koje vlasnik turističkog objekta postavlja u digitalno okruženje) mogu izazvati krizu na sajtu, dovesti do talasa elektronske negativne komunikacije od usta do usta (eWOM), pa čak i bojkota od strane potrošača, što kao posledicu može značajno ugroziti imidž kompanije.*

Ključne reči: *Digitalna politička komunikacija, Digitalno okruženje, Neuromarketing, Elektronska komunikacija od usta do usta (eWOM), Influenseri društvenih medija, Turistička destinacija.*

Olivera Milutinović*
Slavica Anđelić**
Radoslav Baltezarević***

UDK 005.94/.95
005.332::005.336.4

DOI: 10.5937/MegRev2202035M
Originalni naučni rad
Primljen 09.04.2022.
Odobren 05.05.2022.

FAKTORI KOJI UTIČU NA PRIMENU MENADŽMENTA ZNANJA****

Sažetak: *Dinamika savremene ekonomije i menadžment okruženje, odgovornost i obaveza implementacije menadžmenta znanja zasniva se na potrebi za stvaranjem kolektivnog znanja organizacije koje će biti spremno da odgovori zahtevima na znanju zasnovanom poslovanju, složenim proizvodima i uslugama, i stalnom učenju i usavršavanju, kako organizacije, tako i zaposlenih. Značaj menadžmenta znanja dolazi do izražaja u globalnim ekonomskim procesima koji se izražavaju jačanjem konkurentskih tenzija, porastom stope inovativnosti; potrebom zamene neformalnog znanja formalnim znanjem i načinima čuvanja i deljenja znanja unutar kolektivne memorije organizacije. Trend mobilnosti radne snage otvara mogućnost gubitka organizacionog znanja kao posledice redukovanja radne snage ili promena u strategijskim pravcima organizacije. Menadžment znanja pruža šansu organizaciji, da preduzimajući aktivnosti zasnovane na znanju, postigne efikasnost i efektivnost u poslovanju., zadovoljstvo klijenata i razne benefite za samu organizaciju kao posledice poboljšanja i unapređenja procesa donošenja kvalitetnih poslovnih odluka.*

Ključne reči: *menadžment znanja, liderstvo, ljudski resursi, tehnološki razvoj, konkurentnost*

* Profesor, Fakultet za menadžment – Univerzitet Union Beograd.

** Profesor, Fakultet za menadžment – Univerzitet Union Beograd.

*** Profesor, Fakultet za poslovne studije, Megatrend univerzitet Beograd.

**** Ovaj rad je rezultat projekta Fakultete za poslovne studije Uloga novih tehnologija u savremenom društvu (FPSNTS).

1. Uvod

Stvaranje i održavanje konkurentske prednosti organizacije posledica je diferenciranja organizacije i kreiranja jedinstvenog znanja koje ta organizacija poseduje.

Krajem dvadesetog veka menadžment znanja postaje popularan menadžment koncept. Prema istraživanju koje je spro vedeno pokazalno je, da je preko 70% ispitanih smatralo da je znanje među ključnim faktorima za rast prihoda kompanije, zaključili su Van Krogh, Ikujiro i Ichijo.[1] Praksa menadžmenta znanja postala je popularna osamdesetih i devedesetih godina 20. veka, a konsultantske kuće su bile među prvima kompanijama koje su ulagale u menadžment znanja, i to posebno u informacione tehnologije – u cilju osvajanja i širenja znanja kroz kompaniju. Dostupnost tehnologija dizajniranih za upravljanje informacijama podstakla je promovisanje menadžmenta znanja, ali je ubrzo postalo jasno da sistemi informacionih tehnologija izostavljaju aspekte vezane za ljude, pa su u menadžment znanja inkorporirani i društveni elementi.

2. Pojam i definisanje menadžmenta znanja

O menadžmentu postoji puno teorija od Tejlora i Fajola, do Senge-a i Drucker-a, vidljiva je evolucija i adaptacija prakse i teorije menadžmenta. Svako od praktičara i teoretičara ubacio je po zrno znanja u mozaiku naučno-stručnih i praktičnih vrednosti menadžmenta. Menadžment je uvek u vremenu i prostoru tražio puteve ka stvaranju dobre organizacije.[2]

Menadžment znanja je danas u žiži interesovanja. Organizacije se bore da sačuvaju dostignuto poštujući svaku promenu globalnog društva. Potreba adaptacije u skladu sa brzim promenama je imperativ za opstanak u društvu. Suočene sa novim načinom rada organizacije se okreću sticanju što više i brže novog znanja i njegove akumulacije kao jedinoj garanciji budućnosti. Dugoročno, to je proces otpočet u momentu kada organizacija uvidi da postoje praznine i nedostaci. Tada započinje akcija da se to prevaziđe. Menadžment znanja je promovisan 80-tih godina prošlog veka i njegova definicija još evoluira. U početku su menadžment znanja tretirali kao moć koju treba skladištiti. Danas se priča o znanju koje treba razmeniti. To znači sasvim drugi pristup. [3]

---

1 Von Krogh Georg, Kazuo Ichijo, Ikujiro Nonaka (2000): Enabling knowledge creation: How to unlock the mystery of tacit knowledge and release the power of innovation. *Oxford University Press on Demand*, 7.

2 Nonaka Ikujiro (2009): "The knowledge-creating company." The economic impact of knowledge. *Routledge*, 175-187.

3 Roberts Joanne (2015): A very short, fairly interesting and reasonably cheap book about knowledge management. *Sage*, 155.

Vrlo je očigledna transformacija odnosa i poimanja znanja koja se dogodila u protekle tri decenije. Treba napomenuti da je menadžment znanja sredstvo ili oruđe ka boljem shvatanju organizacijske misije, okruženja, performansi, kreiranja vrednosti. Menadžment znanja kao proces uključuje stvaranje, čuvanje i razmenu između radnika, i drugih organizacija uključujući i višegodišnje prikupljanje znanja. Menadžment znanja je praksa selektivne primene znanja stečenog iz prethodnog iskustva s namerom unapređenja efikasnosti i efektivnosti poslovanja. Čovek i njegovo znanje (posebno implicitno) su promenili smernice interesovanja u društvu. Ljudi s orijentacijom ka menadžmentu znanja više su usmereni ka usvajanju promena i unapređenju ljudskog potencijala i veština. Prema Caplan-u, korist od menadžmenta znanja sastoji se od:[4]

1. Brze inovacije i protoka ideja;
2. Unapređivanja usluga i optimizacije vremena;
3. Uvećanih prihoda od poreza zbog brže trgovine;
4. Bogatijih formi o nagrađivanju zaposlenih;
5. Smanjivanje troškova zbog izvornih informacija i eliminacije viška radnika;
6. Smanjivanja vremena za trening. [5]

Menadžment znanja podrazumeva usvajanje kolektivnog znanja u cilju postizanja poslovnih ciljeva organizacije.[6] Uloga menadžment znanja je da osigura da ljudi imaju znanje koje im je potrebno, tamo gde im je potrebno i u trenutku kada im je potrebno, tj. pravo znanje, na pravom mestu i u pravo vreme. Najširi pristup ovom konceptu je razmišljanje o menadžmentu znanja kao procesu koji predstavlja jedinstvo tri komponente: ljudi, procesa i tehnologija.[7]

Ljudi: Najteži i svakako, najvažniji izazov kod implementacije koncepta menadžmenta znanja jeste pripremanje organizacione kulture za uvođenje koncepta menadžmenta znanja. Pitanja koja se najčešće postavljaju u vezi sa ovim elementom procesa su: Da li je organizaciona kultura spremna da podrži kontinuirano učenje i deljenje znanja? Da li su ljudi motivisani da kreiraju, dele i koriste znanje? Da li postoji kultura otvorenosti i uzajamnog poštovanja u organizaciji? Da li su ljudi inspirisani za inovacije?

---

4 Valkov Alexander (2014): „*Public expenses and human development: bulgaria between europe and the balkans*", (JPMNT) *Journal of Process Management – New Technologies*, International The International Scientific Conference "New Knowledge for the New People, 63.

5 Dimitrovski Robert (2010): „Menadžment znanja kao poslovna strategija." **Škola biznisa,** 2, 80-88.

6 Omona Walter (2010): Theo van der Weide, Jude Lubega . "Using ICT to enhance knowledge management in higher education: A conceptual framework and research agenda." *International Journal of Education and Development using ICT*, 6.4, 83-101.

7 Rodríguez-Montes, José Antonio (2006): „Diagnóstico y gestión del conocimiento en un servicio de cirugía." *Cirugía Española*, 80.2, 72-77.

Procesi: U cilju uvođenja deljenja znanja organizacije su često primorane da uvode promene ne samo u način na koji su pojedinačni procesi struktuirani, već i u samu organizacionu strukturu kao celinu. Ovde treba postaviti pitanje kako pojedine procese treba adaptirati tako da podrže ljude u kreiranju, deljenju i primeni znanja.

Tehnologija: Tehnologija je važan i nezaobilazan deo menadžmenta znanja – pomaže u povezivanju kako informacija i ljudi, tako i ljudi međusobno. Ali, sama po sebi, tehnologija nije rešenje. Ona mora biti prilagođena ljudima i procesima stvaranja, deljenja i primene ljudskog znanja.

Ove tri komponente su međusobno zavisne i podjednako važne. Ipak, jedna je važnija od ostalih – to je čovek. Organizacioni primarni fokus mora biti na razvijanju kulture i ponašanja, pozitivno usmerenih ka znanju, potpomognutih odgovarajućim procesima i neophodnom tehnologijom.

Znanje danas predstavlja jedan od ključnih faktora/resursa organizacije za sticanje konkurentske prednosti, menadžment znanja bi za svaku organizaciju trebalo da predstavlja jedan od ključnih menadžment alata. Faktori koji utiču na primenu menadžmenta znanja su sledeći:

1. organizaciona kulturu,
2. menadžment ljudskih resursa,
3. liderstvo,
4. informacione tehnologije i
5. kontrola. [8]

3. Organizaciona kultura i menadžment znanja

Organizaciona kultura preduzeća se sastoji u tome da svako preduzeće oblikuje svoje sisteme vrednosti, norme i uverenja koja će biti prihvatljiva za sve ljude u organizaciji.[9] Zaposleni integrišu sebe u celinu prihvatanjem određenog sistema vrednosti. Prisustvo mentalnih modela koji su specifični, stvara prostor za postojanje takvog okruženja koje će favorizovati razvoj znanja u organizaciji, odnosno stvaranje jedinstvenih organizacionih modela u kojima će znanje imati značajnu ulogu.[10]

[8] Bollinger S. Audrey, Robert D. Smith (2001): „Managing organizational knowledge as a strategic asset." *Journal of knowledge management*, Vol. 5 No. 1, pp. 8-18.

[9] Cooke A. Robert, Rousseau M. Denise (1988): "Behavioral norms and expectations: A quantitative approach to the assessment of organizational culture." *Group & Organization Studies* 13.3, 245-273.

[10] Goh C. Swee (2002): „Managing effective knowledge transfer: an integrative framework and some practice implications, *Journal of Knowledge Management*, Vol. 6 No. 1, 23-30.

Menadžment znanja pretpostavlja da je znanje siguran izvor konkurentske prednosti. Međutim, u cilju stvaranja i očuvanja konkurentske prednosti, organizacije moraju biti u stanju da generišu i primene nova znanja. Da bi se znanje širilo i delilo sa drugima unutar organizacije, važno je da se zaposleni osećaju slobodno, bez straha da će njihova podela znanja dovesti do lošijeg poslovnog položaja.[11]

Razmenu znanja treba shvatiti kao mogućnost za lični razvoj i napredak, kao i napredak cele organizacije. To je važno za stvaranje takve organizacione kulture koju karakterišu: visok nivo autonomije za poštovanje individualnih veština, znanja i talenata, minimalne ali efikasne administracije, ohrabrivanje, zajednički udeo u rezultatima, čineći da se zaposleni osećaju cenjenima.[12]

U okruženju gde je izražen visok nivo uključenosti zaposlenih u donošenje odluka i saradnja, zaposleni će se osećati slobodnim da izraze svoje ideje i osećanja. Organizaciona kultura će podržati implementaciju znanja i omogućiti razvoj kulture deljenja znanja. U takvom poslovnom okruženju, organizaciona kultura pozitivno utiče i podstiče menadžment znanja u meri u kojoj su pretpostavke, vrednosti, norme i stavovi koje dele zaposleni takvi da podržavaju i podstiču menadžment znanja. Međutim, ako su pretpostavke, vrednosti, norme i stavovi od strane zaposlenih takvi da ne podržavaju i ne podstiču menadžment znanja, ovi procesi će naići na kulturne barijere i teško da će biti implementirani.[13]

Da je organizaciona kultura veoma važna za koncept menadžmenta znanja svedoče i rezultati obimnog istraživanja sprovedenog 2000. godine među nemačih TOP 1000 i evropskih TOP 200 kompanija.[14] Rezultati pokazuju da je 47,1% ispitanika izjavilo da korporativna kultura najviše doprinosi uspehu menadžmenta znanja (struktura i eksterni uslovi 29,8%; informacione tehnologije 27,9%; motivacija i kvalifikacija osoblja 27,9; promocija od strane top menadžmenta 26,9%).[15]

Za razumevanje značaja organizacione kulture za primenu menadžmenta znanja, polazi se od činjenice da je složena i nemoguća, primena menadžmenta znanja uz oslanjanje na informacionu tehnologiju. Sve više teoretičara skreću pažnju da je važno da organizacije kreiraju takvu organizacionu kulturu koja pažnju posvećuje radnicima znanja. Zadržavanje znanja koje oni poseduju i

[11] Edmondson C. Amy (2012):Teaming: *How organizations learn, innovate, and compete in the knowledge economy*. John Wiley & Sons, 352.

[12] Al-Yahya O. Khalid (2009): „Power-influence in decision making, competence utilization, and organizational culture in public organizations: The Arab world in comparative perspective." *Journal of Public Administration Research and Theory* 19.2, 385-407.

[13] Lengnick-Hall, Mark, and Cyndy Lengnick-Hall (2002): *Human resource management in the knowledge economy: New challenges, new roles, new capabilities*. Berrett-Koehler Publishers, 175. u: De Long W. David, Liam Fahey (2000): „Diagnosing cultural barriers to knowledge management." *Academy of Management Perspectives*, 14.4, 113-127.

[14] Mertins Kai, Peter Heisig, Jens Vorbeck (2003): *Knowledge management: concepts and best practices*. Springer Science & Business Media, 384.

[15] Đorđević Boljanović Jelena (2009): *Menadžment znanja*, DATA Status, 198.

sprečavanje odliva znanja odlaskom zaposlenih iz kompanije ili njihovim penzionisanjem, od ključnog je značaja. Pomenute preporuke dobijaju na težini ako se uzme u obzir argument značajnog pada nataliteta u velikom broju evropskih zemalja, kao i činjenica da najstariji od generacije baby boom-a odlaze u penziju. Savremeni svet se nalazi pred jednom od najvećih društvenih promena u bližoj istoriji. Njihovim odlaskom drastično se smanjuje broj radne snage u razvijenim zemljama, jer su sve generacije nakon njih manje brojne. Zato se današnje organizacije sve više takmiče sa vremenom pokušavajući da nađu način da ih iskusni radnici i profesionalci ne napuste pre nego što svoje znanje, veštine i iskustvo prenesu na mlađe kolege.[16]

Da li je sve navedeno dovoljan motiv za organizacije da se u primeni menadžmenta znanja okrenu skrivenom, tacit, znanju koje poseduju pojedinci, stručnjaci u organizaciji, ugrade sistem menadžmenta znanja u organizacionu hijerarhiju i stvore organizacionu kulturu okrenutu deljenju znanja? Samo organizaciona kultura koja je okrenuta menadžmentu znaja, deljenju znanja na pravi način i ugradnji menadžmenta znanja u organizacionu strukturu, može omogućiti korisnicima koncepta menadžmenta znanja da u potpunosti iskoriste sve beneficije ovog koncepta. [17]

4. Menadžment ljudskih resursa i menadžment znanja

Menadžment ljudskim potencijalima, da bi bio maksimalno efikasan, treba da je integrisan u proces strategijskog upravljanja u organizaciji. Menadžeri ljudskih potencijala trebalo bi da:

a) imaju uticaj na strateški plan, na pitanja vezana za ljude u vezi sa sposobnošću njihovog potencijala, da objedine i implementiraju partikularne strateške alternative,
b) poseduju odgovarajuća znanja o strateškim ciljevima organizacije,
c) znaju koje su veštine, ponašanja i stavovi radnika potrebni da bi se podržao strategijski plan i
d) razviju programe koji treba da omoguće da zaposleni imaju pomenute veštine, ponašanja i stavove.[18]

Peter Drucker je rekao da današnji, savremeni i stručni radnici nisu "radna snaga, oni su kapital"[19], kapital koji je produktivan i koji stvara dodatnu vrednost

[16] Đorđević Boljanović Jelena, 78.

[17] Đorđević Boljanović Jelena (2009), 98.

[18] Cascio F. Wayne (1986): „*Managing human resources: Productivity, quality of work life, profits*", Irwin/McGraw-Hill, 720.

[19] Drucker F. Peter (1999): „ *Management Challenges for the 21st Century.*" HarperCollins. New York, 210.

za svoju organizaciju. Kompanija je uspešna i dobra samo koliko su dobri i uspešni pojedinci u njoj. Kao kreativni i inovativni deo svake organizacije, ljudi imaju vodeću ulogu u stvaranju i održavanju njene konkurentske prednosti. Samo visoko edukovani, pravilno motivisani zaposleni, uz stalno i kontinuirano učenje novih poslovnih veština, mogu da odgovore izazovimna koje nameće novo poslovno okruženje i ekonomija znanja.[20]

Menadžment ljudskih resursa se definiše kao strategijski i koherentni pristup menadžmentu najvrednije imovine u organizaciji, ljudima, koji radeći u njoj, individualno ili kolektivno doprinose postizanju njenih ciljeva.[21]

Ono što karakteriše ekonomiju znanja jeste pomeranje od proizvodnje ka pružanju usluga i posmatranje znanja kao pokretačke snage organizacije i osnov njene konkurentske prednosti. "Znanje je moć" – glavna je izreka koja opisuje ovo doba, a radnici trećeg talasa postaju "radnici znanja", pojam koji je prvi uveo P. Drucker još 1959. godine.[22] Uz konstantni razvoj tehnologije, tržište rada zahteva visoko kvalifikovane radnike koji su spremni da se prilagođavaju ne samo promenama u svom okruženju, nego i promenama u sopstvenim karijerama. Učinak organizacija zasnovanom na znanju zavisiće od veštine da se animiraju, zadrže u organizaciji i motivišu radnici znanja. S tim u vezi je i iznalaženje načina da se znanje koje poseduju radnici znanja osvaja, čuva i deli među ostalim članovima organizacije, na način koji će dovesti do stvaranja dodatne vrednosti za organizaciju.[23]

U uslovima poslovanja u ekonomiji znanja, nameće se potreba definisanja i analize uloge koju ima menadžment ljudskih resursa, i to kao funkcija usmerena na privlačenje, zadržavanje i adekvatno motivisanje radnika znanja. Menadžment ljudskih resursa definiše se kao strategijski i koherentni pristup menadžmentu najvrednije imovine u organizaciji, ljudima, koji radeći u njoj, individualno ili kolektivno doprinose postizanju njenih ciljeva. Pod menadžmentom ljudskih resursa podrazumevamo deo organizacije koji svojom delatnošću doprinosi postizanju strategijskih ciljeva organizacije, na taj način što će privući, zadržati kvalitetene i stručne zaposlene i motivisati ih da rade na efektivan i efikasan način. Uloga menadžmenta ljudskih resursa jeste da omogući organizaciji da ostvari uspeh pomoću ljudi, u ovom slučaju pomoću radnika znanja.[24]

---

20 Lončarević Ranko, Mašić Branislav, Đorđević-Boljanović Jelena (2008): *Menadžment: Principi, koncepti i procesi*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 235.

21 Armstrong Michael (2006): *A handbook of human resource management practice*. Kogan Page Publishers, 982.

22 Omotayo Funmilola Olubunmi (2015):"Knowledge Management as an important tool in Organisational Management: A Review of Literature." *Library Philosophy and Practice* 1,1-23.

23 Đorđević Boljanović Jelena (2008): *Ključni faktori uticaja na efektivnost programa menadžmenta znanja*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 97.

24 *Ibid*.

5. Uloga i značaj lidera u ekonomiji znanja

Organizacija koja u svom centru ima implementirani program menadžmenta znanja i koja se bori za svoju konkutrentsku prednost u okruženju ekonomije znanja poseduje karakteristike i specifičnosti koje zahtevaju posebne, ka znanju okrenute lidere ili, kako smo ih već nazvali, lidere znanja. Ovakvi lideri se nalaze pred veoma teškim zadatkom Potrebno je upravljati organizacijom sa sledećim karakteristikama: prioritet je protok znanja; odnos sa korisnicima usluga nije više jednosmeran, već se pretvara u partnerstvo koje stvara zajednička rešenja i u kome je protok znanja dvostran.

Zaposleni čija svakodnevnica uključuje program menadžmenta znanja znaju više o tehničkoj osnovi poslovanja, imaju bolji osećaj za tržište i bliži su korisnicima nego njihovi poslodavci. Najproduktivniji faktor ovakvih organizacija, kreativni zaposleni ili radnici znanja, najbolje funkcionišu u kreativnom haosu i u uslovima u kojima je organizaciona hijerarhija irelevantna; primarna pokretačka snaga organizacije je kontrola toka informacija i ona je podređena internetu i internoj mreži.[25]

Osnova deljenja znanja među zaposlenima je poverenje. Kancelarije ne predstavljaju simbol moći, a značaj neformalne komunikacije se maksimalno naglašava. Upravljanje ovakvom organizacijom veoma je težak, odgovoran i izazovan zadatak Zato i čuveni autor Karl Erik Sveiby postavlja pitanje: „Možete li se suočiti sa ovakvim svetom? Verujem da možete i da nemate izbora – već se nalazite u njemu!"[26]

Ekonomija znanja zahteva transformaciju upravljanja najdragocenijem resursom današnjice, ljudskim resursima. Ta transformacija zahteva od funkcije liderstva da se od tradicionalne funkcije zasnovane na komandovanju i kontroli, kreće ka funkciji povezivanja, umrežavanja i usmeravanja.

Govoreći o liderstvu u ekonomiji znanja, autori Debra Amindon i Doug Macnamara, koji spadaju u vodeće teoretičare, ali i praktičare menadžmenta znanja, smatraju da su moderni lideri oni koji se ne boje brzine promena, koji se hvataju u koštac sa konstantnim učenjem, koji znaju da efikasan menadžment nije stvar posedovanja znanja, već znati kako ga upotrebiti, koji znaju da nije dovoljno poznavati savremene koncepte menadžmenta, nego i implementirati ih. Po mišljenju navedenih autora, bez obzira što je liderstvo više umetnost, nego nauka, ipak je potrebno tražiti odgovarajuću meru koja će nam omogućiti da izmerimo prinos od uspešnog liderstva.[27]

---

[25] Trajković Svetlana, Nikolic Miloš, Antic Zoran (2014): „Liderstvo i menadžment znanja." *International Journal Scientific and applicative papers* V-4, 45-53.

[26] Sveiby Karl-Erik (2001): *What is Knowledge Management*. IBM, 1-6.

[27] Amidon M. Debra, Doug Macnamara (2004): „The 7 C's of knowledge leadership: Innovating our future." Handbook on Knowledge Management 1. *Springer, Berlin, Heidelberg*, 539-551 .

Povezanost između znanja i napretka nije nova i nepoznata. Međutim, ekonomija znanja, mogućnost upravljanja znanjem i povećanje efekata koje imamo od znanja što ga više razvijamo i delimo, zahteva i jedan novi stil liderstva. Postoji sedam područja koji čine lidera znanja uspešnim, tzv. „7C" liderstva znanja:[28]

1. Liderstvo znanja je pitanje konteksta (*Context*). Lider znanja mora da razume prirodu složenog konteksta u okviru koga deluje, kao i da ume da njegom smisao prenese tako da inspiriše druge.
2. Liderstvo znanja je pitanje kompetencije (*Competence*). Lideri znanja moraju da znanju da se kompetencije baziraju na znanju i da su mnogo dinamičnije nego statični atributi kao što su veštine. Izgradnja kompetencija zahteva sistematizovani okvir učenja.
3. Liderstvo znanja je pitanje kulture (*Culture*). Lideri moraj da spoznaju povezanost motivacije (psihologija) pojedinca i kulture (sociologija) organizacije. Trebalo bi da poznaju tradiciju i nasleđe (antropologija) i da znaju da više od 2% svoga vremensa menadžeri treba da posvete viziji koja predstavlja životnu snagu poslovanju budućih generacija.
4. Liderstvo znanja je pitanje zajednice (*Communities*). Lideri znanja treba da razumeju vrednost kolektiva – timova, mreža i zajednica koje rade da bi realizovale viziju. „Kolaborativna prednost" može biti kompetencija novog milenijuma.
5. Liderstvo znanja je pitanje konverzacije i zajedničkog jezika (*Conversations*, *Common Language*). Lideri moraju da znaju kako da razvijaju zajednički jezik i da shvate da je mnogo više snage u rezultatima dijaloga, nego u dokumentima koja nastaju kao rezultat pojedinačnih procesa planiranja.
6. Liderstvo znanja je pitanje komunikacija (*Communications*). Lideri treba da vrednuju komunikacione procese, kako tehničke, tako i međuljudske.
7. Liderstvo znanja je pitanje treninga (*Coaching*). Lideri treba da obučavaju i da budu obučavani od strane ljudi koji imaju slične veštine i viziju.

Liderstvo i menadžment znanja postavlja osnovni ton organizacione kulture usmeren na koordinaciju, kontrolu i merenje rezultata. Najkraće rečeno, liderstvo treba da omogući stvaranje uslova za postizanje uspešnog i plodonosnog menadžmenta znanja. Osnovne karakteristike ovakvog liderstva su inspirativnost, mentorstvo, davanje primera, a u cilju stvaranja poverenja i poštovanja, kohezivne i kreativne kulture, ustanovljenja vizije, učenja, slušanja, podučavanja i deljenja znanja.[29]

Na primerima uspešnih kompanija, tzv. korporativnih lidera, autori Cavaleri i Sharon,[30] navode karakteristike liderstva znanja i njegovu povezanost sa

[28] *Ibid*.

[29] Holsapple W. Clyde, Meenu Singh (2003: „The knowledge chain model: activities for competitiveness." Handbook on knowledge management. *Springer*, Berlin, Heidelberg, 215-251.

[30] Coakes Elayne (2007): „Knowledge leadership: The art and science of the knowledge-based organization", *Springer*, 154-156. u: Seivert Sharon, Lee C. Lee (2005): Knowledge Leadership: The Art and Science of the Knowledge-based Organization. *Taylor & Francis*, 7.

menadžmentom znanja. Ono što je važno, a što navedeni autori posebno naglašavaju, jeste da lideri u ovakvim, na znanju zasnovanim kompanijama, ne teže da upravljaju znanjem (manage knowledge) unutar svojih kompanija, već traže način da iskusno i na znanju zasnovanim načinima (knowledgeably manage) upravljaju, radi postizanja konkurentske prednosti. Tako i dolazimo do osnovne karakteristike lidera znanja – razumevanje njihovog osnovnog cilja, a to je transformisanje svojih organizacija u organizacije zasnovane na znanju koje će koristiti znanje da bi postigle rezultate koji ne mogu biti dostignuti od strane konkurencije.[31]

6. Informacione tehnologije i menadžment znanja

Istraživači i praktičari iz oblasti menadžmenta znanja često naglašavaju značaj informacione tehnologije u stvaranju i podeli znanja. Prema istraživanju KPMG-a, 62% vodećih kompanija u Evropi i Americi se fokusira na virtuelne komponente (intranet, skladištenje podataka), radije nego na atmosferu u kojoj rade članovi tima, kako bi poboljšale razmenu znanja. Ernst i Young u svom istraživanju dokazuju da većina od 432 američkih i evropskih kompanija uvode tehnološke kapacitete.[32]

Dominacija tehnoloških inicijativa nije iznenađujuća, ukoliko se uzme u obzir istraživanje KPMG-a i pretpostavka da je problem razmene znanja tehničke prirode. Informaciona tehnologija sama po sebi nije dovoljna da bi se uspešno upravljalo znanjem. Potrebno je uključiti i razmotriti psihosocijalni kontekst u kome se znanje stvara i deli, a koji se označava kao kolaborativna klima.[33]

Prethodna istraživanja su pokazala da je informaciona-komunikaciona tehnologija glavna komponenta koncepta i infrastrukture menadžmenta znanja[34] i značajno doprinosi procesu stvaranja znanja.[35]

Korporativni intranet, baze podataka i upravljanje dokumentima podstiču i olakšavanju razmenu znanja među zaposlenima. Zajedničke elektronske mreže doprinose uspešnoj podeli znanja. Pravilno upravljanje znanjem je nezamislivo bez

---

31 Trajković, Svetlana, Milos Nikolic, Antic Zoran, 45.

32 Ruggles Rudy (1998): The state of the notion: knowledge management in practice. *California management review*, 40(3), 80-89.

33 Jokanović Bojana, Tomić Ivana, Đuđak Ljubica (2017): Uloga informacionih tehnologija u menadžmentu znanja, *XXIII Skup Trendovi razvoja "Položaj visokog obrazovanja i nauke u Srbiji"*, *Zlatibor,* 59-62.

34 Gold H. Andrew, Malhotra Arvind, Segars H. Albert (2001): . „Knowledge management: An organizational capabilities perspective." *Journal of management information systems*, 18.1, 185-214.

35 Lee Heeseok Lee, Byounggu Choi (2003): „Knowledge management enablers, processes, and organizational performance: An integrative view and empirical examination." *Journal of management information systems*, 20.1,179-228.

odgovarajuće tehnologije. Menadžerima su potrebni informacioni sistemi koji će im pomoći u pronalaženju, praćenju i izgradnji kolektivnog organizacionog znanja. [36]

Suština organizacione kompetencije je u stvaranju znanja koje brzo može da se ugradi u tehnološka rešenja.[37] Informacioni sistemi mogu da olakšaju sistemsko i aktivno upravljanje znanjem. Pored tradicionalnih tehnologija u vidu skladišta podataka, računarskih mreža i softvera, neka preduzeća koriste nov i unapređen softver dizajniran na način da zadovolji zahteve za alatima, koji se bave sistemima za uprvljanje znanjem.[38] Tehnička sredstva mogu da obezbede osnovu za dugoročnu efikasnost organizacija na tržištu. U cilju uspešnog upravljanja znanjem, informacioni sistemi moraju biti pouzdani, razumljivi, tačni i kompatibilni sa drugim platformama.[39]

Kao podrška menadžmentu znanja se koriste tri grupe tehnologija: komunikacione, saradničke tehnologije i arhitektura skladišta. Komunikacione tehnologije obezbeđuju korisnicima pristup potrebnom znanju kao i komunikaciju među zaposlenima putem organizacijskog intraneta i elektronske pošte. Saradničke tehnologije obezbeđuju sredstva za timski rad. Timovi mogu da koriste zajednička dokumenta, istovremeno ili asinhrono, na različitim mestima. Arhitektura skladišta predstavlja tehnologije i sistemime za upravljanje bazama podataka kako bi se upravljalo znanjem i kako bi se ono sačuvalo.[40]

Početkom ovog veka, informaciona tehnologija menadžmenta znanja je doživela nagli razvoj, što je rezultiralo u integraciji sve tri tehnologije u jedan paket. Krajem 2000. godine na tržištu su se pojavili brojni paketi za upravljanje znanjem, uključujući Microsoft Tahoe i Lotus Domino Knowledge Discovery System, koji često nazivamo i portal znanja preduzeća. Informaciona infrastruktura mora biti takva da omogući lako i efikasno upravljanje znanjem, brz i nesmetan pristup informacijama i znanjima. Uticaj informacione tehnologije na podelu znanja raste sa porastom složenosti i obima poslova, kao i brzine promena.[41]

---

36 Jokanović Bojana, Tomić Ivana, Duđak, Ljubica, 60.

37 Newman Victor (1997): „Redefining knowledge management to deliver competitive advantage." *Journal of knowledge management*, 123-128.

38 Bender Silke, Fish Alen (2000): „The transfer of knowledge and the retention of expertise: the continuing need for global assignments." *Journal of knowledge management*, 125-137.

39 Duncan Nancy Bogucki (1995): „Capturing flexibility of information technology infrastructure: A study of resource characteristics and their measure." *Journal of management information systems*, 12.2, 37-57.

40 Aberer Karl, Despotovic Zoran (2001): „Managing trust in a peer-2-peer information system." *Proceedings of the tenth international conference on Information and knowledge management*, 310-317.

41 Bennet David, Alex Bennet Alex (2004): „The rise of the knowledge organization." Handbook on Knowledge Management 1. *Springer*, Berlin, Heidelberg, 5-20.

7. Kontrola i menadžment znanja

Jedna od karakteristika procesa menadžmenta znanja jeste da se sastoji iz međusobno povezanih i međusobno zavisnih faza. Sve faze životnog ciklusa menadžmenta znanja su interaktivne i međuzavisne, što znači da uspeh jedne faze, stvara pretpostavke za uspeh naredne faze. Životni ciklus menadžmenta znanja je evoluirajući proces koji se verifikuje i proverava u svakoj od faza od početka do kraja. Važnost praćenja procesa menadžmenta znanja pored poslovnih procesa, informacionih tehnologija, liderstva, organizacione kulture i menadžmenta ljudskim resursima, važno mesto zauzima i kontrola. Značaj kontrole proizilazi iz potrebe svakog menadžment programa da demonstrira rezultate svoje efikasnosti. Tehnikama kontrole zasnovanim na znanju, treba kontrolisati sve procese menadžmenta znanja od procesa stvaranja, osvajanja, čuvanja, deljenja i primene znanja.[42]

Specifičnost menadžmenta znanja i motivacije radnika znanja jeste neophodnost balansiranja između kontrole i autonomije. Radnici znanja očekuju visok nivo autonomije u svom radnom okruženju i ustanovljenim modelima ponašanja. Jedino u takvim uslovima njihova kreativnost i inovativnost može doći do punog izražaja. Organizacije bazirane na znanju zahtevaju postojanje određenog nivoa kontrole, kako bi mogle da budu sigurne u ekonomsku opravdanost svojih zaposlenih. Postizanje navedenog balansa, jedan je od glavnih izazova organizacije znanja. Menadžment kao proces implicira kontrolu, a znanje se zasniva na kreativnosti. Kruto postavljena kontrola može negativno uticati na kreativnost. Menadžment znanja podrazumeva proces kome je svojstvena nemogućnost kontrolisanja ili bar ne čvrsta i kruta kontrola. Menadžeri treba da podrže proces kreiranja znanja, a ne da ga kontrolišu. Ovaj proces se naziva omogućavanje znanja.[43]

Kontrola je imperativ u modelima menadžmenta znanja da bi se unapred odredila očekivana značenja, akcije i očekivani rezultati sistema. Doslednost je imperativ za obezbeđivanje homogenosti procesuiranja istih informacija i znanja na isti način da bi se obezbedili isti rezultati, a sve to uz minimiziranje kriticizma i preispitivanja postojećeg stanja. Kao posledica navedenog može nastupiti gušenje inovativnosti i kreativnosti kod zaposlenih. Dinamika novog poslovnog okruženja zahteva poslovni model koji se ne zasniva na kontroli u tradicionalnom smislu, već koji pretpostavlja postojanje novih pravila, specifičnih informacija i mnogo slobode. Novi sistem menadžmenta znanja treba da omogući i olakša proces tzv. "samodizajniranja" organizacije. U ovakvoj organizaciji ne samo da će radnici znanja definisati problem i stvarati svoja sopstvena rešenja, već će biti u

[42] Bolisani Ettore, Bratianu Constantin (2018): „The emergence of knowledge management." Emergent knowledge strategies. *Springer*, Cham, 23-47.

[43] Roth Jonas (2003): „Enabling knowledge creation: learning from an R&D organization." *Journal of knowledge management*, 32-48.

mogućnosti da ocenjuju i preispituju svoja rešenja. Ohrabrivanjem eksperimentalnog razmišljanja, na ovaj način se neguje kreiranje novog znanja i inovacija.[44]

Kontrola menadžmenta znanja vrlo zahtevna tema i kompleksan problem. Menadžeri u organizaciji treba da se odluče za centralizovani ili decentralizovani pristup kontroli. Kod centralizovanog pristupa, pravo donošenja odluka ima jedna osoba ili nekolicina pažljivo odabranih zaposlenih, dok se naređenja izdaju u klasičnom pravcu – direktivama od vrha na dole. Kod decentralizovanog pristupa, pravo odlučivanja dostupno je pojedincima na svim hijerarhijskim nivoima. Pojedinci mogu donositi odluke zasnovane na znanju koje imaju uticaj ne samo na njihov rad, već i na rad njihovog okruženja, radnog tima ili čitavog odleljenja. Da li će se izabrati decentralizovani ili centralizovani pristup kontroli, zavisiće od vrste procesa menadžmenta znanja, vrste radnika znanja i vrste samog znanja kojim se teži upravljati. **S**posobnost organizacije da uči i uspešnost njenih projekata, veoma su važne komponente organizacionog uspeha i postizanja konkurentske prednosti. Primarne aktivnosti u lancu vrednosti su aktivnosti koje su zajedničke za celu organizaciju. U pet primarnih aktivnosti spadaju: akvizicija znanja selekcija znanja, stvaranje znanja, internalizacija znanja i eksternalizacija znanja. Kada govorimo o kontroli, naglasak ćemo staviti na četiri sekundarne aktivnosti u lancu znanja koje daju podršku primarnim aktivnostima, a tu spadaju: liderstvo znanja, koodinacija znanja, kontrola znanja i merenje znanja.[45]

Kontrola ima za cilj da obezbedi potrebne resurse i procesore znanja u potrebnom broju i adekvatnom kvalitetu, a u cilju obezbeđivanja potrebne zaštite znanja i procesa zasnovanim na znanju. Kvalitet znanja kontroliše se uz poštovanje dve dimenzije: vrednost znanja (tačnost i doslednost) i korisnost znanja (relevantnost i važnost). Kontrolisanje kvaliteta znanja veoma je značajno pitanje menadžmenta znanja. Vrednost znanja, kao i vrednost koju organizacija može dobiti od resursa znanja, zavise od njegovog kvaliteta. Zaštita i kontrola kvaliteta znanja uključuje zaštitu od gubitka, od zastarelosti, neautorizovanog deljenja i širenja znanja, neautorizovanih izmena i modifikovanja znanja, kao i pogrešna asimilacija. Pristupi kontroli uključuju zakonsku zaštitu, socijalnu zaštitu i tehnološku zaštitu.

Uspešnost rezultata programa menadžmenta znanja zavisi od veze između menadžmenta znanja i poslovnih rezultata, a koja se ostvaruje kroz poslovni proces. Uticaj menadžmenta znanja na ključne poslovne rezultate može se poboljšati kroz njegov uticaj na mogućnost unapređenja performansi poslovnoh procesa. Važno je istaći da pitanje dizajniranja ili redizajna poslovnih procesa u

[44] Mascitelli Ronald (2000): „From experience: harnessing tacit knowledge to achieve breakthrough innovation." *Journal of Product Innovation Management: an International Publication of the Product Development & Management Association* 17.3, 179-193.

[45] Holsapple W. Clyde, Kiku Jones (2004): „Exploring primary activities of the knowledge chain." *Knowledge and Process Management*,11.3,155-174.

ovom slučaju, zavisi od razumevanja gde i kako znanje ima ulogu u performansama poslovnog procesa.Važno je naglasiti da u praksi postoje dve vrste kontrole menadžmenta znanja. U pojedinim slučajevima, kontrola je sprovedena samim instrukcijama definisanim za softverski program. U praksi je vrlo čest slučaj da su procesori znanja visoko stručne osobe koje posluju pod "samokontrolom". Ovde se radi o radnicima znanja, koji su vlasnici znanja neophodnog za pokretanje i funkcionisanje samog poslovnog procesa, te stručna kontrola njihovog rada, a s obzirom na njihovu stručnost, može biti samo u njihovim rukama.

Vrlo je zanimljivo shvatanje nekih autora po kojima sama priroda organizacionog znanja može biti i njegova kontrola. Naime, organizaciono znanje je socijalna kategorija. Zaposleni u organizaciji zajedno kreiraju svoje znanje kroz razne vrste socijalnih procesa i sistema znanja koje mnogi nazivaju procesiranje znanja. Procesiranje znanja uključuje otkrivanje problema, rešavanje problema, učenje, trening i obuku, inovaciju, kao i formiranje, testiranje i evaluaciju novih ideja. Nastalo na ovakav način, zajedničko i podeljeno znanje u organizaciji, počinje da se koristi u organizaciji u raznim formama ponašanja, dobrim ili lošim. Ponašanje u poslovanju je socijalno konstruisano znanje u upotrebi. Ukoliko je sistem procesuiranja znanja disfunkcionalan, zatvoren ili skriven od pogleda, loše ideje mogu da opstanu duže nego što bi smele. Različite organizacije konstruišu svoj sistem znanja na različite načine i u skladu sa različitim, internim, pravilima, politikama i praksama i u tome imaju različite uspehe. Ideja je da transparentnost i otvorenost procesuiranja znanja dovodi i do raznih vidova i sredstava kontrole, kao što su socijalna odgovornost, održivost i okruženje, sigurnost zaposlenih i proizvoda, kvalitet, regulativa, etika, kao i vidovi kontrole koje, zbog velike važnosti procesuiranja znanja, sprovode najviši organi upravljanja predviđena organizacionom strukturom. Organizacije koje žele ne samo da ostvare, nego i da zadrže svoju konkurentsku prednost, moraju punu pažnju da posvete pojačanju zaštite i kontrole, kako bi sprečile eventualne gubitke za svoju organizaciju.[46]

8. Zaključak

Stvaranje i održavanje konkurentske prednosti organizacije posledica je diferenciranja organizacije i kreiranja jedinstvenog znanja koje ta organizacija poseduje. Menadžment znanja je danas u žiži interesovanja. Organizacije se bore da sačuvaju dostignuto poštujući svaku promenu globalnog društva. Potreba adaptacije u skladu sa brzim promenama je imperativ za opstanak u društvu.

Znanje danas predstavlja jedan od ključnih faktora/resursa organizacije za sticanje konkurentske prednosti, menadžment znanja bi za svaku organizaciju

[46] Đorđević Boljanović Jelena (2008): *Ključni faktori uticaja na efektivnost programa menadžmenta znanja*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 151.

trebalo da predstavlja jedan od ključnih menadžment alata. Faktori koji utiču na primenu menadžmenta znanja su sledeći: organizaciona kulturu, menadžment ljudskih resursa, liderstvo, informacione tehnologije i kontrola.

Organizaciona kultura preduzeća se sastoji u tome da svako preduzeće oblikuje svoje sisteme vrednosti, norme i uverenja koja će biti prihvatljiva za sve ljude u organizaciji. Zaposleni integrišu sebe u celinu prihvatanjem određenog sistema vrednosti.

Menadžment ljudskim potencijalima, da bi bio maksimalno efikasan, treba da je integrisan u proces strategijskog upravljanja u organizaciji. U uslovima poslovanja u ekonomiji znanja, nameće se potreba definisanja i analize uloge koju ima menadžment ljudskih resursa, i to kao funkcija usmerena na privlačenje, zadržavanje i adekvatno motivisanje radnika znanja.

Ekonomija znanja zahteva transformaciju upravljanja najdragocenijem resursom današnjice, ljudskim resursima. Ta transformacija zahteva od funkcije liderstva da se od tradicionalne funkcije zasnovane na komandovanju i kontroli, kreće ka funkciji povezivanja, umrežavanja i usmeravanja.

Istraživači i praktičari iz oblasti menadžmenta znanja često naglašavaju značaj informacione tehnologije u stvaranju i podeli znanja. Prethodna istraživanja su pokazala da je informaciona-komunikaciona tehnologija glavna komponenta koncepta i infrastrukture menadžmenta znanja i značajno doprinosi procesu stvaranja znanja.

Kontrola je imperativ u modelima menadžmenta znanja da bi se unapred odredila očekivana značenja, akcije i očekivani rezultati sistema.

Znanje u sebi objedinjuje politike, ciljeve i praksu stvarajući jedinstvenu celinu. Važnost znanja je u tome što je svetu obezbedilo kontinuitet gomilajući stečeno iskustvo Znanje obezbeđuje informacije o efikasnosti poslovanja u skladu sa mogućnostima u okruženju. Znanje obezbeđuje sigurnost.

9. Literatura

- Aberer Karl, Despotovic Zoran (2001): „Managing trust in a peer-2-peer information system." *Proceedings of the tenth international conference on Information and knowledge management*, 310-317.
- Amidon M. Debra, Doug Macnamara (2004): „The 7 C's of knowledge leadership: Innovating our future." Handbook on Knowledge Management 1. *Springer, Berlin, Heidelberg*, 539-551 .
- Al-Yahya O. Khalid (2009): „Power-influence in decision making, competence utilization, and organizational culture in public organizations: The Arab world in comparative perspective." *Journal of Public Administration Research and Theory* 19.2, 385-407.
- Armstrong Michael (2006): *A handbook of human resource management practice*. Kogan Page Publishers, 982.
- Bender Silke, Fish Alen (2000): „The transfer of knowledge and the retention of expertise: the continuing need for global assignments." *Journal of knowledge management*, 125-137.
- Bennet David, Alex Bennet Alex (2004): „The rise of the knowledge organization." Handbook on Knowledge Management 1. *Springer*, Berlin, Heidelberg, 5-20.
- Bollinger S. Audrey, Robert D. Smith (2001): „Managing organizational knowledge as a strategic asset." *Journal of knowledge management*, Vol. 5 No. 1, pp. 8-18.
- Bolisani Ettore, Bratianu Constantin (2018): „The emergence of knowledge management." Emergent knowledge strategies. *Springer*, Cham, 23-47.
- Cascio F. Wayne (1986): „*Managing human resources: Productivity, quality of work life, profits*", Irwin/McGraw-Hill, 720.
- Cooke A. Robert, Rousseau M. Denise (1988): "Behavioral norms and expectations: A quantitative approach to the assessment of organizational culture." *Group & Organization Studies* 13.3, 245-273.
- Coakes Elayne (2007): „Knowledge leadership: The art and science of the knowledge-based organization", *Springer*, 154-156.
- De Long W. David, Liam Fahey (2000): „Diagnosing cultural barriers to knowledge management." *Academy of Management Perspectives* 14.4, 113-127.
- Dimitrovski Robert (2010): „Menadžment znanja kao poslovna strategija." **Škola biznisa,** 2, 80-88.
- Duncan Nancy Bogucki (1995): „Capturing flexibility of information technology infrastructure: A study of resource characteristics and their measure." *Journal of management information systems*, 12.2, 37-57.
- Đorđević Boljanović Jelena (2008): *Ključni faktori uticaja na efektivnost programa menadžmenta znanja*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 87, 151.

- Edmondson C. Amy (2012):Teaming: *How organizations learn, innovate, and compete in the knowledge economy*. John Wiley & Sons, 352.
- Gold H. Andrew, Malhotra Arvind, Segars H. Albert (2001): . „Knowledge management: An organizational capabilities perspective." *Journal of management information systems*, 18.1, 185-214.
- Goh C. Swee (2002): „Managing effective knowledge transfer: an integrative framework and some practice implications, *Journal of Knowledge Management*, Vol. 6 No. 1, 23-30.
- Holsapple W. Clyde, Kiku Jones (2004): „Exploring primary activities of the knowledge chain." *Knowledge and Process Management*,11.3,155-174.
- Holsapple W. Clyde, Meenu Singh (2003: „The knowledge chain model: activities for competitiveness." Handbook on knowledge management. *Springer*, Berlin, Heidelberg, 2003. 215-251.
- Jokanović Bojana, Tomić Ivana, Đuđak Ljubica (2017): Uloga informacionih tehnologija u menadžmentu znanja, *XXIII Skup Trendovi razvoja "Položaj visokog obrazovanja i nauke u Srbiji*", *Zlatibor,* 59-62.
- Lengnick-Hall, Mark, and Cyndy Lengnick-Hall (2002): *Human resource management in the knowledge economy: New challenges, new roles, new capabilities*. Berrett-Koehler Publishers, 175.
- Lee Heeseok Lee, Byounggu Choi (2003): „Knowledge management enablers, processes, and organizational performance: An integrative view and empirical examination." *Journal of management information systems*, 20.1,179-228.
- Lončarević Ranko, Mašić Branislav., Đorđević-Boljanović Jelena (2008): *Menadžment:Principi, koncepti i procesi*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 235.
- Mascitelli Ronald (2000): „From experience: harnessing tacit knowledge to achieve breakthrough innovation." *Journal of Product Innovation Management: an International Publication of the Product Development & Management Association* 17.3, 179-193.
- Mertins Kai, Peter Heisig, Jens Vorbeck (2003): *Knowledge management: concepts and best practices*. Springer Science & Business Media, 384.
- Nonaka Ikujiro (2009): „The knowledge-creating company." The economic impact of knowledge. Routledge, 175-187.
- Newman Victor (1997): „Redefining knowledge management to deliver competitive advantage." *Journal of knowledge management*, 123-128.
- Omona Walter (2010): Theo van der Weide, Jude Lubega . "Using ICT to enhance knowledge management in higher education: A conceptual framework and research agenda." *International Journal of Education and Development using ICT*, 6.4, 83-101.
- Omotayo Funmilola Olubunmi (2015):"Knowledge Management as an important tool in Organisational Management: A Review of Literature." *Library Philosophy and Practice* 1,1-23.

- Roberts Joanne (2015): A very short, fairly interesting and reasonably cheap book about knowledge management. *Sage*, 155.
- Roth Jonas (2003): „Enabling knowledge creation: learning from an R&D organization." *Journal of knowledge management*, 32-48.
- Rodríguez-Montes, José Antonio (2006): „Diagnóstico y gestión del conocimiento en un servicio de cirugía." *Cirugía Española*, 80.2, 72-77.
- Ruggles Rudy (1998): The state of the notion: knowledge management in practice. *California management review*, 40(3), 80-89.
- Seivert Sharon, Lee C. Lee (2005): Knowledge Leadership: The Art and Science of the Knowledge-based Organization. *Taylor & Francis*, 7.
- Sveiby Karl-Erik (2001): *What is Knowledge Management*. IBM, 1-6.
- Trajković Svetlana, Nikolic Miloš, Zoran Antic Zoran (2014): „Liderstvo i menadžment znanja." *International Journal Scientific and applicative papers* V-4, 45-53.
- Valkov Alexander (2014): „Public expenses and human development: bulgaria between europe and the balkans", (JPMNT) *Journal of Process Management* – New Technologies, International The International Scientific Conference "New Knowledge for the New People, 63.

Olivera Milutinović
Slavica Anđelić
Radoslav Baltezarević

UDC 005.94/.95
005.332::005.336.4

DOI: 10.5937/MegRev2202035M
Original scientific paper
Received 09.04.2022.
Approved 05.05.2022.

INFLUENCING FACTORS ON THE APPLICATION OF KNOWLEDGE MANAGEMENT

Abstract: *The dynamics of the modern economy and the management environment, the responsibility and obligation of the implementation of knowledge management is based on the need to create collective knowledge of the organization that will be ready to respond to the requirements of knowledge-based business, complex products and services, and constant learning and improvement, as organizations, as well as employees. The importance of knowledge management comes to the fore in global economic processes that are expressed by the strengthening of competitive tensions, the increase in the rate of innovation; the need to replace informal knowledge with formal knowledge and ways of storing and sharing knowledge within the collective memory of the organization. The trend of workforce mobility opens up the possibility of loss of organizational knowledge as a consequence of reducing the workforce or changes in the strategic directions of the organization. Knowledge management provides an opportunity for the organization, by undertaking activities based on knowledge, to achieve efficiency and effectiveness in business, client satisfaction and various benefits for the organization itself as a result of improving and improving the process of making quality business decisions.*

Keywords: *knowledge management, leadership, human resources, technological development, competitiveness*

Jelena Vitomir*
Nikola Medan**
Goran Vitomir***

UDK 343.53:657.632(497.11)
005.332.8:005.5

DOI: 10.5937/MegRev2202055V
Originalni naučni rad
Primljen 09.03.2022.
Odobren 15.05.2022.

PRIMENA FORENZIČKOG RAČUNOVODSTVA U PREDUZEĆIMA POSMATRANO U OKVIRU DONOŠENJA UPRAVLJAČKIH ODLUKA TOP MENADŽMENTA U REPUBLICI SRBIJI****

Sažetak: *Proces uvođenja forenzičkog računovodstva u procese redovnog poslovanja preduzeća povezan je sa ključnim odlukama top menadžmenta da se uvede i uspostavi ukupna poboljšana kontrola svih delova i sektora u preduzećima. Proces uvođenja forenzičkog računovodstva suštinski nastaje donošenjem odluke top menadžmenta preduzeća da uspostavi izmenu dosadašnje računovodstvene politike, novom, u kojoj će postojati implementiran sistem forenziččkog računovodstva. Proces implementacije forenzičkog računovodstva je veoma složen proces. Njegovom implementacijom moguće je poboljšati ukupno upravljanje i to u vrlo kratkom roku. Forenzičko računovodstvo može popraviti funkcionisanje svih delova preduzeća, jer se njegovom primenom smanjuje neracionalno, špekulativno upravljanje, kao i krađa i neovlašteno otuđenje dela imovine preduzeća. Interes top menadžmenta za implementaciju forenzičkog računovodstva treba da se ogleda u tome da se poboljša ukupno upravljanje u preduzeću. Prednosti implementacije forenzičkog računovodstva su brojne, poput: povećanja opšte sigurnosti poslovanja celog preduzeća, poboljšanja poslovnih rezultata preduzeća, smanjenje troškova poslovanja u svim organizacionim delovima preduzeća, poboljšavanje ukupnog finansijskog izveštavanja top menadžmenta i to iz svih organizacionih delova preduzeća, smanjenje malverzacija koje mogu učiniti zaposleni, smanjenje otuđenja imovine preduzeća i drugo. Praktična primena implementacije forenzičkog računovodstva vrlo brzo može da poboljša poverenje radnika u postupke top menadžmenta po pitanju upravljanja i na taj način se mogu očekivati bolji ukupni rezultati poslovanja u preduzeću. Rad zaposlenih u preduzeću koje je implementiralo forenzičkog računovodstvo je u velikoj meri povezan sa implementacijom inoviranog IT sektora, i isti može doprineti poboljšanju ukupnog finansijskog izveštavanja top menadžmenta.*

Ključne reči: *forenzičko računovodstvo, poslovanje, preduzeće, rezultati upravljanja.*

* Fakultet za poslovne studije, Megatrend Univerzitet, Beograd, jelena.vitomir1@gmail.com

** MSc, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu, nikola.medan@triglav.rs

*** Doktorand, Fakultet za poslovne studije, Megatrend Univerzitet, Beograd, g.vitomir85@gmail.com

**** Ovaj rad je rezultat projekta Fakulteta za poslovne studije, Uloga novih tehnologija u savremenom društvu (FPSNTS).

1. Uvod

Savremeno upravljanje top menadžmenta u preduzećima zahteva od top menadžmenta da se kontinuirano uvode inovacije u poslovanju preduzeća, a koji suštinski znače uspostavljanje optimalnih načina organizovanja procesa u preduzećima[1]. Osim toga, poboljšanja upravljanja u preduzećima treba posmatrati kao jedan trajan proces koji se vezuje za primenu i donošenje velikog broja heterogenih upravljačkih odluka u velikom broju raznovrsnih preduzeća, kako po veličini tako i po delatnosti u kojoj pretežno obavljaju svoje aktivnosti u Republici Srbiji.

Implementacije forenzičkog računovodstva može se posmatrati kao jedan od novih pristupa poboljšanja rada, pre svega top menadžmenta. Implementacije forenzičkog računovodstva blisko je povezana sa implementacijom internih kontrola u poslovanju preduzeća. Suštinski njihovom kombinacijom nastaje jedan jak kontrolni mehanizam, pomoću koga se mogu uvesti suštinska poboljšanja u preduzeću, pogotovo ako se ona posmatraju sa aspekta ukupnog upravljanja od strane top menadžmenta u preduzeću. Funkcionisanje implementiranog forenzičkog računovodstva u preduzeću koje je uvelo takvo poslovanje kao konstantu, može se posmatrati kao jedan dugoročan i kontinuiran proces[2].

Preduzeća koja žele da ostvare realan razvoj i realno poslovanja u Republici Srbiji se trudi da inoviraju svoje poslovanje. Brz i efikasan način inoviranja i postizanja boljih poslovnih odluka je da se izvrši implementacija forenzičkog računovodstva, jer se na taj način mogu u vrlo kratkom roku izvršiti strukturalna poboljšanja pre svega u smislu donošenja validnih odluka top menadžmenta čime se mogu izvršiti efektna poboljšanja u radu preduzeća.

Uvođenje forenzičkog računovodstva podrazumeva činjenicu da je top menadžment preduzeća prethodno edukovao dovoljan broj kvalitetnih i motivisanih kadrova za rad u novom obliku organizovanja rada u računovodstvu. Oni suštinsku postoje u preduzeću i oni su radili i pre nove organizacije rada u računovodstvu i finansijama preduzeća. Nakon implementacije forenzičkog računovodstva njihov rad se suštinski diže na novi nivo, i on dobija nov i veći značaj za donošenje upravljačkih odluka top menadžmenta u preduzeću.

Implementacije forenzičkog računovodstva sprovodi se u svim delovima preduzeća, važi za sve sektore preduzeća i obavezna je za sve zaposlene nakon obelodanjivanja da se ista uvela u redovno poslovanje preduzeća. Rezultati implementacije forenzičkog računovodstva ogledaju se u podizanju ukupne kontrole svih procesa u preduzeću. Brzo su vidljivi i vrlo brzo nakon uvođenja forenzičkog

[1] Adamkovicova, B. (2014): Assessment of changes within the economic structure of the Trenčín region, Economics and Management, 19(2), 140-148.

[2] Chen, H., Wang, D. & Zhou, N. (2017): A Comprehensive and Quantitative Internal Control Index: Construction, Validation, and Impact, Review of Quantitative Finance and Accounting, 49: 337-377.

računovodstva nastaju vidljivi efekti poboljšanja upravljačkih odluka i ukupnog poslovanja u preduzećima. Dolazi do smanjivanja nepotrebnih troškova u preduzeću, smanjuju se krađe, otuđenja imovine i drugo.

Rad na implementaciji forenzičkog računovodstva i je u velikoj meri vezan za primenu implementiranih procesa standardizacije koji se mogu paralelno uvesti u poslovanju preduzeća u Republici Srbiji. Pimena međunarodnih računovodstvenih standarda je osnova za praktičnu primenu implementacije forenzičkog računovodstva[3]. Osim toga, implementacija forenzičkog računovodstva zahteva primenu standarda interne i eksterne revizijske struke, primenu realnog finansijskog izveštavanja kako top menadžmenta tako i nadležnih državnih organa, primenu realne procene imovine preduzeća (po fer vrednosti) i drugo.

U okviru poslovanja preduzeća potrebno je da implementacija forenzičkog računovodstva bude uspostavljena tako da se smanje sve špekulativne aktivnosti pre svega zaposlenih u preduzeću. Osim toga implementacija forenzičkog računovodstva podrazumeva ugradnju mehanizama praćenja svih troškova u preduzeću.

Prema tome, može se reći da je proces implementacije forenzičkog računovodstva u preduzećima jedan kompleksan i kontinuiran proces koji zahteva od zaposlenih u računovodstvu i finansijama da poverene im poslove obavljaju uz naročitu pažnju, da kontinuirano obaveštavaju top menadžment o bitnih promenama koje nastaju u poslovanju preduzeća i drugo.

2. Vizija top menadžmenta po pitanju implementaciji forenzičkog računovodstva u preduzećima

Vizija top menadžmenta po pitanju implementaciji forenzičkog računovodstva u preduzećima ogleda se u tome da se na zakonit, jasan i transparentan način uvede sistem forenzičkog računovodstva u redovno poslovanje preduzeća[4]. Na taj način top menadžment inovira poslovanje preduzeća i ima realne uslove da ostvari bolje i efektnije poslovne rezultate preduzeća i to već nakon kratkog roka nakon implementaciji forenzičkog računovodstva u preduzećima.

Implementacija forenzičkog računovodstva u preduzećima u redovno poslovanje treba da se posmatra u sklopu uvođenja i drugih oblika kontrole[5], poput uvođenja: interne revizije, finansijske kontrole i upravljanja i drugo.

[3] Popović, S., Novaković, S., Đuranović, D., Mijić, R., Grublješić, Ž, Aničić, J., Majstorović, A. (2017): Application of international accounting standard-16 in a public company with predominantly agricultural activities, Economic Research-Ekonomska Istraživanja, 30(1), 1850–1864.

[4] Caruana, J. (2021): The proposed IPSAS on measurement for public sector financial reporting—recycling or reiteration?, Public Money & Management, 41:3, 184-191.

[5] Chen, R. (2019): Internal Control Audit Fee and Internal Control Audit Quality—Evidence from Integrated Audits. Open Journal of Business and Management, 7, 292-311.

Autori ovog rada ističu da je proces implementacije forenzičkog računovodstva u preduzećima jedan od drugačijih i novijih načina upravljanja u preduzeću. On suštinski se nadovezuje na procese uvođenja procesa kontrole u preduzeću[6, 7, 8, 9].

Top menadžment preduzeća putem uspostavljanja forenzičke revizije, želi da u kratkom roku otkrije nepravilnosti i anomalije normalnog poslovanja u kompaniji. Prikaz postavke forenzičkog računovodstva dat je u vidu prikaza na slici 1.

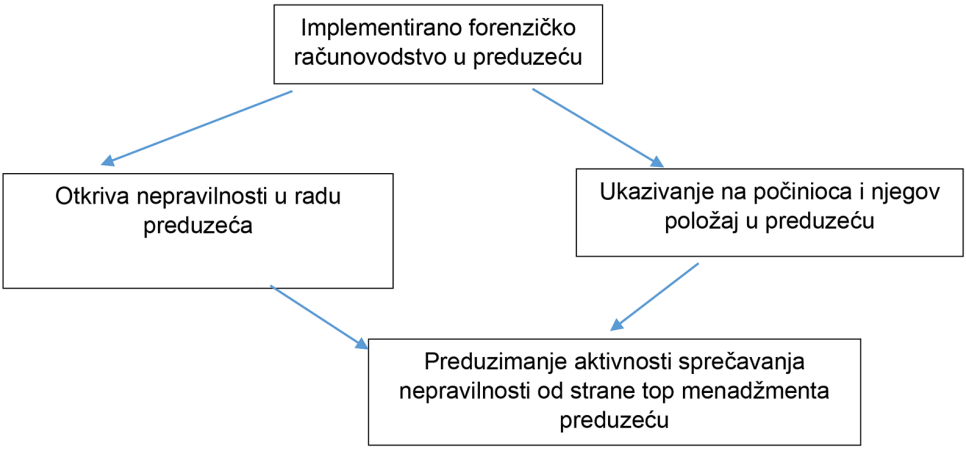

Slika 1. *Prikaz opšte postavke forenzičkog računovodstva u radu preduzeća*
Izvor: Autori (2022).

Primarni cilj forenzičkog računovodstva je da otkriva eventualne kriminalne aktivnosti. Otkrivanje nepravilnosti i kriminala vrši se utvrđivanjem konkretnog učinjenog dela, konkretne štete po preduzeću (utvrđivanje materijalne štete koja se izražava u fizičkim jedinicama), utvrđivanjem konkretno učinjene malverzacije koje su uradili zaposleni u preduzeću. Sve izrečeno treba u kratkom vremenskom periodu da se dostavi top menadžmentu u vidu službene zabeleške i one postaju deo ukuponog finansijskog izveštavanja top menadžmenta.

6 Vitomir, G., Ćućić, B. (2021): Primena procene vrednosti i strukture kapitala u preduzećima primenom metode diskontovanog novčanog toka (DNT), Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 18, № 2, 2021: 77-96

7 Han, Y. (2017): Has the "Non-Clean" Internal Control Audit Opinion Received Sufficient Attention?—Evidence from the Perspective of Creditors, Journal of Central University of Finance and Economics, 8:57-64.

8 Hope, K. & Vyas, D. (2017): Private company finance and financial reporting, Accounting and Business Research, 47:5, 506-537.

9 Vitomir, J., Lazić, Đ., Plakalović, J. (2021): Analiza Minskijevog momenta u sistemu valutnog odbora u Bosni i Hercegovini, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 18, № 1, 2021: 63-78

Na rad forenzičke računovodstva utiču brojni faktori, a najčešće se radi o sledećim:

1) Rad internih revizora u kompaniji,
2) Rad interne kontrole,
3) Rad eksterne kontrole,
4) Rad državnih organa,
5) Rad banaka koje putem dostavljenih dokumenata forenzičkom računovodstvu preduzeća, ali i top menadžmentu istog i dr.

3. Funkcionalno upravljanje radom forenzičkog računovodstva u preduzećima

Funkcionalno upravljanje radom forenzičkog računovodstva u preduzećima se sprovodi u preduzećima i to kontinuirano sa stručnim i edukovanim kadrovima koji su motivisani na otkrivanje nepravilnosti i eventualnih devijantnih pojava u poslovanju preduzeća, što je u skladu sa usvojenim vrednostima EU[10], odnosno savremenog poslovanja[11, 12, 13].

U nastavku autori daju tabelarni prikaz 1 u kome je dat prikaz mogućeg poslovanja i rada forenzičkog računovodstva (fokus je bio na posmatranju imovine preduzeća).

Tabela 1. *Prikaz mogućih faktora uticaja na vrednost imovine preduzeća*

Faktori uticaja na vrednost preduzeća	Opis uticaja	Interval rizika	Napomena uz procenu vrednosti imovine
Lokacija	Visok nivo	1-10	Moguć snažan uticaj
Starost	Visok nivo	1-10	
Procenjena vrednost	Srednji nivo	1-10	Uticaj od srednjeg do visokog
Poboljšanja	Srednji nivo	1-10	
Veličina	Srednji nivo	1-10	
Površina	Srednji nivo	1-10	

Izvor: Istraživanje autora.

[10] Liakopoulou, I. (2020): Crowdfunding platforms in Us and EU: empirical analysis of social capital, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 31-44.

[11] Lončar, M. (2020): Značaj koncepta „azijskih vrednosti" za savremene političke sisteme istočne i jugoistočne Azije, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 65-78.

[12] Vitomir, J., Lazić, Đ. (2021): Eksterni i interni makroekonomski šokovi u slučaju malih ekonomija sa valutnim odborom, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 18, № 2, 2021: 31-62

[13] Quattrone, P, (2017): Embracing ambiguity in management controls and decision-making processes: On how to design data visualisations to prompt wise judgement, Accounting and Business Research, 47:5, 588-612.

U nastavku autori su dali primer moguće primene forenzičkog računovodstva u privredi Republike Srbije posmatrano sa stanovišta posmatranja nad vlasništvom imovine (slika 2).

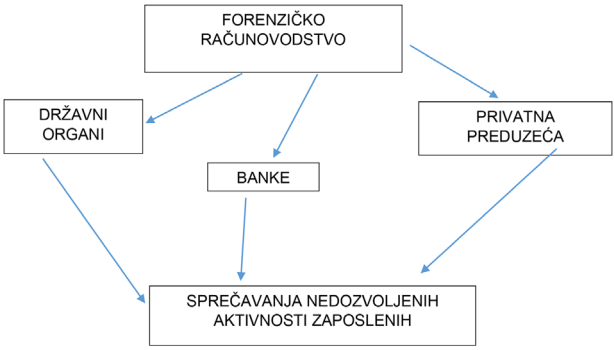

Slika 2. *Prikaz moguće postavke forenzičkog računovodstva u privredi Republike Srbije*

Izvor: Autori (2022).

4. Forenzičko računovodstvo u privredi Republike Srbije

Forenzičko računovodstvo u poslednjih nekoliko decenija sve više dobija na značaju u privredi Republike Srbije. To se odnosi na rad javnog sektora, ali i ostalih sektora privrede. Sve veći broj privatnih preduzeća koriste forenzičku reviziju u svom redovnom poslovanju.

Autori ističu da upotreba forenzičke revizije u svom redovnom poslovanju sve više dolazi do izražaja i prilikom redovnog rada sudske vlasti. To se vidi iz činjenice da u radu Sudova i tužilaštva u mnogobrojnim procesima koji se vode kao predmeti nastali na bazi ne-namenskog korišćenja i trošenja javnih sredstava u privredi Republike Srbije.

U redovnom poslovanju privatnih preduzeća veštine forenzičke revizije su od praktičnog značaja za podizanje nivoa kvaliteta poslovnog odlučivanja u radu konkretnog preduzeća. Primenom izveštaja kojeg dobija top menadžment od forenzičkog računovođe moguće je sprečiti veliki broj špekulativnih aktivnosti.

Osim iznetog forenzičko računovodstvo sprečava:

1. privredni kriminal u preduzeću,
2. smanjuje broj pronevera u preduzeću,
3. sprečava funkcionisanje preduzećea sa bankarskim kriminalom,
4. sprečava vršenje stečajnih malverzacija,
5. sprečava vršenje suštinskih pronevera (na primer raspodelu dobiti),
6. sprečava veći broj IT pronevere i drugo.

Primena forenzičke revizije treba da se odvija kontinuirano i to u velikom broju preduzeća koje aktivno posluju u Republici Srbiji.

Na taj način se može u vrlo kratkom roku popraviti realnost financijskog izveštavanja top menadžmenta. Tako posmatrano forenzičko računovodstvo može da doprinese poboljšanju ukupnog upravljanja u brojnim heterogenim preduzećima[14, 15, 16, 17, 18] Republike Srbije, ali i u okviru poslovanja drugih privreda.

4.1. Planiranje forenzičkog računovodstva

Nezavisno forenzičko računovodstvo u preduzećima suštinski može da poboljša ukupno finansijsko izveštavanje top menadžmenta. Na taj način on može doneti veliki broj kvalitetnih poslovnih odluka i iste će biti oslobođene od uticaja pronevera i malverzacija od strane zapolenih u preduzećima, što istovremeno se može posmatrati uz striktnu primenu kontrola poslovanja u radu preduzeća[19, 20].

Tako forenzičko računovodstvo u preduzećima suštinski može da postane deo ukupnih aktivnosti koje nastaju u okviru revizijske struke koja prati finansijske izveštaje koje dobija top menadžment od zaposlenih u računovodstvu.

Forenzičko računovodstvo u preduzećima u kojima ono postoji u svom radu koristi brojne heterogene metode prikupljanja forenzičkih dokaza. Na taj način zaposleni u forenzičkom računovodstvu mogu da istraže eventualne malverzacije zaposlenih u preduzeću poput: prevara i pronevera u finansijskim izvještajima top menadžmenta preduzeća, mogu da otkriju krađe koje su izvršili

[14] Wang, W. (2016): Exploring the determinants of network effectiveness: The case of neighborhood governance networks in Beijing, Journal of Public Administration Research and Theory, 26(2), 375-388.

[15] Wynen, J. & Verhoest, K. (2016): Internal Performance-Based Steering in Public Sector Organizations: Examining the Effect of Organizational Autonomy and External Result Control, Public Performance & Management Review, 39:3, 535-559.

[16] Xie, W., Ye, C., Wang, T. & Shen, Q. (2020): M&A goodwill, information asymmetry and stock price crash risk, Economic Research-Ekonomska Istraživanja, 33:1, 3385-3405.

[17] *Hua, Z., Yaning, L. & Wang, J. (2021):* Study of the Transformation of Industrial Heritage from the Perspective of Holistic Governance, Transylvanian Review of Administrative Sciences, No. 62 E/2021, pp. 81-93.

[18] Vitomir, J., Tomaš-Miskin, S., Ivić, M., Popović, S. (2020): Implementation of the Tender by the Municipal Service Administration from the Aspect of Management in the Municipalities of the Republic of Serbia, Lex Localis – Journal of Local Self-Government, 8(3), 469 – 486.

[19] Radović, M., Vitomir, J. & Popović, S. (2019): The Importance of Implementation of Internal Audit in Enterprises Founded by the Republic of Serbia, Lex Localis - Journal of Local Self-Government Vol. 17, (4), pp. 1001–1011.

[20] Radović, M., Vitomir, J. & Popović, S. (2021): Impact of internal control in enterprises founded by local self-government units: the case of Repulbic of Serbia, Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics, 2021, 32(1), pp. 82-90.

zaposleni u preduzeću ili koje su uradili u saradnji sa licima van preduzeća, mogu da otkriju lažiranje finansijskih izveštaja i drugo.

Forenzičko računovodstvo u preduzećima vrši se stalno nakon njegove implementacije u redovno poslovanje preduzeća. Njegovim radom moguće je pronaći dokaze nepravilnog poslovanja, krađa, malverzacija i to u okviru redovnog poslovanja svih sektora u preduzeću.

Pre početka konkretnog forenzičkog posla, rukovodilac forenzičkog računovodstva pravi plan vršenja poslova forenzičkog računovodstva, kojeg odobrava top menadžment i isti određuje rokove izvršenja istog, raspoloživa sredstva za vršenje forenzičkog posla, a mogući izgled plana forenzičkog računovodstvo u preduzećima autori su dali u tabelarnom prikazu broj 2.

Tabela 2. *Prikaz mogućeg izgleda plana forenzičkog računovodstva u preduzećima*

PLAN FORENZIČKOG RAČUNOVODSTVA U PREDUZEĆU	**Broj plana u toku kalendarske godine** **Interval važnosti za izveštaj forenzičkog računovodstva**
Lice koje je sačinilo plan forenzičkog računovodstva	1-10
Predmet forenzičkog računovodstva	1-10
Ključni ciljevi forenzičkog računovodstva	1-10
Nalazi prethodnih izveštaja forenzičkog računovodstva	1-10
Ciljevi forenzičkog računovodstva	1-10
Obim vršenja forenzičkog računovodstva	1-10
Prioriteti forenzičkog računovodstva	1-10
Pristupi u vršenju forenzičkog računovodstva	1-10
Primedbe na dostavljen izveštaj forenzičkog računovodstva	1-10
Planirani vremenski okvir vršenja forenzičkog računovodstva	1-10
Planirani troškovi koji se vezuju za rad forenzičkog računovodstva	1-10

Izvor: Istraživanje autora.

Osim toga autori su dali prikaz mogućeg izgleda uticaja faktora vremena na plan forenzičkog računovodstva u preduzećima, tabela 3.

Potrebno je istaći da je moguće da top menadžment zahteva da se izvrši dopuna plana forenzičkog računovodstva, a najčešće je reč o sledećim bitnim pitanjima:

1. Dopuna opštih informacija,
2. Bitni konktakti koji su nastali u preduzeću a tiču se plana forenzičkog računovodstva,
3. Iskazivanje koja se tehnika pretežno koristila prilikom izrade plana forenzičkog računovodstva,

4. Bitne napomene koje su se koristile za izradu plana forenzičkog računovodstva,
5. Saradnja sa drugim kontrolnim organima u preduzeću.

Tabela 3. *Prikaz mogućeg vremenskog okvira na plan forenzičkog računovodstva koji se odvija u poslovanju preduzeća*

VREMENSKI OKVIR PLANA FORENZIČKOG RAČUNOVODSTVA U PREDUZEĆIMA			
Redni broj	**Sadržaj**	**Vremenski okvir vršenja forenzičkog računovodstva (usklađen između top menažmenta i rukovodioca forenzičkog računovodstva)**	**Interval važnosti u kojem je moguć prikaz uticaja na plana forenzičkog računovodstva koji se dostavlja top menadžmentu**
1.	Uvod		1-10
2.	Snimanje postojećeg stanja		1-10
3.	Utvrđivanje ciljeva koje treba da ispuni forenzičko računovodstvo		1-10
4.	Identifikacija rizika po izveštaj forenzičkog računovodstva		1-10
5.	Ocena kontrole od strane rukovodica forenzičkog računovodstva		1-10
6.	Testiranje rizika od strane rukovodica forenzičkog računovodstva		1-10
7.	Donoštenje zaključaka		1-10
8.	Izveštaj forenzičke revizje koji se dostavlja top menadžmentu		1-10

Izvor: Istraživanje autora.

4.2. Saradnja forenzičkog računovodstva u preduzećima sa forenzičkom revizijom

Forenzičko računovodstvo u preduzećima treba da ostvari stalnu saradnju sa ostalim subjektima revizije. To se radi sa ciljem eliminisanja prevara koje mogu nastati u radu preduzeća kao i procesuiranje počinioca pomenutih aktivnosti.

Forenzička revizija predstavlja posebnu oblast revizije. Radi na osnovu dobijenih izveštaja u preduzeću. Putem primenjenih računovodstvenih i revizijskih

veština sačinjavaju se izveštaji forenzičke revizije te se iz takvog posmatranja može reći da postoji neophodnost funkcionalne saradnje forenzičkog računovodstva i forenzičke revizije.

Mogući prikaz autori su dali u vidu prikaza na slici broj 3.

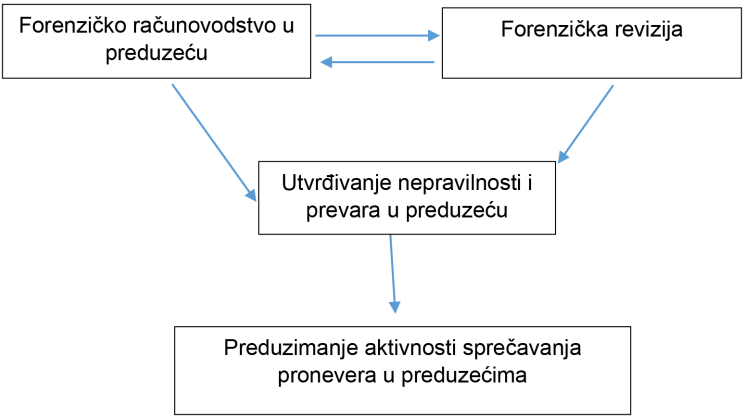

Slika 3. *Prikaz funkcionalne saradnje forenzičkog računovodstva i forenzičke revizije u preduzećima Republike Srbije*

Izvor: Autori (2022).

Na osnovu prikaza jasno se vidi da je neophodno uspostaviti vezu između forenzičke revizije i forenzičkog računovodstva. Cilj tog povezivanja je otkrivanje što većeg broja nedozvoljenih aktivnosti u radu preduzeća, odnosno ko je učinio eventualno krivično delo, u kom periodu je ono urađeno, koja je visina štete po preduzeće.

Fokus rada fornezičkog računovodstva i forenzičke revizije može se posmatrati iz aktivnosti koje su usmerene ka:

1) otkrivanju područja mogućih prevara,
2) otkrivanju određenih prevara,
3) proceni nivoa rizika utvrđenih prevara i
4) uključivanje procene sveobuhvatnosti prikupljenih dokaza u vezi nastalih prevara u radu preduzeća.

Forenzičko računovodstvo koje sarađuje sa forenzičkom revizijom a koje sačinjavaju izveštaje za top menadžment preduzeća naročito je bitno u slučajevima kada postoje realne:

1) sumnje da su podaci u preduzeću izgubljeni,
2) sumnje da su podaci kompanije falcifikovani,
3) sumnje da su podaci kompanije izgubljeni,
4) sumnji na kriminalne aktivnosti zaposlenih u preduzeću,

5) sumnji na postojanje cyber kriminala po rad preduzeća,
6) sumenje da je preduzeće pribavilo sve sigurnosne kopije digitalnih dokaza koji se mogu koristiti u radu sudskih organa,
7) sumnji u pribavljene podataka koje je preduzeće dostavilo banakama,
8) sumnji u pribavljene podataka koje je preduzeće dostavilo državnim organima.

6. Zaključak

Cilj uvođenja forenzičkog računovodstva u redovno poslovanje preduzeća je da se izvrši uspostavljanje nezavisne i kontrolisane izrade zahtevanih financijskih izvještaja, koje će forenzičko računovodstvo dostaviti top menadžmentu. Na osnovu dobijenih finansijskih izveštaja kao i na osnovu prikupljenih podataka u radu svih delova preduzeća forenzičko računovodstvo ima mogućnost da sačini validne izveštaje za top menadžment. Autori ističu da izveštaji koje dobija top menadžment treba da budu urađeni u skladu s opšte prihvaćenim računovodstvenim načelima i standardima, a njihov sadržaj treba da suštinski predstavi pošten financijski položaj preduzeća koji se odnosi na određeni vremenski period poslovanja preduzeće. Osim toga, forenzičko računovodstvo treba da ostvari kontinuiranu saradnju sa forenzičkom revizijom. Plod takve saradnje je pribavljanje validnog mišljenja koji čini deo ukupnog izveštavanja top menadžmenta po svim bitnim i traženim pitanjima u vezi poslovanja preduzeća. Doprinos autora je na ukazivanje neophodnosti povezanosti forenzičkog računovodstva i forenzičke revizije, a mogući pristupi u takvom shvatanju pomenutih aktivnosti vidljivi su u prikazu datom u slici 3, kao i u prikazu tabela 1-3.

Literatura

- Adamkovicova, B. (2014): Assessment of changes within the economic structure of the Trenčín region, Economics and Management, 19(2), 140-148.
- Caruana, J. (2021): The proposed IPSAS on measurement for public sector financial reporting—recycling or reiteration?, Public Money & Management, 41:3, 184-191.
- Chen, H., Wang, D., Zhou, N. (2017): A Comprehensive and Quantitative Internal Control Index: Construction, Validation, and Impact, Review of Quantitative Finance and Accounting, 49: 337-377.
- Chen, R. (2019): Internal Control Audit Fee and Internal Control Audit Quality—Evidence from Integrated Audits. Open Journal of Business and Management, 7, 292-311.

- Han, Y. (2017): Has the "Non-Clean" Internal Control Audit Opinion Received Sufficient Attention?—Evidence from the Perspective of Creditors, Journal of Central University of Finance and Economics, 8:57-64.
- Hope, K., Vyas, D. (2017): Private company finance and financial reporting, Accounting and Business Research, 47:5, 506-537.
- *Hua, Z., Yaning, L., Wang, J. (2021):* Study of the Transformation of Industrial Heritage from the Perspective of Holistic Governance, Transylvanian Review of Administrative Sciences, No. 62 E/2021, pp. 81-93.
- Liakopoulou, I. (2020): Crowdfunding platforms in us and eu:empirical analysis of social capital, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 31-44.
- Lončar, M. (2020): Značaj koncepta „azijskih vrednosti" za savremene političke sisteme istočne i jugoistočne Azije, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 17, No 2, 2020: 65-78.
- Popović, S., Novaković, S., Đuranović, D., Mijić, R., Grublješić, Ž, Aničić, J., Majstorović, A. (2017): Application of international accounting standard-16 in a public company with predominantly agricultural activities, Economic Research-Ekonomska Istraživanja, 30(1), 1850–1864.
- Radović, M., Vitomir, J., Popović, S. (2019): The Importance of Implementation of Internal Audit in Enterprises Founded by the Republic of Serbia, Lex Localis - Journal of Local Self-Government Vol. 17, (4), pp. 1001–1011.
- Radović, M., Vitomir, J., Popović, S. (2021): Impact of internal control in enterprises founded by local self-government units: the case of Repulbic of Serbia, Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics, 2021, 32(1), pp. 82-90.
- Quattrone, P, (2017): Embracing ambiguity in management controls and decision-making processes: On how to design data visualisations to prompt wise judgement, Accounting and Business Research, 47:5, 588-612.
- Vitomir, G., Ćućić, B. (2021): Primena procene vrednosti i strukture kapitala u preduzećima primenom metode diskontovanog novčanog toka (DNT), Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 18, № 2, 2021: 77-96
- Vitomir, J., Lazić, Đ. (2021): Eksterni i interni makroekonomski šokovi u slučaju malih ekonomija sa valutnim odborom, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 18, № 2, 2021: 31-62
- Vitomir, J., Lazić, Đ., Plakalović, J. (2021): Analiza Minskijevog momenta u sistemu valutnog odbora u Bosni i Hercegovini, Megatrend revija - Megatrend review, Vol. 18, № 1, 2021: 63-78
- Vitomir, J., Tomaš-Miskin, S., Ivić, M., Popović, S. (2020): Implementation of the Tender by the Municipal Service Administration from the Aspect of Management in the Municipalities of the Republic of Serbia, Lex Localis – Journal of Local Self-Government, 8(3), 469 – 486.

- Wang, W. (2016): Exploring the determinants of network effectiveness: The case of neighborhood governance networks in Beijing, Journal of Public Administration Research and Theory, 26(2), 375-388.
- Wynen, J. & Verhoest, K. (2016): Internal Performance-Based Steering in Public Sector Organizations: Examining the Effect of Organizational Autonomy and External Result Control, Public Performance & Management Review, 39:3, 535-559.
- Xie, W., Ye, C., Wang, T., Shen, Q. (2020): M&A goodwill, information asymmetry and stock price crash risk, Economic Research-Ekonomska Istraživanja, 33:1, 3385-3405.

Jelena Vitomir
Nikola Medan
Goran Vitomir

UDC 343.53:657.632(497.11)
005.332.8:005.5

DOI: 10.5937/MegRev2202055V
Original scientific paper
Received 09.03.2022.
Approved 15.05.2022.

APPLICATION OF FORENSIC ACCOUNTING IN COMPANIES OBSERVED IN THE FRAMEWORK OF THE MAKING OF MANAGEMENT DECISIONS BY TOP MANAGEMENT IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: *The process of introducing forensic accounting into the regular business processes of companies is connected with key decisions of top management to introduce and establish overall improved control of all parts and sectors in companies. The process of introducing forensic accounting essentially arises from the decision of the company's top management to establish a change in the previous accounting policy, a new one, in which there will be an implemented system of forensic accounting. The process of implementing forensic accounting is a very complex process. With its implementation, it is possible to improve overall management in a very short period of time. Forensic accounting can improve the functioning of all parts of the company, because its application reduces irrational, speculative management, as well as theft and unauthorized alienation of part of the company's assets. Top management's interest in the implementation of forensic accounting should be reflected in the improvement of overall management in the company. The benefits of implementing forensic accounting are numerous, such as: increasing the general security of the entire company's operations, improving the company's business results, reducing business costs in all organizational parts of the company, improving the overall financial reporting of top management from all organizational parts of the company, reducing fraud that can be committed by employees, reducing the alienation of company assets and others. The practical application of the implementation of forensic accounting can very quickly improve the trust of the workers in the actions of the top management in matters of management, and in this way, better overall results of the company's operations can be expected. The work of employees in a company that has implemented forensic accounting is largely connected with the implementation of the innovative IT sector, and it can contribute to the improvement of the overall financial reporting of top management.*

Keywords: *forensic accounting, business, enterprise, management results.*

Svetislav R. Lutovac*
Nikoleta S. Lutovac**

UDK 343.533::004

DOI: 10.5937/MegRev2202069L
Pregledni naučni članak
Primljen 15.04.2022.
Odobren 10.05.2022.

ULOGA DIGITALNIH TEHNOLOGIJA U ORGANIZOVANOM KRIMINALU***

Sažetak: *Sajber prostor je postao mesto u kome internet korisnici pored obavljanja svakodnevnih aktivnosti, kao što su komunikacija sa ostalim korisnicima, zabava ili obavljanje posla, vrlo lako mogu postati i žrtve različitih sajber kriminalnih aktivnosti. Kriminalci su unapredili i adaptirali svoje tradicionalne kriminalne metode i uz pomoć digitalnih tehnologija mogu nanositi štetu, kako lakovernim pojedincima tako i samim vladama. Za razliku od realnog prostora, u digitalnom okruženju, sajber kriminalci mogu ostati anonimni i izbeći sankcionisanje od strane nadležnih organa. Neretko su ovakve sajber kriminalne grupe organizovane i deluju na međunarodnom nivou, što još više otežava identifikovanje prestupnika. Cilj ovog rada je da informiše o metodama kojima se služe pojedinačni sajber kriminalci, ali i organizovane kriminalne grupe i sugeriše na neophodnost međunarodne zajedničke saradnje svih nadležnih organa, ali i na potrebu informisanja i usaglašavanja zakona iz ovog domena, kako bi se borba protiv ovakvih ilegalnih sajber aktivnosti efikasnije vodila.*

Ključne reči: *Sajber prostor, Internet korisnici, Sajber kriminal, Digitalne tehnologije, Organizovani kriminal*

* Docent, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd; lutovacsveto@gmail.com

** Asistent, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd; nlutovac@megatrend.edu.rs

*** Rad je rezultat Projekta FPPNT –Pravo i nove tehnologije.

1. Uvod

Digitalne tehnologije i pored svih prednosti koje obezbeđuju čovečanstvu, takođe se koriste i u svrhe kriminalnih aktivnosti. Procenat ovakvih sajber kriminalnih dela je u porastu poslednjih godina. Mnogo je teže suprotstaviti se kriminalu u sajber prostoru nego tradicionalnom, jer je kriminalcima omogućeno da u digitalnom svetu mnogo lakše ostanu anonimni. Sa druge strane, u prilog ovakvom tipu kriminalaca ide na ruku još uvek neusaglašena i konfuzna zakonska regulativa, ali i nedovoljan nivo digitalne globalne pismenosti korisnika.[1]

Pregledom literature je otkriveno da su hakeri jedan od primarnih tipova sajber-kriminalaca na koje su se fokusirale studije.[2] Međutim, sve je više organizovanih grupa koje sprovode svoje aktivnosti u sajber prostoru. Korišćenjem sijaseta digitalnih alata, njihove mete mogu biti pojedinci, ali i same države i sposobni su da izazovu čitav dijapazon kako emocionalnih, tako i materijalnih šteta.

Sajber kriminalci mogu delovati kao labave mreže, ali dokazi sugerišu da se članovi i dalje nalaze u neposrednoj geografskoj blizini čak i kada su njihovi napadi međunacionalni. Na primer, male lokalne mreže, kao i grupe koje uključuju rođake i prijatelje, značajni su akteri. Vruće tačke sajber kriminala sa potencijalnim vezama sa organizovanim kriminalnim grupama nalaze se u mnogim zemljama, međutim zemlje bivšeg Sovjetskog Saveza u tome još uvek prednjače.[3] Analiza je pokazala da su mreže koje su prvenstveno koristile onlajn forume za rast bile u stanju da izvrše međunarodne napade sa relativno malom grupom prestupnika.[4]

Pojedine zemlje nisu u situacijama otkrivanja sajber kriminalaca uvek kooperativne, a nedovoljna usaglašenost međunarodnih zakona o organizovanom sajber kriminalu doprinosi da problem ranog identifikovanja ovakvih aktivnosti ne bude efikasno rešen.

Program INTERPOL-a za sajber kriminal je svetao primer u međunarodnoj borbi protiv ove pojave. Ovaj program insistira na međunarodnoj razmeni informacija, organizuje radne grupe, kurseve obuke i konferencije i koordinira međunarodne operacije u borbi protiv ilegalnih sajber aktivnosti.[5]

---

1 Baltezarević, R.,Baltezarević, I. (2021): The Dangers and Threats that Digital Users Face in Cyberspace. *IPSI Transactions on Internet Research*, Vol. 17, No. 1, January 2021, pp. 46-52.

2 Silic, M., Lowry, P. B. (2019). Breaking bad in cyberspace: Understanding why and how black hat hackers manage their nerves to commit their virtual crimes. Information Systems Frontiers, pages 1–13.

3 Kshetri, N. (2013): Cybercrime and Cybersecurity in the Global South. Palgrave Macmillan.

4 Leukfeldt, E.R., E.R. Kleemans & W.Ph. Stol (2016): A typology of cybercriminal networks:From low tech locals to high tech specialists. Crime, Law and Social Change. DOI:10.1007/s10611-016-9646-2

5 United Nation Office on Drugs and Crime (2012): The use of the Internet for terrorist purposes. https://www.unodc.org/documents/frontpage/Use_of_Internet_for_Terrorist_Purposes.pdf (Pristupljeno: 20.05.2022).

2. Organizovani kriminal

Veliki deo konfuzije u debati o organizovanom kriminalu može se objasniti neuspehom da se shvati da postoje različiti načini da se konceptualizuje organizovani kriminal i da svaki pristup može dovesti do različitog razumevanja i procene iste situacije.[6] Analizom više od 100 definicija organizovanog kriminala, Federiko Vareze (Federico Varese) je ilustrovao kako su definicije organizovanog kriminala varirale tokom vremena, u rasponu od definicija koje naglašavaju kriminalne strukture sa jasnom hijerarhijom i centralizovanim vođstvom do definicija koje definišu organizovani kriminal kao kriminalne poduhvate uključene u nezakonite aktivnosti i definicije koje se fokusiraju na strukture kriminalnih mreža.[7]

Kresi (Cressey) je možda ponudio najpotpuniju definiciju i po njemu je organizovani kriminal jedinstven oblik kriminalne aktivnosti, koji je opisao kao svaki zločin počinjen od strane osobe koja zauzima, u utvrđenoj podeli rada, položaj dizajniran za izvršenje zločina, pod uslovom da takva podela rada takođe uključuje najmanje jednu poziciju za koruptivca, jednu poziciju za korumpiranu osobu i jednu poziciju za izvršioca.[8] Prema Albiniju (Albini) organizovani kriminal može se klasifikovati u četiri glavna oblika: politički — društveno organizovani (kao što su gerilci, terorističke organizacije i druge politički motivisane grupe), plaćenički (maloletničke bande i organizovanje pljački), orijentisan na grupe (motociklističke bande) i sindikati (mafija koja obezbeđuje nedozvoljenu robu ili usluge).[9] Organizovani kriminal ne podrazumeva samo zločine poroka, niti predstavlja deo dublje kriminalne zavere ili sredstvo za etničke grupe da postignu inače nedostižne ciljeve uspeha. Organizovani kriminal je prilično preduzetnički orijentisan i iako uključuje kršenje zakona, prvenstveno proširuje legitimne tržišne aktivnosti u zabranjenim područjima.[10] Abadinski (Abadinsky), smatra da političkim motivima nije mesto u definiciji organizovanog kriminala i gleda na organizovani kriminal kao na neideološki poduhvata koji uključuje određeni broj osoba u bliskoj društvenoj interakciji, organizovanih na hijerarhijskoj osnovi, sa najmanje tri nivoa/ranga, u cilju obezbeđenja profita i moći bavljenjem nelegalnim i legalnim aktivnostima.[11] Kada sažmemo pojam

6 von Lampe, K. (2016): *Organized Crime: Analyzing Illegal Activities, Criminal Structures, and Extra-Legal Governance*. US: SAGE Publications.

7 Varese, F. (2010). What Is Organized Crime? Pp. 1–35 in *Oranized crime: Critical Concepts in Criminology*, edited by F. Varese. Londonand New York: Routledge.

8 Cressey, D. R. (1969): *Theft of a Nation: The Structure and Operations of Organized Crime in America*. New York, NY.: Harper and Row.

9 Albini, J. L. (1971): *The American Mafia: Genesis of a Legend*. Appleton-Century-Crofts.

10 Smith, D. C. (1978): Organized Crime and Entrepreneurship. *International Journal of Criminology and Penology* 6(3):161–77.

11 Abadinsky, H. (1994): *Organized Crime*. 4th ed. Chicago: Nelson-Hall.

organizovanog kriminala, nalazimo tri različite perspektive. Prvo, organizovani kriminal se može odnositi na organizaciju kada ovaj pojam označava prisustvo više ili manje stabilnih i strukturiranih veza među prestupnicima. Drugo, organizovani kriminal se može odnositi na kriminalne aktivnosti koje karakteriše određeni nivo sofisticiranosti i kontinuiteta. Treće, može se odnositi na koncentraciju moći, kada je fokus na prisustvu sistemskog stanja u obliku vlade podzemlja ili saveza između kriminalaca i političkih i ekonomskih elita.[12] Dakle, organizovani kriminal se ne razlikuje samo ontološki od oportunističkih pojedinaca, već evocira i ideju interpersonalne i društvene pretnje i zbog toga predstavlja veću pretnju, jer ono što pojedinci mogu da urade, organizacije to mogu učiniti još bolje.[13]

3. Kriminalne aktivnosti u digitalnom okruženju

Mnoga krivična dela organizovanog kriminala oslanjala bi se na nove tehnologije kao što su mobilni telefoni, veb okruženje uključujući Deep Veb gadžete za poverljivu komunikaciju, neke računarske aplikacije za razmenu informacija, mnoge opreme za snimanje i tako dalje.[14] U ranim danima sajber kriminala, scenom su uglavnom dominirali mladi hakeri koji su ilegalno pristupali kompjuterskim sistemima i kršili mere bezbednosti samo iz zabave ili da bi pokazali svoje tehničke veštine. Sajber-kriminal je postepeno evoluirao od relativno malog obima zločina koji je počinio pojedinačni prestupnik specijalista do kriminala velikog obima poput organizovanog i industrijskog.[15] Sajber kriminal iskorišćava međunacionalne razlike u kapacitetima za sprečavanje, otkrivanje, istragu i krivično gonjenje takvih zločina, i brzo postaje sve veća globalna briga. Ovaj transnacionalni karakter pruža sajber kriminalcima, bilo da deluju kao pojedinci ili kao organizovane kriminalne grupe, potencijal da izbegnu protivmere, čak i kada ih osmisle i sprovode najsposobniji akteri.[16] Ono što pojedinačni prestupnici mogu učiniti, često i bolje, mogu i organizacije. Očigledno je da su mnoge, ako ne i sve vrste kriminalnih organizacija, sposobne da se bave

[12] von Lampe, K. (2008): Organized Crime in Europe: Conceptions and Realities. Policing, (2)1,7-17.

[13] Lavorgna, A. (2016): Exploring the cyber-organised crime narrative: The hunt for a new-bogeyman? In P.C. van Duyne et al. (Eds.), Organising fears, Crime & Law Enforcement-New horizons and trends in Europe & beyond. Oisterveijk: Wolf Legal Publishers.

[14] Peterson, M. (2005): *Intelligence-Led Policing: The New Intelligence Architecture*, Bureau of Justice Assistance.

[15] Anderson, R., Barton, C., Bohme, R., Clayton, R., van Eeten, M., Levi, M., & Moore, T.(2012): Measuring the Cost of Cybercrime. Presented at the Workshop on theEconomics of Information Security (WEIS), Berlin, Germany.

[16] Broadhurst, R., Chang, Y. C. (2013): Cybercrime in Asia: Trends and Challenges. In Asian Handbook of Criminology (pp. 49–64). Springer.

sajber kriminalom. Internet i srodne tehnologije savršeno su pogodne za koordinaciju širom disperzovanog područja. Organizovana kriminalna grupa može biti visoko strukturisana tradicionalna mafijaška grupa koja angažuje prestupne IT profesionalce (hakere). To može biti kratkotrajni projekat koji vodi grupa koja preduzima određeni onlajn zločin ili cilja određenu pojedinačnu žrtvu ili grupu. Umesto grupa, ovakav vid aktivnosti može uključiti i širu zajednicu koja je isključivo bazirana na mreži i bavi se digitalnom imovinom, kao što je trgovina ilegalnim softverom ili distribucija opscenih slika dece. Takođe se može sastojati od pojedinaca koji rade samostalno, ali su istovremeno povezani sa makro-kriminalnom mrežom.[17]

Poslednjih godina, pobunjeničke i ekstremističke grupe su koristile internet tehnologiju kao instrument krađe kako bi poboljšale svoju bazu resursa. Imam Samudra (Imam Samudra), osuđeni arhitekta bombaških napada na Baliju, navodno je pozvao svoje sledbenike na internetu da počine prevaru sa kreditnim karticama kako bi finansirali militantne aktivnosti.[18] Konvencionalni kriminalci i teroristi koriste internet kao medij komunikacije u podsticanju kriminalnih zavera. I, kao što je slučaj sa građanima koji poštuju zakon, digitalna tehnologija poboljšava kapacitete za čuvanje zapisa i drugih informacija, kao i za obavljanje finansijskih transakcija. U slučaju kriminalaca, takve transakcije mogu biti deo aktivnosti pranja novca. Sa druge strane, proizvođači nedozvoljenih supstanci oglašavaju i trguju receptima preko digitalnih tehnologija.[19]

Hačingsova (Hutchings) studija o kompjuterskim zločinima koji ugrožavaju podatke i finansijsku sigurnost sugeriše da su mnogi sajber prestupnici visoko umreženi, da sarađuju jedni s drugima u činjenju prekršaja i da uče svoje ponašanje od drugih. Rezultati, međutim, ne pokazuju da li treba da označimo ove grupe koje rade na mreži kao organizovane kriminalce.[20] MekGvajer (McGuire) je identifikovao tri glavna tipa organizovanih kriminalnih sajber grupa (tip I, II i III) i šest podtipova (roj, čvorišta, prošireni hibridi, klasterizovani hibridi, agregati i hijerarhije) i zaključio da je do 80 procenata sajber kriminala organizovani

[17] Spapens, T. (2010); Macro Networks, Collectives, and Business Processes: An IntegratedApproach to Organized Crime. European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice, 18(2), 185–215.

[18] Sipress, A. (2004): An Indonesian's Prison Memoir Takes Holy War Into Cyberspace: In Sign of New Threat,Militant Offers Tips on Credit Card Fraud. Washington Post. https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2004/12/14/an-indonesians-prison-memoir-takes-holy-war-into-cyberspace/71edfe6f-5231-479f-8bab-2a3ce9944ccf/ (Pristupljeno: 20.05.2022).

[19] Schneider, J. L. (2003): Hiding in Plain Sight: An Exploration of the Illegal(?) Activities of a Drugs Newsgroup. The Howard Journal of Criminal Justice, 42(4), 374–389. doi:10.1111/1468-2311.00293

[20] Hutchings, A. (2014): Crime from the keyboard: organised cybercrime, co-offending,initiation and knowledge transmission. Crime, Law and Social Change, 62(1), 1–20.

kriminal. Prema izveštaju, određene ključne karakteristike tradicionalnih organizovanih kriminalnih grupa treba da se preispitaju kada grupe rade na mreži. Na primer, u sajber prostoru veličina grupe nije u korelaciji sa uticajem i obimom prekršaja i mnoga udruženja su veoma prolazna. Međutim, kako bi bilo odlučeno da li određena mreža prestupnika treba da bude označena kao organizovani sajber kriminal, treba se baviti ponavljajućim obrascima prestupnika i obimom aktivnosti, zanemarujući debate oko definicija organizovanom sajber kriminalu i usvajajući krovni termin ovoj pojma, kako bi se uključio širok spektar grupa koje izlažu neki stepen organizovanosti.[21]

Ko su zapravo osobe koje se bave sajber kriminalom pojedinačno ili u okviru organizovane grupe? Ajzenkova (Eysenck) teorija u pokušaju da objasni kriminalni profil osobe koja je sklona činjenju zločina predlaže trodimenzionalni model (PEN) ličnosti: psihoticizam (antisocijalan, agresivan i bezbrižan), ekstraverzija (traženje senzacija) i neuroticizam (nestabilnost).[22] Ove tri dimenzije ličnosti čine jedinstven skup karakteristika koje pojedinca čine podložnim kriminalnom ponašanju. Takođe, imajući u vidu značaj mračne trijade i tradicionalnog zločina, osobine psihoticizma, narcizma i makijavelizma takođe su povezane sa kriminalnim ponašanjem.[23]

Većina studija se fokusira na faktore kao što su obrazovna dostignuća, modus-operandi i mreže-saradnici.[24] Ovaj opšti pristup naglašava potrebu za ciljanijim istraživanjem kako bi se identifikovale razlike među različitim tipovima prestupnika, informišući o preventivnim aktivnostima organa za sprovođenje zakona. Drugi fokus u pregledanim člancima je i način na koji sajber kriminalci komuniciraju i grade poverenje. Nalazi ukazuju na to da karding forumi olakšavaju organizovani sajber kriminal jer nude hibridni oblik organizacione strukture koja je u stanju da se pozabavi izvorima neizvesnosti i minimizira transakcione troškove do mere koja omogućava da se pojavi konkurentno podzemno tržište. Stoga su neophodna dalja istraživanja o različitim karakteristikama članova foruma za karding, kao što su veštine, motivacija, ali i veze sa kriminalom van mreže.[25]

---

21 McGuire, M. (2012): Organised Crime in the Digital Age. London: John Grieve Centrefor Policing and Security.

22 Eysenck. H. (1964): Crime and Personality. London: Routledge and Kegan Paul, 1964

23 Seigfried-Spellar, L. D., Villacıs-Vukadinovic, KC (2017): Computer criminal behaviour is related to psychopathy and other antisocial behaviour. Journal of Criminal Justice, (51):67–73.

24 Lazarus, S., Okolorie, G. U. (2019) The bifurcation of the nigerian cyber-criminals: Narratives of the economicand financial crimes commission (efcc) agents. Telematics and Informatics, 40:14–26.

25 Yip, M., Webber, C., Shadbolt, N. (2013). Trust among cybercriminals? carding forums, uncertainty and implications for policing. Policing and Society, 23(4):516–539

4. Uloga tehnologija u prevenciji kriminala i međunarodna saradnja u borbi protiv sajber kriminala

Pregledom istorijskog razvoja napora u sprečavanju kriminala ističe se poenta da je tehnologija bila glavna pokretačka snaga koja je dovela do reforme strategija kontrole i prevencije kriminala, kako od strane pojedinaca, zainteresovanih grupa, tako i od strane zvaničnih policijskih agencija.[26] Tehnološki napredak tokom godina imao je dubok uticaj na način na koji razmišljamo o kriminalu i na napore koji se preduzimaju da se on spreči. Čvrste tehnologije (eng. hard technologies) za sprečavanje kriminala pokrivaju širok spektar primena u različitim kontekstima, uključujući detektore metala u školama, pregled prtljaga na aerodromima, neprobojne prozore u bankama i bezbednosne sisteme u kućama i preduzećima, zatvorene televizijske kamere i slično.[27] Međutim, postoje samo dve tehnološke inovacije koje imaju poznati uticaj na prevenciju kriminala: zatvorene televizijske kamere i poboljšano ulično osvetljenje. Za druge vrste tvrde tehnologije, neophodna istraživanja nisu još uvek sprovedena.[28] Sa druge strane, meke tehnologije (eng. soft technologies) se ubrzano razvijaju u pogledu dizajna, implementacije i uticaja mekih informacionih tehnologija u oblasti identifikovanja i prevencije kriminalnih aktivnosti.[29] Među najistaknutijim predstavnicima mekih tehnologija koji se koriste u prevenciji kriminala izdvajaju se sistemi za upravljanje dokumentima, mobilni terminali za podatke, kompjuterski podržani sistemi za otpremu, deljenje informacija putem interneta, kompjuterizovane analize kriminala, softveri za mapiranje zločina i sistemi ranog upozorenja odnosno rane intervencije prema nedoličnom ponašanju.[30]

Informaciona tehnologija, može povećati sposobnost skladištenja i obrade velikih količina podataka, poboljšavajući obaveštajne i istražne sposobnosti i obezbeđujući lak pristup krivičnim evidencijama i drugim vrstama relevantnih podataka.[31] Iako informacione tehnologije imaju potencijal da unaprede rad policije

[26] Harris, C. (2007): Police and Soft Technology: How Information Technology Contributes to Police Decision Making. In: Byrne, J. and Rebovich, D. (2007). *The New technologyof Crime, Law and Social Control,* Monsey, NY: Criminal Justice Press, p. 153-183.

[27] Marx, G. (2007): Engineering of Social Control: Intended and Unintended Consequences. P In: Byrne J. and Rebovich, D. (eds) *The New Technology of Crime, Lawand Social Control*, Monsey, NY: Criminal Justice Press, p 347-371.

[28] Hankin, A., Hertz, M., and Simon, T. (2011): Impacts of metal detector use in schools: insights from 15 years of research. *Journal of School Health*, 81(2), p. 100-106.

[29] Manning, P. (2008): A view of surveillance. In: Leman-Langlois, (ed) *Techno-Crime: Technology, Crime, and Social Control,* Willan Publishing: Collompton, Devon,p. 209-242.

[30] Harris, C. (2007): Police and Soft Technology: How Information Technology Contributes to Police Decision Making. In: Byrne, J. and Rebovich, D.(2007). *The New technologyof Crime, Law and Social Control,* Monsey, NY: Criminal Justice Press, p. 153-183.

[31] Reichert, K. (2001): Use of information technology by law enforcement. *Promising Approaches to Addressing Crime Series*. University of Pennsylvania, Jerry Lee Center of

i suštinski promene tradicionalnu policijsku praksu, malo je dokaza da je do takve promene i došlo i da je rad policije efikasniji u poređenju sa ranijim erama i usvajanjem telefona, dvosmernog radija i automobila. Međutim, može se zaključiti da je razvoj informacionih tehnologija u velikoj meri unapredio tradicionalne prakse.[32]

Razumevanje prevencije kriminala zahteva proučavanje namera, kao i posledica. Potrebno je razmotriti širok spektar mera izvan tradicionalnog broja krivičnih događaja ili prestupnika. Dodatni faktori uključuju količinu sprečene štete ili broj žrtava koje su oštećene (često i više puta).[33] Transnacionalna priroda sajber kriminala i teškoća u identifikaciji počinioca ili mesta izvršenja zločina stvorile su nekoliko prepreka i izazova za organe za sprovođenje zakona širom sveta u vezi sa pribavljanjem prekograničnih dokaza i izručenjem kriminalaca. Stoga je efikasna, brza i dobro funkcionišuća međunarodna saradnja između država u krivičnim stvarima od suštinskog značaja za unapređenje istraga i krivičnog gonjenja sajber kriminala koji je olakšan na globalnom nivou.[34] Policijska međunarodna saradnja podrazumeva razmenu podataka i informacija između policijskih organa različitih zemalja u cilju razmene kriminalističkih obaveštajnih podataka, sprovođenja istrage i hapšenja osumnjičenih. Takva razmena se može vršiti direktno ili preko jedne od međuvladinih organizacija kao što su Međunarodna organizacija kriminalističke policije (INTERPOL) i Evropska policijska kancelarija (EUROPOL) u cilju borbe protiv različitih vrsta zločina.[35] Program INTERPOL-a za sajber kriminal je važan alat u međunarodnoj borbi protiv ove pojave. Njegova glavna svrha je da podrži razmenu informacija među državama članicama kroz regionalne radne grupe i konferencije, pomogne i koordinira međunarodne operacije i ponudi kurseve obuke za razvoj i unapređenje profesionalnih standarda. Pored toga, igra važnu ulogu u stvaranju svetske liste službenika za kontakt za istrage sajber kriminala u svrhu pružanja pomoći zemljama članicama u slučaju sajber napada, identifikovanja novih pretnji i deljenja ovih obaveštajnih podataka, obezbeđujući siguran veb portal za pristup operativnim informacijama i dokumentima, kao i razvoj strateškog partnerstva sa drugim međunarodnim organizacijama i institucijama privatnog sektora.[36]

Criminology, Forum on Crime and Justice.

32 Harris, C. (2007): Police and Soft Technology: How Information Technology Contributes to Police Decision Making In: BYRNE, J. and REBOVICH, D.(2007). *The New technology-of Crime, Law and Social Control,* Monsey, NY: Criminal Justice Press, p. 153-183.

33 Sherman, L.W., Gottfredson, D.C., Mackenzie, D.L., Eck, J.E., Reuter, P., and Bushway, S.D. (1997): *Preventing Crime: What Works, What Doesn't, What'sPromising.* Washington, DC: National Institute of Justice, U.S. Department of Justice.

34 Verdelho, P. (2008): the effectiveness of international co-operation against cybercrime: examples of good practices 1, 4.

35 Lemieux, F. (2010): International police cooperation: Emerging issues, theory and Practice, Willan. ISBN 9781843927600

36 United Nation Office on Drugs and Crime (2012): The use of the Internet for terrorist purposes. https://www.unodc.org/documents/frontpage/Use_of_Internet_for_Terrorist_Purposes.

5. Zaključak

Skoro polovina celokupne svetske populacije koristi internet i sajtove društvenih mreža, što je indikator činjenice da je virtuelno okruženje postalo nezaobilazno mesto u kreiranju stavova internet korisnika. Na žalost, iako su ljudi svakodnevno izloženi uticaju raznih digitalnih informacija, one se ne mogu uvek smatrati kredibilnim izvorom.[37] Studija koja je sprovedena 2021. godine je pokazala da potrošači više veruju elektronskoj komunikaciji od usta (eWOM), nego tradicionalnoj komunikaciji od usta do usta (WOM).[38] Ovo su činjenice koje idu na ruku pojedinačnim i organizovanim grupama koje se bave sajber kriminalom. Korisnici interneta su danas postali lake mete sajber prestupnika, pored činjenice da je do njih danas lako doći, nedovoljna digitalna pismenost na globalnom nivou jedan je od glavnih faktora koji omogućavaju sprovođenje sajber kriminalnih aktivnosti, jer takvi korisnici, često i nesvesno, postaju žrtve u okviru sajber prostora.

U rastućem svetu interneta, kako u ličnim tako i u internet preduzećima, sajber kriminal je sve veći problem. Kažnjavanje ovih aktivnosti postala je nova oblast u istrazi zločina i sprovođenju zakona. Sajber kriminal je odveo kriminalce preko granica i ograničenja od pojave interneta. Tamo gde su „virtuelna" vrata ostavljena otvorena, kriminalni element će pronaći svoj put. U ovom slučaju, vrata za zločin je sajber prostor. Sajber kriminal je ogroman po obimu. Kreće se od pojedinačnih kriminalaca do sve većeg prisustva međunarodnog organizovanog sajber kriminala. Prevare haraju internetom, pune foldere e-pošte i veb stranica, pokušavajući da namame nesuđene žrtve u svoje mreže obmane. Sajber kriminalci pokušavaju da pristupe njihovim osetljivim ličnim i poslovnim informacijama, da prikupe ono što mogu da pronađu i da te podatke iskoriste sa kriminalnim namerama.

Internet nije samo okupio ljude, već je spojio međunarodne agencije za borbu protiv kriminala u zajedničkom cilju. Jasno je da je sajber kriminal industrija koja raste na međunarodnom planu. Upravo zbog svoje međunarodne prirode, ovakvi zločini stvaraju mnoge političke i pravosudne probleme koji proizilaze iz neusklađenosti krivičnog zakona.Digitalne tehnologije imaju potencijal da dramatično poboljšaju i efikasnost i efektivnost prevencije i suzbijanja kriminalnih aktivnosti i sistema krivičnog pravosuđa. Međutim, pored pozitivnih aspekata mora se pomenuti da tehnološke inovacije ugrožavaju lične slobode i izazivaju povećano nepoverenje javnosti. Pronaći idealni balans biće neophodnost koja očekuje sve stručnjake iz ove oblasti u bliskoj budućnosti.

pdf (Pristupljeno: 20.05.2022).

[37] Baltezarević, R.(2022):Uloga normativnog konformizma u digitalnom okruženju u kreiranju stavova potrošača prema luksuznim brendovama, *Megatrend revija,*Vol. 19, № 1, 177-188

[38] Kwiatek, P., Baltezarević, R., Papakonstantinidis, S. (2021): The impact of credibility of influencers recommendations on social media on consumers behavior towards brands. *Informatologia.Vol. 54 No. 3-4,* 181-196

Literatura:

- Abadinsky, H. (1994): *Organized Crime*. 4th ed. Chicago: Nelson-Hall.
- Albini, J. L. (1971): *The American Mafia: Genesis of a Legend*. Appleton-Century-Crofts.
- Anderson, R., Barton, C., Bohme, R., Clayton, R., van Eeten, M., Levi, M., & Moore, T. (2012): Measuring the Cost of Cybercrime. Presented at the Workshop on the Economics of Information Security (WEIS), Berlin, Germany.
- Baltezarević, R.,Baltezarević, I. (2021): The Dangers and Threats that Digital Users Face in Cyberspace. *IPSI Transactions on Internet Research*, Vol. 17, No. 1, January 2021, pp. 46-52.
- Baltezarević, R.(2022):Uloga normativnog konformizma u digitalnom okruženju u kreiranju stavova potrošača prema luksuznim brendovama, *Megatrend revija*,Vol. 19, № 1, 177-188
- Broadhurst, R., Chang, Y. C. (2013): Cybercrime in Asia: Trends and Challenges. In Asian Handbook of Criminology (pp. 49–64). Springer.
- Cressey, D. R. (1969): *Theft of a Nation: The Structure and Operations of Organized Crime in America*. New York, NY.: Harper and Row.
- Eysenck. H. (1964): Crime and Personality. London: Routledge and Kegan Paul, 1964
- Hankin, A., Hertz, M., and Simon, T. (2011): Impacts of metal detector use in schools: insights from 15 years of research. *Journal of School Health*, 81(2), p. 100-106.
- Harris, C. (2007): Police and Soft Technology: How Information Technology Contributes to Police Decision Making In: BYRNE, J. and REBOVICH, D. (2007). *The New technologyof Crime, Law and Social Control,* Monsey, NY: Criminal Justice Press, p. 153-183.
- Hutchings, A. (2014): Crime from the keyboard: organised cybercrime, co-offending, initiation and knowledge transmission. Crime, Law and Social Change, 62(1), 1–20.
- Kshetri, N. (2013): Cybercrime and Cybersecurity in the Global South. Palgrave Macmillan.
- Kwiatek, P., Baltezarević, R., Papakonstantinidis, S. (2021): The impact of credibility of influencers recommendations on social media on consumers behavior towards brands. *Informatologia.Vol. 54 No. 3-4,* 181-196
- Lavorgna, A. (2016): Exploring the cyber-organised crime narrative: The hunt for a newbogeyman? In P.C. van Duyne et al. (Eds.), Organising fears, Crime & Law EnforcementNew horizons and trends in Europe & beyond. Oisterveijk: Wolf Legal Publishers.
- Lazarus, S., Okolorie, G. U. (2019) The bifurcation of the nigerian cyber-criminals: Narratives of the economic and financial crimes commission (efcc) agents. Telematics and Informatics, 40:14–26.

- Lemieux, F. (2010): International police cooperation: Emerging issues, theory and Practice, Willan. ISBN 9781843927600
- Leukfeldt, E.R., E.R. Kleemans & W.Ph. Stol (2016): A typology of cybercriminal networks: From low tech locals to high tech specialists. Crime, Law and Social Change. DOI: 10.1007/s10611-016-9646-2
- Manning, P. (2008): A view of surveillance. In: Leman-Langlois, (ed) *Techno-Crime: Technology, Crime, and Social Control,* Willan Publishing: Collompton, Devon,p. 209-242.
- Marx, G. (2007): Engineering of Social Control: Intended and Unintended Consequences. P In: Byrne J. and Rebovich, D. (eds) *The New Technology of Crime, Lawand Social Control*, Monsey, NY: Criminal Justice Press, p 347-371.
- McGuire, M. (2012): Organised Crime in the Digital Age. London: John Grieve Centre for Policing and Security.
- Peterson, M. (2005): *Intelligence-Led Policing: The New Intelligence Architecture*, Bureau of Justice Assistance.
- Reichert, K. (2001): Use of information technology by law enforcement. *Promising Approaches to Addressing Crime Series*. University of Pennsylvania, Jerry Lee Center ofCriminology, Forum on Crime and Justice.
- Schneider, J. L. (2003): Hiding in Plain Sight: An Exploration of the Illegal(?) Activities of a Drugs Newsgroup. The Howard Journal of Criminal Justice, 42(4), 374–389. doi:10.1111/1468-2311.00293
- Sherman, L.W., Gottfredson, D.C., Mackenzie, D.L., Eck, J.E., Reuter, P., and Bushway, S.D. (1997): *Preventing Crime: What Works, What Doesn't, What'sPromising*. Washington, DC: National Institute of Justice, U.S. Department of Justice.
- Seigfried-Spellar, L. D., Villacıs-Vukadinovic, KC (2017): Computer criminal behaviour is related to psychopathy and other antisocial behaviour. Journal of Criminal Justice, (51):67–73.
- Silic, M., Lowry, P. B. (2019). Breaking bad in cyberspace: Understanding why and how black hat hackers manage their nerves to commit their virtual crimes. Information Systems Frontiers, pages 1–13.
- Sipress, A. (2004): An Indonesian's Prison Memoir Takes Holy War Into Cyberspace: In Sign of New Threat, Militant Offers Tips on Credit Card Fraud. Washington Post. https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2004/12/14/an-indonesians-prison-memoir-takes-holy-war-into-cyberspace/71edfe6f-5231-479f-8bab-2a3ce9944ccf/ (Pristupljeno: 20.05.2022).
- Smith, D. C. (1978): Organized Crime and Entrepreneurship. *International Journal of Criminology and Penology* 6(3):161–77.
- Spapens, T. (2010): Macro Networks, Collectives, and Business Processes: An IntegratedApproach to Organized Crime. European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice, 18(2), 185–215.

- United Nation Office on Drugs and Crime (2012): The use of the Internet for terrorist purposes. https://www.unodc.org/documents/frontpage/Use_of_Internet_for_Terrorist_Purposes.pdf (Pristupljeno: 20.05.2022).
- Varese, F. (2010). What Is Organized Crime? Pp. 1–35 in *Oranized crime: Critical Concepts in Criminology*, edited by F. Varese. Londonand New York: Routledge.
- Verdelho, P. (2008): the effectiveness of international co-operation against cybercrime: examples of good practices 1, 4.
- von Lampe, K. (2008): Organized Crime in Europe: Conceptions and Realities. Policing, (2)1,7-17.
- von Lampe, K. (2016): *Organized Crime: Analyzing Illegal Activities, Criminal Structures, and Extra-Legal Governance*. US: SAGE Publications.
- Yip, M., Webber, C., Shadbolt, N. (2013). Trust among cybercriminals? carding forums, uncertainty and implications for policing. Policing and Society, 23(4):516–539

Svetislav R. Lutovac
Nikoleta S. Lutovac

UDC 343.533::004

DOI: 10.5937/MegRev2202069L
Review scientific paper
Received 15.04.2022.
Approved 10.05.2022.

THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN ORGANIZED CRIME

Abstract: *Cyberspace has become a place where Internet users, in addition to performing everyday activities, such as communicating with other users, having fun or doing business, can very easily become victims of various cybercriminal activities. Criminals have improved and adapted their traditional criminal methods and with the help of digital technologies, they can harm both gullible individuals and governments themselves. Unlike real space, in the digital environment, cybercriminals can remain anonymous and avoid sanction by the authorities. Such cybercrime groups are often organized and operate at the international level, which makes it even more difficult to identify criminals. The aim of this paper is to inform about the methods used by individual cybercriminals, but also organized criminal groups, and suggests the need for international joint cooperation of all competent authorities, but also the need to inform and harmonize laws in this domain, in order to combat such illegal cyber activities more effectively.*

Keywords: *Cyberspace, Internet users, Cybercrime, Digital technologies, Organized crime*

Aleksandar Markovic*

UDC 342.727:004

DOI: 10.5937/MegRev2202083M
Expert article
Received 10.05.2022.
Approved 20.05.2022.

E-DEMOCRACY AS A PRECONDITION OF DIGIDEMOCRACY**

Abstract: *In this paper, author is dealing with e-democracy as a theoretical concept which precedes to digidemocracy. Special attention is paid to e-voting as a new system of voting which can enable more democratic approach than it is nowadays. The world will be changed definitely in a way to have more influence of citizens on politics which all research show.*

Key *words: E-democracy; e-voting; digidemocracy*

* Asistent, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, aleksandar05101990@gmail.com

** This paper is the result of the project of the Faculty of Law, Megatrend University: Law and New Technologies (FPPNT).

1. Introduction

E-democracy is process, which considers all ways of electronic communication between administration and citizens. In narrow sense e-democracy relates on all processes which encourage electronic communication between voters and those who are elected on public functions. For that reason, e-administration can be observed as an instrument of strengthening of democracy in society.[1]

Electronic voting is method which using modern technologies improve conditions improving conditions for realization of active and passive electoral right and raise quality of electoral process.[2]

From creation of theory of sovere ignity of people which created Jean Jacque Rousseau in 18th century, polemic about legal nature of electoral right exists. Today exists three different theories about legal nature of that right.[3] According to first, in which basis is Rousseau's understanding of sovereignity of people, where individuals which are people keep part of sovereignity, electoral right is individual right which belongs to each individual. According to second theory, electoral right is public function, established with constitution for expressing national will. Third theory is compromise between first two and bu its electoral right is in the same time, individual right and public function.[4]

1.1. E-democracy

E-democracy as a new term in political and legal life, relates to all processes which encourage electronic communication between voters and those who are elected on public functions. Creation of phenomenon of E-democracy is result of more intensive using of modern technologies in daily life of ordinary citizen, and also desire of governments of different states that will usage of modern tools of communication raise participation of citizens in political life.[5]

I think that e-democracy in 21st century will change political systems in a lot of developed states in order that will be broader participation of citizens in political life. In that reason institutes of direct democracy will be refreshed and politicians will be more controlled in their jobs, so corruption will diminish and ordinary citizens will have more chance to develop themselves and to be happier.

E-democracy is issue which was analyzed by professor Stephen Coleman. He gave first definition of e-democracy: „E-democracy is usage of new digital

1 D. Šuput, „Elektronskoglasanjeielektronskademokratija", *Pravniživot*, br. 10/2005, Beograd 2005, 185.

2 *Ibid.*

3 R. Marković, *Ustavno pravo i političke institucije*, Službeni glasnik, Beograd 1996, 272.

4 D. Šuput, 187.

5 *Ibid.*, 188.

technologies for amelioration of democratic relations of government and those are governed, and amelioration of representatives and those who are represented."[6]

More presiced definition of e-democracy was given by Steven Clift. He considers that e-democracy is usage of informatic and communicative technologies (ICT), and application of different strategies in development of that area, from „democratic sector" which exist in space of political process which is going on in local communities, states, nations and on global level.[7]

By his opinion „democratic sector" contains several members of democratic processes: Government, Elected functioners, Medias, Political parties and interest groups, Institutions of civil society, International organisations, Citizens-voters.[8]

So, it can be concluded that basic element of term e-democracy is implementation of modern technologies in democratic processes and relations. Beside that technical-technological element, exists social-political element of e-democracy which is seen in electronic participation. Electronic participation represents all possible ways how new technologies can be used in democratic processes, in order that politicans and public can be better connected in time which passes during two electoral cycles. Electronic participation considers all democratic processes which result by establishing and maintaining communication and dialogue between citizens, political parties and government.[9]

According to document of British government called „In the Service of democracy", there are four ways of electronic participation:

1. Implementation of surveys and collecting information from citizens. Example of this way of participation is online petitions implemented by Scottish parliament. There is also possibilty that about some topic which is discussed, can start online discussion on web page of parliament.[10]
2. Dialogue between citizens and political representatives. Nowadays there is a lot of space for improving this dialogue using social networks, especially Facebook and Tweeter. Facebook enables creating groups which can be very well organised, and where ordinary citizens can follow how their representatives act on some important political issues. Tweeter enables quicker discussion of politicians and citizens, and also debate between people who don't support the same political idea.
3. Dialogue between citizens and political parties. This dialogue can be better implemented via Facebook, especially because Facebook groups. It is interesting which status of that groups will be. I mean that Facebook groups

6 *http://www.theguardian.com/society/2003/jun/19/politics.technology*, 29.12.2015.

7 *http://stevenclift.com/*, 29.12.2015.

8 *Ibid*.

9 D. Šuput, 190.

10 *http://www.scottish.parliament.uk/*, 29.12.2015.

can be opened and closed. So, in this sense it should expect that groups will be closed, mostly because political parties tend to gather all members and supporters in one place. It is very important that with social networks all people who support one political party can be connected in digital sense.

4. Dialogue between non-governmental organisation and interest groups. Also, this type of dialogue will be possible by social networks, especially via Tweeter, because this dialogue will be lead in ideological conflict.

So, it is necessary to enlight a little bit this division. E-democracy can't exist without implementation of this four dialogues. But e-democracy can' t overcome all obstacles which are posed with system f representative democracy. For that reason, usage of social networks can be very important and relevant for creation possibilities of creating political system of direct democracy. So, direct democracy in digital era will be called digidemocracy and it will be new type of political regime which will enable to any citizen in the world to participate in politics of its municipality, city, state, continent and world. But before that day comes, it is very important to develop e-democracy. In short term, e-democracy is capable by technical solutions which offer, to raise turnout of citizens on elections and to regain earlier interest of citizens for political processes.[11]

Electronic direct democracy (EDD), also known as direct digital democracy (DDD), is a form of direct democracy which utilizes telecommunications to facilitate public participation. Electronic direct democracy is sometimes referred to by other names, such as open source governance and collaborative governance. Entrance into the informatic society creates revolutionalchanges in all spheres of social life. Those changes are visible in democratization of process of making-decisions.

Development of informatic-communication technologies creates development of direct democracy.

EDD requires electronic voting or some way to register votes on issues electronically. As in any direct democracy, in an EDD, citizens would have the right to vote on legislation, author new legislation, and recall representatives (if any representatives are preserved).

Technology for supporting EDD has been researched and developed at the Florida Institute of Technology, where the technology is used with student's organizations. Numerous other software development projects are underway, along with many supporting and related projects. Several of these projects are now collaborating on a cross-platform architecture, under the umbrella of the Metagovernment project.

EDD as a system is not fully implemented in a political government anywhere in the world, although several initiatives are currently forming. Ross Perot was a prominent advocate of EDD when he advocated "electronic town

[11] D. Šuput, 192.

halls" during his 1992 and 1996 presidential campaigns in the United States. Switzerland, already partially governed by direct democracy, is making progress towards such a system.

The first mainstream direct democracy party to be registered with any country's electoral commission is the UK's People's Administration Direct Democracy party. The People's Administration have developed and published the complete architecture for a legitimate reform to EDD. Established by musicians and political activists, the People's Administration advocates using the web and telephone to enable the majority electorate to create, propose and vote upon all policy implementation. The People's Administration's blueprint has been published in various forms since 1998 and the People's Administration is the first direct democracy party registered in a vote-able format anywhere in the world – making transition possible through evolution via election with legitimate majority support, instead of potentially through revolution via violence.

2. E-voting

E-voting is new phenomenon, which appeared at the end of 20st century. E-voting contains always combination of several methods for implementation of process of voting:

1. E-counting – it is used only for marking systems which electronic uses only during counting votes and not for other phases of process of voting.
2. Voting via electronic machines – it is necessary to have usage of machines for voting and counting after that. This method includes some important elements:

1) Touch screen systems – enable voters with touching of some part of screen where is option for which they want to vote. These systems are broadly implemented in The Netherlands, and they are tested experimentally in three municipalities in Great Britain.
2) Systems based on PC technology – enable voters to give vote with usage of machines which beside screen has keyboard and mouse. They are used in Brasil.
3) Static and mobile kiosks – inside these kiosks are installed PC systems or touch screen systems which enable voting.

All this three systems are named DRE (Direct Recording Electronic machines) systems. Beside that system exists RVEM system (Remote Voting by Electronic Means) which represents voting on distance by using which goes on by usage of electronic.[12]

[12] *Ibid*., 194.

There are several technical solutions for implementing RVEM system:

1. Telephone voting
2. SMS voting
3. Internet voting
4. Interactive digital television (iDTV)

Basic problem which has to be solved by implementing of E-voting is weaker turnout of citizens on elections.[13]

For appropriate implementation of e-democracy it is necessary to formule some basic rights of voters, basic procedures of voting and basic standards for whole process. Committee of ministers of Council of Europe adopted recommendation on 30. September 2004. named „Legal, operative and technical standards for electronic voting" which was prepared by multidiscipline ad hoc group specialized for legal, operative and technical standards in a way with electronic voting.

This recommendation is split on three parts:

First part is related on legal standards and universal principles of freedom, equality, secrecy in relation of right of voting.

Second part is related on operative standards which are applied on all phases of electoral process.

Third part is related on technical requests in a way of possibility of access to voting, safety of voting and control of electoral process.

Recommendation is brought on basic idea that direct democracy will make it possbile participation of all citizens on national, regional and local level in political processes. The objectives of the recommendations were:

1. To allow voting with seats away from the polling places,
2. Facilitating the participation in elections and referendums of all those who want to vote, particularly those who reside in abroad.
3. Providing access to the voting process to people with disabilities needs that can not be physically present at the polling stations.
4. Increasing voter turnout by allowing additional methods of voting,
5. Increasing the use of new technologies in order to develop democracy,
6. Reducing the total cost of elections and referendums,
7. More reliable and faster obtaining voting results,
8. Providing voters with better service because they can allow different ways of voting.

Legal standards recommended by the Council of Europe entitled „Legal, operational and technical standards for e-voting"are divided into legal principles and procedural issues. Legal principles outlined in this recommendation are:

[13] *Ibid.*, 196.

1. Universal suffrage -voting interface of e-voting must be understandable and easily usable, and registration for e-voting shall not constitute an obstacle for voters, e-voting must be designed so that as much as possible to vote of persons with special needs, except eBallot a distance that is universally available, other forms of e-voting should they represent only an additional option for voters.
2. Suffrage in the framework of an election or referendum, a voter will be prevented from voting more than once using the electronic ballot box and power will only vote if not previously voted, the voter will be unable to vote more times KORSTEC different ways of voting, each vote given by electronic means shall be counted only once, at polling stations where used eBallot and usually vote at the same time being enlisted safe and reliable the method of determining the exact number of total votes.
3. Freedom of voting -e-voting organization shall be provided free the formation and expression of the will of the voters, the voters will be able to change their choice during e-voting before finally casting their vote, e-voting system will not permit any manipulative influence voters during voting, e-system voting must clearly show that the voter voted successfully and that the whole voting procedure is completed successfully, and email system will prevent the change will when voters have already voted.
4. Secrecy of voting - e-voting will be organized so that even where stage voting will not compromise the secrecy of voting, e-voting system shall guarantee that votes in the electronic ballot boxes remain anonymous and that it is not possible to reconstruct a link between the vote and the voter, e-voting system will be designed so that the result of the vote results in any electronic ballot box can not connect with other voters, and will be taken all measures necessary to ensure that information required during electronic processing can not be used to violate the secrecy of voting).

Procedural issues from these recommendations should provide:

1. Transparency -being undertaken all necessary measures to voters to understand the e-voting system and to have confidence in the system, information about the functioning of e-voting systems must be publicly available, voters must have the opportunity to practice a new method of e-voting before.
2. Verification of the results -with the components of electronic voting will be to inform the competent electoral authorities for inspection and certification before as an electronic voting system starts to work, and in appropriate intervals, and especially if there are some changes in the system.
3. Independently body, appointed by the electoral authorities, shall verify that the electronic system for voting is working properly and whether it has taken all necessary security measures.
4. Reliability and security of e-voting will take all necessary steps to avoid the possibility of fraud or unauthorized intervention affecting the system.

5. During the entire process of voting, e-voting system shall contain measures necessary for continuous operation of e-voting systems regardless of failures and attacks on the system, before commencing the electronic voting. Competent electoral authority shall satisfy itself that the e-voting system, an original and working properly.
6. Only a person appointed by the electoral authority shall have access to the central infrastructure, server and data source, Critical technical activities shall be performed by teams of at least two people, team composition will be changed out regular, and whenever is possible.

3. Advantages of E-voting

In life there are several advantages of e-voting such as:

1. Creation of better conditions for realization of right to vote as fundamental political right. It is easier for sick people to vote from hospitals, students from dormitories...
2. Improvement of conditions for realization of right to vote of persons who have some kind of invalidity. For example blind people could vote by telephone for voting, which will enable to give a vote without help and presence of some other person.
3. Diminishing of errors made by voters during voting. E-voting gives possiblity to correct error, well-known by term second-chance voting.[14]
4. Creation of possibilities for faster and more precise counting of votes. Counting of votes by electronic way is too short.[15]
5. Reducing of costs preparation and implementation elections. E-voting doesn't request a lot of people to take care about electing box

4. Conclusion

As far as I managed to enlight some perspectives of e-democracy, it is obvious that this is future of social sciences. But somehow, there are various questions, such as security of voting. It is possible to solve it with prescribing publicity of voting as a constitutional category in every state. For appropriate implementation of e-democracy it is essential to have fulfillment of some conditions. They are: protection of fundamental democratic values, possibility of choosing various techniques of voting, decentralization of administration and strategy of implementation e-voting from perspective of education for implementation of modern technical equipment.

[14] http://www.bizjournals.com/seattle/stories/2003/12/15/daily23.html, 30.12.2015.

[15] D. Šuput, 202.

But, nevertheless, e-democracy has to be only first step in process of conquering freedom for citizens. As I mentioned, digidemocracy is political regime, which will be future for humanity. Informatics' revolution has to make an influence in social sciences. For that reason, achievements of technology and specially achievements of social networks has to be an impact for better political regime, which all citizens will have right to express their believes, and also to have power to control elected representatives with imperatival mandate. Only with refreshing institutes of direct democracy and principle of unity of power, people will feel real freedom. Influences of political parties will diminish and politics will become free, open and public for all citizens. It will be similar like political regime in Ancient Athens. With establishment of that regime, conflicts between people will disappear and love and humanity will govern. Until that day comes, all progressive people are obliged for realization of that aims, with no excuse. Their struggle will be leading force for future generations in order to live in a better world.

Litterature:

- Šuput Dejan, „Elektronsko glasanje i elektronska demokratija", Pravni život, br. 10/2005, Beograd 2005
- Marković Ratko, Ustavno pravo i političke institucije, Službeni glasnik, Beograd 1996.
- http://www.theguardian.com/society/2003/jun/19/politics.technology
- http://stevenclift.com
- http://www.scottish.parliament.uk/
- http://www.bizjournals.com/seattle/stories/2003/12/15/daily23.htm

Aleksandar Marković

UDK 342.727:004

DOI: 10.5937/MegRev2202083M
Stručni članak
Primljen 10.05.2022.
Odobren 20.05.2022.

E-DEMOKRATIJA KAO PREDUSLOV DIGIDEMOKRATIJE

Sažetak: *U ovom radu, autor se bavi e-demokratijom kao toerijskim konceptom koji prethodi digidemokratiji. Posebna pažnja je data e-glasanju kao novom sistemu glasanja koji može da obezbedi više demokratskog pristupa nego što je to danas. Svet će se sigurno menjati u pravcu da više građani učestvuju u političkim odlukama što sva istraživanja pokazuju.*

Ključne reči: *E-demokratija, e-glasanje, digidemokratija*

Ljiljana M. Mudrinić*

UDK 341.231.14
342.738

DOI: 10.5937/MegRev2202093M
Pregledni naučni članak
Primljen 19.05.2022.
Odobren 25.05.2022.

POSLEDICE RAZVOJA NOVIH TEHNOLOGIJA NA LJUDSKA PRAVA SA ASPEKTA MEĐUNARODNOG PRAVA**

Sažetak: *Ljudska prava u kontekstu novih tehnologija postepeno se pogoršavaju posljednjih decenija, a taj proces dodatno je ubrzala pandemija. Nove tehnologije još uvek mogu pozitivno ojačati demokratske vrednosti i ljudska prava, ipak mnogi represivni režimi sada ih aktivno koriste i pretvaraju u stratešku prednost. Iako možda postoji legitimna upotreba povezana sa sigurnošću, takođe se koristi za suzbijanje sloboda u totalitarnim društvima. Kroz nove tehnologije ljudska prava su dobila i nove mogućnosti kršenja na razne načine. Stoga nose određene rizike i nepoznate dugoročne efekte. Ovdje ispitujemo digitalizaciju pravne prakse, probleme kod korišćenja internet platformi i njihovu etičnost, ali i prava pojedinaca u prednostima korišćenja naučnog i tehnološkog napretka. Obrađeni su problemi u oblasti veštačke inteligencije i neuroprava kao i informacionih i telekomunikacionih tehnologija. Kroz ove oblasti i državni nadzor postoje i veće mogućnosti za pravo na povredu prava na privatnost.*

Ključne reči: *nove tehnologije, veštačka inteligencija, neuroprava, prava na privatnost.*

* Docent, Pravni fakultet, Univerzitet Megatrend Beograd; mudrinic.ljiljana243@gmail.com

** Rad je rezultat Projekta FPPNT –Pravo i nove tehnologije.

1.Uvod

Početak razvoja interneta 80-ih godina prošlog veka, obeležila je briga oko zaštite ljudskih prava koja je bila najviše usmerena na privatnost elektronske pošte, da bi se kasnije pojavile i druge vrste „opasnosti" u vezi s internet bankingom, društvenim mrežama i tzv.pametnim mobilnim telefonima.Može se reći da je veliki napredak postignut kod čuvanja i obrade podataka. Ovi operativni sistemi su napredovali do neslućenih razmera. Sve šira upotreba interneta, napredak u oblasti biomedicine i informaciono-telekomunikacionih tehnologija predstavljaju primarna pitanja zaštite ljudskih prava kroz nove tehnologije. Pod pojam „novih tehnologija" podrazumeva se i tehnologija genetski modifikovanih organizama u oblasti zaštite ljudskih prava.[1] Tu su i druge nove tehnologije koje doprinose zagađenju čovekove okoline. Razna vazdušna vozila kontrolisana na daljinu kao što su dronovi, ali i robotski sistemi koji se isto tako mogu koristiti i kao oružje.[2]

Danas informacione i telekomunikacione tehnologije omogućavaju upravljanje velikim količinama podataka, njihovim povezivanjem i spajanjem, i na taj način se dobijaju nove informacije kao što su posmatranje i spajanje podataka o upitima na pretraživačima, blogovima, obimu razmene podataka i slično.[3] Na ovaj način je smatra se moguće predvideti događaje kao što je izbijanje bolesti, finansijske i političke krize, reagovanje na prirodne katastrofe, manjak resursa i drugo.[4] Još osamdesetih godina počela je da se razvija GMO tehnologija, a od sredine devedestih genetski modifikovani proizvodi su se našli prvo u prodavnicama Sjedinjenih Američkih Država. Od tada je iz godine u godinu prisutna njihova sve šira primena u ishrani ljudi.[5] Uprkos dugogodišnjem prisustvu sa istraživanjima o dugoročnom dejstvu ovakve hrane u velikom zakašnjenju je procena rizika po zdravlje ljudi, životinja i ekosistema planete.[6] Zato je prilično ogničena i zaštita ljudskih prava u ovoj oblasti.

---

1 Murphy Thérèse: "Repetition, Revolution, and Resonance: An Introduction to New Te chnologies and Human Rights", in: Thérèse Murphy (ed.), New Technologies and Human Rights, Oxford, 2009, p. 7.

2 Alston Philip: Lethal Robotic Technologies: The Implications for Human Rights and International Humanitarian Law, JLIS Special Edition: The Law of Unmanned Vehicles, Vol 21, Issue 2, 2011/2012, p. 35.

3 Mordini Emilio: "Considering the Human Implications of New and Emerging Technologies in the Area of Human Security", Science and Engineering Ethics, Volume 20, Issue 3, September 2014, p. 630.

4 Ibid

5 Franz von Götz: "See what you eat—broad GMO screening with microarrays", Analytical and Bioanalytical Chemistry, Vol. 396, No. 6, 2010, p. 1961.

6 Ciliberti,R. Molinelli, A:"Towards an GMO Discipline: Ethical Remarks", Veterinary Research Communications, Volume 29, 2005, p. 28.

2. Pravo i tehnologije

Poznato je da suština prava nije doživela značajnije promene dugi niz godina. Nove tehnologije su otvorile mogućnost reformi u ovoj oblasti u raznim segmentima, od ugovora do krivičnog i drugih oblasti prava. Ono što je sigurno nove tehnologije će doneti ekonomičnije poslovanje. Sva digitalizacija i automatizacija može se svesti u pravnu praksu, dok onaj drugi dio licem u lice, komunikativni i pregovarački isključivo će zavisiti od umeća učesnika.

„Postoje određeni standardni pravni mehanizmi koji jednostavno nameću sumnju da li primena softvera sa algoritmima može da obezbedi pravo na pravedno suđenje, ili da li može biti dobar regulator sudskih odluka".[7]

Iako se digitalizacija primenjuje u svim sferama poslovanja, i bez obzira na prisutne dileme o njenoj primeni u pravnom svetu, ona je i u ovoj oblasti našla svoju široku primenu. „Jedan od svetlih primera je meksički Federalni sud pravde, koji je uspostavio sistem korištenja informacionih tehnologija kroz internet suđenje, te na ovaj način ubrzao samu proceduru i među prvima omogućio online suđenje. Isto tako, primer primene tehnologije je i američka platforma *Wevorce.com* koji nudi online usluge razvoda kroz 5 koraka uz značajno manje advokatske troškove".[8] I u ovoj kao i u drugim oblastima postoji rizik koji povlači za sobom cyber sigurnost a to je zaštita privatnosti podataka ali i odgovornosti za pružene usluge a s druge strane tu je potreba za kontrolom kakao bi se mogućnosti novih tehnologija što više iskoristile.To povlači za sobom uporedni razvoj regulatorne tehnologije kako bi se obezbedila ne samo potpuna primena već i praćenje i usklađenost propisa.

Iz ove tehnologije treba izvući ono najbolje što nudi, automatizovati pravne poslove, i tehnologijom olakšati pristup pravnim poslovima i pravosuđu, što će svakakao dovesti do promena u ovoj oblasti.

Digitalni alati se takođe odavno koriste i u poslovanju trgovačkih društava u promociji, prodaji i isporuci roba te pružanju usluga. Moderne tehnologije primenjuju se i u korporativnom upravljanju trgovačkim društvom kao podrška u obavljanju upravljačkih ili nadzornih funkcija ili kao novi način ostvarivanja prava dioničara, odnosno članova društva. „Pod njihovim se uticajem menja i pravo kojim se uređuje tržište kapitala, pojam vrednosnog papira te uopšte način evidentiranja transakcija na tržištu kapitala, a pojavljuju se i novi organizacijski oblici obavljanja privredne delatnosti. Reč je o tehnologijama nove generacije, poput tehnologije distribuiranog knjiženja (DLT), u koje se ubraja i blockchain (BC), ali i drugim, poput veštačke inteligencije i pametnih ugovora. Te su tehnologije globalne, umrežene, decentraliziovane, autonomne, samodostatne i automatiziovane. Odvijaju se mimo formalnih institucionalnih struktura, pod

[7] https://advokatskafirmasajic.com/blog/bs/pravo-i-tehnologija-legal-tech/
Autor: Tijana Milacic, (27.04.2022.)

[8] Ibid

tvrdnjom da za njihovu primenu nije potrebno pravo, jer je u tehnologiji zapisano sve što je za to potrebno. Zbog svojih evidentnih tržišnih prednosti, navedena su tehnološka rešenja već u širokoj primeni, a nisu pravno uređena. Zato postoji realna opasnost da budu zloupotrebljene“[9]

S obzirom na to da nije izvesno kada će se nove tehnologije pravno urediti, valja pronaći mehanizme u sistemu korporativnog upravljanja za upravljanje rizicima koje donosi primena novih tehnologija kako bi se izbegle zloupotrebe i osigurala etičnost u njihovoj primeni.

Postoji šest stubova pristupa State Departmenta u rešavanju ovih izazova novih tehnologija. Prvo, smanjiti rizike nacionalne bezbednosti koje predstavljaju zlonamerne kibernetičke aktivnosti i nove tehnologije. Drugo, osigurati vođstvo u žestokoj strateškoj konkurenciji u tehnologiji čuvajući konkurentske i uporedne prednosti.Treće, braniti otvoren, siguran, pouzdan i interoperabilan internet, čak i kada postaje sve zatvoreniji, nesigurniji i razlomljeniji. Četvrto, postaviti tehničke standarde i stvoriti norme za nove tehnologije.Peto, budući da se neke od vodećih pretnji demokratijama pojavljuju u cyberspaceu, treba naterati tehnologiju da radi za demokratiju i poštovati demokratska načela.I što je najvažnije, treba razmenjivati informacije i u potpunosti sarađivati jer nijedna zemlja ne može sama ostvariti te ciljeve.[10] Zato su potrebni partneri da ostanu svetski inovacijski lideri i postavljači standarda, kako bi se osiguralo da univerzalna prava i demokratske vrednosti ostanu u središtu svih inovacija koje slede, i da donosi stvarne koristi u životima ljudi.

3. Internet platforme i ljudska prava

Naš svet koji sve više uključuje i virtuelnu sferu, značajno menjaju internet platforme. To donosi izazove u oblasti ljudskih prava, što podrazumeva i nova pravila koja bi trebala biti usklađena sa standardima zaštite ljudskih prava i jednakosti, ali i uvažavanjem specifičnosti novih tehnologija. Celi niz pitanja otvara i razvoj tehnologije utemeljene na veštačkoj inteligenciji (AI) poput proporcionalnosti vezanih uz etičku primenu takvih sistema, poštovanja čovekove ličnosti, odnosno njegove privatnosti a sve to kako bi se predupredile štete.Uvek se postavlja pitanje koliko su internet platforme u skladu s ljudskim pravima.

Suština je da se od početka stvaranja internet platformi i njihovog korištenja, vodi računa o zaštiti ljudskih prava i jednakosti, jer poznato je da takvi sistemi mogu biti na štetu korisnika. Iako smo dugo u digitalnoj eri i ovo područje beleži brz razvoj, još uvek postoji mnogo dilema koje se mogu smanjiti

[9] “Nove tehnologije i pravo društva“ https://www.hrvatski-fokus.hr/2021/10/35276/ .(27.04.2022)

[10] https://editorials.voa.gov/amp/demokratije-moraju-oblikovati-strate%C5%A1ki-tehnolo%C5%A1ki-okvir/5990150.html preuzeto (29.04.2022) u 15:05

dobom koordinacijom između onih koji stvaraju takve sisteme i stručnjaka za zaštitu ljudskih prava.[11] Društvene mreže u današnje vreme raspolažu velikom količinom podataka o svojim korisnicima i stoga bi ovu oblast trebalo detaljnije urediti i regulisati, posebno kada je u pitanju odgovornost za objavljeni sadržaj.

Korištenje internet platformi i njihova etičnost veliki je izazov pre svega zbog širenja dezinformacija i neistina, i zbog uticaja na ljudsku privatnost. Zbog toga je potrebno doneti neophodne zakonodavne okvire, kojima bi se obezbedilo delovanje raznih internet platformi u skladu sa ljudskim pravima a korisnicima omogućila veća kontrola nad deljenjem svojih privatnih podataka. Tada bi se mogli osmisliti i mehanizmi kojima bi se mogli pratiti uticaji sadržaja platformi, kao što je govor mržnje, na same korisnike."Radnici koji obavljaju platformski rad za kompanije koje se nazivaju platformama, susreću se sa problemima u ostvarivanju svojih prava. Platforme se kod takvog modela rada vrlo često odriču odgovornosti, kao u slučaju taxi prevoza ili dostave, te samim tim ostvarivanja radničkih prava. Naime, radnici koji žele raditi za takve kompanije putem raznih platformi nemaju ugovor o radu, pa samim tim ne mogu ni ostvarivati niz socijalnih prava, već ostaju u određenom obliku „lažne" samozaposlenosti".[12]

Ugrožena su prava radnika čiji rad je posredovan kroz digitalne platforme a to su najčešće vozači i dostavljači. „Te osobe su većinom lažno samozaposlene – s jedne strane dužne su podmiriti sve obaveze prema državi, dok s druge strane, što se tiče uslova pod kojima pružaju svoje usluge, u potpunosti ovise o platformi preko kojih rade.Tako su građani vrlo često nesvesni uticaja raznih internet platformi, na primer, društvenih mreža, na ljudska prava, kao i postojećih mehanizama zaštite, ali i činjenice da sadržaj objavljen na njima isto tako mora biti u skladu s postojećim zakonskim okvirima."[13]

Način na koji internet platforme danas deluju utiče na našu realnost i ljudska prava, bez obzira koliko smo toga svesni ili ne. Internet platforme nisu samo mesto za zabavu već i mesta na kojima se vode ozbiljne rasprave i plasiraju razne informacije, stoga odgovornost pada na leđa i korisnika i kreatora takvih sadržaja.

Dijalog na internet platformama odvija se putem automatizovanih poruka i kod pružanja usluga korisnicima nema mogućnosti dijaloga s platformom što dovodi u pitanje transparentnost. To su u stvari kompanije kojima ljudska prava i pravo na pristup informacijama nisu u prvom planu, nego profit.

---

[11] https://www.ombudsman.hr/hr/utjecaj-internetskih-platformi-na-ljudska-prava/ (29.04.2022.)

[12] Ibid

[13] Ibid

4. Pravo na privatnost kao posljedica razvoja tehnologija

Razvoj novih tehnologija doneo je mogućnosti njihove neograničene primene. Dok savremeno društvo primenjuje digitalne tehnologije u službi zajednice, kompanije koristeći prednosti takvog razvoja, stvaraju konkurentsku prednost . Za to vreme, bez obzira na prednosti koje uključuju, hteli mi to ili ne, digitalne tehnologije remete ljudsku privatnost.

Svaki čovek je različito osetljiv na vlastitu privatnost, ipak zakonski okvir postavlja granice u njenoj zaštiti, odnosno od uticaja novih tehnologija.

Iako se pojam privatnost sve više naglašava u novije doba, upotreba reči privatnost i njeno prvo shvatanje seže daleko ranije u prošlost.

„Sve je počelo davne 1890 godine, kada su sudija Louis Brandeis („Privacy“) i advokat Samuel Warren („Harvard Law Review”) privatnost definisali kao „Individual's right to be let alone“ dakle, kao pravo biti pušteni na miru“.[14] Pravo na privatnost stvara uslove za zaštitu tog prava. Ovdje se misli na informacijsku privatnost, odnosno zadržavanja informacija o sebi privatnim i medijsku objavu „tačnih“ podataka o ličnostima koja često prelazi granicu prihvatljivog uticaja na slobodu štampe. Moralni razlozi za zaštitu privatnosti su povezanost privatnosti s takozvanom nepovredivom ličnosti. Činjenica je da novi izumi kroz narušavanje privatnosti mogu izložiti čoveka psihološkom bolu većem nego što ga proizvode fizičke ozljede.

Digitalno okruženje i razvijene informacione i komunikacione tehnologije ne samo da otvaraju pitanja zaštite ljudskih prava već i sve snažnijeg uticaja na svakodnevni život ljudi. Uz to neophodno je da se razvija i pravni okvir u području informacijske bezbednosti. Pitanja koja se pojavljuju u oblasti ljudskih prava u digitalnom okruženju najčešće su vezana za područja privatnosti, sigurnosti i slobode izražavanja U nizu međunarodnih dokumenata privatnost je uređena kao ljudsko pravo. Misli se na Opštu deklaracije o ljudskim pravima[15], Međunarodnoi pakt o građanskim i političkim pravima[16], Konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda[17] kao “Pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života”, i Povelji o temeljnim pravima Evropske unije[18].

Neka od temeljnih prava su ta da:

1. “Svako ima pravo na zaštitu ličnih podataka koji se na njega ili nju odnose.
2. Takvi podaci moraju se obrađivati pošteno, u utvrđene svrhe i na temelju saglasnosti osobe o kojoj je reč, ili na nekoj drugoj legitimnoj osnovi utvrđe-

[14] https://feralis.hr/centar/zaštita-podataka-i-privatnosti (29.4.2022)

[15] Opšta deklaracija o pravima čoveka, član 12. Dostupno na: https://ravnopravnost.gov.rs

[16] Medjunarodni pakt o gradjanskim i političkim pravima, član 17. Dostupno na: https://www,mhrr.gov.ba

[17] Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda,član 8.1. Dostupno na:https://zakon.hr

[18] Povelja Europske unije o temeljnim pravima, član 7. Dostupno na:https://eur-lex.europa.eu

noj zakonom. Svako ima pravo na pristup prikupljenim podacima koji se na njega ili nju odnose i pravo na njihovo ispravljanje.

3. Poštovanje tih pravila podleže nadzoru nezavisnog tela."[19]

Brzu komunikaciju velikog broja korisnika i razmenu veće količine informacija doneo je razvoj interneta i tehnologija na globalnom planu. Postavlja se pitanje kako u takvom okruženju zaštititi privatnost i lične podatke?

Međutim, zaštita privatnosti i ličnih podataka globalni je izazov u digitalnom okruženju. Tome je uveliko doprineo razvoj interneta i tehnologija koje omogućuju brzu komunikaciju velikog broja korisnika i razmenu velike količine podataka različitih formata na globalnom nivou. Nove tehnologije donose i nove mogućnosti upravljanja i obrade velikih količina podataka

Korisnici online usluga često su nesvesni digitalnog traga i podataka o sebi koje ostavljaju pri samom korištenju bilo koje mrežne usluge. Sve je više online usluga i sistema te društvenih mreža kojima korisnici ostavljaju svoje podatke. Sve to ukazuje na moguće zloupotrebe takvog okruženja i tehnologija, stoga je pravo na privatnost ugroženo usled sve većih mogućnosti neovlaštenog prikupljanja, deljenja, deponovanja ili krađe ličnih podataka, ili bilo kojih drugih privatnih podataka. Zatim su moguće neovlaštene obrade tih podataka, kao i neovlašteno nadziranje komunikacije, te druge pretnje. Ovim podacima mogu upravljati pojedinci kao korisnici mreža i usluga. Mogu ih prikupljati, obrađivati i deliti kako privatne razne kompanije na tržištu, te institucije i javni servisi.

Sve države su pozvane od Skupštine Ujedinjenih nacija da preispitaju svoje postupke, zakonodavstvo i praksu koji su povezani sa nadzorom komunikacije i prikupljanjem ličnih podataka, zbog čega bi države trebale obezbediti efikasno provođenje obaveza iz međunarodnog prava. Moraju takođe da se postaraju da digitalne sredstva budu osmišljena i upotrebljena u skladu sa pravilima privatnosti i nediskriminacije. [20] "Korisnicima digitalnih tehnologija treba da bude omogućeno da u bilo kom trenutku mogu da se odjave, da obrišu svoje podatke i da mogu da se suprotstave zadiranju u svoju privatnost putem nezavisnih i efikasnih pravnih lekova. Osim toga zakoni koji omogućavaju državama da sakupljaju, deponuju i uopšte koriste lične podatke moraju da budu strogo u skladu sa pravom na privatnost, zaštićenim zakonom nacionalnih institucija i zakonom Evropskog suda za ljudska prava i Evropskog suda pravde."[21]

---

[19] Ibid

[20] https://www.coe.int/en/web/commisioner/opinion-articles/-/asset_publisher/qk0cwlowET3/content/pravo-na-privatnost-se-mora-postovati?inheritRedirect=true, posjećeno 11.6.2022.

[21] Ibid

Na nivou Evropske unije, uvedeno je nekoliko novih mera kako bi se ojačala zaštita privatnosti podataka. Jedna od tih mera regulisana je Opštom uredbom o zaštiti podataka Evropske unije (GDPR).[22]

Uredba sadrži i propise vezane za iznošenje podataka u treće zemlje. Najvažniji ciljevi Uredbe su vratiti ljudima nadzor nad njihovim ličnim podacima i pojednostaviti mere i uskladiti propise za međunarodne kompanije u celoj Uniji. Uredbom se uvodi i "pravo na zaborav"odnosno mogućnost da ispitanik zatraži od preduzeća i organizacija brisanje svojih podataka kada ne bude htio da se njegova lični podaci obrađuju uz uslov da ne postoje zakonski razlozi za njegovo zadržavanje.[23]

Pravo na privatnost zgarantovano je takođe nacionalnim ustavima pojedinih zemalja.[24]

5. Veštačka inteligencija

Značajna pojava u oblasti novih tehnologija je mogućnost računarskih programa da zamene ljudsku inteligencju i rad čoveka u mnogim aktivnostima i delatnostima, što se naziva veštačkom inteligencijom. Upotreba ovakvih računarskih programa pružila je određene prednosti čoveku koji ne mora više sve da obavlja sam, već mnogo toga može da uradi digitalnim putem od odlaska u prodavnicu i plaćanja računa do sastanaka i razgovora. Pored prednosti, prisutni su i rizici koje nove tehnologije donose. Od ugroženih prava i sloboda građana i prava na privatnost do ugroženosti prava na zaštitu ličnih podataka. Jednu od osnovnih odlika savremenog društva predstavljaju upravo informaciono-komunikacione tehnlogije. Konstantan razvoj tehnološkog sektora prosto je neophodan i uslovljen je potrebama savremenog društva za boljim i efiksnijim proizvodima i uslugama. Uz sve to trebalo bi povećati stepen poverenja u digitalnu tehniku, pošto se njeno korištenje neprestano širi kao i intenzivnije regulisanje veštačke inteligencije.

---

22 To je uredba EU 2016/679 Evropskog parlamenta i Veća od 27. Aprila 2016. o zaštiti pojedinaca kod obrade ličnih podataka i kod slobodnog kretanja takvih podataka, te o stavljanju izvan snage Direktive 95/46/EC, kojom se reguliše zaštita podataka i privatnost lica unutar Evropske unije. Dostupno na http://azlp.ba/GDPR_Menu/Sta _je_GDPR/default.aspx?id=2373&langTag=bs-BA&template_id=149&pageindex=1#. Posjećeno 11.6.2022.

23 Ibid

24 U Bosni i Hercegovini postoji Agencija za zaštitu ličnih podataka čiji rad je usklađen sa članom 40. Stav 1. Tačka c. Zakona o zštiti ličnih podataka (Službeni glasnik BiH", broj49/06, 76/11 I 89/11. Članom II Ustava BiH se proklamuje da BiH i oba entiteta osiguravaju najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i temeljnih sloboda. Aneks 6 Ustava BiH odnosi se na Sporazum o ljudskim pravima.Dostupno na:Ljudska prava u BiH https//www.mvp.gov.ba ,

Veštačkom inteligencijom smatraju se računarski programi koji mogu da analiziraju izuzetno velike količine podataka ali da analiziriraju i ponašanje i reakcije korisnika. Neki programi mogu samostalno da se transformišu nakon što reaguju na ljude koji ih koriste. Danas se veštačka inteligencija primenjuje u gotovo svim oblastima. Prilikom normativnog uređenja veštačke inteligencije treba posebno obratiti pažnju na zaštitu prava potrošača, zaštitu podataka o ličnosti, zabranu diskriminacije, bezbednost na internetu i informacionu bezbednost. Ako se pažnja usmeri na mogućnosti veštačke inteligencije, neophodno je sprečiti njenu zloupotrebu i razvoj u pogrešne svrhe jer može naneti štetu društvu i celom pravnom sistemu, ali i pojedncima.

Grupa visokih nezavisnih eksperata usvojila je Etičke preporuke za pouzdanu veštačku inteligenciju, a suština takvih stavova je da budu sprovedeni.[25] Akcenat Etičkih preporuka odnosi se na zaštitu prava i sloboda pojedinca kod upotrebe i korišćenja veštačke inteligencije. „ Glavni etički principi koje treba poštovati odnose se na to da kod građana treba da bude prisutna svesnost o mogućnostima veštačke inteligencije, što porazumeva sprečavanje njene zloupotrebe.Oni treba da nastave da učestvuju u društvenim procesima, nezavisno od postojanja veštačke inteligencije, koja treba da predstavlja sredstvo, a ne cilj. Princip prevencije nastanka štete odnosi se na sam način stvaranja određenog sistema veštačke inteligencije koja treba da služi građanima i javnom interesu, a ne da nanosi štetu ljudima. Primena veštačke inteligencije treba da bude poštena što podrazumeva jednakost u primeni, prema svim ljudima. Sistemi veštačke inteligencije treba da budu takvi da se može objasniti postupak donošenja odluke i sama odluka onim subjektima na koje se ona odnosi. Svi principi treba da kreiraju legitimni temelj na kome se zasniva stvaranje i upotreba novih tehnologija u oblasti prava, i moraju biti zajednički primenjeni.

Iako veštačku inteligenciju svi obilato koriste, i u svakodnevnoj upotrebi je mnogo više nego što se misli, ipak raširen je skepticizam zbog problema sa brojnim ograničenjima zbog čega se u nekim zemljama na veštačku inteligenciju gleda kao na neobuzdanog monstruma kojeg treba staviti pod kontrolu. Nemačka kao mnoge druge zemlje bori se sa digitalizacijom. Iako se to po internet stranicama savezne vlade ni po čemu ne bi moglo zaključiti. Tamo se mogu pronaći digitalni kabineti, digitalni savet, ali i digitalna strategija, a u ovoj zemlji pribegavaju digitalnim konferencijama i digitalnim samitima. Ipak neke stvari u digitalizaciji se ne pomeraju, od četiri uplate, samo je jedna digitalna a sve ostale su gotovinske.[26]

---

[25] Preporuka Grupe visokih nezavisnih eksperata o veštačkoj inteligenciji o politikama i investicijama za pouzdanu veštačku inteligenciju (Policy and investment recomendations for trustworthy Artificial Intelligence). 2019. Dostupno na: https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/policy-and-investmentrecommendations-trustworthy-artificial-intelligence. Preuzeto (4. 5. 2022).

[26] https://m.dw.com/sr/digitalizacija-pitanje-etike/a-46783759, posjećeno 13.6.2022.

Evropski parlament, Savet Evropskog komiteta za ekonomska i socijalna pitanja i Komitet Regiona, imaju dokument koji treba da podigne nivo poverenja u veštačku inteligenciju.[27] „Podrazumeva sedam važnih smernica u izgradnji takve veštačke inteligencije: 1. ljudsko delovanje i nadzor, 2. tehnička stabilnost i sigurnost, 3. privatnost i upravljanje podacima, 4. transparentnost, 5. raznolikost, jednakost i pravednost, 6. društvena i ekološka dobrobit, 7. odgovornost. Ovo su preporuke kojih se treba držati u izgradnji novih sistema veštačke inteligencije i treba da obezbede učešće čoveka, ali i etički pristup prilikom primene u praksi. Smernica bi se trebalo pridržavati bez obzira na koju oblast društvenog života se odnosi u kojima treba primeniti sisteme veštačke inteligencije, ali isto tako treba znati da pojedine oblasti nose više rizika po prava i slobode građana, pa i fizički integritet čoveka.“[28]

Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (engl. OECD) bavila se takođe pitanjem veštačke inteligencije na međunarodnom polju. U okviru ove organizacije, 2019. godine, usvojena je Preporuka Saveta o veštačkoj inteligenciji, kao jedan od prvih međunarodnih standarda u oblasti veštačke inteligencije.[29] „Preporuku je usvojio Savet na predlog Odbora za politiku digitalne ekonomije. Osnovna težnja ovog dokumenta je da ukaže na potrebu za razvojem i unapređenjem sistema veštačke inteligencije u državama članicama OECD-a. Prilikom razvoja mora se voditi računa o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda kako se nova tehnologija ne bi koristila suprotno potrebama građana.“[30]

Važna preporuka ovog dokumenta slična je prethodnom dokumentu i odnosi se na principe koje treba provoditi u nacionalnim zakonodavstvima a povezani su sa izgradnjom adekvatnog i poverljivog sistema veštačke inteligencije.Važna stavka je održivi razvoj i dobrobiti veštačke inteligencije, poštovanje ljudskih vrednosti, transparentnost i objašnjivosti, kvalitet, sigurnosti veštačke inteligencije i odgovornosti onih koji stvaraju i provode takve sisteme.[31] „U Preporukama su sadržane i konkretne mere kojima se mogu realizovati postavljeni ciljevi.U razvoj sistema veštačke inteligencije Vlade država trebalo bi dugoročno da ulažu u razvoj i podstiču multidisciplinarnost ovih sistema. Važan korak u tom smeru predstavlja otvaranje javnih investicija i baza podataka koje bi se

[27] Komunikacija Komisije, Evropskog parlamenta, Saveta, Evropskog komiteta za ekonomska i socijalna pitanja i Komiteta Regiona. 2019. Izgradnja poverenja u antropocentričnu veštačku inteligenciju (Building Trust in Human Centric Artificial Intelligence), COM (2019) 168, Brisel. Dostupno na: https://eur- lex.europa.eu/ legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2019:0168:FIN, (5.5. 2022).

[28] Ibid

[29] Preporuka Saveta OECD o veštačkoj inteligenciji (Recommendation of the OECD Council on Artificial Intelligence) C/MIN(2019)3 od 22. 5. 2019 god. Dostupno na: https:// legalinstruments.oecd.org/en/instruments?mode=advanced&typeIds=2, (5. 5. 2022).

[30] Ibid

[31] Preporuka Saveta OECD-a o veštačkoj inteligenciji, 2019, deo 1, odeljak 4

koristile prilikom razvoja ovog sistema. Kod takvih mera mora se voditi računa o zaštiti privatnosti građana i njihovih ličnih podataka."[32]

Važan element razvoja poverljive veštačke inteligencije i njene uspešne primene predstavlja međunarodna saradnja. Tu se misli na saradnja na polju politika i propisa u ovoj oblasti ali i na tehničku saradnju. Preporuka je dodana principima koje je usvojila grupa G20.[33]

U okviru Instituta Ujedinjenih nacija za istraživanje kriminaliteta i pravde (UNICRI), 2015. godine osnovan je Centar za veštačku inteligenciju i robotiku sa sedištem u Hagu u Holandiji. Rad centra usmeren je na unapređivanje znanja iz oblasti veštačke inteligencije, robotike i drugih novih informacionih tehnologija, posebno u vezi sa pitanjima sprečavanja kriminala i sa uspostavljanjem pravde i sigurnosti. Jedna od prvih studija ovog centra, pod nazivom „Veštačka inteligencija i robotika za izvršavanje zakona" (UNICRI, 2020), tiče se mogućnosti upotrebe novih tehnologija u oblasti prava.[34] Veštačka inteligencija može da bude od velike koristi kada je u pitanju primena prava od strane organa vlasti, što ujedno stvara i brojne rizike po prava i slobode građana. Ona može u tom pogledu da inicira i širenje lažnih vesti i informacija, da dovede do netačnih informacija preradom fotografija i video-sadržaja, što može da dovede u pitanje legalnost dokaza i postupaka pred organima javne vlasti. Da bi rizik bio sprečen trebalo bi da države ulože dodatna sredstva u razumevanje funkcionisanja veštačke inteligencije, ali je potrebna i izgradnja čvršće saradnje na međunarodnom polju kod razvoja ovakvih sistema.

Nacionalni savet za nauku i tehnologiju (engl. NSTC) u SAD predstavlja organizaciju izvršne vlasti koja koordinira politike nauke i tehnologije u različitim oblastima. Ova organizacija okuplja naučne lidere i postavlja nacionalne ciljeve za državne politike u oblasti nauke i tehnologije, što traži i izradu strategije istraživanja i razvoja koje koordiniraju aktivnosti saveznih agencija radi ostvarivanja više nacionalnih ciljeva (Office of Science and Technology Policy, 2020). Zajedno sa Kancelarijom za nauke i tehnološke politike i Potkomitetom za umrežavanje, istraživanje informacionih tehnologija i razvoj, 2016. godine Savet je izradio i Nacionalni strateški plan za istraživanje i razvoj veštačke inteligencije.

Najveća vrednost ovog plana leži u postavljenim strateškim tačkama koje su od značaja za razvoj sistema veštačke inteligencije u SAD. „Strateške tačke su: 1. dugoročno investiranje u razvoj veštačke inteligencije; 2. razvoj efektivnih metoda za saradnju ljudi i veštačke inteligencije; 3. razumevanje i ukazivanje na etička, pravna i društvena pitanja u vezi sa veštačkom inteligencijom; 4.

[32] Preporuke Saveta OECD-a o veštačkoj inteligenciji, 2019, deo 2, odeljak 5, tač. 2.4

[33] Grupa G20 predstavlja međunarodni forum vlada i guvernera centralnih banaka devetnaest država i EU

[34] UNICRI, Veštačka inteligencija i robotika za izvršavanje zakona (AI and robotics for Law Enforcement). 2020. Dostupno na: http://www.unicri.it/news/files/ARTIFICIAL_ INTELLIGENCE_ROBOTICS_LAW%20ENFORCEMENT_WEB.pdf, (5.5.2022)

ostvarivanje sigurnosti i bezbednosti sistema veštačke inteligencije; 5. razvoj javnih baza podataka i okruženja za testiranje i usavršavanje veštačke inteligencije; 6. praćenje i ocenjivanje tehnologije veštačke inteligencije kroz standarde i referentne vrednosti; 7. bolje razumevanje potreba nacionalnih komisija koje se bave veštačkom inteligencijom."[35]

6. Neuroprava kao nova ljudska prava

Neuroprava predstavljaju nova ljudska prava koja štite mentalnu privatnost i integritet, svesnih i nesvesnih, ljudi od zlopotreba neurotehnologije.Prva na svijetu inicijativa pokrenuta je u Čileu, i ona je zajedno s nacrtom zakona o zaštiti neuroprava i mentalnog integriteta, izazvala veliki interes međunarodne zajednice, dok kod nas nije podstakla veći interes javnosti.

Ona tehnologija koja ometa ili beleži moždanu aktivnost definiše se kao neurotehnologija.[36] Posebno u kombinaciji s veštačkom inteligencijom, neurotehnologija može temeljno promeniti društvo. U narednim godinama predviđa se da će biti moguće dekodirati misao iz neuronske aktivnosti ili poboljšati kognitivne sposobnosti povezivanjem mozga direktno s digitalnim mrežama. Takve bi inovacije mogle dovesti u pitanje i sam pojam šta znači biti čovjek.

U sklopu istraživanja široko se koriste različite tehnike snimanja mozga za razumevanje funkcionisanja ljudskog mozga i otkrivanje neuronskih aspekata mentalnih stanja i ponašanja. Sve to značajno poboljšava dobrobit pacijenata koji pate od različitih neuroloških poremećaja, klinička primena slike mozga, kao i druge neurotehnologije, nudeći nove preventivne, dijagnostičke i terapijske alate.[37] Komercijalne aplikacije koje su dosta prisutne izvan klinika brzo pružaju nove mogućnosti za kvalifikaciju, kognitivno poboljšanje, personalizovanu komunikaciju i zabavu za normalne korisnike.Veliki interes u pravnom domenu, dobijaju posebno brojni programi neurotehnologije.

Te iste (neuro)tehnologije mogu se zloupotrebiti ili pogrešno primeniti, i tada postoji rizik za stvaranje oblika upada u privatnu sferu ljudi, tu je osim toga i potencijalno nanošenje fizičke i psihološke štete ili dopuštanje neprimerenog

[35] Nacionalni strateški plan za istraživanje i razvoj veštačke inteligencije SAD, 2016, pp. 16-36

[36] Neurotehnologija, kao novi istaknuti tehnološki izraz, opisuje svaku tehnologiju koja nam pomaže razumjeti moždane funkcije ili omogućava direktnu povezanost tehnologije s ljudskim nervnim sistemom. Vidjeti na: https://hr.icyscience.com/neurotechnology. (30.04. 2022.)

[37] Neki već sada najavljuju spajanje ljudskog mozga na Internet. Vidjeti na: https://www.jutarnji.hr/life/tehnologija/fantastika-postaje-stvarnost-nova-muskova-revolucija-spajanje-mozga-na-internet-u-tri-koraka-15015831, https://www.bug.hr/znanost/sto-to-elon-musk-planira-usaditi-u-ljudski-mozak-13871, https://pcchip.hr/ostalo/tech/kako-funkcionira-i-sto-donosi-neuralink/, (30. 04. 2022.)

uticaja na ponašanje ljudi. „Kod brzog napretka u ljudskoj neuronauci i neurotehnologiji otvaraju se nove mogućnosti za pristup, prikupljanje, razmenu i manipulaciju informacijama iz ljudskog mozga. Takve pojave postavljaju važne izazove načelima ljudskih prava kojima se treba pozabaviti kako bi se sprečile neželjene posljedice. Procenjuje se da nužna posledica novih neurotehnoloških aplikacija u kontekstu okvira ljudskih prava nameće pitanje da li postojeća ljudska prava možda neće biti dovoljna za odgovor na ova nova pitanja. Nakon analize odnosa između neuronauke i ljudskih prava, možemo identifikovati četiri nova prava koja bi mogla postati od velike važnosti u narednim decenijama, i to: a) pravo na kognitivnu slobodu, b) pravo na mentalnu privatnost, c) pravo na mentalni integritet i d) pravo na psihološki kontinuitet."[38] Pojam neurozakon prvi je put smislio J. Sherrod Taylor, 1991., u članku iz časopisa Neuropsychology, koji analizira ulogu psihologa i pravnika u krivičnopravnom sistemu.[39] Na mnogim nivoima i u različitim pitanjima prepliću se neuronuka i zakon. Dok se pravni sistemi bave regulacijom ljudskog ponašanja, neuronauka proučava moždane procese koji su temelj ljudskog ponašanja. Stoga su ove dve discipline predodređene da budu „prirodni partneri" i u neuropravima.[40]

Amandmani na Ustav koji definišu mentalni identitet, i to po prvi put u istoriji, kao pravo kojim se ne može manipulisati predočeni su u čileanskom Kongresu 7. oktobra 2020. U amandmanima je navedeno da svaka mentalna intervencija, uključujući medicinske terapije, mora biti zakonski regulisana. Konačni tekst izmenjenog člana 19. Ustava odobravanje prava na fizički i mentalni integritet i zaštitu cerebralne aktivnosti i svoje podatke, odobrio je po prvi put u istoriji čileanski Kongres 12.aprila 2021. Ustav Čilea priznaje i štiti mentalni integritet u pogledu trenutnog napretka u neurotehnologijama.

Menja se član 19. stav 1. čileanskog ustava nacrtom ustavne reforme „ radi zaštite integriteta i mentalnog odricanja u odnosu na unapređenje neurotehnologija" kaže: „ Naučni i tehnološki razvoj služi narodu i provodi se s obzirom na život te telesnu i psihičku aktivnost. Zakonom se utvrđuju zahtevi i uslovi za njihovu upotrebu u osobama, a posebno je verovatno da će biti zaštićeni od moždane aktivnosti i informacija iz nje."[41]

---

38 Petoft A., Neurolaw: A brief introduction, Iran J Neurol 2015; 14(1): 53-8.

39 Taylor, J. S., Harp, J. A., & Elliott, T. (1991). Neuropsychologists and neurolawyers. Neuropsychology, 5(4), 293–305. https://doi.org/10.1037/0894-4105.5.4.293 . Pogledati i Erickson, Steven K., Blaming the Brain (September 12, 2009). Minnesota Journal of Law, Science & Technology, Vol. 11, 2010, University of Missouri School of Law Legal Studies Research Paper No. 2009-34. Dostupno na: https://ssrn.com/abstract=1472245 (30.04. 2022.)

40 Goodenough O. R, Tucker M., Law and cognitive neuroscience. Annu Rev Law Soc Sci. 2010;6:61–92. Pogledati na: https://www.annualreviews.org/doi/10.1146/annurev.lawsocsci.093008.131523, (30.04.2022.)

41 Vidjeti na: https://www.latercera.com/que-pasa/noticia/en-historica-votacion-aprueban-proyecto-del-ley-que-regulara-los-neuroderechos-en-chile/4IAQJIVHM5F75GR-

Takođe, čileanski Kongres je 2020. predstavio nacrt zakona koji podrazumeva pet temeljnih načela: pravo na lični identitet, mentalnu privatnost, slobodnu volju, jednak pristup tehnologijama koje povećavaju ljudski kapaciteti, kao i pravo na zaštitu protiv predrasuda i diskriminacije.[42] Ovih pet načela rezultat su rada Morningside Group, koju je 2019. stvorio Rafael Yuste, osnivač NeuroRights inicijative, a sastoji se od 25 međunarodnih neuronaučnika, pravnika i etičara. Novi predlog zakona o neuro zaštiti pojedinca definiše sve podatke dobivene iz mozga i na njih primjenjuje aktuelno zakonodavstvo o doniranju organa, zabranjujući trgovinu „podacima iz mozga". Isto tako primenjuje se medicinsko zakonodavstvo na buduću upotrebu i razvoj neurotehnologije.Kako bi se uspešno uredio sadržaj ustavne reforme koja obuhvata zaštitu integriteta i mentalne odštete u odnosu na unapređenje neurotehnologija ili „neuroprava", koncept koji se može razumeti u dva aspekta: mentalna privatnost, tj. da se, na primer, podaci u mozgu pojedinaca tretiraju s nivoom poverljivosti uporedivom s nivoom presađivanja organa, a drugo, pravo na identitet, uz zadržavanje individualnosti osoba.[43]

Na kraju se može postaviti pitanje zasto Evropa ne bi preuzela čileansko razmišljanje o zaštiti neuroprava, jer je krajnje vreme da se u odbranu stavi ljudsko biće i njegov um.

7. Pravo u oblasti naučnog i tehnološkog napretka i istraživanja

Odredba kojom se svakom garantuje pravo da slobodno učestvuje u kulturnom životu zajednice, uživa u umetnosti i učestvuje u naučnom napretku i u dobrobiti koja iz toga proističe sadržana je u univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima (član 27. stav 1.)[44]. Države članice se obavezuju da priznaju pravo svakoga da se koristi dostignućima nauke i njihovom primenom a to stoji u drugom članu 15.1(b) Pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima.[45] Tekst člana 15. u celini je usmeren na kreativnu produktivnost, u smislu prava intelektualne svojine, ipak bi ova odredba mogla ukazivati, na pravo na pristup medicinskim istraživanjima, uključujući tu i lekove.[46] Isto tako usvojena je i

LAR2GQ27V24/, (30.04. 2022.)

42 Ovih pet načela proizlaze iz rada Morningside Group, koju je 2019. stvorio dr. Rafael Yuste, osnivač NeuroRights inicijative, a sastoji se od 25 međunarodnih neuronaučnika, pravnika i etičara. Vidjeti na: https://neurorights-initiative.site.drupaldisttest.cc.columbia.edu/sites/default/files/content/The%20Five%20Ethical%20NeuroRights%20updated%20pdf_0.pdf, (30.04. 2022.)

43 Yuste, R. (2019). Dostupno na: http://derecho.uc.cl/es/noticias/23763-neurocientifico-rafael-yuste-plantea-proteger-los-derechos-de-la-mente, (30.04 2022.)

44 Univerzalna deklacija o ljudskim pravima (1948) str.4

45 Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, str.4

46 Gibson J., Intellectual Property, Medicine and Health: Current Debates, Burlington, 2009, p. 69.

posebna deklaracija koja se bavi isključivo ovim pitanjem. Radi se o Deklaraciji koja govori o upotrebi naučnog i tehnološkog napretka u interesu mira i za interese čovečanstva iz 1975. godine.[47] U ovoj deklaraciji države su pozvane da promovišu međunarodnu saradnju u oblasti naučnog i tehnološkog razvoja, da se uzdrže od akata putem kojih se on koristio radi ugrožavanja teritorijalnog integriteta i suvereniteta drugih država, te da prošire dobrobit naučnog razvoja na sve segmente populacije, kako bi se ono zaštitilo od mogućih štetnih efekata naučnog napretka.[48] Ravnopravno učešće zemalja, a posebno zemalja u razvoju, u dobrobitima naučnog napretka pitanje je kojem je posvećena posebna pažnja i u deklaracijama usvojenim pod zaštitom Organizacije Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESKO). Radi se o Univerzalnoj deklaraciji o ljudskom genomu i ljudskim pravima iz 1997. godine, Univerzalnoj deklaraciji o bioetici i ljudskim pravima iz 2005. godine i Međunarodnoj deklaraciji o ljudskim genetskim podacima iz 2003. godine.[49] Koristi koje proizlaze iz naučnog i tehnološkog razvoja moraju biti dostupne društvu kao celini, a posebno kada je reč o zemljama u razvoju govori se u Univerzalnoj deklaraciji o bioetici i ljudskim pravima (član 15.).Ono na šta treba obratiti pažnju je da svi navedeni dokumenti nisu pravno obavezujuće prirode.

Dobrobit od naučnog napretka je možda najznačajnije pitanje u oblasti biomedicine, s obzirom na moguću upotrebu, i s obzirom na mogućnost sprečavanja nastanka mnogih bolesti a u izvesnom smislu bi moglo biti značajno i u svetlu informacionih tehnologija. Posebna pažnja pravu na korist od naučnog i tehnološkog napretka nije posvećena na nivou Evrope. Ipak, sloboda naučnog istraživanja u okviru Povelje o osnovnim pravima u Evropskoj uniji iz 2000. godine, ima posebnu zaštitu tj. garantuje se sloboda umetnosti i naučnih istraživanja od svih ograničenja, kao i poštovanje akademskih sloboda (član 13. Povelje Evropske unije), a ovo pravo je izvedeno iz člana 10. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, kojim se, štiti sloboda izražavanja, s tim da se

[47] Declaration on the Use of Scientific and Technological Progress in the Interests of Peace and for the Benefit of Mankind, Proclaimed by General Assembly resolution 3384 (XXX) of 10 November 1975, dostupno na: http://www.ohchr.org/EN/Professi onalInterest/Pages/ScientificAndTechnologicalProgress.aspx, 8.5. 2022.

[48] Ibid

[49] Universal Declaration on Bioethics and Human Rights, Adopted unanimously and by acclamation by the General Conference of UNESCO's General Conference on 19 October 2005, Dostupno na: http://www.unesco.org/new/en/social-and-humansciences/themes/bioethics/bioethics-and-human-rights/, 8.5. 2022; Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights, UNESCO's 29th General Conference on 11 November 1997, Dostupno na: http://www.unesco.org/new/en/socialand-human-sciences/themes/bioethics/human-genome-and-human-rights/,(8.5.2022); International Declaration on Human Genetic Data - Social and Human Sciences, UNESCO, Dostupno na: http://www.unesco.org/new/en/social-and-human-sciences /themes/bioethics/human-genetic-data/, (8.5.2022.)

ono mora obavljati na način koji je u skladu s očuvanjem ljudskog dostojanstva.[50] Sloboda izražavanja je naravno zaštićena i na univerzalnom je nivou.[51] Ona predstavlja široko pravo i značajnu komponentu demokratskog društva koja podrazumeva kako slobodu saopštavanja, tako i primanja informacija. U zaštiti ljudskih prava u oblasti biomedicine poseban značaj ima Konvencija Saveta Evrope o ljudskim pravima i biomedicini iz 1997. godine.[52] Njome se predviđa opšte pravilo koje se odnosi na naučna istraživanja u pogledu primene biologije i medicine, tj. da se ona moraju obavljati slobodno, ali i da ona podležu odredbama ove Konvencije i drugim pravnim odredbama koje obezbeđuju zaštitu ljudskog bića (član 15.). Sloboda naučnog istraživanja prema tome nije apsolutna. Zato se kao protivteža principu slobode naučnog istraživanja predviđa primat ljudskog bića, tj. da interesi i dobrobit ljudskog bića imaju prednost nad samim interesom društva ili nauke (član 2. Konvencije o ljudskim pravima i biomedicini). Sloboda naučnog istraživanja jeste značajan element napretka društva, npr. u vezi s pronalascima novih lekova za pojedine bolesti, ili izumima koji omogućavaju lakšu obradu podataka, ali ta sloboda ne može biti neograničena, jer interesi i dobrobit ljudskog bića moraju imati prioritet. Naravno, ovaj princip je prilično uopšten i deklarativne je prirode, odnosno ne daje odgovore na konkretna pitanja iz prakse. Treba imati u vidu i da se sloboda naučnog istraživanja često ograničava, ne radi interesa i dobrobiti pojedinca, već iz sasvim drugog razloga, jer naučnici često zavise od sponzora koji finansiraju istraživanje.[53]

8. Informaciono-telekomunikacione tehnologije

Informaciono - telekomunikacione tehnologije (u daljem tekstu: ITT), obuhvataju proizvode i njihove komponente za obradu informacija i komunikaciju upotrebom elektronske obrade, a uključuje i usluge čija je svrha obrada podataka i komunikacija.[54] U centru ovog procesa su mreže kompjutera, telefoni i kablovi, zbog čega mnoge kompanije danas zajedno nude sve usluge.[55] Osnovne pogod-

[50] Explanations Relating to the Charter of Fundamental Rights, Official Journal of the European, 303/17, 14.12.2007, p. 21.

[51] Član 19. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i član 19. Pakta o građanskim i političkim pravima.

[52] Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine, Oviedo, 4.IV.1997, Council of Europe, ETS No. 164.

[53] Eisenberg R.S.: "Academic Freedom and Academic Values in Sponsored Research", Texas Law Review, Vol. 66, Issue 7, 1988, p. 1363.

[54] Surveillance technologies "Made in Europe" –Regulation Needed to prevent Human Rights Abuses, Position paper, FIDH - International Federation for Human Rights, Dec. 2014., p. 6.

[55] Ibid

nosti koje ITT nude su laka dostupnost velike količine informacija. Omogućile su širenje informacija, i uopšte širenje slobode izražavanja, ali s druge strane i mogućnost tzv. državnog nadzora, i uopšte povećane mogućnosti za narušavanje prava na privatnost bilo kog aktera.

Savet Ujedinjenih nacija za ljudska prava je inače 2012. godine usvojio Rezoluciju o promociji, zaštiti i uživanju ljudskih prava na internetu, u kojoj se između ostalog potvrđuje da ljudi moraju imati ista ljudska prava kada su na mreži, kao i kada nisu na njoj, a posebno slobodu izražavanja. Priznaje se globalna i otvorena priroda interneta kao vodeće sile u ubrzanom razvoju, a države se pozivaju da promovišu pristup internetu.[56]

U okviru Saveta Ujedinjenih nacija za ljudska prava predviđen je i specijalni izvestilac za pravo na privatnost, a zbog straha pojedinih država od nadzora, posebno ekstrateritorijalnog nadzora, u masovnim srazmerama, što može imati vrlo negativne efekte po ljudska prava.[57] Osim prava na privatnost i slobodu izražavanja (član 17. i 19. Pakta o građanskim i političkim pravima i članova 12. i 19. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima), nije usvojen pravno obavezujući instrument koji bi se konkretnije bavio ljudskim pravima u svetlu ITT tehnologija. Pored prava na privatnost i slobodu izražavanja iz EKLJP i Povelje o osnovnim pravima u Evropskoj uniji, posebno je značajna Konvencija o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu ličnih podataka koja ima akcenat na zaštiti prava na privatnost pojedinca, kao i Konvencija o visokotehnološkom kriminalu iz 2001 godine.[58]

Ono što čini posebnost kod zaštite ljudskih prava u pogledu ITT, jeste pojava da se pojedinci plaše opasnosti po njihovu ličnu autonomiju i slobodu usled globalizovane obrade podataka država ili kompanija, a s druge strane, dobrovoljno pristaju na davanje svojih ličnih podataka.[59] Primećuje se da pojedinci u vezi s fenomenom „paradoksa privatnosti", često potcenjuju rizike koji su povezani s pružanjem ličnih podataka.[60] Primećuje se da je većina potrošača izgubila kontrolu o tome kako se prikupljaju njihovi lični podaci i kako ih koriste

[56] The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet, A/HRC/20/L.13, 29 June 2012.

[57] Human Rights Council creates mandate of Special Rapporteur on the right to privacy, 26 March 2015, Dostupno na: http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/Display News.aspx?NewsID=15763&LangID=E, (8.5.2022.)

[58] Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data, CETS No.: 108, Strasbourg, 28.I.1981; Convention on Cybercrime CETS No.: 185., Budapest, 28.XI.2001.

[59] Büschel Isabell, Mehdi Rostane, et al., "Protecting Human Health and Security in Digital Europe: How to Deal with the "Privacy Paradox"?, Science and Engineering Ethics, September 2014, Volume 20, Issue 3, p. 642.

[60] Deuker André, "Addressing the Privacy Paradox by Expanded Privacy Awareness, – The Example of Context-Aware Services" Privacy and Identity Management for Life: IFIP Advances in Information and Communication Technology, Volume 320, 2010, p. 227.

komapanije.[61] Opasnosti za ugrožavanje prava na privatnost kroz ITT su danas brojne. Ono što je specifičnost ITT, jeste i da konstantno nastaju i nove tehnologije koje opet, pružaju još šire mogućnosti za narušavanje privatnosti. Europol navodi, da što je veći broj uređaja povezan na internet, veće su i šanse za zloupotrebe, odnosno mogu se očekivati novi oblici iznuđivanja i krađe podataka.

9. Zaključak

Tehnologije u nastajanju su budućnost, uključujući veštačku inteligenciju. Postaje jasno da će naš svet oblikovati norme i standardi upotrebe novih tehnologija. Sada znamo da je, čak i dok je prvi dio digitalne revolucije naglašavao demokratiju i ljudska prava, drugi dio je olakšao kršenje tih prava. Stoga je imperativ da demokratske nacije oblikuju način na koji se koriste nove tehnologije poput veštačke inteligencije. Zbog svojih evidentnih prednosti, razna tehnološka rešenja su već u širokoj primeni, a nisu pravno uređena. Zato postoji realna opasnost da budu zloupotrebljene.Svi dobro znamo kako se njime koriste neke zemlje, ali ni zapadne demokratije nisu imune na takav nadzor. Rad s partnerima i saveznicima biće važan za ublažavanje rizika, od sprečavanja cyber napada koji ciljaju na poslovanje, do regulacije tehnologije koja ugrožava našu privatnost, za odbranu demokratskih vrednosti i načina života.Više od svega, potrebno je izneti i provesti uverljivu viziju kako koristiti tehnologiju na način koji služi ljudima, štiti interese ljudi i podržava demokratske vrednosti. Nije dovoljno istaknuti strahote tehno-autoritarizma, ukazati na ono što rade pojedine zemlje i reći da je to pogrešno i opasno. Takođe, treba dati pozitivan dokaz za vlastiti pristup, a zatim to i učiniti. To je izazov koji je pred nama.

Literatura

1. Alston Philip: Lethal Robotic Technologies: The Implications for Human Rights and International Humanitarian Law, JLIS Special Edition: The Law of Unmanned Vehicles, Vol 21, Issue 2, 2011/2012, p.
2. Büschel Isabell, Mehdi Rostane, et al., "Protecting Human Health and Security in Digital Europe: How to Deal with the "Privacy Paradox"?, Science and Engineering Ethics, September 2014, Volume 20, Issue 3, p. 642.
3. Ciliberti,R. Molinelli, A:"Towards an GMO Discipline: Ethical Remarks", Veterinary Research Communications, Volume 29, 2005, p. 28.
4. Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention

[61] Pew Research Center, "Public Perceptions of Privacy and Security.", Nov. 2014, Dostupno na: http://www.pewinternet.org/files/2014/11/PI_PublicPerceptionsofPrivacy _111214.pdf, p. 3.

on Human Rights and Biomedicine, Oviedo, 4.IV.1997, Council of Europe, ETS No. 164.
5. Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data, CETS No.: 108, Strasbourg, 28.I.1981; Convention on Cybercrime CETS No.: 185., Budapest, 28.XI.2001.
6. Član 19. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i član 19. Pakta o građanskim i političkim pravima.
7. Declaration on the Use of Scientific and Technological Progress in the Interests of Peace and for the Benefit of Mankind, Proclaimed by General Assembly resolution 3384 (XXX) of 10 November 1975, dostupno na: http://www.ohchr.org/EN/Professi onalInterest/Pages/ScientificAndTechnologicalProgress.aspx, 8.5. 2022.
8. Deuker André, "Addressing the Privacy Paradox by Expanded Privacy Awareness, – The Example of Context-Aware Services" Privacy and Identity Management for Life: IFIP Advances in Information and Communication Technology, Volume 320, 2010, p. 227.
9. Eisenberg R.S.: "Academic Freedom and Academic Values in Sponsored Research", Texas Law Review, Vol. 66, Issue 7, 1988, p. 1363.
10. Explanations Relating to the Charter of Fundamental Rights, Official Journal of the European, 303/17, 14.12.2007, p. 21.
11. Franz von Götz: "See what you eat—broad GMO screening with microarrays", Analytical and Bioanalytical Chemistry, Vol. 396, No. 6, 2010, p. 1961.
12. Gibson J., Intellectual Property, Medicine and Health: Current Debates, Burlington, 2009, p. 69.
13. Goodenough O. R, Tucker M., Law and cognitive neuroscience. Annu Rev Law Soc Sci. 2010;6:61–92. Pogledati na: https://www.annualreviews.org/doi/10.1146/annurev.lawsocsci.093008.131523, (30.04.2022.)
14. Grupa G20 predstavlja međunarodni forum vlada i guvernera centralnih banaka devetnaest država i EU
15. G20 ministarska izjava o trgovini i digitalnoj ekonomiji (G20 Ministerial Statement on Trade and Digital Economy). 2019. Dostupno na: https://trade.ec.europa.eu/doclib/ docs/2019/june/tradoc_157920.pdf, (5. 5. 2022).
16. Human Rights Council creates mandate of Special Rapporteur on the right to privacy, 26 March 2015, Dostupno na: http://www.ohchr.org/EN/News-Events/Pages/Display News.aspx?NewsID=15763&LangID=E, (8.5.2022.)
17. Komunikacija Komisije, Evropskog parlamenta, Saveta, Evropskog komiteta za ekonomska i socijalna pitanja i Komiteta Regiona. 2019. Izgradnja poverenja u antropocentričnu veštačku inteligenciju (Building Trust in Human Centric Artificial Intelligence), COM (2019) 168, Brisel. Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/ legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2019:0168:FIN, (5.5. 2022).
18. Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda,član 8.1. Dostupno na:https://zakon.hr, posjeceno 15.6.2022.

19. Medjunarodni pakt o gradjanskim i političkim pravima, član 17. Dostupno na: https.//www,mhrr.gov.ba, pojećeno 15.6.2022.
20. Mordini Emilio: "Considering the Human Implications of New and Emerging Technologies in the Area of Human Security", Science and Engineering Ethics, Volume 20, Issue 3, September 2014, p. 630.
21. Murphy Thérèse: "Repetition, Revolution, and Resonance: An Introduction to New Te chnologies and Human Rights", in: Thérèse Murphy (ed.), New Technologies and Human Rights, Oxford, 2009, p. 7.
22. Nacionalni strateški plan za istraživanje i razvoj veštačke inteligencije SAD, 2016, pp. 16-36
23. Neurotehnologija, kao novi istaknuti tehnološki izraz, opisuje svaku tehnologiju koja nam pomaže razumjeti moždane funkcije ili omogućava direktnu povezanost tehnologije s ljudskim nervnim sistemom. Vidjeti na: https://hr.icyscience.com/neurotechnology (30.04. 2022.)
24. Neki već sada najavljuju spajanje ljudskog mozga na Internet. Vidjeti na: https://www.jutarnji.hr/life/tehnologija/fantastika-postaje-stvarnost-nova-muskova-revolucija-spajanje-mozga-na-internet-u-tri-koraka-15015831, https://www.bug.hr/znanost/sto-to-elon-musk-planira-usaditi-u-ljudski-mozak-13871, https://pcchip.hr/ostalo/tech/kako-funkcionira-i-sto-donosi-neuralink/, (30. 04. 2022.)
25. "Nove tehnologije i pravo društva" https://www.hrvatski-fokus.hr/2021/10/35276/ .
(27.04.2022)
26. Opšta deklaracija o pravima čoveka, član 12. Dostupno na: https://ravnopravnost.gov.rs
27. Ovih pet načela proizlaze iz rada Morningside Group, koju je 2019. stvorio dr. Rafael Yuste, osnivač NeuroRights inicijative, a sastoji se od 25 međunarodnih neuronanika, pravnika i etičara. Vidjeti na: https://neurorights-initiative.site.drupaldisttest.cc.columbia.edu/sites/default/files/content/The%20Five%20Ethical%20NeuroRights%20updated%20pdf_0.pdf, (30.04. 2022.)
28. Preporuka Grupe visokih nezavisnih eksperata o veštačkoj inteligenciji o politikama i investicijama za pouzdanu veštačku inteligenciju (Policy and investment recomendations for trustworthy Artificial Intelligence). 2019. Dostupno na: https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/policy-and-investmentrecommendations-trustworthy-artificial-intelligence. Preuzeto (4. 5. 2022).
29. Preporuka Saveta OECD o veštačkoj inteligenciji (Recommendation of the OECD Council on Artificial Intelligence) C/MIN(2019)3 od 22. 5. 2019 god. Dostupno na: https:// legalinstruments.oecd.org/en/instruments?mode=advanced&typeIds=2, (5. 5. 2022).
30. Preporuka Saveta OECD-a o veštačkoj inteligenciji, 2019, deo 1, odeljak 4

31. Preporuke Saveta OECD-a o veštačkoj inteligenciji, 2019, deo 2, odeljak 5, tač. 2.4
32. Povelja Europske unije o temeljnim pravima. Dostupnona:https://eurlex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=celex%3AI2007P
33. Pew Research Center, "Public Perceptions of Privacy and Security.", Nov. 2014, Dostupno na: http://www.pewinternet.org/files/2014/11/PI_PublicPerceptionsofPrivacy _111214.pdf, p. 3.
34. Surveillance technologies "Made in Europe" –Regulation Needed to prevent Human Rights Abuses, Position paper, FIDH - International Federation for Human Rights, Dec. 2014., p. 6.
35. Taylor, J. S., Harp, J. A., & Elliott, T. (1991). Neuropsychologists and neurolawyers. Neuropsychology, 5(4), 293–305. https://doi.org/10.1037/0894-4105.5.4.293 . Pogledati i Erickson, Steven K., Blaming the Brain (September 12, 2009). Minnesota Journal of Law, Science & Technology, Vol. 11, 2010, University of M issouri School of Law Legal Studies Research Paper No. 2009-34. Dostupno na: https://ssrn.com/abstract=1472245 (30.04. 2022.)
36. The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet, A/HRC/20/L.13, 29 June 2012.
37. U Bosni i Hercegovini postoji Agencija za zaštitu ličnih podataka čiji rad je usklađen sa članom 40. Stav 1. Tačka c. Zakona o zštiti ličnih podataka (Službeni glasnik BiH", broj49/06, 76/11 I 89/11. Članom II Ustava BiH se proklamuje da BiH i oba entiteta osiguravaju najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i temeljnih sloboda. Aneks 6 Ustava BiH odnosi se na Sporazum o ljudskim pravima.Dostupno na:Ljudska prava u BiH https//www.mvp.gov.ba ,
38. UNICRI, Veštačka inteligencija i robotika za izvršavanje zakona (AI and robotics for Law Enforcement). 2020. Dostupno na: http://www.unicri.it/news/files/ARTIFICIAL_ INTELLIGENCE_ROBOTICS_LAW%20ENFORCEMENT_WEB.pdf, (5.5.2022)
39. na:https://eurlex.europa.eu/legalcontent/HR/TXT/?uri=CELEX%3A32016R0679
40. Universal Declaration on Bioethics and Human Rights, Adopted unanimously and by acclamation by the General Conference of UNESCO's General Conference on 19 October 2005, Dostupno na: http://www.unesco.org/new/en/social-and-humansciences/themes/bioethics/bioethics-and-human-rights/, 8.5. 2022; Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights, UNESCO's 29th General Conference on 11 November 1997, Dostupno na: http://www.unesco.org/new/en/socialand-human-sciences/themes/bioethics/human-genome-and-human-rights/,(8.5.2022); International Declaration on Human Genetic Data - Social and Human Sciences, UNESCO, Dostupno na: http://www.unesco.org/new/en/social-and-humansciences /themes/bioethics/human-genetic-data/, (8.5.2022.)

41. Univerzalna deklacija o ljudskim pravima (1948) str.4
42. Vidjeti na: https://www.latercera.com/que-pasa/noticia/en-historica-votacion-aprueban-proyecto-del-ley-que-regulara-los-neuroderechos-en-chile/4IAQJIVHM5F75GRLAR2GQ27V24/, (30.04. 2022.)
43. Yuste, R. (2019). Dostupno na: http://derecho.uc.cl/es/noticias/23763-neurocientifico-rafael-yuste-plantea-proteger-los-derechos-de-la-mente, (30.04 2022.)
44. https://advokatskafirmasajic.com/blog/bs/pravo-i-tehnologija-legal-tech/Autor:TijanaMilacic, (27.04.2022.)
45. https://editorials.voa.gov/amp/demokratije-moraju-oblikovati-strate%C5%A1ki-tehnolo%C5%A1ki-okvir/5990150.html (29.04.2022)
46. https://www.ombudsman.hr/hr/utjecaj-internetskih-platformi-na-ljudska-prava/ (29.04.2022.)
47. https://feralis.hr/centar/zastita-podataka-i-privatnosti/pravo-na-privatnost-kao-posljedica-razvoja-tehnologija-kako-je-sve-pocelo, (29.04.2022.)
48. https://www.coe.int/en/web/commisioner/opinion-articles/-/asset_publisher/qk0cwlowET3/content/pravo-na-privatnost-se-mora-postovati?inheritRedirect=true, posjećeno 11.6.2022.
49. https://m.dw.com/sr/digitalizacija-pitanje-etike/a-46783759, posjećeno 13.6.2022.

https://www.coe.int/en/web/commisioner/opinion-articles/-/asset_publisher/qk0cwlowET3/content/pravo-na-privatnost-se-mora-postovati?inheritRedirect=true, posjećeno 11.6.2022.

Ljiljana M. Mudrinić

UDC 341.231.14
342.738

DOI: 10.5937/MegRev2202093M
Review scientific paper
Received 19.05.2022.
Approved 25.05.2022.

CONSEQUENCES THE DEVELOPMENT OF NEW TECHNOLOGIES ON HUMAN RIGHTS

Abstract: *Human rights in the context of new technologies have been gradually deteriorating in recent decades, and this process has been further accelerated by the pandemic. New technologies can still positively using them and turning them into a stretegic asset. While thre may be legitimate security-related uses, it is also used to suppress freedoms in totalitarian societies. Through new technologies, human rights have been given new opportunities to violete in various ways. Therefore, they carry certain risks and unknownlong-term effects. Here we examine the digitization of legal practice, problems with the use of internet platforms and their ethics, but also the rights of individuals in the benefits of using scientifics and technological progress. Problems in the field of artifical intelligence and neuro-law, as well as information and telecommunication technologiesare discussed. Through these areas and state ovesight, there are greater opportunities for the right to violate the right to privacy.*

Keywords: *new technologies, artifical intelligence, neurogovermment, privacy rigts.*

Luka Stajić*
Aleksandra Nikolova Marković**

UDK 342.7-053.2
364.632-053.2:004.738.5

DOI: 10.5937/MegRev2202117S
Stručni članak
Primljen 24.04.2022.
Odobren 10.05.2022.

UTICAJ NOVIH TEHNOLOGIJA NA BEZBEDNOST DECE U GRAĐANSKOM PRAVU***

Sažetak: *Kroz rad su predstavljena razna istraživanja sprovedena od strane evropskih i svetskih organizacija, kao i nacionalnih nadležnih organa koji se bave zaštitom dečijih prava na internetu. Nesumnjivo je da ubrzani razvoj novih tehnologija utiče na svakodnevni život svih nas, a naročito na živote dece. Kao rezultat brzih promena na globalnom nivou, javljaju se i određeni rizici kada je ostvarivanje prava kod mlađe populacije u pitanju. Sajberbuling, nažalost, postaje svakodnevnica i samim tim je potrebno adekvatno delovanje i sprovođenje Konvencije o pravima deteta, kao i Porodičnog zakona naše zemlje (Republika Srbija), kako bi deca u sajber prostoru bila zaštićena. Takođe, u ovom radu zadržaćemo se i na merama koje je potrebno preuzeti kako bi bezbednost dece na internetu bila poboljšana. U poslednjem delu ovog rada, biće razmotrena i deliktna odgovornost maloletnika za naknadu štete na internetu.*

Ključne reči: *prava deteta, internet, sajberbuling, građanska deliktna odgovornost maloletnika*

* Saradnik u nastavi, Pravni fakultet Megatrend, Beograd, Srbija; lstajic@megatrend.edu.rs
** Docent, Pravni fakultet Megatrend, Beograd, Srbija; anikolova@megatrend.edu.rs
*** Rad je rezultat Projekta FPPNT –Pravo i nove tehnologije.

1. Uvod

Razvoj tehnologije možemo pratiti kroz čitavu istoriju. Međutim, u poslednjih dvadesetak godina dolazi do naglog razvoja, posebno informacionih, tehnologija. S tim u vezi, odomaćio se i izraz "informatička pismenost" i stala je uz bok opšte pismenosti.[1] Suočeni smo sa brzim tehnološkim napretkom koji, sa sigurnošću možemo tvrditi, ima veliki uticaj na život svih nas. Koliki je uticaj razvoja tehnologije na nauku, vidi se i kroz nove izraze u psihologiji – „sajber psihologija" i u pravnoj nauci – „sajber kriminal".

Nasuprot svim pogodnostima koje nam pružaju nove tehnologije, one za sobom nose i velike rizike, posebno za decu. Ako uzmemo u obzir da čak 86% dece i mladih u Srbiji, uzrasta od 9 do 17 godina, koristi internet svakodnevno putem pametnih telefona, dok tablet češće koriste mlađa deca,[2] jasno je da se akcenat posebno mora staviti na bezbednost dece na *online* platformama. Navedene brojke su rezultat "EU Kids Online" istraživanja koje je 2019. godine predstavljeno u Beogradu.

Prema podacima iz 2020. godine, kao rezultat elaboracije dve firme – „We are social" i „Hootsuite", proističu podaci da internet koristi više od 4,5 milijardi ljudi širom sveta.[3] Ovaj podatak ide u prilog prethodno navedenim podacima da je danas "informatička pismenost" stala uz bok opšte pismenosti.

2. Značaj digitalizacije i novih tehnologija

Kada pogledamo svet oko sebe, većina ljudi ne može zamisliti niti jedan dan bez upotrebe interneta i svega što nam u današnje vreme pruža razvoj tehnologije. Nesumnjivo je da do razvoja tehnologije dolazi velikom brzinom i da nam taj razvoj pruža mnogo toga. Iako donosi dosta pogodnosti, razvoj novih tehnologija za sobom, kao što je ranije naglašeno, povlači i veliki broj rizika. Povodom toga šta nam sve donosi razvoj tehnologije – dobre i loše strane, organizovan je skup naučnika u Los Anđelesu od strane Univerziteta južne Kalifornije i časopisa „Sajens".[4]

Da bismo govorili uopšte o dobrim i lošim stranama tehnologije, pre svega, treba da definišemo šta je zapravo tehnologija. Najprihvaćeniji koncepti se odnose na mašine, industrijsku revoluciju, informacione tehnologije i sve što je povezano sa ljudskim razvojem u okruženju u kome su sve više potrebni objekti

[1] Šušić, M., Značaj ulaganja u nove tehnologije i njihov uticaj na ekonomski razvoj Republike Srbije; Svarog br. 17, (oktobar 2018), str. 135

[2] Izvor: https://www.unicef.org/serbia/medija-centar/vesti/deca-evrope-na-internetu

[3] Izvor: https://www.tportal.hr/tehno/clanak/statistika-ne-laze-zivimo-u-digitalnom-svijetu-40-posto-budnog-vremena-provodimo-na-internetu-20200206 ; autor teksta: Mladen Smrekar

[4] Izvor: https://www.glasamerike.net/a/a-34-2006-04-13-voa4-86803417/739512.html

koji olakšavaju život: pametni telefoni, računari, televizori, uređaji koji se povezuju na internet, GPS, medicinske procedure sa robotima i mnoge druge stvari bez kojih se danas život čini nezamislivim.[5]

Značaj razvoja novih tehnologija se jasno može primetiti i u pravnim naukama. Naime, veliki broj evropskih država teži ka tome da se suđenja odvijaju *online* putem. Razlozi za takav stav su, na primer, efikasnost i smanjenje sudskih troškova. Većina država EU ima zakonodavni okvir koji predviđa široke mogućnosti korišćenja interneta u funkcionisanju suda[6].

U vezi sa problemom na koji nailazi Srbija u pogledu *online* suđenja, organizovan je projekat „Online suđenje – prednosti suđenja na daljinu". Cilj ovoga projekta, koje je organizovao Forum sudija Srbije uz podršku Fonda za regionalno partnerstvo Kraljevine Holandije jeste da se sudijama i tužiocima prikažu sve prednosti *online* suđenja. Projekat je sproveden na čitavoj teritoriji Republike Srbije u trajanju od 12 meseci.

Duži niz godina pravosuđe Srbije nastoji da sudski sistem organizuje tako da se suđenja odvijaju u razumnom roku i da se otkloni „usko grlo" u izvršenju pravosnažnih sudskih odluka.[7]

Ukoliko uzmemo u obzir da internet i nove tehnologije uzimaju sve više maha i sve više zalaze u društveni život, uvode se novi pojmovi poput: e-obrazovanje, e-trgovina, e-bankarstvo, e-uprava i slično, neće biti neočekivano i da se sudski procesi odvijaju *online* putem – da tehnološke inovacije steknu bitan status i u toj sferi.

3. Internet komunikacija i cyberbullying

Ukoliko pogledamo unazad, u vreme kada su se pojavili mediji, glavni problem koji se tada javio jeste tendencija da se javnosti upućuje jednosmerna komunikacija, odnosno da plasiranje informacija prema građanima ne pruža priliku javnosti da komunicira o važnim društvenim pitanjima.[8] Međutim, pojavom i razvojem interneta i demokratije, slobodno možemo reći da jednosmerna komunikacija nestaje. Pružanjem prilike za „dvosmernu" komunikaciju i komentarisanje bitnih društvenih dešavanja, veliki broj dece koja koriste internet postaje latentna žrtva zloupotrebe društvenih mreža.

Kada govorimo o pravu na izražavanje i komentarisanje društvenih pojava na internetu, a uzimajući u obzir da deca, ne tako retko, postaju žrtve raznih

[5] Izvor: https://sr.nsp-ie.org/ventajas-desventajas-3892#menu-1

[6] Izvor: https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/161220/161220-vest3.html

[7] Ljubica Milutinović, „Načelo efikasnosti i ekonomičnosti u Zakonu o izvršenju i obezbeđenju"

[8] Baltezarević, V. i Baltezarević, R., „Medijsko pozorište", Alma Mater Euopraea Beograd, 2015. (str. 11)

napisanih tekstova, potrebno je objasniti i pojam bulinga (eng. bullying).Buling je međunarodno priznat termin koji označava različite oblike nasilja koje vrše deca prema drugoj deci.[9] Prodiranjem interneta u sve pore života, pretnje, vređanje, govor mržnje i seksualno uznemiravanje su postali nova normalnost. Jasno je da ne reaguje svako dete i svaka mlada osoba na isti način na ovakvo ponašanje okoline, pa je zbog toga potrebno staviti akcenat na preventivno delovanje protiv ovakvog ponašanja kako ne bi dolazilo do ozbiljnijih posledica. Bitno je napomenuti i da na internetu nema zaštićenih. Svaki korisnik društvenih mreža i interneta uopšte, posebno deca, rizikuju da budu izložena nekom vidu nasilja. Svaki početak internet nasilja, odnosno **cyberbullying**-amožemo nazvati virtuelnim putem u tragediju.

Ukoliko uzmemo u obzir da dete ima pravo na slobodu izražavanja, - da traži, prima i daje informacije i ideje svih vrsta bez obzira na granice, bilo usmeno, pismeno ili štampano, u umetničkoj formi ili preko bilo kog drugog sredstva informisanja po izboru deteta[10], što mu je zagarantovano Konvencijom o pravima deteta, potrebno je i zaštiti dete od neželjenih reakcija i ponašanja koje može dovesti do bilo koje vrste nasilja usmerene ka njemu.

Starosna granica, kada je reč o pristupu internetu, je spuštena i nije retko da deca već od sedme ili osme godine života imaju profile na raznim društvenim mrežama. Pored svih dobrih strana koje internet nosi za sobom, ne smemo zanemariti i opasnosti od raznih sadržaja koji su svakodnevno prisutni, a imaju veliki uticaj na decu koja su korisnici raznih internet platformi. Možda i najveća opasnost po bezbednost dece je kontakt sa nepoznatim osobama koje se neretko lažno predstavljaju. Takođe, vršnjačko nasilje se iz škola i realnog sveta „preselilo“ na internet. Opasnost po bezbednost dece predstavljaju izazovi (engl. *challenges*) koji su sve više prisutni na društvenim mrežama i čije trendove deca sve više prate. Kao primarni problem za bezbednost dece na internetu se javlja ta starosna granica i činjenica da deca veoma rano pristupaju društvenim mrežama, a nisu psihički zrela, ni sposobna da prepoznaju opasnost i sve zloupotrebe od strane internet predatora.

Žrtva bilo koje vrste nasilja na internetu može postati svako dete, a pojava društvenih mreža – Fejsbuk (engl. *Facebook*), Instagram, Telegram, i druge, zloupotrebu čine jednostavnijom jer deca prihvataju prijateljstva od nepoznatih profila, tj. osoba. Pored društvenih mreža, problematično je i to što deca bez nadzora roditelja učestvuju na forumima i u pričaonicama sa potpuno anonimnim osobama, sa kojima često razgovaraju o ličnim stvarima iznoseći svoje najdublje tajne koje često izvršioci ovih krivičnih dela zloupotrebljavaju[11].

---

9 http://www.asocijacijaxy.org/bullying-sta-je-to

10 čl. 13 Konvencije o pravima deteta

11 Mančević, M., (2016) Master rad: Dečja pornografija kao oblik visokotehnološkog kriminaliteta, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, 2

4. Predlog mera za poboljšanje bezbednosti dece pri korišćenju digitalnih tehnologija

Mnoga istraživanja koja su sprovedena na temu bezbednosti dece na internetu, dovela su do zaključka da sve više dece ima pristup raznim online platformama preko vlastitih uređaja. Kada je reč o internet nasilju, na vodećem mestu se nalazi seksualno nasilje koje je usmereno ka ovoj grupi internet korisnika. Kako bi se neželjeni efekti novih tehnologija sveli na minimum, od presudnog značaja je edukacija roditelja i podizanje njihove svesti o „informatičkoj pismenosti".

Na osnovu člana 19a stav 8 Zakona o informacionoj bezbednosti („Službeni glasnik RS", br.6/16, 94/17 i 77/19) i člana 42 stav 1 Zakona o Vladi („Službeni glasnik RS", br. 55/05, 16/11, 68/12 – US, 72/12, 7/14 – US, 44/14 i 30/18 i dr. zakon), Vlada Republike Srbije donela je Uredbu o bezbednosti i zaštiti dece pri korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija od 14. februara 2020. godine. Članom 1 ove Uredbe je zaštita dece na internetu definisana kao aktivnost od javnog interesa. Pomenuta aktivnost se sprovodi edukacijom, prvenstveno dece, roditelja, zakonskih zastupnika i nastavnika. Akcenat se stavlja na dobre i loše strane interneta, tj. prednosti i rizike, ali i na postupanje u slučajevima kada je bezbednost dece na internetu ugrožena. Cilj uredbe je jasno definisan u članu 2. Tu se navodi sledeće:

Cilj Uredbe je da se:

1) podigne nivo svesti i znanja o prednostima i rizicima korišćenja interneta i načinima bezbednog korišćenja interneta;
2) unaprede digitalne kompetencije dece, odnosno učenika, roditelja i drugih zakonskih zastupnika i nastavnika (u daljem tekstu Uredbe: dece, roditelja i nastavnika);
3) unapredi međuresorna saradnja u oblasti bezbednosti i zaštite dece na internetu.[12]

Uzimajući u obzir činjenicu da deca veoma rano pristupaju internetu, čak i pre šeste godine, što je utvrđeno istraživanjem UNICEF-a iz 2017. godine[13], deca mnogo više znaju o internetu od svojih roditelja i nastavnika, zbog toga je potrebno da se i oni edukuju i budu upućeni u sve što internet pruža, kako bi deca bila bezbedna na *online* platformama. Jedan od načina da roditelji podignu nivo bezbednosti dece jesu i programi za filtriranje. Naime, programi za filtriranje obezbeđuju ograničavanje pristupa Internet lokacijama zasnovano na

[12] Uredba o bezbednosti i zaštiti dece pri korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija ("Službeni glasnik RS", broj 13 od 14. februara 2020), član 2

[13] https://www.unicef.org/serbia/medija-centar/vesti/bezbednost-dece-na-internetu-u-fokusu-zajedni%C4%8Dkog-projekta-telenora-i-unicef

sadržaju. To znači da program sprečava pristup lokacijama koje sadrže materijale definisane kao štetne (pornografija, nasilje itd.).[14]

Već pomenuta Uredba o bezbednosti i zaštiti dece pri korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija članom 3 navodi preventivne mere za bezbednost i zaštitu dece na internetu:

Ministarstvo nadležno za poslove informacione bezbednosti preduzima preventivne mere za bezbednost i zaštitu dece na internetu, kao aktivnosti od javnog interesa, putem:

1) edukacije i informisanja dece, roditelja i nastavnika;
2) jedinstvenog mesta za pružanje saveta i prijem prijava u vezi sa bezbednošću i zaštitom dece na internetu.

Shodno preventivnim merama od strane Ministarstva iz člana 3 Uredbe stvoren je i Nacionalni kontakt centar za bezbednost dece na internetu kome se svaka vrsta nasilja na internetu može prijaviti. Zbog rezultata koji su proizašli iz UNICEF istraživanja, a to je da jedno od desetoro dece prijavi problem na koji nailazi na internetu, Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija je osnovalo Nacionalni kontakt centar za bezbednost dece na internetu. Nacionalni kontakt centar je povezan sa policijom, tužilaštvom, domovima zdravlja, kao i centrima za socijalni rad, Ministarstvom prosvete i u zavisnosti od problema, dalje informacije se prosleđuju nadležnim institucijama.[15]

Bitnu ulogu u očuvanju zaštite bezbednosti dece na internetu ima centar za socijalni rad, a član 7 Uredbe o bezbednosti i zaštiti dece pri korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija opisuje način postupanja u slučajevima kada se prijavi internet nasilje.

Član 7 Uredbe glasi:

„Nakon prijema prijave iz člana 6. stav 1. tačka 2) ove uredbe, nadležni centar za socijalni rad vrši procenu adekvatnosti staranja o detetu (roditelj, staratelj, hranitelj), utvrđuje rizike po razvoj i bezbednost deteta uticajem štetnih i neprimerenih sadržaja informaciono-komunikacionih tehnologija na dete, pruža pomoć i podršku detetu i porodici i, po potrebi, preduzima mere nadzora i kontrole u odnosu na lica koja se staraju o detetu i pokreće odgovarajuće postupke za zaštitu prava deteta u skladu sa zakonom.

Nakon prijema obaveštenja iz člana 6. stav 1. tačka 3) ove uredbe, nadležni dom zdravlja koji može da pruži stručnu pomoć utvrđuje, ukoliko postoji prethodna saglasnost pacijenta, odnosno njegovog zakonskog zastupnika ili staratelja, da li postoji rizik stvaranja zavisnosti ili je stvorena zavisnost od korišćenja

[14] http://www.skolskiportal.edu.me/Bezbjednost%20djece%20na%20Internetu%20dokumenta/Priru%C4%8Dnik%20-%20Microsoft%20za%20staratelje.pdf

[15] https://cuvamte.gov.rs/sr/vest/uloga-i-znacaj-nacionalnog-kontakt-centra-za-bezbednost-dece-na-internetu/3745.php

savremenih tehnologija i interneta, i pruža pomoć u skladu sa zakonom i profesionalnom etikom.

Zaposleni u centrima za socijalni rad i domovima zdravlja dužni su da se upoznaju sa rizicima i štetnim posledicama koji mogu da nastanu za decu upotrebom interneta i savremenih tehnologija i obučavaju se o načinima pružanja pomoći deci u slučaju nastanka štetnih posledica.[16]

Uzimajući u obzir brzo napredovanje informacionih tehnologija i uloge centra za socijalni rad, stručni radnici centra su dužni da se stručno usavršavaju radi uspešnijeg ostvarivanja i unapređenja stručnog rada."[17]

Centar za socijalni rad se često u zakonima spominje i kao organ starateljstva. Ukoliko su bilo koja prava deteta narušena, pa tako i prava deteta na internetu, Porodični zakon Republike Srbije garantuje mogućnost podnošenja tužbe. Tužbu za zaštitu prava deteta mogu podneti: dete, roditelji deteta, javni tužilac i organ starateljstva[18], kako je definisano članom 263 Porodičnog zakona. Pravo i dužnost da obaveste javnog tužioca ili organ starateljstva o razlozima za zaštitu prava deteta imaju sve dečje, zdravstvene i obrazovne ustanove ili ustanove socijalne zaštite, pravosudni i drugi državni organi, udruženja i građani.[19]

Promene koje nam donosi razvoj novih tehnologija praćene su i promenama unutar same porodice. Za porodicu možemo reći da je ona nezamenljiva sredina u kojoj se čovek formira kao ličnost, u kojoj živi zadovoljavajući neke od svojih najbitnijih potreba. Međutim, zbog različitih društvenih promena porodica je izgubila neke tradicionalne oblike i sve više se smanjuje odgojna uloga porodice, a povećava se uticaj sredine.[20] Uloga porodice u periodu tranzicije se dovodi u pitanje. Primarni problem se javlja u sklopu tzv. nuklearne porodice koju čine otac, majka i deca. Današnja porodica je izložena brojnim teškoćama i problemima koje informatička era „vuče" za sobom, a problemi se ogledaju, prvenstveno, u zanemarivanju brige o deci. Razmatrajući ove činjenice, postavlja se pitanje da li se poštuje član 6 Porodičnog zakona Republike Srbije koji u stavu 1 kaže: „Svako je dužan da se rukovodi najboljim interesom deteta u svim aktivnostima koje se tiču deteta".[21]

Pogrešan je stav o potpunoj zabrani korišćenja interneta deci s obzirom na to da se sve više životnih aktivnosti odvija putem interneta. Značaj interneta se mogao videti i u toku pandemije izazvane virusom Covid-19 kada se celokupno

---

16 Uredba o bezbednosti i zaštiti dece pri korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija („Službeni glasnik RS" broj 13 od 14. februara 2020), član 7

17 Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad („Sl. glasnik RS", br. 59/2008, 37/2010, 39/2011 – dr. pravilnik, 1/2012 – dr. pravilnik, 51/2019 i 12/2020), član 12

18 Porodični zakon („Sl. glasnik RS", br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015), član 263, stav 1

19 Porodični zakon („Sl. glasnik RS", br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015), član 263, stav 3

20 Sipović, Š., "Kriza porodice u savremenom društvu" (diplomski rad), Sarajevo, 2020, strana 4

21 Porodični zakon („Sl. glasnik RS", br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015), član 6, stav 1

školovanje prebacilo sa tradicionalnog tipa nastave na *online* nastavu. Međutim, jedna od ključnih stvari za podizanje nivoa zaštite dece na internetu jeste, definitivno, podizanje starosne granice za pristup *online* platformama.

5. Deliktna odgovornost maloletnika za naknadu štete na internetu

Pod deliktnom odgovornošću građansko-pravna doktrina podrazumeva povredu opšte zakonske zabrane prouzrokovanja štete drugom licu. Isto tako, deliktna sposobnost u građanskom pravu ogleda se u ličnoj odgovornosti za prouzrokovanu štetu, nezavisno od toga da li istovremeno postoji i krivična odgovornost.

Pojam maloletnog lica nije jednako definisan u svim zakonodavstvima, pa se punoletstvo u nekim zemljama stiče sa navršenom 21 godinom života, kao što je to slučaj u SAD.[22] Srpsko zakonodavstvo prihvatilo je način definisanja maloletnog lica uz određenje da se punoletstvo stiče sa navršenih 18 godina života. To se može konstatovati na osnovu odredbi Krivičnog zakonika Srbije, Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, Porodičnog zakona, itd.[23] U našem pravu, puna deliktna sposobnost maloletnika se stiče sa navršenih 14 godina, ali je pri tome napravljena sledeća podela:

- maloletnici do navršene 7 godine su apsolutno deliktno nesposobni, za štetu koju prouzrokuju odgovaraju njihovi roditelji ili druga lica pod čijim su nadzorom
- maloletnici između 7 i 14 godina odgovaraju svojom imovinom ako se dokaže da su u vreme prouzrokovanja štete bili svesni svojih postupaka

Saglasno Zakonu o obligacionim odnosima,[24] član 165, roditelji odgovaraju za štetu koju prouzrokuje njihovo dete drugom licu, do navršene sedme godine, bez obzira na svoju krivicu. Oni se oslobađaju odgovornosti ako postoje razlozi za isključenje odgovornosti prema pravilima o odgovornosti bez obzira na krivicu. Odgovornost roditelja za štetu prouzrokovanu od strane njihovog maloletnog deteta uzrasta do sedam godina je **objektivne prirode**. To znači da roditelji odgovaraju bez obzira na to da li su krivi. Mogu biti oslobođeni odgovornosti ako postoje razlozi za isključenje objektivne odgovornosti, a to su **viša sila, radnja oštećenog i/ili radnja trećeg lica.** Takođe, roditelji se oslobađaju odgovornosti i u slučaju ako je drugo lice odgovorno za štetu nastalu dok mu je dete bilo

[22] Prlja, D., Korać, V., Diligenski, A. (2015), Maloletnici i sajber kriminal

[23] Ibid.

[24] Zakon o obligacionim odnosima ("Sl. list SFRJ", br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, "Sl. list SRJ", br. 31/93, "Sl. list SCG", br. 1/2003 - Ustavna povelja i "Sl. glasnik RS", br. 18/2020)

povereno. Oni ne odgovaraju ako je šteta nastala dok je dete bilo povereno drugom licu i ako je to lice odgovorno za štetu.

Saglasno Zakonu o obligacionim odnosima,[25] član 167, za štetu koju drugom licu prouzrokuje maloletnik dok je pod nadzorom staratelja, škole ili druge ustanove, odgovara staratelj, škola, odnosno druga ustanova, osim ako se dokaže da su nadzor vršili na način na koji su obavezni, ili da li bi šteta nastala i pri brižljivom vršenju nadzora. Ako za štetu odgovara i maloletnik, odgovornost je solidarna. Ako dužnost nadzora nad maloletnim licem ne leži na roditeljima, već na nekom drugom licu, oštećenik ima pravo da zahteva naknadu od roditelja, kad je šteta nastala usled lošeg vaspitanja maloletnika, rđavih primera ili poročnih navika koje su mu roditelji dali, ili se i inače šteta može upisati u krivicu roditeljima. Lice na kome u ovom slučaju leži dužnost nadzora ima pravo tražiti od roditelja da mu naknade isplaćeni iznos ako je ono isplatilo naknadu oštećeniku.

Takođe, roditelji su odgovorni za štetu koju drugom prouzrokuje njihovo maloletno dete koje je **navršilo sedam godina,** ali još uvek nije navršilo četrnaest godina, osim **ako dokažu da je šteta nastala bez njihove krivice. Odgovornost roditelja** za štetu na internetu koju je prouzrokovalo njihovo maloletno dete uzrasta između **sedam i četrnaest godina**je subjektivne prirode. Roditelji odgovaraju po principu **pretpostavljene krivice**, odnosno roditelji su dužni da nadoknade štetu, osim ako ne dokažu da je šteta nastala bez njihove krivice. Roditeljeva krivica se odnosi na neispunjenje obaveza nadzora i staranja o deci, usled čega je šteta nastala.U slučajevima nadoknade štete ako je naneta od strane maloletnika na internetu, treba imati u vidu da deliktna sposobnost u građanskom pravu ne predstavlja pravnu privilegiju, već predstavlja pravnu izloženost sankciji, koja je imovinska i sastoji su u obavezi naknade štete.

6. Zaključna razmatranja

Kroz istraživanja sprovedena od strane mnogih organizacija koje se bave zaštitom prava dece, kao i istraživanja od strane nadležnih organa, jasno je da razvoj novih tehnologija, uprkos velikom broju prednosti, ipak biva praćen i velikim rizicima po bezbednost dece. Kao jedan od ključnih problema, kada je bezbednost dece na *online* platformama u pitanju, javlja se i rani pristup dece društvenim mrežama i njihovo bolje poznavanje internet platformi od roditelja. Od velikog značaja je da roditelji podignu nivo „informatičke pismenosti" i da ona zaista stane uz bok opštoj pismenosti.

Prava deteta predviđena Konvencijom o pravima deteta, pa i Porodičnim zakonom Republike Srbije moraju da se štite i da se svakom detetu obezbedi nesmetan razvoj, bez izloženosti bilo kojoj vrsti nasilja. Kao što je to predviđeno članom 6, stav 2 i stav 3 Porodičnog zakona, „država ima obavezu da preduzima

[25] Ibid.

sve potrebne mere za zaštitu deteta od zanemarivanja, od fizičkog, seksualnog i emocionalnog zlostavljanja te od svake vrste eksploatacije", kao i da "država ima obavezu da poštuje, štiti i unapređuje prava deteta".[26]

S obzirom na to da se internet nasilje neretko izjednačava sa seksualnim nasiljem, iako su rizici koji se javljaju na internet platformama vezani i za samoubistva, otmice i slično, bitnu ulogu u zaštiti dece ima sprovođenje odredbi iz osamnaeste glave Krivičnog zakona – krivična dela protiv polne slobode. Takođe, neophodno je da država, kao strana ugovornica Konvencije o pravima deteta poštuje i obezbeđuje prava utvrđena ovom Konvencijom svakom detetu koje se nalazi pod njihovom jurisdikcijom bez ikakve diskriminacije i bez obzira na rasu, boju kože, pol, jezik, veroispovest, političko ili drugo uverenje, nacionalno, etničko ili socijalno poreklo, imovinsko stanje, onesposobljenost, rođenje ili drugi status deteta, njegovog roditelja ili zakonskog staratelja.[27]

Literatura:

- Draškić Marija, „Porodično pravo", Službeni glasnik, 2016.
- Dimitrijević Srboljub D., „Porodica kao agens socijalizacije u tranzicionom društvu – sociološki aspekt", Univerzitet u Nišu, Učiteljski fakultet, Vranje, 2014.
- Prlja, D., Korać, V., Diligenski, A., Maloletnici i sajber kriminal, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2015.
- Sipović Šejla, „Kriza porodice u savremenom društvu", diplomski rad, Filozofski fakultet Univerzitet u Sarajevu, 2020.
- Viduka, D., Bašić, A., Lavrnić, I.; Bezbednosni izazovi za decu na Internetu, 2018.
- Vesna Baltezarević & Radoslav Baltezarević, „Medijsko pozorište", Alma Mater Europaea Beograd, 2015.
- Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta
- Porodični zakon Republike Srbije („Sl. glasnik RS", br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015)
- Krivični zakon Republike Srbije („Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019)
- Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (1948)
- Uredba o bezbednosti i zaštiti dece pri korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija ("Službeni glasnik RS", broj 13 od 14. februara 2020)
- Ustav Republike Srbije („Sl. glasnik RS", br. 98/2006 i 115/2021)

[26] Porodični zakon („Sl. glasnik RS", br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015), čl. 6, stav 2 i stav 3

[27] Konvencija o pravima deteta, I deo, član 2

- Zakon o obligacionim odnosima ("Sl. list SFRJ", br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, "Sl. list SRJ", br. 31/93, "Sl. list SCG", br. 1/2003 - Ustavna povelja i "Sl. glasnik RS", br. 18/2020)
- https://www.unicef.org/serbia/koriscenje-interneta-i-digitalne-tehnologije-pregled-nalaza
- https://www.docsity.com/sr/pojam-nacela-znacaj-izvori-porodicnog-prava/548942/
- https://krenizdravo.dnevnik.hr/zdravlje/psihologija/razvoj-tehnologije-i-njezin-utjecaj-na-svakodnevni-zivot-zamke-virtualnog-svijeta
- http://www.fonforum.org/download/druga/MTR/MTR-skripta_za_I_deo_i_V_pitanje-2011.pdf
- https://svarog.nubl.org/wp-content/uploads/2022/01/Mr-Milan-Susic-ZNACAJ-ULAGANJA-U-NOVE-TEHNOLOGIJE.pdf
- https://www.tportal.hr/tehno/clanak/statistika-ne-laze-zivimo-u-digitalnom-svijetu-40-posto-budnog-vremena-provodimo-na-internetu-20200206 Autor teksta: Mladen Smrekar; Objavljeno 06.02.2020. godine; digitalni trendovi
- https://sr.nsp-ie.org/ventajas-desventajas-3892#menu-1
- https://www.pedijatrijatodorovic.com/teme/52-uticaj-tehnologije-na-decu
- http://www.prafak.ni.ac.rs/files/master-radovi/milan-mancevic-m.pdf
- https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2466-4693/2018/2466-46931802075V.pdf
- https://www.unicef.org/serbia/medija-centar/vesti/bezbednost-dece-na-internetu-u-fokusu-zajedni%C4%8Dkog-projekta-telenora-i-unicef
- http://www.skolskiportal.edu.me/Bezbjednost%20djece%20na%20Internetu%20dokumenta/Priru%C4%8Dnik%20-%20Microsoft%20za%20starateljе.pdf
- https://cuvamte.gov.rs/sr/vest/uloga-i-znacaj-nacionalnog-kontakt-centra-za-bezbednost-dece-na-internetu/3745.php

Luka Stajić
Aleksandra Nikolova Marković

UDC 342.7-053.2
364.632-053.2:004.738.5

DOI: 10.5937/MegRev2202117S
Expert article
Received 24.04.2022.
Approved 10.05.2022.

THE IMPACT OF NEW TECHNOLOGIES ON CHILD SAFETY IN CIVIL LAW

Abstract: *This paper presents various researches conducted by different european and world organizations, as well as national competent bodies dealing with the protection of children's rights on the Internet. There is no doubt that the accelerated development of new technologies affects the daily lives of all of us, and especially the lives of children. As a result of rapid changes at the global level, there are certain risks when it comes to exercising the rights of the younger population. Unfortunately, cyberbullying is becoming everyday and therefore it is necessary to adequately act and implement the Convention on the Rights of the Child, as well as the Family Law of our country (Republic of Serbia), in order to protect children in cyberspace. Also, in this paper, we will focus on the measures that need to be taken in order to improve the safety of children on the Internet. In the last part of this paper, the tort liability of minors for damages on the Internet will be considered.*

Keyword: *child rights, Internet, cyberbullying, civil tort liability of minors*

Anatolij Milovanović*

UDK 327.88::323.28(497.6)
329.3::28

DOI: 10.5937/MegRev2202129M
Originalni naučni rad
Primljen 23.05.2022.
Odobren 29.05.2022.

POJAM I UZROCI NASTANKA ISLAMSKOG TERORIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI**

Sažetak: *Osnovni problem istraživanja u radu su posebne karakteristike terorizma u Bosni i Hercegovini i uzroci njegovog nastanka. Poseban problem koji je empirijski istražen, su psihosocijalne karakteristike terorista u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini. Na osnovu formulisanih problema predmet istraživanja u radu bio je, pojam i uzroci islamskog terorizma u Bosni i Hercegovini. Sa epistemiološkog stanovišta predmet rada je naučno analiziran nakon empirijskog istraživanja. Cilj istraživanja bio je određenje bezbednosnog pojma i posebno, psihološke dimenzije oblika ugrožavanja koji predstavlja terorizam u Bosni i Hercegovini. Prema tome, ako se terorizam u Bosni i Hercegovini manifestuje u posebnim oblicima, onda se i njegov pojam posebno određuje. Metode korišćene u radu su metode opservacije i eksperimentisanja, kao i statističke tehnike, instrumenti i postupci koji se koriste u psihometriji. Značaj istraživanja se ogleda u sagledavanju relevantnih činjenica i donošenju zaključaka koji bi koristili bezbednosnim agencijama u njihovim preventivnim i represivnim aktivnostima. Poseban naučni značaj je u iznošenju rezultata empirijskog istraživanja sprovedenog u vezi sa terorizmom u Bosni i Hercegovini.*

Ključne reči: *terorizam, religija, fanatizam, psihosocijalna patologija, politička podrška.*

* Docent, Pravni Fakultet, Megatrend Univerzitet Beograd, amilovanovic@megatrend.edu.rs

** Rad je rezultat Projekta FPBISD – Bezbednosni izazovi savremenog društva.

1. Uvod

U Bosni i Hercegovini su nacionalni i verski ekstremisti, kriminalizovani privrednici, kriminalci iz različitih oblika kriminala i nižerazredni službenici stranih ambasada veoma uspešno savladali tehniku zastrašivanja svojih protivnika. Bilo da deluju pojedinačno ili u grupi, sejanje terora je njihova redovna aktivnost. Dejtonski mirovni sporazum je pokušaj međunarodnih subjekata da uspostavi trajni mir na prostoru BiH i ublaži delovanje navedenih pojedinaca i grupa. BiH je organizovana kao veoma složena državna zajednica, sa pravnog stanovišta ispunjena brojnim nelogičnostima u organizaciji struktura vlasti, protivnim osnovnim teritorijama države i prava. U takvom društvenom realitetu, nije neobično postojanje oružanih oblika ugrožavanja. Važno je izdvojiti, po delovanju konstantan i naročito opasan oblik ugrožavanja bezbednosti u BiH islamski terorizam, koji se manifestuje u pojavnim oblicima karakterističnim samo za prostor BiH. Za ovakav problem još uvek nije pronađeno bezbednosno rešenje u dejtonskoj BiH. Dodatne poteškoće stvara snažan uticaj pojedinih država NATO-a koje po potrebi koriste terorističke organizacije za ostvarivanje vlastitih vojnih i političkih ciljeva na Balkanu. Posebno otežavajuća okolnost jeste očigledna nezainteresovanost naučnih krugova da reaguju na izbegavanje političke vlasti u Federaciji Bosne i Hercegovine, da preuzmu adekvatne mere, prvenstveno u organizaciji podsistema bezbednosti i pravnoj uređenosti na osnovu kojih sprovode aktivnosti u suprotstavljanju terorizmu. I najvažnije, terorizam se koristi kao sredstvo za poništavanje zajedničkog kulturnog nasleđa naroda u BiH, vrednosti savremenog društva i uskraćivanje osnovnih ljudskih prava.

2. Određenje pojma terorizma u Bosni i Hercegovini

U savremenim bezbednosnim i pravnim teorijama još uvek nisu jasno određeni priroda i uzroci terorizma, a naročito identitet i podsticaj pojedinačnog i grupnog terorističkog delovanja. Razlog za to je, između ostalog, zato što nismo naučili da razlikujemo njegove pojavne oblike i istražili poseban motiv koji dovodi do kriminalnog ponašanja teroriste. Takođe, od strateškog značaja je međunarodna saglasnost vezana za definiciju terorizma, a sve u cilju efikasne protivterorističke politike država radi smanjenja pretnje koju predstavlja terorizam. Eksperti iz oblasti bezbednosti, prava i politikologije neprestano analitički izlažu bezbednosne rizike, pravnu neuređenost i političku nestabilnost u BiH. Stoga, BiH predstavlja prostor idealan za teroriste koji deluju pojedinačno ili u grupi, a postoje zahvaljujući podršci jednog dela političke vlasti i stranih obaveštajnih službi koje teroriste smatraju regularnim oružanim formacijama. Dakle, usled specifičnih političkih okolnosti u BiH, potrebno je utvrditi smislenu definiciju terorizma u BiH, ne samo u vreme mira, već i da bi imali jasnu

razliku između radnji i postupaka dozvoljenih u ratnim sukobima u odnosu na one koje predstavljaju povredu pravila ratovanja. Pre svega što se pripadnici terorističkih organizacija sakrivaju iza, po njima i njihovim mentorima, iza borbe za slobodu, pravdu i ostale prihvaćene vrednosti savremenog društva. Shodno tome, u daljem tekstu biće navedene teorijske tvrdnje autora iz različitih naučnih disciplina.

Bošković i Marković iz kriminološkog ugla jasno navode da: „Pod opštim pojmom terorizma podrazumeva se doktrina, metod, i sredstvo za izazivanje straha i nesigurnosti kod građana sistematskom upotrebom nasilja radi ostvarivanja određenih, prvenstveno političkih ciljeva".[1] Bodrijar sa sociološkog stanovišta tvrdi: „Terorizam je kao virusi, svuda. Reč je o svetskom razlivanju terorizma, koji je kao senka čitavog sistema dominacije, svuda spreman da se probudi kao dvostruki agent".[2]

Prema Kegliju i Vitkofu „Terorističke grupe se mogu smatrati nekonvencionalnim tipom nedržavnih aktera ili globalnih nevladinih organizacija u globalnom smislu, koji se razlikuju po tome što koriste nasilje kao primarni metod vršenja uticaja".[3]

Svetski priznati stručnjak u oblasti naoružanja sa masovno uništenje objašnjava: „Ja sam definisala terorizam kao čin nasilja ili pretnju nasiljem protiv neboraca, a s ciljem da se izvrši osveta, ili da se postigne zastrašivanje, ili da se na neki drugi način utiče na neku publiku".[4]

Škulić objašnjava pojam razliku između vojnika i teroriste i njihov položaj u krivičnom pravu: „Time što pripadnici neke terorističke organizacije sebe nazivaju 'vojskom', 'armijom' i sličnim nazivima, niti time što nose određene uniforme i odgovarajuća obeležja, oni ne gube status *terorista*, samim tim što primenjuju terorističke metode radi ostvarivanja tipičnih terorističkih ciljeva".[5]

Konkretnijim fokusom na prostor, terorizam u BiH na osnovu posebnih karakteristika može da se definiše sa više uslovljenih stanovišta, odnosno: „Terorizam u BiH je oružani oblik ugrožavanja u kome ekstremne islamističke grupe i pojedinci u cilju ostvarivanja političkih, nacionalnih i religioznih ciljeva pripremaju, podstrekavaju i pomažu napade na građane i institucije radi stvaranja države uređene po šerijatskom pravu".[6]

---

1 Bošković Milo, Marković Miloš (2015): *Kriminologija sa elementima viktimologije*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 179.

2 Bodrijar Žan (2007): *Duh terorizma*, Arhipelag, Beograd, 11.

3 Kegli V. Čarsls, Vitkof R. Judžin (2004): *Svetska politika-Trend i transformacija*, CSES Diplomatska akademija, Beograd, 623.

4 Stern Džesika (2004): *Ekstremni teroristi,* Alexandria Press, Beograd, 94.

5 Škulić Milan (2010): *Terorizam i terorističke organizacije*, Međunarodni naučni skup, Terorizam i ljudske slobode, Tara, Intermex, Beograd, 15.

6 Milovanović Anatolij (2021): *Primena represivnih mera policije Republike Srpske u borbi protiv terorizma*, Doktorska disertacija, Megatrend Univerzitet, Beograd, 49.

3. Religijski i psihosocijalni pojam terorizma u BiH

Pogled na terorizam u BiH je neizbežan bez konteksta ratnih dešavanja. Shodno tome, sa psihološkog stanovišta: „Neke religije svojom doktrinom i praksom vaspostavljaju koncept ubijanja kao sveti zadatak (svetost zla), čak i verske ratove (islam, naprimer) određuje kao 'svete' (džihad) zato što ne prihvata, čak ni kao mogućnost, postojanje drugih veroispovesti. Zato ne iznenađuje činjenica da se islam u uporednim studijama određuje kao ratnička religija".[7]

3.1.Empirijsko istraživanje o religijskom i psihosocijalnom pojmu terorista u BiH

Iako je terorizam masovna bezbednosna pretnja, o kojoj je napisana brojna teorijska i stručna literatura, iz toga dobijamo samo teorijska saznanja koja nisu dovoljna, ne samo za izvođenje zaključaka, već naročito za adekvatan odgovor na pretnju koja predstavlja. Zbog toga su potrebna empirijska istraživanja verifikatornog tipa. U radu će biti prezentovani delovi rezultata, važni za postavljene ciljeve u ovom radu, empirijskog istraživanja provedenog sa pripadnicima MUP-a Republike Srpske, gde su prikupljeni stavovi i uverenja o psihološkom stanovištu islamskih terorista u BiH, konkretno uvažena je procena struke.[8] Dobijeni rezultati ukazali su na sledeće: Rezultati su pokazali da se struktura merenih stavova prema teroristima može objasniti pomoću dva latentna faktora, a to su: Faktor 1- Religiozni fanatizam i Faktor 2- Psihosocijalna patologija teroriste. U psihologiji postoje različiti modeli ličnosti (petofaktorski, sedmofaktorski itd), ali za ovaj rad posebno značajan model Cirkumpleks, koji je u osnovi Plučikov inventar ličnosti, autora Roberta Plučika. Test je prisilnog izbora i sastoji se od 62 stavke u kojima su uparene kombinacije 12 prideva kojima se definišu osobine ličnosti. Rezultat testiranja izražava se kružnim profilom izraženosti 8 emocionalnih dimenzija ličnosti, (inkorporacija, zaštita, orijentacija, lišenost, odbacivanje, agresija, istraživanje, reprodukcija) i postignućem na BIAS skali, kojim se procenjuje sklonost prema konformizmu i/ili društvena poželjnost odgovaranja, i njihovim međusobnim odnosom.[9] Takođe, konstruisane su tvrdnje na osnovu prethodnih stručnih i naučnih saznanja, kao i profesionalnog iskustva autora sa ciljem istraživanja motiva i namere za izvršenje terorističkog akta. Odgovori su se izražavali na petostepenoj skali Likertovog tipa. Tvrdnji

[7] CanettiElias (1984): *Masa i moć,* Grafički zavod Hrvatske, u Kostić Petar (2000): *Psihologija borbenih jedinica,* NIC, „Vojska", Beograd, 20.2. Činioci koji, po logici borbe, podstiču nehumanost u ratu.

[8] Videti šire: Milovanović Anatolij (2021): *Primena represivnih mera policije Republike Srpske u borbi protiv terorizma*,*Empirijsko istraživanje*, Doktorska disertacija, Megatrend Univerzitet, Beograd.

[9] Standardizaciju je uradio Prof. dr Petar Kostić prema, Kostić Petar (2003): *Priručnik PIE-JRS Profil indeks emocija, Jugoslovenska revizija i standardizacija,* treće izdanje, Beograd.

je bilo ukupno 50, a jadan od primeraje tvrdnja pod rednim brojem 23. „Svaki musliman je dužan da živi onako kako Alah zapoveda".[10] U upitniku je korišćena petostepena skala Likertovog tipa, svaka tvrdnja je označavana na skali od 1 do 5, što znači: 1 = potpuno netačno, 2 = uglavnom netačno, 3 = ne mogu da se odlučim, 4 = uglavnom tačno, 5 = potpuno tačno.

Rezultati regresione analize relacija između varijable intenziteta stava o teroristima Faktor 1- Religiozni fanatizam i varijabli emocionalnih dimenzija ličnosti, merenih Profilom indeks emocija (PIE –JRS) ukazuju da primenom *stepwise* metode, na uzorku pripadnika MUP-a Republike Srpske postoji statistički značajna povezanost. Analiza pokazuje da se izdvajaju dva značajna modela, pri čemu se u prvom koraku jedino kao značajna izdvaja *Agresivnost*, dok se u drugom koraku izdvajaju *Agresivnost i Lišenost*, kao dimenzije koje predstavljaju značajne prediktore stavova o teroristima. Regresionom analizom dobijeno je da su od svih prediktorskih varijabli samoprocenjeneemocionalne dimenzije ličnosti terorista, *agresija i lišenost*, u korelaciji s varijablom Stav prema teroristima Faktor 1 –Religiozni fanatizam. Dimenzija *agresija* je u pozitivnoj, a dimenzija *lišenost* u negativnoj korelaciji. Regresionom analizom dobijeno je da su od svih prediktorskih varijabli dve emocionalne dimenzije u korelaciji s varijablom Stav prema teroristima Faktor 2 – Psihološka i sociološka patologija, i to *Odbacivanje i Istraživanje*, koje je u negativnoj korelaciji.Izdvajanjem religioznog faktora sa objašnjavanjem više od jedne četvrtine ukupne varijanse ukazuje na realno postojanje ovog oružanog oblika ugrožavanja bezbednosti, te da on ima *posebno definisanu psihosocijalnu karakteristiku*.Subjekti ugrožavanja su islamski religiozni fanatici iz reda vehabijskog pokreta, ISIL-a, Al Kaide, radikalnog krila SDA i drugih terorističkih grupa koji sebe smatraju džihad ratnicima. Izdvajanjem faktora psihološka i sociološka patologija, a odnosi se na psihopatološke i sociopatološke karakteristike terorista u BiH kod kojih su prepoznatljive takve osobine. Analizom strukture odgovora ispitanika koji su ušli u uzorak, na pitanja vezana za stavove prema teroristima, dobijeni rezultati impliciraju zaključak da pripadnici MUP-a Republike Srpske vide teroriste kao lica, koja u izvesnom stepenu, imaju psihopatološke i sociopatološke karakteristike. Istraživanjem veza između stavova prema terorizmu i pojedinih dimenzija ličnosti predviđenim Plučikovim modelom utvrđeno je da postoji mogućnost predikcije faktora Religiozni fanatizam na osnovu poznavanja vrednosti na dimenzijama *agresije i lišenosti*i faktora Psihološka i sociološka patologija na osnovu poznavanja vrednosti dimenzija *odbacivanja i istraživanja*.[11]

[10] Autori konstruisanih tvrdnji su Kostić Petar i Anatolij Milovanović.

[11] U sklopu istraživanja na odabranom uzorku pripadnika MUP-a Republike Srpske, pored terorizma, obrađeni su i drugi oblici kriminaliteta, te su iskorišćeni za druge naučne radove. U ovom radu su prezentovani samo rezultati koji se odnose na predmet istraživanja o religijskom i psihosocijalnom pojmu islamskih terorista u Bosni i Hercegovini.

3.2. Diskusija o psihološkim karakteristikama terorista

Studije su pokazale da kontrola terorizma, stručno i naučno razumevanje terorističkih delovanja određivanje subjekata koje im daju podsticaj, kao i usvajanje bezbednosnih, pravnih i drugih mera za sprečavanje i suzbijanje terorističkih aktivnost u većoj meri zavise od psihološke prirode ovog fenomena. Potrebno je znati da psihologija terorističkih aktivnosti ima značajne sprecifičnosti, u praksi teško prihvatljive, ako polazimood opšte prihvaćenih standarda u njihovom ponašanju. Teroristi nisu kao tipični kriminalci, čak i oni najteži po ispoljavanju surovosti prema eventualnim žrtvama, oni su poseban oblik zločinaca sa stanovišta psihologije. Važno je istaći, terorizam je naročito sredstvo psihološkog uticaja. Njegova osnovna karakteristika je direktno stvaranje osećaja straha, nesigurnosti i stanja visokog stresa. Naravno, navedene okolnosti usmerene su ne samo prema pojedincima ili grupama, već prema društvu u celini. Tako formiran bezbednosni faktor, ima za posledicu psihološki uticajna društvo nakon kojeg se vrlo često ostvaruju zadati ciljevi terorističkih grupa i njihovih mentora. Izazivanje i stvaranje osećaja straha je vidljivi odraz terorizma i predstavlja njegovu suštinu. Objekat napada stvaranjem osećaja straha, nisu samo žrtve terorističkog akta, već i oni koji su preživeli takav akt. Često krajnji cilj nije ubistvo, već demoralizacija žrtava. Na taj način šteta je višestrana, konkretno, u ljudskim žrtvama, ekonomska, politička i traje duži vremenski period. Nalazi empirijskog istraživanja ukazuju, da je na prostoru BiH, sa psihološkog stanovišta, terorizam prirodan nastavak radikalizma, ekstremizma i religioznog fanatizma. Prvi faktor koji je utvrđen, religiozni fanatizam, odnosi se na posebnu karakteristiku kojuimaju teroristi u BiH. Drugi faktor, koji je utvrđen, odnosi se na psihopatološke i sociopatološke karakteristike kod terorista u BiH. Ovim nalazima, treba dodati i utvrđene karakteristike dobijene *JRS profilomindeksa emocija*. Dakle, rezultati empirijskog istraživanja, analizirani i dobijeni na osnovu „procene struke" odnosno, stavova i uverenja pripadnika MUP-a Republike Srpske jasno i nedvosmisleno ukazuju na postojanje posebnog pojma vezanog za terorizam u BiH.U smislu predloga, sa osvrtom na navedeno, politički i bezbednosni analitičar ističe: „Sve vlasti bilo da se temelje na religioznom učenju islama ili da su bilo na koji način povezane sa islamom, šute na pojavu radikalnog islama i njegovog širenja. Šutnja je način posredne podrške mreži širenja islamističkih grupa koje svoj rad baziraju na terorističkim aktivnostima".[12] Naravno, preduzimajući mere protiv ovog oblika psihološkog i bezbednosnog ugrožavanja, važno je razviti scenarije psihološkog uticaja na žrtve, odrediti karakteristike žrtava i na osnovu toga opet pozitivnim psihološkim uticajem suzbijati efekat terorističkog delovanja. *Dakle, iz ugla psihologije, terorizam je u BiH je poseban oblik ugrožavanja bezbednosti, koji karakteriše nastupanje iz sfere religioznog fanatizma, sa psihosocialnom patologijom kao osnovnom*

[12] Nuhić Mehmedalija (2010): *Islam i terorizam*, Međunarodni naučni skup, Terorizam i ljudske slobode, Tara, Intermex, Beograd, 429.

karakteristikom. U realnom prostoru i vremenu, to je izvršenje demonstrativnih i destruktivnih akcija u cilju izazivanja straha kod onih koji se protive njihovoj verskoj ideologiji.Prema tome, u cilju uspešnog suprotstavljanja islamskom terorizmu, bilo je potrebno ustanoviti taktičku i operativnu dijagnostiku individua sklonih ovom obliku ugrožavanja. Takve individue mogu biti različite, i zbog toga njihove psihološke karakteristike moraju biti utvrđene što je moguće preciznije. Na osnovu toga možemo imati bolju predstavu o njihovom ponašanju i motivima. Od velikog značaja za zaposlene u bezbednosnim agencija u BiH je da u svom radu znaju i vešto koriste saznanja o licima koja vrše terorističke akte.

4. Uzroci nastanka islamskog terorizma u BiH

Navodeći osnovne uzroke terorizma u BiH, ističemo evidentirano postojanje islamskog džihada,[13] odnosno verskog i nacionalnog terorizmaprisutnog kod jednog dela muslimanskog naroda, uz odobravanje političke vlasti i podršku stranih obaveštajnih službi. Takođe, potrebno je posebno naglasiti, vehabizam koji je organizovan u paradžematima nezavisnim od Islamske vjerske zajednice u BiH i predstavlja najagresivniji deo islamskih ekstremista u BiH.

4.1. Građanski rat u BiH kao uzrok nastanaka terorizma

Prema istaknutom psihologu: „Ljudi se tokom rata kao ličnosti menjaju (karakterno, emocionalno) u smislu sve veće spremnosti da što surovije delaju. 'Hvata ih krv rata', obuzima želja da uživaju u patnji, ispunjava mržnja prema svemu, a težnja za osvetom često postaje svrha pojedinačnog života".[14] Kostić slično tome objašnjava: „Građanski ratovi su uvek nemilosrdniji od međunacionalnih: naime rat 'pruža mogućnost ljudima da se naplate', osim, novonastalih, ratnih, i 'stari računi' iz mirnih vremena, dok su živeli jedni sa drugima, ili uz druge. To povećava zakrvljenost rata".[15] Uzimajući u obzir navedeno, sasvim je jasno da bez osvrta na građanski rat u BiH nije mogućeanalizirati nijednu bezbednosnu pojavu u BiH, a naročito terorizam. Oružani sukob sa verskom dimenzijom je bio prilika za okupljanje velikog broja religioznih fanatika od kojih su formirane terorističke formacije. Prva teroristička formacija je bio odred

[13] U arapskoj sintaksi reč „džihad" (Jehaad) označava „haalat al Jihd", odnosno stanje džihada, pored toga, u analitičkoj lingvinistici „džihad" se tumači i kao „stanje neprestanog napora".

[14] Watson John(1982): *PSYCHOKRIEG,* (Möglichkeiten, Macht und Missbrauch der Militaerpsychologie), ECON, Dusseldorf und Njien, u Kostić Petar (2000): *Psihologija borbenih jedinica,* NIC, „Vojska", Beograd, 20.2. Činioci koji, po logici borbe, podstiču nehumanost u ratu.

[15] Kostić Petar (2000): *Psihologija borbenih jedinica,* NIC, „Vojska", Beograd, 20.2. Činioci koji, po logici borbe, podstiču nehumanost u ratu.

„El mudžahedin", a pripadnici odreda su bili pored džihadista iz celog sveta i muslimani sa prostora bivše SFRJ. Odred je formirao Abu Abd el-Aziz po nalogu Osame Bin Ladena, naravno uz odobrenje i podršku tadašnjeg političkog i vojnog rukovodstva muslimanskog vrha u Sarajevu.Odred „El mudžahedin" je bio deo III korpusa tkz. Armije BiH. Formiranjem ovakvih formacija su otklonjene razlike između običnog zločina i političkog zločina. Na prostoru BiH je terorizam postao oblik rata, a ratni zločinci istovremeno su postali teroristi zločinci.I najvažnije, muslimanska politička vlast dala je teroristima legitimnost i usvojila njihova dela kao dopuštena sa stanovišta međunarodnog krivičnog prava.

Slično tome Kolman tvrdi: „Tako su za samo nekoliko meseci po otpočinjanju bosanskog građanskog rata, arapsko-avganistanski mudžahedini već uspostavili impresivnu lokalnu strukturu u regionu, obezbedili značajna finansijska sredstva, našli domaće fundamentalističke saveznike, i uspostavili uspešno krijumčarenje".[16] Važno je naglasiti, formiranje muslimanskih oružanih formacijapočelo je u aprilu 1991. godine, odnosno, formirani su odredi Zelenih beretki, dok je kasnije u svetskoj javnosti i delu domaće, isticano da su muslimani žrtve velikosrpske agresije.

O političkim idejama muslimanske vlasti bivši pripadnik Al Kaide svedoči: „Ljudi koji su vodili ovu zemlju u toku, a i poslije rata omogućili su pripadnicima Odreda 'El-Mudžahedin' da prošire među bošnjačkim narodom, a posebno među mlađom populacijom, svoje bolesno mišljenje i terorističko obrazovanje putem štampanja i besplatnog dijeljenja razne literature koja je nazvana islamske knjige".[17]

Ciljevi i zadaci su bili neskriveni, a to su stvaranje države po radikalnim islamskim principima i šerijatskom pravu, naravno uz sveobuhvatnu pomoć islamskih ekstremista iz celog sveta. U vezi s tim, bivši premijer Ruske Federacije ističe: „Idejna osnova takve pomoći je nastojanje Bin Ladena da se na području Evrope stvori ekstremistički nastrojena islamistička država, što je obuhvatalo Albaniju, Kosovo, Sandžak, deo Bosne, deo Makedonije i deo Crne Gore".[18] Dakle, posebna karakteristika vezana za nastanak islamskih terorističkih grupa u BiH je da su osnovane neposrednu pomoć Osame Bin Ladena i Al Kaide, na poziv tadašnje muslimanske vlasti. Dalje, prvi teroristički akti od strane islamskih terorista izvršeni su u periodu građanskog rata, neposredni izvršioci su ostali da žive u BiH, a to im je omogućila politička vlast u Sarajevu, preciznije rečeno, ona ista koja ih je dovela u BiH. Na sve navedeno, potrebno je dodati i ideološku „zvezdu vodilju" kod islamskih terorista koji su poreklom iz BiH, a to je Islamska deklaracija čiji je autor Alija Izetbegović.

---

16 Kolman Evan (2006): *Džihad Al kaide u Evropi Avganistansko-bosanska mreža*, Udruženje diplomaca Centra Džordž Maršal, Beograd, 53.

17 Hamad Ali (2007): *U mreži zla (međunarodni terorizam i „Al Kaida"),* Glas Srpske, Banja Luka, 301.

18 Primakov Jevgenij (2006): *Svet posle 11. septembra i upad u Irak,* Priivredna komora Beograda, Beograd, 23-24.

4.2. Problemi u organizaciji sistema bezbednosti kao uzrok nastanka terorizma u BiH

Sa bezbednosnog stanovišta najvažniji zadatak države, odnosno legitimno izabrane političke vlasti je uspešno rešavanje bezbednosnih problema koji utiču na funkcionisanje državnih institucija i mirnog života građana. Usled globalnog bezbednosnog izazova i stalne pretnje koju predstavljaju terorističke grupe i pojedinci, države koje su ugrožene nastoje da razviju sisteme bezbednosti sposobne da se suprostave takvim pretnjama. I pored toga, oružana dejstva terorističkih grupa i pojedinaca se nastavljaju, a očigledan primer je stanje bezbednosti u BiH. Dejtonskim mirovnim sporazumom je završen građanski ratu BiH, nastupilo je stanje nametnutog mira sa institucijama stvorenim po zamišljenim idejama nižerazrednih političara iz zemalja NATO-a, poslatih od svojih vlada da formiraju novu državu. U pokušaju stvaranja funkcionalnih institucija, nastojali su stvoriti sistem bezbednosti u čiji sastav bi ušli entitetski podsistemi bezbednosti, ne uzimajući u obzir da su subjekti tih podsistema bili suprotstavljene strane u prethodnom ratu.Tako je došlo do formiranja sistema bezbednosti Republike Srpske,[19] Federacije Bosne i Hercegovine, Brčko distrikta i sistema bezbednosti na nivou zajedničkih organa BiH, koji su često u koliziji nadležnosti i delokruga rada. Nakon toga je došlo do formiranja bezbednosnih agencija na nivou zajedničkih organa, u svakom smislu protivnim bezbednosnim načelima. Takođe, pravna uređenost takvih bezbednosnih agencija stvara brojne probleme u njihovom funkcionisanju, posebno kada je potrebno suprotstavljati se terorizmu. Ipak najveći problem predstavlja opstrukcija političke vlasti iz Federacije BiH, koja uticajem na institucije sprečava adekvatno delovanje bezbednosnih agencija u BiH su suzbijanju terorističkih pretnji.[20] U vezi s tim: „Mnogi državni djelatnici, zaposleni u bezbjednosnim ili obavještajnim strukturama, mnogi tužioci i sudije, neki mediji i mnogi novinari – dio su tog ukupnog sistema terorizma koji u Bosni i Hercegovini nastupa, kad god to prilike dozvoljavaju, legitimnim i legalnim sredstvima.“[21] Važno je istaći da poseban problem predstavlja mešanje u rad institucija, posebno institucija u Republici Srpskoj međunarodnih činilaca, prvenstveno Ureda visokog predstavnika.[22] Sa osvrtom na to Kreća objašnjava: „Primer formalno suverene i nezavisne države pod međunarodnom upra-

[19] U kasnijim reformama bezbednosti u Republici Srpskoj su prestali da postoje podsistemi vojska, obaveštajna služaba i pogranična policija.

[20] Kao primer, nakon izvršenog terorističkog napada u aprilu 2015. u Zvorniku, kada je ubijen jedan, a ranjena dva pripadnika MUP-a Republike Srpske, u delu javnosti Federacije BiH počelo je pravdanje izvršenog terorističkog akta, a posle sedam godina nemamo sudsku presudu. Zabrinjavajuća je činjenica da nisu operativno obrađeni svedoci ovog terorističkog akta, a sa veštačenja nisu vraćeni izuzeti predmeti.

[21] Galijašević Dževad (2007): *Era terorizma u BiH,* „Filip Višnjić“, Beograd, 82.

[22] Trenutno u BiH u javnim nasupima povremeno pojavljuje nemački diplomata Kristijan Šmit, koji se lažno predstavlja kao visoki predstavnik.

vom je Bosna i Hercegovina. Dejtonskim sporazumom zaključenim u novembru 1995. godine Bosna i Hercegovina, stekavši status članice UN 1993. godine, potpada pod međunarodnu upravu kako u faktičkom, tako i pravnom smislu".[23] Isto tako, nepostojanje pravno uređene hijerarhije u aktivnostima koje bezbednosne agencije sprovode u suprotstavljanju terorizmu i jasno utvrđene nadležnosti agencija iz entitetai agencija iz zajedničkih organa jeste takođe problem koji postoji u organizaciji sistema bezbednosti BiH. Prema tome, sve navedeno jeste jedan od uzroka za nastanak terorizma u BiH.

4.3. Nepoštovanje zakona koji uređuju suprotstavljanje terorizmu u BiH

Pored neadekvatno uređenih sistemskih rešenja u oblasti bezbednosti, donošenje zakona i sprovođenje istih takođe predstavlja problem u suprotstavljanju terorizmu. Iako je međunarodni protektorat, u BiH su samostalno, prvenstveno radi potreba unutrašnjih zakonodavstava entiteta i Brčko Distrikta, koji uređuju krivičnopravnu materiju, navedene radnje izvršenja kao manifestacije terorizma. Međutim, većina ostalih zakona usvajana je pod patronatom međunarodnih činilaca. Jedan od primera je Zakon o sprečavanju pranja novcai finansiranja terorističkih aktivnosti, koje je Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine usvojila tek 6. Juna 2014. godine,[24] a do tada je velika suma novca namenjene teroristima u BiH neometano proticala.O značaju primene mera na osnovu navedenog Zakona: „Uspešna teroristička organizacija ili grupa jeste ona koja je stvorila takve mehanizme da može na osnovu njih da ostvari i održi efikasnu finansijsku infrastrukturu".[25] Navedeni Zakon predstavlja najvažniji pravni akt u BiH koji uređuje aktivnosti bezbednosnih agencija u saradnji sa drugim institucijama u sprečavanju finansiranja terorista. Na terenu i u praktičnoj primeni postojeći Zakon nije sprovođen, a u prilog ovoj tvrdnji ide činjenica da u BiH do sada nije izrečena nijedna sudska presuda za krivično delo finansiranje terorističkih aktivnosti. Zašto je tako? Zato što bi adekvatnom i objektivnom primenom navedenog Zakona bilo otkriveno učešće dela političke muslimanske vlasti i stranih obaveštajnih službi u finansiranju terorista u BiH.

Slično navedenom, prilikom usvajanja, Zakona o policiji i unutrašnjim poslovima Republike Srpske[26], muslimanska politička vlast je pokušala da opstruiše usvajanje pomenutog Zakona, tako što je po njima ugrožavao vitalne nacionalne

[23] Kreća Milenko (2012): *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet, Centar za izdavaštvo i informisanje, Beograd, 155.

[24] Videti šire: Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorističkih aktivnosti, „Službeni glasnik BiH", broj 47/1, Sarajevo, 2014.

[25] Financial Action task Force on Money Laundering (2002): FATF, „*Report on Money Laundering Typologies*", Paris, 2. u Sandić Kosta (2011): *Finansiranje terorizma putem pranja novca*, Nauka i društvo, Beograd, 51.

[26] Videti šire: *Zakon o policiji i unutrašnjim poslovima,* „Službeni glasnik Republike Srpske", broj 57/16, Banja Luka, 2016.

interese Bošnjaka.[27] Neusvajanje Zakona koji neposredno uređuje rad policije u Republici Srpskoj kao suštinski jedinog podsistema bezbednosti u entitetu, a koji se na prostoru BiH *de facto*jedini u punom obimu i intezitetu suprotstavlja terorizmu značilo bi direktnu podršku teroristima. Takođe, nepoštovanje postojećih pravnih odredbi prećutno odobrava boravak pojedinaca koji su već učestvovali u izvršenju terorističkih akata, konkretno u odredbi Ustava BiH koja uređuje pitanje državljanstva navedeno je: „Sva lica koja su bila državljani Republike Bosne i Hercegovine neposredno prije stupanja na snagu ovog Ustava, su državljani Bosne i Hercegovine. Državljanstvo lica koja su naturalizovana poslije 6. aprila 1992, a prije stupanja na snagu ovog Ustava, regulisaće Parlamentarna skupština".[28] I pored ustavne odredbe, na nivou zajedničkih institucija BiH ništa nije konkretno da se pripadnici terorističkih organizacija proteraju iz BiH. Oni i dalje žive u BiH, šire svoju ekstremnu ideologiju i sasvim sigurno i dalje predstavljaju osnovni uzrok nastanka terorizma u BiH.Prema tome, zaključak je da nepoštovanje bitnih zakona koji uređuju suprotstavljanje terorizmu jeste jedan od uzroka nastanka terorizma u BiH.

5. Saradnja političke vlasti i stranih obaveštajnih službi sa teroristima

Terorističke organizacije su diverzantske jedinice koje formiraju, finansiraju obučavaju i kontrolišu obaveštajne službe. Obaveštajne službe najmoćnijih država sveta su oduvek u sklopu svojih specijalnih operacija koristili grupe i pojedince radi ostvarivanja prevashodno, vojnih, političkih i ekonomskih ciljeva.Analizom terorizma kao bezbednosne pojave jasno se primećuje iskorišćavanje, najčešće, ideoloških, verskih i nacionalnih težnji grupa, ponekad i država za ostvarivanje navedenih ciljeva. Primera u realnom prostoru i vremenu je mnogo, a u osnovi sa ciljem izazivanja nestabilnosti, često i oružanih sukoba u državama ili određenim regionima sveta.Na prostoru bivše SFRJ prvo regrutovanje terorističkih grupa bilo je, neposredno po završetku II Svetskog rata, formacija koje su nasledile ustaški pokret, konkretno: „Posle toga, aktivnosti 'križarskog pokreta' su obustavljene, a razlog može da bude i spor između Jugoslavije I SSSR-a posle rezolucije Informbiroa, koji su zapadni saveznici shvatili kao dobar znak mogućeg odvajanja Jugoslavije od 'zajednice socijalističkih država'".[29] Ponovo, pred raspad bivše SFRJ, ključnu ulogu u formiranju terorističkih formacija je imala američka CIA angažovanjem džihadista i značajnom ulogom u njihovom finansiranju. U vezi s tim nemački autor potvrđuje: „Naravno da je i na Balkanu bilo

[27] Bošnjak je naziv za muslimanne u BiH.

[28] *USTAV BOSNE I HERCEGOVINE* (Aneks IV Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i "Sl. glasnik BiH", br. 25/2009 - Amandman I), Član 1. stav 7. tačka (c).

[29] Mirković Todor (2003): *Strategije i ratne doktrine supersila i blokova*, Vojna knjižara, Beograd, 274.

islamskog terorizma. U svakom slučaju najvećim delom ga nisu organizovali Osama Bin Laden i Al Kaida, već američke obaveštajne službe – u antagonističkoj kooperaciji sa Irancima".[30]

Naravno, ostanak džihad teroristau BiH je omogućen uz direktnu podršku vlasti, preciznije: „Najčešće su državljanstva pripadnicimaterorističkih organizacija dodeljivana u ambasadi Bosne i Hercegovine u Beču."[31] Nemoguće je i pored stavao potrebi dostupnosti informacija, u demokratskim zemljama Zapada pronaći neki finansijski trag o utrošku sredstava njihovih obaveštajnih službi za potrebe finansiranja oružanih formacija, odnosno terorističkih grupa, njima prijateljskih zemalja u svetu. Takav način finansiranja je vešto prikriven, i on funkcioniše preko nevladinih organizacija koje najčešće sprovode aktivnosti u cilju zaštite ljudskih prava i demokratije. Sasvim je jasno, da bez političke podrške i naročito podrške obaveštajnih službi, terorizam u BiH nebi postojao i ovakva podrška je jedan od uzroka njegovog nastanka.

6. Napadi na sunarodnike kao poseban oblik terorizma

Angažovanje terorističkih grupa i pojedinaca radi ostvarenja političkih ciljeva nije novost ne samo na svetskoj političkoj sceni. Ali ono po čemu se ističu određene političke grupacije u BiH su napadi na stanovnike iz vlastite verske i nacionalne grupe, a istovremeno okrivljujući protivnika. Osnovni cilj takvih napada je stvaranje slike u javnom mnenju na Zapadu o Srbima kao zločincima, kako bi se onda dobila politička, vojna i medijska pomoć u borbi protiv Srba koji su protivnik, kako u ratu, tako i u miru.Prevashodno, radi se o izvršenim terorističkim aktima u Vase Miskina, Markalama i Tuzlanskoj kapiji. Postoje brojni podaci koji to dokazuju, a u radu se prezentuju navodi stranog autora koji je istraživao i analizirao dešavanja u BiH i uglednog pravnika sa bogatom praksom vezanom neposredne napade na sunarodnike od strane muslimana. Sa obzirom na ovaj oblik terorizma Šindler ističe: „U mnogim slučajevima, ubistva muslimana, koji su radi političkih efekata vršili sami muslimani, nisu počinile regularne policijske ili vojne jedinice, već tajni paravojni kadar lojalan vođama SDA".[32] Dok Petronijević svedoči: „Po podacima i dokumentima koje sam lično obrađivao o događajima u Bosni i Hercegovini od 1992 – 1995. godine, u pripremi optuženih pred Haškim tribunalom, kao i na osnovu pisanja i analiza mnogih autora može se zaključiti da je upravo srpska strana u sukobima u BiH

[30] Elzeser Jirgen (2006): *Džihad na Balkanu, Sveti ratnici i tajne službe na Balkanu*, Jasen, Beograd, 173.

[31] Galijašević Dževad (2012): *Terorizam u Austriji, Beč, evropski centar vehabizma*, Agencija „Filip Višnjić", Beograd, 60.

[32] Šindler R. Džon (2011): *Bosanski rat i teror, Al Kaida i uspon globalnog džihada*, „Službeni glasnik", Beograd, 143.

bila predmet ovakve taktike".[33] Ne postoji dilema o tome ko su nalogodavci i izvršioci ovakvog oblika terorističkog delovanja. Takođe, realnost je da postoji poseban oblik terorizma u BiH, a to je napad na pripadnike svoje verske i nacionalne grupe.

7. Zaključak

Teorijske i empirijske činjenice navedene u ovom istraživačkom radu nepobitno ukazuju da terorizam u Bosni i Hercegovini ima posebne pojavne oblike. Takođe, uzroci njegovog nastanka su vezani za istorijske, vojne i političke okolnosti karakteristične za društveni realitet kakva je postdejstonska Bosna i Hercegovina.Usled geopolitičkih promena na svetskoj i posebno na prostoru Balkana, islamski terorizam u Bosni i Hercegovini je postao oblik rata, teroristi su postali borci za slobodu, a neposredni izvršioci terorističkih akata, umesto zločinaca su postali heroji i zaslužni građani u Federaciji Bosne i Hercegovine.Uzrok toga je legitimitet koji je muslimanska politička vlast dala teroristima iz perioda građanskog rata, ignorišući međunarodne i unutrašnje pravne akte.

Identična situacija je sa teroristima povratnicima sa drugih ratišta, posebno bivšim pripadnicima ISIL-a. Isto tako, brojni nedostaci u organizaciji, pravnoj uređenosti podsistema bezbednosti, bezbednosnih agencija i pravni akti koji uređuju suprotstavljanje terorizmu, jesu glavni uzroci za nastanak i opstanak islamskih terorističkih grupa u Bosni i Hercegovini. Naročita osobenost terorizma u Bosni i Hercegovini jeste podrška koju islamski teroristi imaju od strane obaveštajnih službi pojedinih država NATO i islamskog sveta.Iznad svega, posebna karakteristika islamskog terorizma u Bosni i Hercegovini su napadi na svoje sunarodnike, koji su više puta ponovljeni, a u javnosti su predstavljeni kao napadi protivničke strane. Od značaja za nauku i rad bezbednosnih agencija potrebno je naglasiti rezultate psihosocijalnih karakteristika islamskih terorista, dobijenih na osnovu rezultata istraživanja odabranog uzorka pripadnika MUP-a Republike Srpske. Uzimajući u obzir, sve navedeno, da bise uspešno suprotstavili islamskom terorizmu na prostoru Bosne i Hercegovine veoma je važno formirati teorijsku bezbednosnu, pravnu i političku osnovu za zaštitu države i pojedinca od karakterističnih oblika islamskog terorizma. Pored toga, neophodne je uzeti u obzir psihološke činioce razvoja islamskog terorizma. Na ovoj teorijskoj osnovi i platformi treba graditi taktiku suprotstavljanja islamskom terorizmu, odnosno, razvijati efikasne bezbednosne i pravne mere za suzbijanje terorističkih pretnji. Pogrešno je ne navesti činjenje, odnosno nečinjenje međunarodne zajednice u suprotstavljanju islamskom terorizmu u Bosni i Hercegovini. I najvažnije od svega, sa bezbednosnog stanovišta, opasno je posmatrati islamske teroriste kao borce za odbranu Bosne i Hercegovine što trenutno čini politička vlast u Sarajevu.

[33] Petronijević Goran (2010): *Terorizam-globalna opasnost ili globalistička prevara?*, Međunarodni naučni skup, Terorizam i ljudske slobode, Tara, Intermex, Beograd, 185.

Literatura

- Bodrijar Žan (2007): *Duh terorizma*, Arhipelag, Beograd.
- Bošković Milo, Marković Miloš (2015): *Kriminologija sa elementima viktimologije*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad.
- CanettiElias (1984): *Masa i moć,* Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.
- Financial Action task Force on Money Laundering (2002): FATF, „*Report on Money Laundering Typologies*", Paris.
- Galijašević Dževad (2007): *Era terorizma u BiH,* „Filip Višnjić", Beograd.
- Galijašević Dževad (2012): *Terorizam u Austriji, Beč, evropski centar vehabizma*, Agencija „Filip Višnjić", Beograd.
- Hamad Ali (2007): *U mreži zla (međunarodni terorizam i „Al Kaida"),* Glas Srpske, Banja Luka.
- Elzeser Jirgen (2006): *Džihad na Balkanu, Sveti ratnici i tajne službe na Balkanu*, Jasen, Beograd.
- Kegli V. Čarls, Vitkof R. Judžin (2004): *Svetska politika-Trend i transformacija*, CSES Diplomatska akademija, Beograd.
- Kolman Evan (2006): *Džihad Al kaide u Evropi Avganistansko-bosanska mreža*, Udruženje diplomaca Centra Džordž Maršal, Beograd.
- Kostić Petar (2003): *Priručnik PIE-JRS Profil indeks emocija, Jugoslovenska revizija i standardizacija,* treće izdanje, Beograd.
- Kostić Petar (2000): *Psihologija borbenih jedinica,* NIC, „Vojska", Beograd.
- Kreća Milenko (2012): *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet, Centar za izdavaštvo i informisanje, Beograd.
- Milovanović Anatolij (2021): *Primena represivnih mera policije Republike Srpske u borbi protiv terorizma*, Doktorska disertacija, Megatrend Univerzitet, Beograd.
- Mirković Todor (2003): *Strategije i ratne doktrine supersila i blokova*, Vojna knjižara, Beograd.
- Nuhić Mehmedalija (2010): *Islam i terorizam*, Međunarodni naučni skup, Terorizam i ljudske slobode, Tara, Intermex, Beograd.
- Petronijević Goran (2010): *Terorizam-globalna opasnost ili globalistička prevara?*, Međunarodni naučni skup, Terorizam i ljudske slobode, Tara, Intermex, Beograd, 185.
- Primakov Jevgenij (2006): *Svet posle 11. septembra i upad u Irak,* Priivredna komora Beograda, Beograd.
- Sandić Kosta (2011): *Finansiranje terorizma putem pranja novca*, Nauka i društvo, Beograd.
- Stern Džesika (2004): *Ekstremni teroristi,* Alexandria Press, Beograd.
- Šindler R. Džon (2011): *Bosanski rat i teror, Al Kaida i uspon globalnog džihada*, „Službeni glasnik", Beograd.

- Škulić Milan (2010): *Terorizam i terorističke organizacije*, Međunarodni naučni skup, Terorizam i ljudske slobode, Tara, Intermex, Beograd.
- Watson John(1982): *PSYCHOKRIEG,* (Möglichkeiten, Macht und Missbrauch der Militaerpsychologie), ECON, Dusseldorf und Njien.
- Zakon o policiji i unutrašnjim poslovima, „Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 57/16, Banja Luka, 2016.
- *Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorističkih aktivnosti,* „Službeni glasnik BiH“, broj 47/1, Sarajevo, 2014.
- *USTAV BOSNE I HERCEGOVINE* (Aneks IV Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, “Sl. glasnik BiH”, br. 25/2009 - Amandman I)

Anatolij Milovanović

UDK 327.88::323.28(497.6)
329.3::28

DOI: 10.5937/MegRev2202129M
Original scientific paper
Received 23.05.2022.
Approved 29.05.2022.

CONCEPTS CAUSES OF ISLAMIC TERRORISM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract:The *main problem of the research is the special characteristics of terrorism in Bosnia and Herzegovina and the causes of its occurrence. A special problem that has been empirically investigated is the psychosocial characteristics of terrorists in post-Dejton Bosnia and Herzegovina. Based on the formulated problems, the subject of research in this paper was the concept and causes of Islamic terrorism in Bosnia and Herzegovina. From the epistemological point of view, the subject of the paper was scientifically analyzed after empirical research. The aim of the research was to determine the security concept and, in particular, the psychological dimension of the form of threat posed by terrorism in Bosnia and Herzegovina. Therefore, if terrorism in Bosnia and Herzegovina manifests itself in special forms, then its notion is also specifically defined. The methods used in this paper are methods of observation and experimentation, as well as statistical techniques, instruments and procedures used in psychometry. The importance of the research is reflected in the review of relevant facts and drawing conclusions that would benefit security agencies in their preventive and repressive activities. It is of special scientific importance in presenting the results of empirical research conducted in connection with terrorism in Bosnia and Herzegovina.*

Keywords: *terrorism, religion, fanaticism, psychosocial pathology, political support.*

Milovan M. Lakušić*
Ivana Ž. Baltezarević**

UDC 343.326:004.738.5
323.285
351.86
DOI: 10.5937/MegRev2202145L
Original scientific paper
Received 09.05.2022.
Approved 23.05.2022.

NATIONAL SECURITY AND THE CHALLENGES OF THE DIGITAL AGE***

Summary: *Digital technologies, in addition to the many benefits they provide to humanity, are increasingly becoming a tool in the hands of cybercriminals. Cyberspace can no longer be considered a place where Internet users can feel safe while performing their activities, such as communicating with other virtual members, searching for information, doing business or searching for entertainment content. Many sources of information cannot be considered credible, but unfortunately a large percentage of the population, due to insufficient levels of digital literacy, cannot recognize this. There are countless examples in which cyber attackers harm gullible people, most often through social networks, causing them material and emotional damage. In some other cases, such attacks in a cyber environment can take much more complex forms and damage even the states themselves. As in the case of traditional terrorism in the real world, cyber terrorism has the same motives, to provoke fear in one part of the population, in order to put pressure on the government to meet their conditions. However, unlike traditional terrorism, instead of weapons, cyber terrorism uses digital tools to spread propaganda, recruit ideological like-minded people or organize terrorist attacks. In more serious cases, cyber terrorists can also threaten the critical infrastructure of the state, which directly affects national security. The costs of such cyber action are low, so that even after one failed attempt, the attackers do not lose motivation to try again. The hackers' adaptability to technological innovations and updates is at an enviable level, which must be an alarm that will force governments to cooperate with each other and regularly improve cyber security strategies and thus protect their population, critical infrastructure and economic development.*

Keywords: *digital technologies, cyberspace, cyber-attack, cyber terrorism, national security*

* Assistant Professor, Faculty of Law, Megatrend University, Belgrade, lakusic2@gmail.com

** Assistant Professor, Faculty of Law, Megatrend University, Belgrade, ivana.baltezarevic@gmail.com

*** This paper was created as a result of the FPBISD – Security Challenges of Modern Society.

1. Introduction

Although information and communication technologies have made communication, entertainment and business easier for people, they have also enabled cybercriminals to carry out their illegal activities in the digital environment.[1] It is worrying that a large number of Internet users are influenced by information on a daily basis, which cannot always be considered credible.[2] Such easy acceptance of content from the digital environment increases the chances of cyber criminals to successfully carry out their criminal activities.

Scientists and experts in this field began to warn the world of the danger of hacking computers soon after World War II.As the size and importance of the Internet grew, there was a growing need for computer security to move from a tactical to a strategic level, and the driving force behind national policy was the combination of persistent computer vulnerabilities and global connectivity that threatened national critical infrastructure.[3] Cyber terrorism aims to instill fear and harm the general population so that the political goals of terrorist activists prevail.[4]

Cyberspace limits cyber-attacks whose ultimate goal is to bring about change in the physical world. Virtual battles take place in the artificial world of computers, databases and networks. Cyber warfare strategies and tactics are revolutionary, but still limited in scope. Cyber terrain changes frequently without warning, so both attackers and defenders face major challenges of frequent network and computer updates and reconfigurations. Hackers do not know whether the planned attack will succeed until they launch it, but such activities can often be successful, and vice versa.[5]

With the progress of the information revolution, cybersecurity must be understood as more than a threat that needs to be reconsidered for a while. The potential of such activities in the digital environment is huge and there are already many examples in which state security has faced great challenges. The problem of cyber security concerns everyone, as society becomes increasingly vulnerable to interference from adversaries who may operate within or against information and communication technology systems.

1 Baltezarević, I., Baltezarević, R. (2021): „Sajber bezbednost: izgradnja digitalnog poverenja“, *Megatrend Revija*, Vol. 18 (4). pp. 269-280 UDK 343.533:004 DOI: 10.5937/MegRev2104269B.

2 Baltezarević, R. (2022): „Uloga normativnog konformizma u digitalnom okruženju u kreiranju stavova potrošača prema luksuznim brendovama“, *Megatrend revija,* Vol. 19, № 1, 177-188.

3 Neumann, P.G. (1998): "Protecting the Infrastructures," *Communications of the ACM* 41(1) 128.

4 Brenner, S. W. (2009): „*Cyber threats: The emerging fault lines of the nation state*." Oxford: Oxford University Press.

5 Lewis, J. A. (2002): "Assessing the risks of cyber terrorism, cyber war and other cyber threats." *Center for Strategic and International Studies.*

2. National security

When we talk about a security threat, it is a form of threat that the government identifies against national security or the security of state interests. However, very often security is not the only target of the threat, but also other resources or values that are important for the smooth functioning of the state. The threat by type can be real or perceived, but no matter what the type, as long as there is a sense of insecurity, there must be countermeasures to restore state security.[6] Security deficiencies can cause state instability, and such states are dramatic examples of failure of public oversight and failure to govern. An unstable state is characterized by phenomena such as political and economic upheaval, civil war, lack of law and lack of a reliable body that represents the state at the international level.[7]

Donald Snow argued that perhaps the most fundamental issue of national security is under what circumstances the nation will use its armed forces to ensure its security and well-being. He also offered a comprehensive and direct description of strategy, policy, risks and threats. According to him, security can have two elements: physical security and a sense of security. The sense of security is particularly important, as it has raised an important controversy that security is more than border protection and can be subjective, which means that not everyone in the country will be threatened or feel threatened. He also adds that individual opinion and political background can affect how national security is viewed.[8]

In the objective sense, security, measures the absence of threats to acquired values, and in the subjective sense represents the absence of fear that these values will be attacked.[9] Some national values are tangible, while others are spiritual or intellectual, ranging from political property (institutions of state and diplomatic friendships), to economic goods such as a productive domestic economy.[10] What gives meaning and depth to national identity are common national values. Such values are part of the concepts that constitute national identity, as well as the distinction between the inhabitants of one nation and another. National security and national values, for this reason, can be understood as a consequence of a continuous and evolving process of social construction, which is influenced by

6 Christiansson, M. (2004): "*Säkerhetspolitisk teori*", 1.ed., Stockholm: Militärhögskolan Karlberg.

7 DeRouen Jr, K., Goldfinch S. (2012): "What makes a state stable and peaceful? good governance, legitimacy and legal-rationality matter even more for low-income countries," *CivilWars*, vol. 14, pp. 499-520.

8 Snow, D. M. (2016): "*Thinking About National Security: Strategy, Policy and Issues*". New York: Routledge.

9 Wolfers, A. (1952): "National Security" as an Ambiguous Symbol. *Political Science Quarterly*, 67(4): 481-502.

10 Taylor, M. (1974): "The Legitimate Claims of National Security". *Foreign Affairs*, 52(3), 577-594.

interrelated concepts such as national identity, national power, national will and national interests.[11]

The military capacity of the state is especially important as a decisive factor in whether the state will be able to ensure its survival by protecting itself from external (mainly military threats).[12] Traditional security studies do not ignore other threats to the state, but deliberately give priority to threats of military action against the state. The state's resources for building military strength are becoming a significant indicator of national power, which is a characteristic of survival within the anarchic international system. The possibilities of the national power of the state depend on several key elements, which include its economy, technological development and population. A powerful state is able to build larger and more sophisticated armies. National power and military capacity are important determinants of power in the international system, where there is no higher authority than the state and where the state will have to rely on its own capabilities to survive and thrive within the global system.[13]

National identity, national will, national power, national interests and national values are important for the conception of national security individually, but together they form a powerful, relevant and modern framework. This framework is rooted in critical constructivism and thus emphasizes the construction of national identity. Each concept of this quintet essentially relies on the other four elements to construct a picture of national security that is inclusive. Critical constructivism was often used as a theoretical adhesive within the quintet itself and enabled engagement in the social construction of each element and rooted the whole framework in national identity.[14]

3. Cybercrime and national security

Capacity building for cyber security is a way to empower the population and the ability of governments to achieve their development goals by reducing digital security risks associated with access to and use of information and communication technologies. This emphasizes not only the development of the state's potential to achieve the desired level of cyber security, but also reduces the negative

[11] Henderson, A., McEwen, N. (2005): "Do Shared Values Underpin National Identity? Examining the Role of Values in National Identity in Canada and the United Kingdom." *National Identities*, 7(2): 173-191.

[12] Peoples, C., Vaughan-Williams, N. (2015): "Critical Security Studies an introduction." 2nd edition. *Abingdon: Routledge*.

[13] Glaser, C.L. (2013): "Approaches to security." In Contemporary Security Studies 3rd edition, edited by A. Collins. *Oxford University Press: Oxford*.

[14] Bester, P. (2019): "Emerging challenges in terrorism and counterterrorism: a national security perspective." Class presentation at The Hague University of Applied Sciences, Faculty of Public Management, Law and Safety 10.13140/RG.2.2.27969.61286.

consequences of the use of information and computer technologies.[15] It has become commonplace in the world to receive news about hackers who hacked systems and harmed them, by making changes to targeted sensitive information, websites or preventing users from accessing their devices. This data can represent anything from bank data to medical records. By changing and adjusting this data of internet users, hackers try to take as much as possible from the victim of the attack. However, there are several ways hackers can try to attack power plant or stock market systems which can cause chaos in the country. To avoid such scenarios, which could have catastrophic effects, a nation or organization must provide good security for its systems.[16]

It can be said that the security paradigm has been changing lately, because the development of technology has brought new concepts such as security without borders, mobility, cloud computing, big data, internet of things, machine learning, artificial intelligence and the like.[17] Social networks are widely used around the world and in many ways have both positive and negative effects. On the positive side, they facilitate global communication, connect isolated areas with civilization and play an important role in e-commerce, but perhaps most importantly, participate in the democratic process.[18] However, in addition to all the benefits it brings, the downside of technological advances is that information users have lost control of the flow of information and content. One has to react to what the internet crowd demands, whether he or she is a for-profit or non-profit organization, politician or CEO.[19]

Almost all physical components, such as routers, fiber optics, switches, embedded processors, computer networks, and electronic devices, are networked. The Internet of Things (IoT), interconnected in cyberspace, continues to grow and develop at an exponential rate. With increasing complexity and rate of occurrence, high-profile cyber-attacks have become recognized as an international threat. Sometimes these attacks are trivial and do not pose a great threat to states or corporations, however, sometimes they pose a great threat and are capable of destroying electrical and railway networks or even nuclear facilities.

15 Homburger, Z. (2019): "The Necessity and Pitfall of Cybersecurity Capacity Building for Norm Development in Cyberspace." *Global Society*. https://doi.org/10.1080/13600826.2019.15695 02

16 Chawla, G., Aravindakshan, S. (2020): "Four predictions for India's national cyber security strategy." https://thebastion.co.in/politics-and/four-predictions-for-indias-national-cyber-security-strategy-2020/ (Accessed: 08.05.2022).

17 Azvine, B., Jones, A. (2019): "Meeting the future challenges in cyber security",*Industry 4.0 and Engineering for a Sustainable Future*, pp. 137-152

18 Zeitel-Bank, Natascha, and Ute Tat. (2014): "Social Media and Its Effects on Individuals and Social Systems." Paper, Management Center Innsbruck, Austria, June 2014. http://www.toknowpress.net/ISBN/978-961-6914-09-3/papers/ML14-714.pdf. (Accessed: 03.05.2022)

19 Shirky, C. (2009): "Here Comes Everybody. The Power of Organizing Without Organizations." *Penguin Books*; Reprint edition. ISBN-10:0143114948

As a result of these attacks, cyberspace, previously thought to be a haven of privacy, can no longer be considered a private area.[20]

When a conflict occurs within cyberspace, it can lead to escalation among actors in the physical domain or cause economic or physical damage. Large-scale strategic attacks on critical national infrastructure, through cyber domains, pose a serious threat to national security. The advantage of the attack goes to the opponent, due to the low price and anonymity that the attacker enjoys. Unfortunately, in many cases, cyber defense strategies do not provide sufficient protection against cyber-attacks, because they impose little or no cost on the attacker, who is free to try again if he fails on the first attempt.[21]

If computer users were isolated from each other, managing computer security would be much simpler and would rely primarily on checking users' backgrounds. Finding the right balance between functionality, security and performance is not an easy task and it is still impossible to optimize the balance in relation to all attacks.[22] The strategic challenge for cyber defense is that the Internet is developing at such a speed that it is almost impossible for any organization to master all the latest development situations. Over time, attackers have planted an increasing number of operating systems, communication protocols and applications, and those in charge of defense simply have too much technical ground to cover. This constellation benefits hackers, and emphasizes good intelligence, defensive creativity, and a certain level of automated attack detection and threat response.[23]

Cyber terrorism refers to illegal attacks and threats of attacks on computers, networks and information stored in them, which are carried out in order to intimidate or force the government or citizens of a country to achieve social or political goals. In order for an attack to qualify as cyber terrorism, it should result in violence against persons or property, or at least cause enough damage to cause fear. Serious attacks on key infrastructures can be considered acts of cyber terrorism, depending on their impact. If attacks that interfere with unimportant services or that are mostly costly interference would not be characterized as cyber terrorism.[24] Many governments already see a clear link between cyber security and internal political security.It can be said that today all international political and military conflicts have a cyber dimension, the size and impact of which are difficult to predict. Practically everything that happens in the real

[20] Kramer, F. D, Starr H. S, Wentz, K. L. (2009): "*Cyberpower And National Security*." Washington, D C: Center for Technology and National Security Policy.

[21] Wesley K. C., Levin, L. P. (2009): "Securing the information highway: how to enhance the United States' electronic defenses." *Foreign affairs*: 2-10

[22] Saydjari, O.S. (2004): "Cyber Defense: Art to Science," *Communications of the ACM* 47(3) 53-57.

[23] Mansfield-Devine, S. (2010): "Stuxnet may be the work of state-backed hackers," *Network Security*, (Ed.) 1-2.

[24] Denning, D. E. (2000): "Cyber terrorism: The Logic Bomb versus the Truck Bomb." *Global Dialogue*, 2(4), 29-37.

world is reflected in cyberspace at the same time, that includes propaganda, espionage and, to an increasing extent, war itself. The unpredictable characteristics of the Internet can make cyber battles as important, if not more important, than events taking place on the ground in real world.[25]

Technological developments related to cybercrime and cybersecurity mean that, while traditional laws can be applied to some extent, legislation must also deal with new concepts, such as intangible computer data, that are not processed by law. Although criminal law is often considered the most relevant when it comes to cybercrime, legal responses to wider cybersecurity concerns also include the use of other branches of law, such as administrative and civil law. Cybercrime laws are most commonly found in the areas of procedural and substantive criminal law, but a number of other areas of law are also important.[26]

4. Conclusion

Social networks influence various aspects of modern life and have a deep influence in interpersonal communication. They will continue to integrate more and more into the normal human experience and to increase the scope of the human communication process. Every traditional communication channel has its obvious advantages and organizations should continue to use it, but the Internet is a constantly evolving channel that enjoys great attention and uses it more of a third of the global population.[27] The level of penetration of social networks into everyday life is increasing, and it is expected that there will be an even more significant increase in the foreseeable future.[28]

This exposure of the population on a global level increases the chances of cyber-attacks being successful. And the success of such crimes is also due to the large number of users who are not digitally literate enough, so they are easy to manipulate. Cyber-attacks generally do not have such consequences as those carried out in real life, but it is indisputable that the governments of all countries of the world must not remain immune and must prepare strategies to preserve national security in time. International cooperation and harmonization of the

[25] Geers, K. (2011): "*Strategic Cyber Security*". NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence (CCDCOE)

[26] Sandage, J. et al. eds. (2013): "*Comprehensive Study on Cybercrime*" (United Nations Office on Drugs and Crime).

[27] Baltezarevic, I., Baltezarevic, R. (2020): „Uticaj komunikacije u virtuelnom okruženju na pravnu informatiku", *Megatrend Revija. Vol. 17, № 4, 2020: 27-40* DOI: 10.5937/MegRev2004027B

[28] Ethembanaoglu, A, Sweoijs, T., Boone, G., Goreham, K., de Spiegeleire, S. (2011): "Social Networking: The Security Shakedown of Shared Information." Report, The Hague Centre for Strategic Studies, 2011. https://hcss.nl/report/future_issue__social_networking__the_security_shakedown_of_shared_information_1. (Accessed: 04.05.2022).

work of the police, as well as legislation in the field of cyber security is becoming imperative, because although cyber attackers may have limited opportunities nowadays, there are no guarantees that they will rise in the near future.

Cyber terrorist acts may still seem like a myth to many, but the use of cyberspace for the purpose of provoking the population, recruiting like-minded people and training for terrorist acts is a bitter reality. National security must frame and identify important issues involved in building human capacity to address cyber problems and actively commit to developing the international partnerships needed to address these cyber challenges.

Literature:

- Azvine, B., Jones, A. (2019): "Meeting the future challenges in cyber security",*Industry 4.0 and Engineering for a Sustainable Future*, pp. 137-152
- Baltezarevic, I., Baltezarevic, R. (2020):„Uticaj komunikacije u virtuelnom okruženju na pravnu informatiku", *Megatrend Revija. Vol. 17, № 4, 2020: 27-40* DOI: 10.5937/MegRev2004027B
- Baltezarević, I., Baltezarević, R. (2021): „Sajber bezbednost: izgradnja digitalnog poverenja", *Megatrend Revija*, Vol. 18 (4). pp. 269-280 UDK 343.533:004 DOI: 10.5937/MegRev2104269B
- Baltezarević, R. (2022): „Uloga normativnog konformizma u digitalnom okruženju u kreiranju stavova potrošača prema luksuznim brendovama", *Megatrend revija,* Vol. 19, № 1, 177-188
- Bester, P. (2019): "Emerging challenges in terrorism and counterterrorism: a national security perspective." Class presentation at The Hague University of Applied Sciences, Faculty of Public Management, Law and Safety 10.13140/RG.2.2.27969.61286.
- Brenner, S. W. (2009): „*Cyber threats: The emerging fault lines of the nation state*." Oxford: Oxford University Press
- Chawla, G., Aravindakshan, S. (2020): "Four predictions for India's national cyber security strategy." https://thebastion.co.in/politics-and/four-predictions-for-indias-national-cyber-security-strategy-2020/ (Accessed: 08.05.2022).
- Christiansson, M. (2004): "*Säkerhetspolitisk teori*", 1.ed., Stockholm: Militärhögskolan Karlberg
- Denning, D. E. (2000): "Cyber terrorism: The Logic Bomb versus the Truck Bomb." *Global Dialogue*, 2(4), 29-37.
- DeRouen Jr, K., Goldfinch S. (2012): "What makes a state stable and peaceful? good governance, legitimacy and legal-rationality matter even more for low-income countries," *Civil Wars*, vol. 14, pp. 499-520
- Ethembanaoglu, A, Sweoijs, T., Boone, G., Goreham, K., de Spiegeleire, S. (2011): "Social Networking: The Security Shakedown of Shared Information."

Report, The Hague Centre for Strategic Studies, 2011. https://hcss.nl/report/future_issue__social_networking__the_security_shakedown_of_shared_information_1. (Accessed: 04.05.2022).

- Geers, K. (2011): "*Strategic Cyber Security*". NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence (CCDCOE)
- Glaser, C.L. (2013): "Approaches to security." In Contemporary Security Studies 3rd edition, edited by A. Collins. *Oxford University Press: Oxford*.
- Henderson, A., McEwen, N. (2005): "Do Shared Values Underpin National Identity? Examining the Role of Values in National Identity in Canada and the United Kingdom." *National Identities*, 7(2): 173-191.
- Homburger, Z. (2019): "The Necessity and Pitfall of Cybersecurity Capacity Building for Norm Development in Cyberspace." *Global Society*. https://doi.org/10.1080/13600826.2019.15695 02
- Kramer, F. D, Starr H. S, Wentz, K. L. (2009): "*Cyberpower And National Security*." Washington, D C: Center for Technology and National Security Policy.
- Lewis, J. A. (2002): "Assessing the risks of cyber terrorism, cyber war and other cyber threats." *Center for Strategic and International Studies*.
- Mansfield-Devine, S. (2010): "Stuxnet may be the work of state-backed hackers," *Network Security*, (Ed.) 1-2.
- Neumann, P.G. (1998): "Protecting the Infrastructures," *Communications of the ACM* 41(1) 128.
- Peoples, C., Vaughan-Williams, N. (2015): "Critical Security Studies an introduction." 2nd edition. *Abingdon: Routledge*.
- Sandage, J. et al. eds. (2013): "*Comprehensive Study on Cybercrime*" (United Nations Office on Drugs and Crime).
- Saydjari, O.S. (2004): "Cyber Defense: Art to Science," *Communications of the ACM* 47(3) 53-57.
- Shirky, C. (2009): "Here Comes Everybody. The Power of Organizing Without Organizations." *Penguin Books*; Reprint edition. ISBN-10:0143114948
- Snow, D. M. (2016): "*Thinking About National Security: Strategy, Policy and Issues*". New York: Routledge.
- Taylor, M. (1974): "The Legitimate Claims of National Security". *Foreign Affairs*, 52(3), 577-594.
- Wesley K. C., Levin, L. P. (2009): "Securing the information highway: how to enhance the United States' electronic defenses." *Foreign affairs*: 2-10
- Wolfers, A. (1952): "National Security" as an Ambiguous Symbol. *Political Science Quarterly*, 67(4): 481-502.
- Zeitel-Bank, Natascha, and Ute Tat. (2014): "Social Media and Its Effects on Individuals and Social Systems." Paper, Management Center Innsbruck, Austria, June 2014. http://www.toknowpress.net/ISBN/978-961-6914-09-3/papers/ML14-714.pdf. (Accessed: 03.05.2022)

Milovan M. Lakušić
Ivana Ž. Baltezarević

UDK 343.326:004.738.5
323.285
351.86
DOI: 10.5937/MegRev2202145L
Originalni naučni rad
Primljen 09.05.2022.
Odobren 23.05.2022.

NACIONALNA BEZBEDNOST I IZAZOVI DIGITALNOG DOBA

Sažetak: *Digitalne tehnologije, pored mnogih pogodnosti koje pružaju čovečanstvu, sve više postaju oruđe u rukama sajber kriminalaca. Sajber prostor se više ne može smatrati mestom u kome se internet korisnici mogu osećati bezbedno, dok obavljaju svoje aktivnosti, kao što su komunikacija sa ostalim virtuelnim članovima, traganje za informacijama, obavljanje posla ili traženje zabavnog sadržaja. Mnogi izvori informacija se ne mogu smatrati kredibilnim, ali na žalost veliki procenat stanovništva, usled nedovoljnog nivoa digitalne pismenosti, to ne može da prepozna. Nebrojano je primera u kojima sajber napadači čine štetu lakovernim ljudima, najčešće preko društvenih mreža, nanoseći im materijalnu, ali i emocionalnu štetu. U nekim drugim slučajevima, takvi napadi u sajber okruženju, mogu poprimiti i mnogo složenije oblike i naneti štetu čak i samim državama. Kao i u slučaju tradicionalnog terorizma u realnom svetu, sajber terorizam ima iste motive, da izazove strah jednog dela stanovništva, kako bi izvršio pritisak na vladu da ispuni njihove uslove. Međutim, za razliku od tradicionalnog terorizma, umesto oružja u sajber terorizmu se koriste digitalni alati, kojima se širi propaganda, regrutuju ideološki istomišljenici ili organizuju teroristički napadi. U ozbiljnijim slučajevima, sajber teroristi mogu ugroziti i kritičnu infrastrukturu države, što direktno utiče na nacionalnu bezbednost. Troškovi ovakvog sajber delovanja su niski, tako da i nakon jednog neuspelog pokušaja, napadači ne gube motiva da pokušaju ponovo. Adaptivnost hakera na tehnološke inovacije i ažuriranja je na zavidnom nivou, što mora biti alarm koji će naterati vlade da međusobno sarađuju i redovno unapređuju strategije sajber bezbednosti i time zaštite svoje stanovništvo, kritičku infrastrukturu i ekonomski razvoj.*

Ključne reči: *digitalne tehnologije, sajber prostor, sajber napad, sajber terorizam, nacionalna bezbednost*

Miroslav D. Stevanović*
Dragan Ž. Đurđević**

UDC 341.236
616.98:578.834]:341.231.14

DOI: 10.5937/MegRev2202155S
Original scientific paper
Received 12.04.2022.
Approved 20.05.2022.

POTENTIAL INTERNATIONAL LIABILITY OF STATES FOR THEIR ACTS IN FACING COVID-19 PANDEMIC***

Abstract: *The COVID-19 pandemic exposed many issues about the adequacy of the reactions of the states to this infection. Matters of timely reactions, the confusion caused by communications of the national public health institutions, insufficient testing and monitoring capabilities, not enough masks and protective equipment, the capacity of hospitals indicates inadequate national preparedness in many states. In the initial phase, the key policies were determined by the expert public health bodies, with no democratic legitimacy. All such omissions are attributable to states. In this article, we examine if they have the potential to provide the ground for their international liability for the reactions in the pandemic.*

Keywords: *common good, heath threat, pandemic, inalienable rights, informed consent, WHO protocols.*

* Assistant Professor, Faculty of Law, Megatrend University, Belgrade, mstevanovic@megatrend.edu.rs

** Assistant Professor, Faculty of Law, Megatrend University, Belgrade, ddjurdjevic@megatrend.edu.rs

*** This paper was created as a result of the FPBISD – Security Challenges of Modern Society.

1. Introduction

During the pandemic of SARS CoV2 virus, and cases of COVID-19 disease, many omissions occurred, which may be attributable to the states, and thus possibly entail states' liability. Previous works on management of the pandemic and on legal responsibilities in such situation showed that, for example, some states did not report the initial outbreaks, some ignored the cases to avoid harm to business, further on official lines of action were undertaken without due process. This arises a question if the states could be held liable under international law by the other states that suffered harm.

In confronting the pandemic of the novel virus and disease, each state was a part of the international system of protection of public health. Thus, they are expected to follow some common expectations, above all timeliness of rection and respect for relevant international norms.

In the early days of the COVID-19 epidemic, expert public heath institutions were speaking on behalf of the authorities. These public heath institutions assist the executive branch in relation to public health and are under the auspices of national ministries of health. Some of their communications later turned out to be incorrect, not supported by science or inconsistent with the recommendations of the World Health Organization (WHO). In the initial COVID-19 breakout, many governments did not introduce travel restrictions and measures to limit social interactions with the primary objective of to avoid panic and economic disruption. Once this objective became politically untenable, as the new objective arose creating so called "herd immunity". This objective carries a great threat particularly for the elderly and immunity deficient population. As a response, the objective evolved to minimization of COVID-19 deaths and suppression of the outbreak. As the crisis developed, it became clear that in many states the expert public health institutions preparedness was not adequate at various levels – there were insufficient testing, tracing and monitoring capabilities, there were not enough masks and protective clothing and equipment, the capacity of hospitals and intensive care units appeared inadequate, there was no system in place for the distribution of COVID-19 patients and there was no system for mass measurement of body temperature.

During the entire process of fighting the COVID-19 epidemic, the governments gave the impression of trying to catch up with developments. The failure to test the population, which was the core element of the WHO recommendations to fight the epidemic has been a key issue. Public heath institutions have restricted testing to few small groups; even healthcare professionals were not consistently tested.

Neither the expert public heath institutions nor the government has been transparent about the data and analysis underlying their recommendations and policy measures, including about possible therapies or immunisation. No sound

risk assessments, no models or scenarios and no cost–benefit analyses of alternative policy measures have been published. the objective of the COVID-19 policy has changed over time, and neither a strategy nor an action plan was ever articulated in a clear procedure. The official websites provide only limited data and analysis; it is impossible to determine which data, analysis and assumptions the public heath institutions and the governments have used to arrive at their forecasts and interventions. Public participation in the process is impossible. As a result of this mismatch and the consequential vacuum, in the initial phase, the expert public health institutions determined key policies without democratic legitimacy.

States cannot be liable for infections or mortalities, but some of the undertaken actions are in breach of international norms and could provide ground to be used for initiating their liability if a political will for such action arises among other states.

2. International legal system in case of pandemic

The measures to combat the pandemic of SARS CoV2 infection (COVID-19) were imposed by the executive branch of the states. The measures varied between various states, from relatively relaxed to strict, from proactive to delayed. The adequacy of measures, their timing, and failing to act in the best interest public health could be possible generators of risks for other states. Having in mind the character of the state's role in combatting the epidemic within its jurisdiction, a question arises could an omission in this respect be attributable to a state.

The International Law Commission has proposed a set of rules for "responsibility of states for internationally wrongful acts". A state commits an internationally wrongful act when its action or omission is (1) attributable to the state under international law; and (2) constitutes a breach of an international obligation of the state. Provisions of national law cannot justify an internationally a wrongful act.

Under international law, states have a duty to cooperate with other states and to protect other states against harmful acts by individuals within its jurisdiction. Within the duty to cooperate, in accordance with International Health Regulations, states have an obligation to notify details of infectious disease outbreaks. States that fail to meet their obligations undertaken under the auspices of WHO and international contracts may be liable. In line with the concept of "wrongful act", not notifying, failing to provide valid data may be liable under international law. Injury to other state encompass any suffered damage, material or moral, caused by the internationally wrongful act.

The consequences of COVID-19 raise questions about the international legality in national managing of the epidemic. Caused damage to other states,

if a result of negligent omissions and careless or unlawful acts, would provide potential ground for state liability. Such actions may constitute an international wrongdoing. The response to the COVID-19 epidemic may has not been adequate in respect to international health rules and consequently the state may be liable for damage caused by its omissions. the legal logic behind such assumption is, as pointed out in theory, the analogy to the duty of states to provide protection against the remote risks of the climate change, which is like the public health also the common good.

Obviously, wrongful act could not include failing to control the novel virus and disease but disrespecting undertaken responsibilities to face and control their spreading. The accent in this context is the preparedness and respecting duties provided in the health regulations. There are indications that an occurrence like COVID-19 pandemic should have been anticipated, in terms of preparedness and initial response. In January 2019, US Intelligence Community provided among others the following assessment: „We assess that the United States and the world will remain vulnerable to the next flu pandemic or large-scale outbreak of a contagious disease that could lead to massive rates of death and disability, severely affect the world economy, strain international resources." In September 2019, the independent Global Preparedness Monitoring Board observed: „there is a very real threat of a rapidly moving, highly lethal pandemic of a respiratory pathogen killing 50 to 80 million people and wiping out nearly 5% of the world's economy. A global pandemic on that scale would be catastrophic, creating widespread havoc, instability and insecurity. The world is not prepared."It was in January 2020 that WHO reported cases of „pneumonia unknown etiology detected in Wuhan City".

International Health Regulations (2005) is amongst the international agreements that most states have signed up to. Its purpose, according to Article 2, is "to prevent, protect against, control and provide a public health response to the international spread of disease in ways that are commensurate with and restricted to public health risks, and which avoid unnecessary interference with international traffic and trade". Member states of the WHO have undertaken to notify the organisation on events that may constitute a public health emergency of international concern, which includes outbreak of a transmittable disease. The system established by IHR, as provided in articles 9, 10 and 14, relies primarily on notifications from state parties, and enables the WHO to examine possible "events" based on information received from sources other than the state, and to cooperate with other states and international organisations to fight disease outbreaks, even if a state is unwilling to cooperate. After WHO's Director General declared, on 30 January 2020, the COVID-19 outbreak a public health emergency of international concern, this allowed the WHO, in accordance with Article 15 of the IHR, to issue „temporary recommendations" on specific health measures to be implemented by the states where the disease has broken out, as

well as to other states in regard to the exchange of persons and goods in order to prevent or reduce the international spread of the disease and to avoid unnecessary interference with international traffic. It has been noted that the addressee states have not consistently complied with them.

In the situations constituting a „public health emergency of international concern", the instruments available to the WHO have demonstrated the shortcomings regarding preparedness and a faster, more coordinated response. WHO member states have a duty to comply with recommendations to ensure a coordinated response in the prevention of a transboundary epidemic. If a Member State is unable to fulfil the requirements, Article 5(1) provides that it may ask the WHO for assistance. However, some states are still unable to comply with the requirements and, among them, some have not even been able or willing to carry out a satisfactory (mandatory) self-assessment of their abilities to fulfil IHR (2005) requirements.

It seems reasonable to note that notifying the WHO of disease outbreaks, as required under IHR, can almost certainly be with the potential to harm national tourism, trade, and transport , which is the reason why many states are reluctant towards rapid reporting. Because of this, The World bank has developed a "Pandemic Emergency Financing Facility" that offers poor countries the possibility of receiving financial assistance if they are hit by an influenza or coronavirus pandemic. Furthermore, when a state experiences a disease outbreak it becomes subject to travel and trade restrictions, and faces a negative impact on its financial situation. It may therefore be entirely rational to refrain from reporting an outbreak – even though it is, in principle, an obligation to do so under IHR, which expressly requires that measures addressing disease outbreaks interfere as little as possible with world traffic, a stance reflected in the WHO's recommendations.

The IHR aims is to establish a mechanism to detect and contain transmittable diseases in the earliest possible phase, with as little as possible disturbance for free movement of people and goods. Facing infections with SARS CoV2 virus, however, demonstrated built-in shortcomings in the general approach to the goal. On one hand side, the presumption in IHR is that the affected states have sufficient resources to detect, assess, notify, and report outbreaks of transmittable diseases, which is not so and some countries cannot timely "detect, assess, notify and report" the possible cases necessary for efficient implementation of the IHR rules. On the other hand, there is a cost–benefit asymmetry between the state or states where the outbreak originates and all other states, which creates unproportionate burden for protecting of common good on some states, from which all other states benefit.

The responsibility for pandemic preparedness and response lies with states, which are expected to provide in a timely manner: (a) a body authorised to coordinate preparedness and response; (b) rules and plans for optimal preparedness

and initial institutional response; (c) resources and their allocation according to priorities for achieving preparedness goals; (d) capacity to respond to a pandemic; and (e) the procedure of cooperation with other countries in case of infection with pandemic potential. Within this responsibility, national constitutions, generally, entrust the leading role to the executive branch, which is to normatively anticipate and institutionalise the elements of pandemic preparedness and response.

Pandemic preparedness and response measures are within the competencies of the national health administration and health services (health sector). The health sector provides expertise, leadership, risk awareness standards, potential health threats, and appropriate action. It is expected to provide: (a) reliable information on the risk, severity and spread of possible mass infection and effective protocols and measures during such occurrence; (b) prioritizing and providing health care during an epidemic / pandemic; (c) scientific prediction of procedures and measures needed to combat the spread of infection among the population and in medical institutions; and (d) defined procedures for the protection and support of health personnel and systems. Timely readiness should enable the organised functioning of vital systems and minimise the negative effects of the pandemic on the production and distribution of basic goods and services, as well as the risk of potential economic disruptions.

Since SARS-CoV-2 infection manifests itself with flu-like symptoms, the fight against its global spread is within the mandate of the WHO, a specialized agency of the United Nations. It should provide Member States with: (a) guidance and technical support on pandemic prevention and control, in line with Article 2(5) of Prevention and control of influenza pandemics and annual epidemics; (b) strengthening pandemic preparedness and response, as provided in Article 2(1) of Strengthening pandemic-influenza preparedness and response (WHA58.5, 13 May 2005), and (c) influenza virus exchange and access to vaccines and other benefits, as defined in WHO's 2011 document "Pandemic Influenza Preparedness: Sharing of Influenza Viruses and Access to Vaccines and Other Benefits".

Under the auspices of the WHO, member states have adopted the IHR. In accordance with this legally binding instrument, the organization's cooperation with Member States takes place through: (a) a coordination mechanism, (b) determining the stages of the pandemic, (c) switching to vaccine production, (d) rapid response action, and (e) providing early assessment of the severity of the pandemic. In the case of health risks that may spread between countries, the WHO provides an international legal framework for the prevention, control or response to public health risks.

Pursuant to Articles 6 and 16 and Annex 2 of the IHR, state parties have an obligation to notify the organization of cases or events of public health risk in their territory, including "influenza caused by a new strain". Annex 2 of the

IHR stipulates that this notification must be made within 24 hours of the assessment made in accordance with the case definition established for this purpose by the WHO. The next obligation of the state is to provide detailed information related to the public health risk event, including case definitions, laboratory results, source and type of risk, number of cases and deaths, conditions affecting the spread of infection and public health interventions undertaken. State parties are also required to report the evidence of serious public health risks in other countries. Pursuant to Article 9 of the IHR, the WHO has a mandate to collect reports on potentially serious international risks to public health, including from unofficial sources. If there is a need to confirm a potential pandemic flu, states are required to respond to the WHO within a specified time frame and to provide available public health information.

In the case of the COVID-19 pandemic, national governance is, in normative terms, subject to at least standardization at the international level. In accordance with Articles 5.1, 13.1 and Annex 1 of the IHR, States have an obligation to develop and report on their public health capacities to detect, assess and respond to events, as well as to address the risk of international disease spread to ports, airports and land crossings. The national response in the event of a potential pandemic and the associated risk to public health includes defined procedures for obtaining information from incoming means of transport and passengers. The use of medical or public health interventions is subject to the requirements set forth in Articles 23, 32, 37-8 and Annexes 8-9 of the IHR, mainly related to human rights, such as prior informed consent for examinations, prophylaxis or measures, unless circumstances require otherwise. According to Articles 12, 15, 17-18, 48-49, the WHO is authorized to conduct public health surveillance, provide support to states and coordinate the international response to international public health risks.

Immediate efforts to combat the pandemic flu remain a national competence. In terms of values, the initial containment of the pandemic is an extraordinary action against the threat to public health. It therefore transcends disease response and control measures alone. The WHO has adopted guidelines for rapid pandemic containment, which define procedures in planning, resource provision and organizational aspects, as a basis for national plans.

3. Legal issues in the acts of states in covid-19 pandemic

The available reports on virus SARS CoV2 indicate that it is highly contagious, with only a small proportion of infected falling seriously ill with COVID-19, and even fewer mortalities. The primary risk of high number of infected remains the sustainability of health systems. In that context, the underlying risk remains if the virus retains its ability to spread, but mutates to become more

lethal, which would upgrade the potential threat. In the spring 2020, synonymous with successful control of the disease were the lockdowns. Yet, the assumption "lockdown reduces COVID-19 cases and deaths" was not proven founded on actual evidence. This led to rule of specific activism – public authorities could do whatever they wanted so long as it was proclaimed to be in the name of containing the virus. As noted in theory, dissent is treated as intolerable, especially if it demands transparency, because it specifically challenges the elites that control nation's wealth and power. Related to actions of states in pandemic, in cases when people perceive advocacy as an empty promise of political influence, and begin to dissent, the state may resort to suppression of free speech. This may involve the judiciary, law enforcement and the security agencies, in conjuncture with the Big Tech monopolies which can suppress free speech by banning or shadow-banning dissenters, under the guise of "fighting disinformation". Such actions, despite being proclaimed in the interest of public health and safety are contrary to Article 19 of Covenant on Civil and Political Rights, and could provide ground for international legal liability. Besides, when the state has lost faith in its own citizenry, that they might not approve of the corruption of political deal-making and the state's machinations, the state devotes enormous resources to hiding its actions, policies, and intentions. Once self-serving elites control the state, dissent cannot be tolerated. Therefore, whistleblowers pose an existential threat to a thoroughly corrupt, debauched, incompetent self-serving state.

The framework for national legislation and national and international action exists within the framework set out in the IHR, which is legally binding but without an enforcement mechanism. Pandemic management also relies on systemic mechanisms, which should ensure accountability, control of corruption and the rule of law. Because the current pandemic has posed a threat to public health and social and economic stability, without a reliable SARS-CoV-2 vaccine or Kovid-19 therapy, national actions in the pandemic crisis have focused on two dimensions: on the one hand, on the ability of massive testing, the rate of spread of infection, medical protocols for those infected with severe symptoms, etc., and on the other hand, the aspect of maintaining the economy and basic services. It is still impossible to reliably assess the efficiency and effectiveness of individual management models, but the fact of increasing protests against some measures, indicates that there is a lack of public confidence in decisions.

The pandemic has caused a global socio-economic shock. For that reason, decision-making was necessarily influenced by economic interests. Depending on the level of this impact, anti-pandemic measures differed in the application of blockades, reopening for economic reasons and macroeconomic support measures, with reasoned unrelated arguments about the current effects of the virus.

During the pandemic, one practical problem concerns facing challenges that transcend national boundaries. There are still no democratic institutions to deal with transnational problems, yet in the case of the pandemic, when many issues

require collective solutions, decisions are being founded on an international system, to protect public health as the common good. This has resulted in national decisions being adopted without the due procedure which would overcome multidimensionality of the problem. National and supranational character of actions in pandemic has similarities to managing in the field of sustainable development regarding the rational decisions concerning the environment – interest for the common good. Bringing the security of the individual into the international agenda has, through international human rights standards and the rule of law, led to the development of the concept of human security. This normative concept is a result of efforts to develop a global society. Its reflection is the concept of the responsibility of the international community to protect basic human rights, which would include, like in the aspects of sustainable development, pandemics. In case of environment related affairs, broader global interdependencies in an increase of security challenges for a wider range of social groups and, in turn, as a global common good, suffers effects of globalised security. In facing these challenges, sustainable development mechanisms include reliance on two concepts: human security and joint responsibility of states. Since these concepts have been developed for the protection of common good, they should be applicable in case of pandemic.

The legal interest of a state for public health, as a good of common good, can be reflected in the claim for equitable access and use of available resources for research, treatment, information, and the responsibility to prevent the damage. In the case of a common threat to public health, states have a duty to implement national policies and, but WHO rules do not stipulate their duty to take into consideration the needs of all other states. As the pandemic has shown, there is a lack of sharing resources, and the needed resources were provided on the level of humanitarian aid. The articulation of this normative approach depends on recognising global public health as global instability. Approaching second year of pandemic, with no foreseeable resolution, it seems reasonable to contemplate about normatively framing the concern for public health. Since this would potentially limit the discretionary actions of the developed states, it would be unrealistic to expect a consensus on binding international rules in that regard, but nevertheless a more communitarian approach is needed, outside the scope of formal cooperation through the WHO.

From the legal aspect, in the case of global health risk two environmental law principles seem to be applicable. Uncertainty about the source of the SARS-CoV2, i.e., if it is a natural mutation or artificial, highlights the need for anticipative actions concerning unpredictability of possible consequences of various, and often classified, scientific experiments, new technologies and practices. From this arises the applicability of precautionary principle in public international law. The status of this principle and this content in international law are vague, but it entails the consideration for the impacts when deciding on scientific or economic issues.

Having in mind that during the pandemic there was a problem of distribution of necessary goods like masks and ventilators, another applicable principle is the common but differentiated responsibilities. Countries cannot be left to deal with a threat which has a pandemic potential on their own. The developed countries by default have resources and potential to assume a leading role in facing global health threats. Undoubtedly all countries have responsibilities, but facing a common threat requires consideration for the special needs of developing and undeveloped countries as well as equity in allocation of needed resources (above all protective ones). For example, if a commercial vaccine is developed, developed countries, which have the research and production potential, will benefit, while undeveloped nations would be left to suffer consequences. If the global stability and human security are accepted as a universal value, the response to a pandemic situation requires the responsibility of the countries who have the scientific, organisational and financial capacity to promote and facilitate the strive toward these goals. The principle itself has not yet achieved effectiveness in practice, but this could be overcome by defining criteria of implementation, as well as the related obligations within the developing countries.

The Safety Committee of the European Medicines Agency warned that mRNA COVID-19 protocols ("vaccines") produced by Pfizer/BioNTech and Moderna could be linked to cases of rare heart inflammation. (European Medicines Agency, 2021). On the other hand, Medicines and Healthcare products Regulatory Agency explained that complications are possible but rare and "typically mild", and that the "vast majority recovered with simple treatment and rest", there are however some cases of cardiac issues which have been confirmed among those vaccinated, with inflammation of the heart muscle finally listed as a potential side effect. Some cardiologists claim that the benefits of these jabs still clearly outweigh the risks for most of the population. Having in mind that these protocols are still in experimental phase, without previous testing on animals, the voluntary informed consent of the human subjects seems to be essential. In that context, there is a legal precedent in the case against Nazi doctors (Karl Brandt and others) after Second World War. The Nuremberg Military Tribunal's decision in includes what is now called the Nuremberg Code, delimiting permissible medical experimentation on human subjects. Related to permissibility od implementation of experimental protocols to immunise against SARS CoV2 infection, the following seem to be relevant:

„1. The person involved should have legal capacity to give consent; should be so situated as to be able to exercise free power of choice, without the intervention of any element of force, fraud, deceit, duress, overreaching, or other ulterior form of constraint or coercion; and should have sufficient knowledge and comprehension of the elements of the subject matter involved as to enable him to make an understanding and enlightened decision. This element

requires that before the acceptance the experimental subject should be made known, among others, all inconveniences, and hazards reasonably to be expected, and the effects upon his health. The duty and responsibility for ascertaining the quality of the consent rests upon each individual who initiates, directs, or engages in the experiment. It is a personal duty and responsibility which may not be delegated to another with impunity.

3. The experiment should be so designed and based on the results of animal experimentation and a knowledge of the natural history of the disease or other problem under study that the anticipated results justify the performance of the experiment.
4. The experiment should be so conducted as to avoid all unnecessary physical and mental suffering and injury.
5. No experiment should be conducted where there is an a priori reason to believe that death or disabling injury will occur; except, perhaps, in those experiments where the experimental physicians also serve as subjects.
6. The degree of risk to be taken should never exceed that determined by the humanitarian importance of the problem to be solved by the experiment." The stance about illegality of scientific experimentation has been affirmed by the International Convent on Civil and Political Rights.

4. Conclusion

There are still no democratic institutions to deal with transnational problems, but in the case of a pandemic, when many issues require collective solutions, this has resulted in national decisions based on the international system, without due procedure.

Putting the security of the individual on the international agenda, through international human rights standards and the rule of law, has led to the development of the concept of human security. This normative concept was accepted as part of the efforts to build a "global society". Its expression is a construct of the responsibility of the international community for the protection of basic human rights, including aspects of sustainable development. The character of the pandemic response has similarities with management in the field of sustainable development, in terms of rational decisions concerning the environment in the common interest. In the case of environmental affairs, wider global interdependencies lead to increased security challenges for a wider range of social groups and, conversely, sustainable development, as a global public good, suffers from the effects of globalized security. Facing these challenges, sustainable development mechanisms include reliance on two concepts: human security and the shared responsibility of states. Since these concepts were developed to protect the common good, they should be applicable in the event of a pandemic.

For example, shared responsibility, as affirmed in many international treaties, is based on the fact that environmental goods are the economic resource of nations, the good of humanity, the desirable habitat or the general concern of all states. It seems that the public health of the state fits into these criteria, and that the legal concept of common interest could be applied when the virus attacks the world population.

The legal interest of the state in public health, as a good of common interest, can be reflected in the demand for fair access and the use of available resources for research, treatment, information and responsibility to prevent harm. In the event of a common threat to public health, states are required to implement national policies, but WHO rules do not provide for their duty to consider the needs of other states. As the pandemic has shown, the problem is the allocation of resources, which are mainly provided at the level of humanitarian aid. The articulation of this normative approach depends on the recognition of global public health as global instability. After almost a year of a pandemic, without a certain solution, it seems reasonable to think about the normative framing of public health care. Since this would potentially limit the discretionary action of developed countries, it is not realistic to expect agreement on binding international rules in this regard, but a more community-based approach is indisputably needed, outside the framework of formal cooperation through the WHO.

States cannot be left to deal alone with a threat that has pandemic potential. Developed countries have the resources and potential to play a leading role in tackling global health threats. All countries have responsibilities, but facing a common threat requires respect for the special needs of developing and underdeveloped countries. If global stability and human security are proclaimed as universal values, the response to a pandemic requires the responsibility of states that have the scientific, organisational, and financial capacity to promote them, but also to be committed to them. Even this principle has not yet been effectively applied in practice, but this could be overcome by defining the criteria for application and the content of the obligations of states within the global response.

The actions of states against the novel virus in such circumstances were to some extent led by their own interests, rather than by some international procedure. Following that interest sometimes included reactions which may be in breach of some international norms. But it cannot be attributed to the will in that sense without detail examination in each individual case. At the moment, from the aspect of the model shown in this article, it seems that there is little perspective that states be sued for possible breaches of international norms, unless immunisation protocols turn out to be with affects about which the public should have been informed.

References

- Bennett B.; Carney T., 2017. Public Health Emergencies of International Concern: Global, Regional, and Local Responses to Risk, In Medical Law Review, Volume 25, Issue 2, pp. 223-239.
- British Medical Journal, 1996. The Nuremberg Code (1947), BMJ, Volume 313, No 7070, p. 1448.
- Broberg, M., 2020. A Critical Appraisal of the World Health Organization's International Health Regulations (2005) in Times of Pandemic: It Is Time for Revision. In European Journal of Risk Regulation, Volume 11, Special Issue 2: Taming COVID-19 by Regulation, pp. 202 - 209.
- Đurđević D., Stevanović M., 2020. Administering for Common Good: Lessons from Covid-19 Pandemic. In: Law and New Technologies, Baltezarevic V., Gajic D., Nikolova-Markovic A., pp. 111-146, Beau Bassin: Lap Lambert Academic Publishing.
- European Medicines Agency, 2021. Comirnaty and Spikevax: possible link to very rare cases of myocarditis and pericarditis. Available: https://www.ema.europa.eu/en/news/comirnaty-spikevax-possible-link-very-rare-cases-myocarditis-pericarditis, Accessed: 10.01.2022.
- Gilens, M.; Page, B., 2014. Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens. In Perspectives on Politics, Volume 12, Issue 3, pp. 564 – 581.
- Global Preparedness Monitoring Board, 2019. A World at Risk: Annual Report on Global Preparedness for Health Emergencies. Geneva: World Health Organization. p. 6. Available: apps.who.int/gpmb/assets/annual_report/GPMB_annualreport_2019.pdf, Accessed: 10.02.2022.
- Gostin, L., 2014. Global Health Law. Cambridge, MA: Harvard University Press. p 181.
- Hugh Smith, Charles, 2020. A Hacker's Teleology: Sharing the Wealth of Our Shrinking Planet.
- ICCPR, 1976. UNTS, Volume 999, Article 7.
- International Court of Justice, Trail Smelter case (United States v. Canada). Reports of International Arbitral Awards, 16 April 1938 and 11 March 1941, Part III, p 1963.
- International Health Regulations, UNTS Volume 2509, Article 6.
- International Law Commission. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. Yearbook of the ILC, 2001, Volume II, Part Two, Article 2.
- Klenert D., Funke F., Mattauch L., O'Callaghan B., 2020. Five Lessons from COVID-19 for Advancing Climate Change Mitigation. In Environmental and Resource Economics, Vol. 76, Issue 4, pp. 751–778.

- Office of the Director of National Intelligence, Worldwide Threat Assessment of the US Intelligence Community, 2019, p 21. Available: https://www.dni.gov/files/ODNI/documents/2019-ATA-SFR---SSCI.pdf?fbclid=IwAR12sbZkI5cS9l9frjX4dnpCGe7bm1JkImi6rW-ykvX4qLBe8cuY5Mn8_8s., Accessed: 10.11.2021.
- Suerie Moon et al., 2017. Post-Ebola Reforms: Ample Analysis, Inadequate Action. In The BMJ online; Volume 356, Article j280. Available: https://doi.org/10.1136/bmj.j280, Accessed: 19.12.2021.
- WHO, Fifty-sixth World Health Assembly, Geneva, 19-28 May 2003: resolutions and decisions, annexes, Available: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/259836/WHA56-2003-REC1-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y, Accessed: 12.12.2021.
- WHO, World Health Organization 2020 Novel Coronavirus (2019-nCoV) - Situation Report 1, p. 1. Available: https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200121-sitrep-1-2019-ncov.pdf?sfvrsn=20a99c10_4, Accessed: 26.12.2021.
- World Bank, 2020. Fact Sheet: Pandemic Emergency Financing Facility. Available: https://www.worldbank.org/en/topic/pandemics/brief/fact-sheet-pandemic-emergency-financing-facility, Accessed: 10.01.2022.
- Zarocostas J., 2020. What Next for the Coronavirus Response? In The Lancet, Volume 395, Issue 10222, p. 401.

Miroslav D. Stevanović
Dragan Ž. Đurđević

UDK 341.236
616.98:578.834]:341.231.14

DOI: 10.5937/MegRev2202155S
Originalni naučni rad
Primljen 12.04.2022.
Odobren 20.05.2022.

POTENCIJALNA MEĐUNARODNA ODGOVORNOST DRŽAVA ZA DELA U SUOČAVANJU SA PANDEMIJOM COVID-19

Sažetak: *Pandemija COVID-19 je otvorila mnoga pitanja o adekvatnost i reakcija država na ovu infekciju. Pravovremeno reagovanje, konfuzija izazvana objavama nacionalnih javnihz dravstvenih institucija, nedovoljne mogućnosti testiranja i praćenja, nedovoljno maski i zaštitne opreme, kapaciteti bolnica, ukazuju na neadekvatnu nacionalnu pripremljenost u mnogim državama. U početnoj fazi, ključne politike određivali sustručni organi javnog zdravlja, bez demokratskog legitimiteta. Svi takvi propusti se mogu pripisati državama. U ovom članku ispitujemo postojanje potencijala koji bi obezbedio osnovu z amađunarodnu odgovornost država na reakcije u pandemiji.*

Ključne reči: *opšte dobro, pretnja po zdravlje, pandemija, neotuđiva prava, pristanak na proceduru, protokoli SZO*

Milovan Lakušić*
Sofija Lolić**
Julijana Račić***

UDK 005.334:[343.53:336.741.1

DOI: 10.5937/MegRev2202171L
Stručni članak
Primljen 23.05.2022.
Odobren 01.06.2022.

ANALIZA I PROCENA RIZIKA OD PRANJA NOVCA***

Sažetak: *U ovom radu, prvenstveno je istaknuto pranje novca kao krivično delo, pojam i biće ovog krivičnog dela. Zbog rasprostranjenosti ovog krivičnog dela, na nacionalnom i međunarodnom nivou, poglavlje rada posvećeno je analizi i proceni rizika od pranja novca, kao nečemu na čemu konstantno rade državni organi kao i međunarodne organizacije. Krivično delo pranja novca, povezano je sa velikim brojem krivičnih dela usmerenih protiv privrede kao i pojedinim koruptivnim krivičnim delima, te je neophodno bliže odrediti koliki stepen opasnosti predstavljaju druga krivična dela koja se izvršavaju kako bi se došlo do samog krivičnog dela pranja novca. Kao krivično delo čija se sredstva izvršenja konstantno prilagođavaju, ovo krivično delo najčešće vrše organizovane kriminalne grupe, te je prevencija od izuzetne važnosti kada je reč o ovom krivičnom delu.*

Ključne reči: *pranje novca, krivično delo, analiza, procena, rizik, međunarodne organizacije*

* Docent, Pravni Fakultet, Megatrend Univerzitet Beograd, mlakusic@megatrend.edu.rs
** Asistent, Pravni Fakultet, Megatrend Univerzitet Beograd, slolic@megatrend.edu.rs
*** Asistent, Pravni Fakultet, Megatrend Univerzitet Beograd, jracic@megatrend.edu.rs
**** Rad je rezultat Projekta FPBISD – Bezbednosni izazovi savremenog društva.

1. Uvodna razmatranja

Pranje novca nije noviji pojam u našem zakonodavstvu, učestao je i ako ga posmatramo iz aspekta da je krivično delo, povezujemo ga sa finansiranjem terorizma. Ono što se kao problem javlja kada je reč o pranju novca, prvenstveno je definicija i ono što se pranjem novca smatra, ali ono na čemu je neophodno raditi je prevencija jer je ovo delo izuzetno razvijeno u različitim oblicima privrede, prilagođava se i napreduje. FAFT (Financial Action Task Force- Radna grupa za finansijske akcije), 2012. godine je izdala set 40 mera ili preporuka, kada je reč o pranju novca. Mnoge zemlje sveta usvojile su ovaj set mera i po njemu deluju. Ovo delo najčešće izlazi van granica jedne države, što znači da počinioci deluju na međunarodnom nivou. Koristeći se različitim vrstama prevara oni se često služe i prevarama u bankarstvu. Za pranje novca karakteristično je to što ga dovodimo u vezu i sa drugim tipovima kriminalnih delatnosti. Povezujemo ga sa organizovanim kriminalitetom, terorizmom i korupcijom. Ovaj rad nastoji da pored objašnjenja samog pojma pranja novca, razgraniči prevare u bankarskom poslovanju i pranje novca. Institucije nadležne za praćenje finansijskih transakcija i suzbijanje ovog krivičnog dela u saradnji sa međunarodnim organizacijama obavljaju svoje poslove u skladu sa nadležnostima koje su zakonom propisane. Striktna primena zakona jedini je način da se ovo delo sankcioniše. Pranje novca vrši se u različitim sektorima poslovanja počevši od pranja novca u sektoru osiguranja, pranje novca u sektoru bankarstva, u advokaturi itd.

„Načini kojima se kriminalci koriste da bi novac plasirali u legalne tokove su veoma raznovrsni. Najčešće se koristi prosto deponovanje sredstava na račune kod finansijskih institucija u iznosu manjem od finansijskog praga za prijavljivanje (struktuiranje), promena gotovine u prenosive finansijske instrumente (putnički čekovi, nalozi za isplatu, hartije od vrednosti..) i dr. Kada je reč o izuzetno velikim količinama nelegalno stečenog novca kriminalne organizacije zbog nepredvidivosti i velikog rizika pri plasmanu sredstava u finansijski sistem zemalja koje imaju stroge zakonske propise pri ulaganju novca u finansijski sistem, najčešće se opredeljuju za krijumčarenje nelegalno stečenih sredstava. Krijumčarenjem se velike količine novca iznose iz zemalja gde su nelegalno stečene u ofšor finansijske centre. U tim centrima obavlja se proces njihovog polaganja u finansijski sistem, a potom se vraća u zemlje porekla (npr., u formi stranog ulaganja i sl).“[1]

[1] Bošković G., Pranje novca, Beosing, 2005, str 23.

2. Pojmovno određenje krivičnog dela pranja novca

Pranje novca, u krivičnom zakonodavstvu Republike Srbije, definisano je kao krivično delo Krivičnim zakonikom. Samim tim pranje novca kao krivično delo, svrstavamo u kategoriju krivičnih dela usmerena protiv privrede.

Krivični zakonik članom 245. definiše pranje novca na sledeći način: „Ko izvrši konverziju ili prenos imovine sa znanjem da ta imovina potiče od kriminalne delatnosti, u nameri da se prikrije ili lažno prikaže nezakonito poreklo imovine, ili prikrije ili lažno prikaže činjenice o imovini sa znanjem da ta imovina potiče od kriminalne delatnosti ili stekne, drži ili koristi imovinu sa znanjem, u trenutku prijema, da ta imovina potiče od kriminalne delatnosti, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina i novčanom kaznom. Ako iznos novca ili imovine iz stava 1. ovog člana prelazi milion i petsto hiljada dinara, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do deset godina i novčanom kaznom. Ko učini delo iz stava 1. i 2. ovog člana sa imovinom koju je sam pribavio kriminalnom delatnošću, kazniće se propisanom kaznom iz stava 1. i 2. ovog člana. Ko delo iz stava 1. ili stava 2. ovog člana izvrši u grupi kazniće se zatvorom dve do dvanaest godina i novčanom kaznom. Ko učini delo iz stava 1. i 2. ovog člana, a mogao je i bio je dužan da zna da novac ili imovina predstavljaju prihod ostvaren kriminalnom delatnošću, kazniće se zatvorom do tri godine. Odgovorno lice u pravnom licu koje učini delo iz stava 1, 2. i 5. ovog člana kazniće se propisanom kaznom za to delo, ako je znalo, odnosno moglo i bilo dužno da zna da novac ili imovina predstavljaju prihod ostvaren kriminalnom delatnošću. Novac i imovina iz stava 1. do 6. ovog člana oduzeće se.“[2]

Kako bi se omogućilo nesmetano korišćenje finansijskih sredstava, pranje novca sastoji se iz tri faze. Za prvu od tri faze smatra se takozvano – polaganje ili plasman. Druga faza naziva se pokrivanje ili pozakonjenje. Treća faza jeste integracija. Prva faza tačnije plasman nastala je usled potrebe da se novac koji je u gotovini uzet prilikom vršenja ilegalnih aktivnosti pretoči u oblik koji je jednostavniji za transport. Druga faza, pokrivanje ili pozakonjenje, ova faza sastoji se od mnogo učestalih transakcija koje su izuzetno obimne. Zbog zakonskih propisa, čije su sankcije izuzetno stroge, perači novca se najčešće odlučuju za otvaranje računa u ofšor zemljama, gde im banke pružaju velika diskreciona prava i ono što je još primamljivo kod zemalja koje nazivamo poreskim rajevima ili ofšor centrima to je nulto ili jedan posto oporezivanje, što je veoma pogodno za velike transakcije. Druga faza dovodi do pranja novca najčešće na međunarodnom nivou, gde je izuzetno teško pratiti transakcije i ući u trag novcu, što dalje implicira da je neophodna saradnja nadležnih organa i međunarodnih organizacija i službi kako bi se izvođenje ovog dela sprečilo. Treća faza jeste integracija i ona služi kako bi se novac integrisao u legalne finansijske tokove putem legalnog poslovanja. Bankovne menice, fakture, polise osiguranja, obveznice su

[2] KZ čl 245

neka od sredstava kojim se integrišu u legalne međunarodne tj. globalne finansijske tokove. Kada dođe do ove faze i „prljav novac" se integriše u legalno stečeni novac gotovo je nemoguće ući u trag i rasvetliti delo.

Da bismo radili na prevenciji ovog dela, neophodno je prvenstveno usaglasiti zakone i druge zakonske i podzakonske akte koji svojim normama, naglašavaju dispoziciju i utiču na prevenciju ovog dela. U Republici Srbiji zakoni koji se konkretno odnose na pranje novca su Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma i Krivični Zakonik.

2.1. Profesionalni perači novca

Radna grupa za finansijske akcije u julu 2018. godine izdaje izveštaj koji se konkretno odnosi na profesionalne perače novca. Profesionalni perači novca, pomažu kriminalcima i organizovanim kriminalnim grupama, da na što efikasniji način prebace ilegalno stečeni novac u legalne tokove, služe se najrazličitijim tehnikama, kako bi pružili usluge svojim klijentima. Profesionalni perači novca su takođe kriminalci, koji sarađuju sa kriminalnim organizacijama. Nazivamo ih kriminalcima, jer prema kriminološkoj definiciji – kriminalac je lice koje ima tendenciju da vrši krivična dela, kao i habitualni karakter kada je reč o samom vršenju krivičnih dela, najčešće su već poznati organima krivičnog gonjenja. Kada je reč o profesionalnom peraču novca on može pripadati jednoj od tri kategorije: pojedinac profesionalni perač novca, profesionalna organizacija za pranje novca i profesionalna mreža za pranje novca. Pojedinac- profesionalni perač novca, je onaj koji je "specijalizovan" za pranje novca, bavi se legalnim poslovima i na taj način pruža usluge pranja novca. Profesionalna organizacija za pranje novca, je organizovana kriminalna grupa, u kojoj je utvrđena hijerarhija, kao i raspodela poslova, umrežena grupa koju čine tri ili više lica koja obavljaju poslove, kako bi uspešno prljav novac preveli u legalne tokove.

Profesionalna mreža za pranje novca predstavlja skup saradnika ili kontakata koji rade zajedno kako bi olakšali realizaciju šema za PN i/ili obavljali specifične zadatke u svojstvu podugovarača. Ove mreže obično rade globalno i mogu se sastojati od dve ili više profesionalnih mreža za pranje novca koje rade zajedno. One mogu da funkcionišu i kao neformalne mreže pojedinaca koji pružaju klijentu iz kriminalnog miljea niz usluga pranja novca. Ovi interpersonalni odnosi nisu uvek organizovani i često su fleksibilni po svojoj prirodi.[3]

[3] http://www.apml.gov.rs/uploads/useruploads/Documents/12-PPN-IZVE%C5%A0TAJ-FATF.pdf

3. Analiza rizika od pranja novca

Ministarstvo Finansija donosi Smernice za procenu rizika od pranja novca i finansiranja terorizma i primenu Zakona za ovlašćene menjače i privredne subjekte koji menjačke poslove obavljaju na osnovu posebnog zakona kojim se uređuje njihova delatnosti. Važno je napomenuti da se smernice, zasnivaju na zakonskim aktima. Smernice sadrže pristup koji je zasnovan na proceni rizika. Od izuzetne važnosti, je navođenje šta se to konkretno smatra „rizikom".

Rizik je funkcija tri činioca: pretnje, ranjivosti i posledice. Pretnja je lice ili grupa lica, odnosno aktivnost, koji mogu da nanesu štetu obvezniku. Prilikom sagledavanja pretnji, ovlašćeni menjači i javni poštanski operator treba da pođu od rezultata Nacionalne procene rizika. Ranjivost je sve ono što obveznika čini izloženim riziku od pranja novca odnosno finansiranja terorizma (npr. nedovoljno poznavanje propisa koji regulišu ovu oblast, neadekvatna primena zakonskih propisa itd.). Cilj je da ovlašćeni menjači i javni poštanski operator usmere svoje kapacitete na one činioce koji predstavljaju slabosti u sistemu za otkrivanje i sprečavanje pranja novca i finansiranja terorizma i sistemu kontrole, kako bi unapredili delotvornost sistema mera i radnji za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma i svoje kapacitete u ovoj oblasti.[4]

Kada je reč o analizi rizika, smernice ukazuju na redovnu proceduru koja se odnosi na analizu rizika. Obveznik je dužan da izradi i redovno ažurira analizu rizika od pranja novca i finansiranja terorizma, u skladu sa Zakonom i Smernicama. Takođe, dužan je da analizu rizika dostavi Poreskoj upravi, na njen zahtev, u roku od tri dana od dana ispostavljanja tog zahteva, osim ako u zahtevu nije određen duži rok.

Analiza rizika mora da bude srazmerna prirodi i obimu poslovanja, kao i veličini obveznika (broj menjačkih i blagajničkih mesta, obim prometa, broj transakcija, visina transakcija, lokacija menjača itd.). Analiza rizika mora da sadrži:

1) analizu rizika u odnosu na celokupno poslovanje obveznika;
2) analizu rizika za svaku grupu ili vrstu stranke, odnosno usluge koje obveznik pruža u okviru svoje delatnosti, odnosno transakcije.

Na osnovu analize rizika obveznik svrstava stranku u jednu od sledećih kategorija rizika:

1) niskog rizika od pranja novca i finansiranja terorizma, pa primenjuje najmanje pojednostavljene radnje i mere;
2) srednjeg rizika od pranja novca i finansiranja terorizma, pa primenjuje najmanje opšte radnje i mere;
3) visokog rizika od pranja novca i finansiranja terorizma, pa primenjuje pojačane radnje i mere.

[4] http://www.devizni.gov.rs/PDF/2018/PRILOG-2-Smernice-cir.pdf

Analiza rizika mora da uzme u obzir osnovne vrste rizika: geografski rizik, rizikstranke, rizik transakcije i rizik usluge, ali i druge vrste rizika, ako ih je obveznik identifikovao.[5]

Od izuzetne važnosti je da obveznik pruži mogućnost i uslove, da svaki zaposleni razume šta je rizik od pranja novca, i obavlja svoj posao na način da može da utiče i spreči bilo kakav uticaj ili pomaganje prilikom pranja novca i finansiranja terorizma.

4. Procena pretnji od pranja novca

Radna grupa za finansijske akcije propisuje i krivična dela visokog stepena pretnje za pranja novca: poreska krivična dela, zloupotreba položaja odgovornog lica, krivično delo zloupotreba položaja, krivično delo neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga i krivična dela izvršena od strane organizovanih kriminalnih grupa.Krivična dela srednjeg stepena pretnje su: krivično delo nedozvoljeni prelaz granice i krijumčarenje ljudi, krivična dela protiv službene dužnosti i krivična dela protiv imovine.Sva ostala krivična dela, povezana sa pranjem novca mogu se svrstati u krivična dela niskog stepena pretnje.

Kada je reč o krivičnim delima visokog stepena najčešće se radi o poreskim krivičnim delima, ta krivična dela svrstavaju se prema Krivičnom Zakoniku u poglavlje- Krivična dela usmerena protiv privrede. Krivični zakonik Republike Srbije u dvadesetdrugoj glavi navodi krivična dela protiv privrede, to su : prevara u obavljanju privredne delatnosti, prevara u osiguranju, pronevera u obavljanju privredne delatnosti, zloupotreba poverenja u obavljanju privredne delatnosti, poreska utaja, neuplaćivanje poreza po odbitku, zloupotreba položaja odgovornog lica, zloupotreba u vezi sa javnom nabavkom, zloupotreba u postupku privatizacije, zaključenje restriktivnog sporazuma, primanje mita u obavljanju privredne delatnosti, davanje mita u obavljanju privredne delatnosti, prouzrokovanje stečaja, prouzrokovanje lažnog stečaja, oštećenje poverilaca, nedozvoljena proizvodnja, nedozvoljena trgovina, krijumčarenje, onemogućavanje vršenja kontrole, neovlašćena upotreba tuđeg poslovnog imena i druge posebne oznake robe ili usluga, narušavanje poslovnog ugleda i kreditne sposobnosti, odavanje poslovne tajne, falsifikovanje novca, falsifikovanje hartija od vrednosti, falsifikovanje i zloupotreba platnih kartica, falsifikovanje znakova za vrednost, falsifikovanje znakova, odnosno državnih žigova za obeležavanje robe, merila i predmeta od dragocenih metala, pravljenje, nabavljanje i davanje drugom sredstava za falsifikovanja i pranje novca. Niti u jednom delu nije konkretno navedena korupcija ali sama kategorija krivičnih dela protiv privrede su u najtešnjoj vezi sa korupcijom. Krivična dela protiv privrede ne narušavaju zdravlje ljudi te se po onome što zakonodavstvo štiti ne ubrajaju u prvi red najvažnijih Ustavnih i

[5] http://www.devizni.gov.rs/PDF/2018/PRILOG-2-Smernice-cir.pdf

zakonskih normi ali su i te kako štetna po društvo i sistem jedne države. Počevši od krivičnog dela davanja i primanja mita do zloupotrebe platnih kartica, to su samo neka od krivičnih dela koja se mogu dovesti u vezu sa samim pranjem novca. Ističemo da do sada u praksi i u slučaju iz prakse koji je u radu predstavljen najčešće se u vezu sa pranjem novca dovodi izloupotreba službenog položaja.

„Činjenica da su pravna lica često uključena u vršenje nedozvoljenih ponašanja, naročito u poslovnim transakcijama, i da praksa ukazuje na ozbiljne probleme pri krivičnom gonjenju fizičkih lica koja nastupaju u ime tih pravnih lica uticala je na uvođenje korporativne odgovornosti u najznačajnije međunarodne dokumente. Maksima societas delinquere non potest danas je, uglavnom, prevaziđena i današnji međunarodni trend izgleda da podržava opšte priznanje odgovornosti pravnih lica i u zemljama koje su do nedavno polazile od shvatanja da korporacije ne mogu biti učinioci krivičnih dela. To je posebno uočljivo kada su u pitanju određena krivična dela kao što su: podmićivanje, pranje novca, utaja poreza, prevara, ilegalna trgovina opojnim drogama, finansiranje terorizma, protivzakonito posredovanje i sl. Najznačajniji međunarodni ugovori ukazuju na potrebu uvođenja odgovornosti pravnih lica za krivična dela u nacionalna krivična zakonodavstva. Naime, s obzirom na veličinu korporacija i složenost struktura organizacije, sve je teže identifikovati fizičko lice koje se može smatrati odgovornim (u krivičnopravnom smislu) za neko krivično delo. Pravna lica zato obično izmiču odgovornosti zbog njihovog kolektivnog procesa donošenja odluka. S druge strane, vršenje krivičnih dela često se nastavlja i posle kažnjavanja pojedinih članova rukovodstva zbog toga što kompanija nije zastrašena individualnim sankcijama.“[6]

Delo koje takođe često povezujemo sa pranjem novca jeste Zloupotreba položaja odgovornog lica čl. 227. KZ. U stavu 1. ovog krivičnog dela navedeno je sledeće: „Odgovorno lice koje iskorišćavanjem svog položaja ili ovlašćenja, prekoračenjem granica svog ovlašćenja ili nevršenjem svoje dužnosti pribavi sebi ili drugom fizičkom ili pravnom licu protivpravnu imovinsku korist ili drugom nanese imovinsku štetu, ukoliko time nisu ostvarena obeležja nekog drugog krivičnog dela kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine.

Broj prijavljenih izvršilaca ovog krivičnog dela, kao i broj procesuiranih i osuđenih lica ima tendenciju rasta, pri čemu je ovo krivično delo najčešće vršeno kao predikatno krivično delo. Samo je u 2017. godini prijavljeno dvostruko više lica nego u 2016. godini. Veliki broj izvršilaca ovog krivičnog dela kao predikatnog, znatan iznos zamrznutih sredstava koja predstavljaju prihod ostvaren izvršenjem dela, oduzeta imovinska korist u iznosu od 10.617,88 evra, privremeno oduzeta imovina proistekla iz krivičnog dela u iznosu od 10.648.581,39 evra ukazuju na visok stepen pretnje.[7]

---

6 http://www.pars.rs/images/biblioteka/PRIRUCNIK-ZA-SUZBIJANJE-PRIVREDNOG-KRIMINALITETA-I-KORUPCIJE.pdf str 21.

7 https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/rs/pdf/2019/04/Procena-rizika-od-pranja-novca.pdf

5. Dokazivanje krivičnog dela pranja novca

Pranje novca i načini pranja novca se konstantno razvijaju i usavršavaju u skladu sa razvojem tehnologije, ekonomije, prava i svih drugih društvenih i prirodnih nauka. Kako bi se efikasno suprotstavljali ovom krivičnom delu koje ima negativne efekte kako na društveni tako i na ekonomski poredak neophodno je da konstantno budemo u toku sa načinima pranja novca i razvojem ovog krivičnog dela. Kriminalne organizacije često angažuju finansijske eksperte kako bi lakše došli do „opranog novca". Izuzetan značaj za kriminalističku obradu ima angažovanje prikrivenog islednika. Prikriveni islednik može se primeniti prema Zakonu o krivičnom postupku na odobrenje istražnog sudije i na predlog državnog tužioca. Primena ove mere traje najduže šest meseci i može se produžiti još dva puta po tri meseca. Prikriveni islednik može doći do pojedinih novih saznanja kao što su: lokacije gde se novac iznosi, korupcija- kada je reč o državnim službenicima koji sarađuju sa organizovanom kriminalnom grupom, načinima na koji vrše transfer tj. iznose novac iz zemlje i poslovima u koji investiraju „prljav novac". Drugi metod koji se takođe može koristiti u finansijskim istragama jeste primena kontrolisane isporuke. Kontrolisanje isporuke primenjujemo uz pomoć operativno-tehničkih sredstava (tajno snimanje i praćenje itd). Najčešće zbog krijumčarenja narkotika, oružja i drugih zabranjenih sredstava koristimo metod kontrolisane isporuke. Nadležni organi dozvoljavaju da određena isporuka uđe, pređe i izađe sa teritorije Republike Srbije kako bi bila pod nazorom i praćenjem radi otkrivanja, prikupljanja podataka, pronalaženja tragova i predmeta itd. Možemo prilikom istrage koristiti i druge metode počevši od tajnog nadzora do svedoka saradnika. Kada je reč o svedoku saradniku to pitanje uređuje Zakon o programu zaštite učesnika u krivičnom postupku. Svedok saradnik služi kao ljudski izvor za pojedine tajne informacije.

6. Međunarodne organizacije u borbi protiv pranja novca

Pranje novca najčešće se vrši u okviru i van granica zemlje, samim tim je međunarodna saradnja jedan od ključnih koraka radi lakšeg ulaženja u trag pranju novca. Ovo delo narušava svetski finansijski sistem i utiče na globalnu ekonomiju. Međunarodna saradnja važna je podjednako koliko i saradnja institucija unutar jedne zemlje. Problematika pranja novca je izuzetno kompleksna i danas razvijena na mnogo nivoa počevši od toga da je teško ispratiti tok novca do toga da kada jednom novac uđe u legalne tokove lako se gubi trag i poreklo novca. Organizovane kriminalne grupe napreduju i prilagođavaju se današnjici pa je konstantan akcenat na saradnji svih međunarodnih organizacija i državnih organa. Ujedinjene nacije su bile prva međunarodna organizacija koja je preduzela aktivnosti u suprotstavljanju pranju novca u globalnim okvirima. U okviru

Ujedinjenih nacija sprovodi se program protiv pranja novca (Global Programme Against Money Laundering-GPLM) koji je deo šire strategije borbe protiv kriminala u globalnim okvirima. Grupa za finansijske akcije deluje na međunarodnom planu kao grupa u čijem je opisu posla da prati pranje novca i finansiranje terorizma na globalnom nivou. Ona kao međunarodna nevladina organizacija ima za cilj da spreči nezakonite aktivnosti koje nanose štetu društvu.Sa jurisdikcijom u više od 200 zemalja FAFT je razvio preporuke za delovanje i borbu protiv korupcije i drugih vrsta kriminala. Takođe rad FAFT-a zasniva se na konstantnom praćenju novih tehnika pranja novca i finansiranja terorizma kako bi ispratili sve standarde i suprotstavili se rizicima. Ne samo da ova organizacija prati već i uspostavlja standarde kada je reč o vršenju nadzora nad zemljama. Ona ih opominje i poziva na odgovornost zarad očuvanja globalnog ekonomskog poredka. Ova organizacija osnovana je 1989. godine na Samitu G-7 u Parizu. FAFT je izdao Četrdeset preporuka kao set mera koje su način za suprotstavljanje pranju novca. Kako bi došlo do suzbijanja pranja novca na globalnom nivou neophodna je saradnja međunarodnih agencija. Operativni rad različitih organizacija i agencija može biti od pomoći posebno ako dolazi do međusobne razmene informacija. Važan je zajednički cilj koji one imaju a to je da se stane na put narušavanju svetske ekonomije. Nekolicina jedinica za finansijske istrage počela je sa radom 1995. godine u okviru Egmont grupe. Vremenom ona se razvijala a za osnovni cilj imala je razmenu informacija između članica Egmont-a. Egmont grupu čini preko 150 finansijskih jedinica. Takođe ona sarađuje sa Grupom za finansijske akcije (FAFT).

„Kao deo napora internacionalne policijske zajednice za suprotstavljanje pranju novca nastao je i specijalizovani ogranak unutar policijskog odeljenja Generalnog sekretarijata Interpola pod nazivom FOPAS. FOPAS „Fonds Provetant d'Activites Criminelles", koji je formirala Generalna skupština Interpola u Kanu 1983 godine. Ona za cilj ima da prati kriminalne aktivnosti koje su povezane sa pranjem novca."[8]

Komitet Manival osnovan je u sastavu Saveta Evrope kao nadzorno telo koje je sačinjeno od eksperata koji se bave suzbijanjem pranja novca i finansiranja terorizma. Njegov rad uspostavljen je na osnovu međunarodnih standarda. Republika Srbija je članica ovog komiteta od 2003. godine. Delegacija Republike Srbije pri ovom Komitetu sastavljena je od pripadnika Ministarstva Pravde, Ministarstva Finansija (Uprava za sprečavanje pranja novca) i Ministarstva unutrašnjnih poslova.

[8] Bošković G., Pranje novca, Beosing 2003. str 173.

7. Zaključak

Naizgled krivično delo imovinskog karaktera a kroz radnju izvršenja ono predstavlja mnogo više od toga, te bi zakonodavstvo trebalo da pooštri sankcije jer bi se ovo delo moglo smatrati kvalifikovanim krivičnim delom ako znamo da radnju izvršenja čini pribavljanje imovinske koristi od strane ilegalih poslova i pranje novca. Problematika pranja novca je izuzetno složena. Pranje novca kao pojava, kao krivično delo, kao vid kriminaliteta mora se posmatrati kroz različite naučne aspekte.Od izuzetne važnosti je već napomenuta međunarodna saradnja bez koje je gotovo nemoguće suzbiti ovo krivično delo. Ono što je ključno kod izvršenja ovog dela jeste da ne samo da se njime infiltrira ilegalno stečen novac u legalne tokove već da se stvara pogrešan uvid u realno stanje. Novac koji je stečen, stečen je kroz nezakonitu delatnost što ukazuje na već prikrivenu kriminalnu delatnost. Uzajamna povezanost pojedinih dela govori nam da bez određenih krivičnih dela ne bi bilo ni pranja novca. Sigurno će metode pranja novca napredovati uz sam razvoj privrede, tehnologije i samog bankarstva ali važno je pratiti i sankcionisati svaki vid pranja novca, kako bi uspešno zaštitili globalni ekonomski poredak.

Literatura:

- Bošković Aleksandar, Tanja Kesić, Krivično procesno pravo, Kriminalističko-policijski Univerzitet, Beograd, 2020.
- Bošković Goran, Pranje novca, Beosing, Beograd, 2005
- Bošković Goran, Organizovani kriminal, Kriminalističko-policijska akademija,Beograd, 2011.
- Bošković Goran, Organizovani kriminal, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2011.
- Bazić Miljojko, Bazić Aleksandar, Put do naučnog saznanja metode, tehnike i instrumenti istraživačkog proccesa, Univerzitet Džon Nezbit, Beograd, 2017.
- Đurđević Zoran, Radović Nenad, Kriminalistička operativa, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2020.
- Ignjatović Đođe, Milan Škulić, Organizovani kriminalitet, Pravni fakultet, Beograd, 2019.
- Ignjatović Đorđe, Kriminologija, Pravni fakultet, Beograd 2016.
- Jovašević Dragan, Gajić Glamočlija Marina, Krivično delo pranja novca, Beosing, Beograd, 2008.
- Zakonski i podzakonski akti:
- Ustav Republike Srbije (“Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 98/2006).
- Krivični zakonik (“Sužbeni glasnik Repblike Srbije”, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019).

- Zakon o krivičnom postupku („Službeni glasnik RS", br. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13, 55/14 i 35/19);
- Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma- ("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 113/2017, 91/2019 i 153/2020).
- Zakon o deviznom poslovanju- ("Sl. glasnik RS", br. 62/2006, 31/2011, 119/2012, 139/2014 i 30/2018)
- Zakon o Narodnoj banci Srbije- ("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 72/2003, 55/2004, 85/2005 - dr. zakon, 44/2010, 76/2012, 106/2012, 14/2015, 40/2015 - odluka US i 44/2018).
- Zakon o nadležnosti i organizaciji državnih organa u borbi protiv organizovanog kriminala, terorizma i korupcije -("Službeni glasnik Republike Srbije", br. 94/2016 i 87/2018).
- Procena rizika od pranja novca i finansiranja terorizma , 2018.

Internet izvori

- https://egmontgroup.org/en
- https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/rs/pdf/2019/04/Procena-rizika-od-pranja-novca.pdf
- https://rm.coe.int/risk-assessment-guidance-srb/16807828e9
- https://www.fatf-gafi.org/
- http://www.devizni.gov.rs/PDF/2018/PRILOG-2-Smernice-cir.pdf
- http://www.pars.rs/images/biblioteka/PRIRUCNIK-ZA-SUZBIJANJE-PRIVREDNOG-KRIMINALITETA-I-KORUPCIJE.pdf

Milovan Lakušić
Sofija Lolić
Julijana Račić

UDC 005.334:[343.53:336.741.1

DOI: 10.5937/MegRev2202171L
Expert article
Received 23.05.2022.
Approved 01.06.2022.

ANALYSIS AND ASSESSMENT OF MONEY LAUNDERING RISKS

Abstract: *In this paper, money laundering is primarily highlighted as a crime, the concept and essence of this crime. Due to the prevalence of this crime, at the national and international level, the chapter is dedicated to the analysis and assessment of the risk of money laundering, as something that is constantly working on government agencies and international organizations. The crime of money laundering is associated with a large number of crimes against the economy as well as certain corrupt crimes, and it is necessary to determine the degree of danger of other crimes that are committed in order to commit the crime of money laundering. As a crime whose means of execution are constantly adjusted, this crime is most often committed by organized criminal groups, and prevention is extremely important when it comes to this crime.*

Keywords: *money laundering, crime, analysis, assessment, risk, international organizations*

Perica Miletić*

UDK 005.73
005.922.5:[007:004

DOI: 10.5937/MegRev2202183M
Pregledni naučni članak
Primljen 23.05.2022.
Odobren 12.06.2022.

MESTO INFORMACIONE BEZBEDNOSTI U VELIKIM ORGANIZACIJAMA**

Sažetak: *Potreba organizovanja poslova informacione bezbednosti u organizacijama nije više sporan koncept, posebno u doba digitalizacije. Kako organizovati ove poslove, koje mesto u organizaciji im opredeliti, kakva su dosadašnja iskustva primene pojedinih modela u praksi, pitanja su oko kojih diskusija treba da traje i da rezultira pružanjem različitih mogućnosti organizacijama da primene model koji im najviše odgovara u konkretnom trenutku, uvažavajući istovremeno postavljene poslovne ciljeve, osobine ambijenta u kojem posluju, kao i vrstu bezbednosnih pretnji sa kojima se suočavaju, te ukupne resurse sa kojima u tu svrhu raspolažu*

Ključne reči: *Zaštita informacija, bezbednost, organizacija, organizaciona kultura, poslovne funkcije*

* Docent, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd, Srbija; pmiletic011@gmail.com

** Rad je rezultat projekta FPBISD – Bezbednosni izazovi savremenog društva.

1. Uvod

Svedoci smo velikih promena koje karakterišu današnje društvo u različitim sferama života. Jedna od njih je svakako industrijska revolucija broj četiri, koja predstavlja kombinaciju tehnologije i digitalizacije, što posledično daje ekonomskim procesima sposobnosti i mogućnosti kojima nema premca u istoriji i koje doprinose stvaranju novog modela društva, te stvaranju nove socio-ekonomske paradigme.[1] Takav obrazac naglašava značaj koje imaju informacije (ukoliko je ovaj značaj ikada i bio upitan), posebno u poslovnom kontekstu. Informacije na ovaj način postaju strateški resurs, budući da svaka njihova kompromitacija donosi poteškoće u obavljanju poslovnih procesa, sa jedne strane, kao i polazeći od činjenice da se količina informacija umnožava dok se istovremeno zahteva sve brža obrada i veća dostupnost korisnicima. Iznete činjenice govore u prilog fundamentalnih potreba organizovanja zaštite informacija u privrednim organizacijama, ali u takvim okolnostima gde pretnje postaju sve učestalije, kao i da se javljaju u novim pojavnim oblicima.

U navedenim okolnostima i ukoliko smo saglasni da se ne diskutuje o samoj potrebi organizovanja bezbednosne poslovne funkcije u privrednim organizacijama, kojom prilikom smo svesni činjenice da zaštita informacija obuhvata samo jedan deo ovih (bezbednosnih) poslova, pažnju želimo da usmerimo ka načinu organizovanja informacione bezbednosti u privrednim organizacijama. Dakle pitanje više nije da li i koliko bezbednosti, već na koji način je organizovati.

Odgovor na postavljeno pitanje svakako bi uključivao zahteve za dodatnim određenjem konkretne organizacije za koju se uspostavlja sistem bezbednosti informacija. U tom smislu potrebno je uzeti u obzir brojne elemente koji karakterišu organizaciju, poput: vrste industrije, geografskog podneblja (usled povezanosti drugih brojnih elemenata poput klime, razvijenosti infrastrukture, ekonomske razvijenosti konkretnog regiona, pravnog ambijenta, nacionalne kulture i drugo) u kojem organizacija deluje, starosti organizacije, istorije bezbednosnih incidenata, raspoloživosti ljudskih i materijalnih resursa i drugo.

Neki domaći autori detaljno se bave pitanjem teorije organizacije, pa tako određuju pojam organizacionog dizajna kao (...) „proces u kome se obavlja set menadžerskih aktivnosti na stvaranju modela organizacione strukture koji je u skladu sa kontekstom organizacije".[2] Za potrebe pisanja ovog rada mi nećemo detaljnije ulaziti u ovu problematiku, već ćemo našu pažnju usmerili na organizacioni ambijent u kojem svoje uloge obavljaju poslovna funkcija bezbednosti, odnosno informaciona bezbednost kao njen integralni deo.

---

1 Instituto Espanol de Estudios Estrategikos (2022): „Industrial revolution 4.0!: A new century of revolts in the Mediterranean", Analysis Paper, https://www.ieee.es/Galerias/fichero/docs_analisis/2022/DIEEEA01_2022_PEDSAN_Revolucion_ENG.pdf (02.05.2022.)

2 Petković Mirjana, Janićijević Nebojša, Bogićević Biljana (2002): „*Organizacija*", Ekonomski fakultet, Beograd, 53

Mišljenja smo da se po svom značaju za kreiranje sistema bezbednosti izdvajaju sledeći elementi, i to:
- organizaciona kultura,
- veličina organizacije, i
- budžet za potrebe bezbednosti.

2. Organizaciona kultura

Miletić navodi da je *organizaciona kultura* možda i najvažniji od navedenih elemenata, budući da ukoliko članovi organizacije ne smatraju da je zaštita informacija važna za ostvarenje ciljeva organizacije, onda će se informaciona bezbednost u praksi ostvarivati sa skromnim rezultatima, a sama organizacija će napore koje čini poslovna funkcija bezbednosti smatrati suprotni svojim interesima i uzaludnim trošenjem resursa. Brojni su teorijski radovi koji podržavaju ovu tvrdnju.[3]

Veličina organizacije, kao i resursi koji su na raspolaganju od velikog su značaja za zaštitu informacija. Organizacije sa velikim i zahtevnim IT sistemima, očekujuće, teže ka značajnijoj ulozi (podršci) od strane poslovne funkcije bezbednosti. Veliki sistemi mogu imati i posebne sektore (engl: *divisions*) koji su posvećeni navedenim poslovima. Često su u ovim slučajevima uspostavlja posebna menadžerska funkcija koja rukovodi poslovima zaštite informacija – CISO (engl: *Chief Information Security Officer*), kao i prateća stručna podrška od strane menadžera bezbednosti, administratora i drugog tehničkog osoblja. Razlike u veličini organizacije dovode do toga da je moguće da u malim organizacijama samo jedna osoba obavlja sve navedene poslovne bezbednosne funkcije.

Određivanje budžeta za informacionu bezbednost je različito od slučaja do slučaja, budući da za ove potrebe ne postoji standard koji bi pomogao ovu vrstu planiranja, ali može se lako dovesti u vezu sa veličinom organizacije (pretpostavka je da će veća organizacija imati potrebu i za većim budžetom). Ipak, kako bi se pomoglo planiranje ovih troškova, kao i poređenje (kako za interne potrebe tako i okviru celih industrija), ove veličine mogu biti iskazane kao odnos budžeta za zaštitu informacija prema ostvarenom prihodu organizacije; kao odnos broja zaposlenih na poslovima zaštite informacija prema ukupnom broju zaposlenih organizacije, odnosno na neki drugi način.

Sa druge strane, bez obzira na iznete elemente koji utiču na način osmišljavanja i funkcionisanja sistema bezbednosti u organizaciji, kako god bio uspostavljen taj sistem treba da ispunjava više funkcija. Vitman i Matord (engl: *Whitman and*

[3] Miletić, Perica (2020): „*Organizaciono i normativno uređenje zaštite informacija u funkciji bezbednosti poslovanja banaka i finansijskih institucija*", doktorska disertacija, Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu, 115

Mattord) predlažu osnovne funkcije koje treba da obavlja organizacioni deo informacione bezbednosti i u tom smislu, kako tumači Miletić, navode sledeće poslove:[4]

- procenu rizika (engl: *Risk Assessment*), gde se procenjuje prisutan rizik u IT-u, a gde se identifikuju izvori rizika i gde se predlažu mere za njihovo smanjenje;
- upravljanje rizikom (engl: *Risk Management*), gde se sprovode odgovarajuće kontrole u cilju smanjenja rizika. Obično se obavlja zajedno sa prethodno navedenom *risk assessmentom*;
- testiranja (engl: *System Testing*), u kojima se ocenjuje ranjivost postojećih softvera i proverava da li su novi programi usklađeni sa usvojenim bezbednosnim politikama. Često predstavlja deo funkcija odgovora na incidente i/ili upravljanja rizikom;
- kreiranje politika (engl: *Policy*), gde se podrazumeva osmišljavanje i promocija odgovarajućih pravila. Potrebno je da ona budu usaglašena sa drugim pravilima organizacije;
- usklađenost prakse i politika sa zakonima i drugim propisima (engl: *Legal Assessment*). Gotovo uvek se nalazi van odeljenja za informacionu bezbednost (engl: *Information Security – IS*) ili IT-a;
- odgovor na incidente (engl: *Incident Response*), gde je suština pružanje najranijeg odgovora na sve vrste incidenata i umanjenje njihovih negativnih efekata. Podrazumeva se da uključuje aktivnosti srednjeg menadžmenta iz drugih poslovnih funkcija, kako bi i tokom incidenata bilo omogućeno upravljanje organizacijom;
- planiranje (engl: *Planning*), gde se podrazumeva istraživanje i stvaranje planova u oblasti bezbednosti informacija, što često podrazumeva učestvovanje u projektima koji su strateški za celu organizaciju. Potrebno je da koordinira sa drugim procesima i politikama u organizaciji;
- merenje (engl: *Measurement*) svih aspekata informacione bezbednosti, koristeći postojeći sistem kontrola. Kontrole dakle treba da budu merljive, a podaci koji se dobijaju ovim procesom blagovremeni i tačni;
- kontrola usaglašenosti (engl: *Compliance*) proverava da li sistem i mrežni administratori popravljaju uočene slabosti brzo i pravilno. U praksi predstavlja izazov, budući da se odnosi na korisnički servis, koji je istovremeno usmeren na klijente (korisnike) i ispunjava navedene obaveze;
- kontrola autentifikacije (engl: *Centralized Authentication*) predstavlja upravljanje mrežnim i sistemskim akreditacijama za celu organizaciju i obično se delegira u servis koji pruža pomoć korisnicima (engl: *Help Desk*);
- administracija i konfiguracija računara (engl: *Systems Security Administration*). Mnoge organizacije upravo u ovu poslovnu funkciju delegiraju funkciju zaštite informacija (gde je reč o očiglednom sukobu interesa, *prim. aut.*);

[4] Whitman, M., Mattord, H. J. (2008): *Management of Information security*, Course Technology Cengage Learning, second edition, Boston, USA, 161-162

- obuke za informacionu bezbednost (engl: *Information Security Training*) podrazumevaju obučavanje svih zaposlenih za zaštitu informacija i nekada mogu da se izvode u saradnji sa poslovnom funkcijom koja izvodi obuke (to su uglavnom IT i HR (funkcija ljudskih resursa), a retko i uglavnom u velikim sistemima – funkcija informacione bezbednosti, *prim. aut.*);
- administriranje mreže (engl: *Network Security Administration*), gde organizacije takođe često delegiraju funkciju zaštite informacija (i takođe predstavlja sukob interesa, *prim. aut.*), i
- procena ranjivosti (engl: *Vulnerability Assessment*), gde se lociraju uočene ranjivosti informacionih resursa. Često se ovu svrhu koriste testovi mogućnosti upada u sistem (engl: *Penetration Testing*), a radi dobijanja realnog i nezavisnog izveštavanja, te zbog izbegavanja sukoba interesa sa funkcijom IT-a. Obično ih izvode spoljni saradnici (engl: *outsorcing*).

Naša kritika je da se predloženom metodologijom uzimaju u obzir samo poslovi koji su u najužoj vezi sa IT sferom poslova, zbog čega se u praksi (a što se inače često događa) zapostavljaju netehnički aspekti zaštite informacija, poput organizacionih, normativnih, kadrovskih i drugih sličnih oblasti bez kojih nije moguće konstituisati funkcionalan sistem bezbednosti. Moguće je da je u tom smislu najbolji primer fenomen razvoja svesti o bezbednosti zaposlenih organizacije (engl: *security awareness*), budući da se na njega utiče pretežno netehničkim merama, a što je datom metodologijom izostavljeno kao potrebna aktivnost.

3. Sadržaj poslova

Ipak, ovako data metodologija u mnogome približava sadržaj poslova koje je potrebno uspostaviti „negde" u organizaciji (i ako ih ne iscrpljuje i zapostavlja netehničke aktivnosti zaštite informacija). Miletić navodi da ovi autori smatraju da nije obavezujuće navedene funkcije razvijati u okviru poslova bezbednosti (ili funkcije zaštite informacija), ali da one svakako treba da budu uspostavljene.[5] Upravo ova konstatacija nas dovodi do diskusije o mogućim rešenjima organizovanja poslova zaštite informacija u organizacijama, gde ne pretendujemo da predložimo konačno i najbolje rešenje (jer ono i nije moguće izložiti, polazeći od brojnih činilaca koji utiču na način organizovanja poslova zaštite informacija, o čemu je bilo reči prethodno u ovom radu, *prim. aut.*), ali želimo da sagledamo osnovne prednosti i nedostatke pojedinih modela organizovanja predmetnih poslova. Navedeni autor prenosi i stavove Vitmana i Matorda, da je u cilju uspostavljanja većine funkcija zaštite informacija koju smo naveli u ovom radu, moguće organizovati i onda kada ne postoje resursi (i razlozi, *prim. aut.*) da se organizuju u okviru poslovne funkcije zaštite informacija (ili bezbednosti), koju

[5] Miletić Perica, 116.

ipak treba podrazumevati (sa pitanjem o resursima i obimom poslova koje će obavljati, *prim. aut.*). U tom smislu funkcije zaštite informacija je moguće podeliti u grupe poslova (veća organizacija podrazumeva i veći broj grupa), i to prema sledećem:[6]

1. funkcije koje obavljaju netehničke poslovne jedinice izvan IT poslova, kao što su grupe pravnih poslova ili ljudskih resursa (u vezi sa izvođenjem treninga);
2. funkcije koje obavljaju IT grupe, ali izvan područja informacione bezbednosti, kao što su:
   a. poslovi administracije i konfiguracije računara;
   b. administracija mrežne bezbednosti, i
   c. centralizovana administracija bezbednosti.
3. funkcije koje se obavljaju u organizaciji informacione bezbednosti, kao što su:
   a. procena rizika;
   b. testiranje sistema;
   c. odgovor na incident;
   d. planiranje;
   e. merenje, i
   f. procena ranjivosti.
4. funkcije koje se obavljaju u organizaciji informacione bezbednosti a proizilaze iz zakonskih obaveza organizacije, kao što su:
   a. pisanje bezbednosnih politika;
   b. usklađenost za zakonskim obavezama i revizija (engl: *Audit*), i
   c. upravljanje rizikom.

Miletić prenosi da Vitman i Matord, radi lakše sistematizacije i određivanja veličine organizacije, kao referentnu vrednost uzimaju broj radnih stanica koje organizacija koristi. Tako za velike organizacije uzimaju one koje imaju više od hiljadu radnih stanica, za one srednje veličine uzimaju organizacije sa brojem radnih stanica od stotinu do hiljadu, a one koje imaju ispod stotinu radnih stanica smatraju malim organizacijama.[7] S tim u vezi, ovi autori navode da velike organizacije obično imaju sopstvene kadrove za ostvarivanje programa zaštite informacija, a da njihov broj zavisi od konkretnih uslova, te da se on kreće i do dvadesetak administratora/tehničara koji su posvećeni poslovima zaštite informacija (kojom prilikom nisu svi sa punim radnim vremenom, *prim. aut.*). Zadatak rukovodioca informacione bezbednosti, nevezano za veličinu organizacije, jeste da organizuje „negde" potrebne funkcionalnosti, te da ih koordinira i kontroliše. Kako smo prethodno napomenuli, pojedine poslove (funkcije) zaštite informacija mogu da obavljaju i zaposleni koji prioritetno imaju druga zaduženja u organizaciji (i oni ne ulaze u brojno stanje prethodno navedenih zaposlenih

[6] *Ibid.*

[7] *Ibid*, 118.

koji su posvećeni poslovima zaštite informacija, *prim. aut.*). Primer za to su IT administratori, koji su zaduženi za funkcionisanje pojedinih servera i servisa, od čije funkcionalnosti zavisi poslovanje cele organizacije, pa oni tom prilikom održavaju i pripadajuće bezbednosne aplikacije. Ovakva praksa takođe otvara pitanja sukoba interesa ovih zaposlenih, kao i bezbednosnog pitanja „ko kontroliše kontrolore", ali polazeći od predmeta istraživanja ovog rada nećemo ga posebno razmatrati. Organizacije sa srednjom veličinom, imaju manje namenskih grupa i više dodeljenih funkcija u okviru svake grupe. Karakteristično je da se ovde mnoge bezbednosne funkcije dodeljuju IT-u, kao i da se neke bezbednosne funkcije (prethodno navedene, *prim. aut.*) ignorišu, budući da poslovna funkcija bezbednosti nije u prilici da obavlja pojedine aktivnosti. U ovakvim situacijama rukovodilac bezbednosti treba da pronađe raspoložive resurse unutar organizacije i da poboljša saradnju između grupa zaduženih za obavljanje pojedinih funkcija. U malim organizacijama, bezbednosne funkcije svedene su na minimum, a one koje postoje obično se organizuju u različitim organizacionim delovima. U njima se često angažuju spoljni saradnici, za pitanja koje organizacije ne mogu same da reše, a lokalni administratori informacionog sistema pridruženo obavljaju poslove zaštite informacija (za koja imaju potrebna znanja, *prim. aut.*). Male organizacije ipak obično imaju potrebne politike zaštite informacija, a spoljni saradnici svoje aktivnosti obavljaju preko veba. Ipak, one imaju i određe prednosti u odnosu na veće organizacije, budući da je u njima moguće trening za povećanje bezbednosne svesti obavljati pojedinačno, a zaposlenima je uvek na raspolaganju IT administrator za pružanje potrebne pomoći. Treba napomenuti i da manji broj zaposlenih podrazumeva da se članovi organizacije obično međusobno poznaju, odakle se lakše uspostavlja odgovarajuća bezbednosna kultura te organizacije.

U velikim organizacijama je čest slučaj da se informaciona bezbednost organizuje u okviru IT poslova. Prema Vitmanu i Matordu, formalna nezavisnost bezbednosne funkcije postiže se dvostrukom linijom raportiranja.[8] U okviru IT-a (u organizacionom smislu, *prim. aut.*), kao i prema Odboru za bezbednost (u funkcionalnom smislu, *prim. aut.*). Očigledna prednost ovakvog rešenja je olakšana komunikacija bezbednosne i IT poslovne funkcije, odakle se postiže bolja koordinacija rada i brže rešavanje operativnih pitanja. Rukovodilac za informacionu bezbednost raportira izvršnom direktoru zaduženom za IT. Ovakva organizacija podrazumeva da su njihovi poslovni ciljevi usaglašeni, što u praksi zna da predstavlja problem. Rukovodilac IT-a zadužen je za efikasno funkcionisanje informacionog sistema, a svako usporavanje procesa ga ograničava da bude uspešan u obavljanju svoje poslovne funkcije. Rukovodilac informacione bezbednosti je tada često u ulozi revizora, jer se bavi otkrivanjem nedostataka u informacionoj tehnologiji, softveru i aktivnostima i procesima zaposlenih. Ono što za IT mora da se obavi sada i odmah, za funkciju bezbednosti ne mora da

[8] *Ibid,* 121.

znači, jer je prioritet u zaštiti analitičnost i sagledavanje mogućih rizika neke operacije. Poslovi bezbednosti u navedenom smislu ne smeju da prave kompromise, već potencijalne pretnje treba da se sagledaju i da se u zavisnosti od ustanovljenog rizika o njima odmah obaveste najviši organi upravljanja. Iz navedenih razloga razumljiva je argumentacija da se u velikim organizacijama razdvoje poslovi bezbednosti i IT-a, budući da se ovde lako javlja sukob interesa. Miletić navodi da se i pored očigledne argumentacije koju smo naveli, ova transformacija odvija sporo, o čemu postoje brojne studije. Izuzetak su banke i finansijske institucije, budući da nadležni regulatori prepoznaju ovaj sukob interesa, te funkciju bezbednosti informacija organizuju često u poslovnoj funkciji koja se bavi rizikom, a često i raportiraju direktno generalnom direktoru (engl: C*hief executive officer – CEO*).[9]

4. Zaštita informacija

U teoriji, nema spora da poslovi zaštite informacija pripadaju grupi poslova bezbednosti. Uobičajeno je da ova poslovna funkcija obavlja i druge aktivnosti koje se odnose na sprečavanje različitih oblika ugrožavanja imovine, zaposlenih i poslovanja, pa se tako javljaju grupe poslova kao što su: bezbednost zaposlenih, zaštita od požara, bezbednost i zdravlje na radu, fizička bezbednost, zaštita životne sredine i drugo. Polazeći od prirode navedenih aktivnosti, očigledna je prednost ukoliko organizacija ima mogućnosti da ih sve poveže u okviru iste poslovne funkcije – funkcije bezbednosti. Reč je o tome da se različiti poslovi bezbednosti međusobno prožimaju, usled čega njihovo organizovanje u jednu poslovnu funkciju olakšava koordinaciju aktivnosti i manje zavisi od aktivnosti drugih poslovnih funkcija, u situacijama kada su ove funkcije rasute na drugim mestima u organizaciji. Takođe, ovakvom organizacijom izbegava se izvesni sukob interesa, koji se javlja kada je funkcija zaštite informacija (i inače bezbednosti) organizovana po drugim poslovnim funkcijama, o čemu smo već izneli odgovarajuće primedbe.

Izbegavanje sukoba interesa prilikom organizovanja poslova bezbednosti, princip je koji treba imati u vidu kada se planiraju ovi poslovi unutar organizacije, kojom prilikom smo svesni principa ekonomičnosti organizacije, koji nalaže prihvatanje određenih kompromisa i odstupanje od idealnih modela. U slučaju bezbednosne poslovne funkcije, idealni model bi predstavljao samostalnu poslovnu funkciju koja objedinjava sve poslove koji se obavljaju u organizaciji u cilju njene zaštite, sa direktnom linijom raportiranja najvišem menadžmentu. Svaki drugačiji način, spajanje bezbednosne funkcije sa drugim poslovima, dovodi do sukoba interesa koji je posledica zakonitosti ponašanja ljudi u organizaciji. Rukovodilac koji je zadužen za poslovanje određenog organizacionog

[9] *Ibid*, 120.

dela, u koji je iz razloga ekonomičnosti organizacije smeštena i funkcija bezbednosti, naći će se u situaciji izbora između aktuelizacije nastalih incidenata, otkrivenih pretnji i rizika i promocije rezultata matične poslovne funkcije, ukoliko su propusti koji su doveli do ugrožavanja bezbednosti nastali u njegovoj zoni odgovornosti. Druga strana ovakve organizacije poslova bezbednosti, može samo da unapredi njenu funkcionalnost, budući da će se zaposleni u okviru istog organizacionog dela bolje poznavati, deliti slične vrednosti i uspešnije koordinirati međusobne aktivnosti – posebno kada dele srodne poslovne zadatke.

Organizovanje poslova bezbednosti i HR poslovne funkcije u okviru iste celine može da donese određene prednosti (što ne znači da se i ovde radi o pristajanju na kompromis sukoba interesa). To se posebno ogleda u sprovođenju obuka za podizanje bezbednosne svesti, budući da je upravo HR odgovoran za organizovanje treninga u okviru organizacije. Takođe, od značaja je i stepen poverljivosti koji se javlja u ovakvim organizacijama između HR i bezbednosne poslovne funkcije, posebno kada su u pitanju radne pozicije sa posebnim bezbednosnim odgovornostima u organizaciji (što obuhvata ne samo najviši menadžment, već i radna mesta kritična sa aspekta bezbednosti poslovanja, po svim nivoima organizacije). Tako će biti olakšana, na primer, bezbednosna provera zaposlenih i kandidata za posao koji obavljaju poslove sa visokim nivoom potrebnih privilegija u informacionom sistemu.

Sličan primer je i organizovanje poslova bezbednosti u okviru funkcije opštih i administrativnih poslova, budući da se ovi poslovi odnose na svakodnevni život organizacije (što savršeno pogoduje filozofiji bezbednosti). Kada god je reč o organizovanju poslova bezbednosti unutar neke druge poslovne funkcije, različiti aspekti bezbednosti delegiraju se različitim rukovodiocima, a njihove aktivnosti koordinira i kontroliše nadležni rukovodilac poslovne funkcije u koju je smeštena bezbednost. Na ovaj način dobija se dodatni nivo u rukovođenju poslova bezbednosti, što nije slučaj kada rukovodilac bezbednosti samostalno koordinira aktivnosti poslovnih funkcija koje organizuje. Slabost ovakvog rešenja može da bude i izbor menadžera koji rukovodi poslovnom funkcijom gde je prinudno smeštena bezbednost, u ovom slučaju izbor rukovodioca opštih i administrativnih poslova, budući da njegovo rukovođenje u mnogome zavisi od njegovih sklonosti i vrste obrazovanja koje ima. Menadžeri sa tehničkom osnovom obrazovanja preferiraće ovakav isti pristup poslovima bezbednosti, a oni drugi, sa netehničkim obrazovanjem težiće oblastima koje su im bliske, kao što je bezbednost kadrova, fizička bezbednost, bezbednost i zdravlje na radu i slično. Problem nije u favorizovanju segmenata bezbednosti koje su bliske rukovodiocu „centralne" poslovne funkcije, već u činjenice da će se u ovakvim slučajevima često zanemariti deo bezbednosti koji ne pripada ovoj prvoj grupi. Posebnost administrativnih poslova, sa aspekta bezbednosti, jeste upravljanje dokumentacijom organizacije (oblasti čuvanja i arhiviranja dokumenata, dakle informacija), odakle se ovakva organizaciona rešenja zaštite informacija

mogu potražiti kod subjekata čija se delatnost zasniva na obimnoj proizvodnji dokumentacije. Digitalizacija donosi sa sobom brojne prednosti za poslovanje, ali dovodi i do favorizovanja digitalne sfere, što u poslovima bezbednosti (zaštite informacija) rezultira fokusiranjem na IT od strane bezbednosnih stručnjaka, te dovodi do zanemarivanja netehničkih oblasti bezbednosti (dakle dovodi do njene nekompletnosti). Organizacije i dalje imaju ogroman broj dokumenata na papiru, što u slučaju objedinjavanja funkcija opštih i administrativnih poslova i funkcije bezbednosti olakšava zaštitu informacija u procesima: organizovanja arhivskih poslova; fizičkog čuvanja dokumentacije; uništavanja dokumentacije; digitalizacije dokumentacije; upravljanja digitalnom dokumentacijom i njenom skladištenju.[10]

Priroda poslova osiguranja i upravljanja rizikom u organizacijama bliska je poslovima bezbednosti, budući da ove funkcije dele zainteresovanost za bliske teme. Odatle ovakva saradnja predstavlja još jedan mogući model organizovanja poslova bezbednosti (zaštite informacija) u velikim organizacijama. Sa jedne strane imamo bezbednosne rizike, dok sa druge strane stoji grupa rizika koji se eksplicitno, u užem smislu odnose na poslovanje. Zbog svog značaja za poslovanje organizacije, poslovna funkcija upravljanja rizikom zauzima u njoj centralno mesto, budući da je usredsređena na posmatranje cele organizacije i deljenje informacija sa svim poslovnim funkcijama, što pogoduje poslovima bezbednosti i u tom smislu odražava istu ambiciju. Ne manje važno je da ovde dve poslovne funkcije na sličan način posmatraju rizik kao pojavu. To podrazumeva da je potrebno iz grupe prepoznatih rizika izdvojiti one koji su od značaja za poslovnu funkcionalnost organizacije, sistematizovati ih, proceniti njihov uticaj na organizaciju, odrediti njihove ključne pokazatelje (kako bi se rizici pratili), odrediti mere zaštite od njihovog delovanja i obavljati njihovu redovnu evaluaciju.[11]

Ilustrativan primer u smislu prethodno navedenog predstavlja određenje pojma operativnog rizika u bankarskom poslovanju, kao jedne od kategorija rizika koje je odredila Narodna banka Srbije, u svojstvu nacionalnog regulatora u ovom sektoru. Naime, operativni rizik je određen kao mogućnost koja se odnosi na ostvarivanje negativnih poslovnih rezultata banke, a koji su nastali kao (...) „posledica propusta (namernih i nenamernih) u radu zaposlenih, neodgovarajućih internih procedura i propisa, neadekvatnog upravljanja informacionim i drugim sistemima, kao i usled nepredviđenih eksternih događaja".[12]

Još jedan pokazatelj koji upućuje na bliskost i prirodnu povezanost poslovnih funkcija osiguranja i upravljanja rizikom i funkcije zaštite informacija je podatak da se u toku 2020. godine u svetu predviđala potrošnja od oko osam

[10] *Ibid,* 132.

[11] *Ibid,* 136.

[12] Izvor: Narodna banka Srbije, https://nbs.rs/sr/finansijske-institucije/banke/upravljanje-rizicima/ (15.05.2022.)

milijardi dolara za potrebe pokrivanja polisa osiguranja (nasuprot pet milijardi dolara godinu dana ranije), koje su plaćale organizacije kako bi ublažile eventualne gubitke koji nastaju ugrožavanjem informacija. Reč je, prema tadašnjim podacima, od oko šest i po procenata godišnjih budžeta koje su trošile organizacije na svetskom nivou, upravo za potrebe zaštite informacija.[13]

Tome treba dodati i traumatično iskustvo koje je svet od tada imao sa pandemijom, odnosno sa porastom napada na informacione sisteme privrednih organizacija, a posebno kada se uzme u obzir nepripremljenost organizacija za masovni daljinski rad svojih zaposlenih, naročito u pogledu bezbednosnih propusta u njihovoj opremljenosti i pripremljenosti za nove rizike kojima su izloženi, a koji se prvenstveno odnose na oblast zaštite informacija. Posledica – sa velikom izvesnošću može se predvideti dalji rast budžeta koje će organizacije da izdvajaju za ublažavanje posledica koje su proizvod narušavanja bezbednosti informacija.

5. Zaključak

Ne treba da bude presudno, ali iznete činjenice mogu da opredele neke organizacije da primene upravo model organizovanja poslova zaštite informacija gde je bezbednost, odnosno zaštita informacija organizovana unutar poslova osiguranja i upravljanja rizikom, budući da se na taj način postiže bolja koordinacija obe poslovne funkcije i uspostavlja efektivnija kontrola troškova koji će za ove potrebe biti izdvojene.

Pored ovde navedenih (osnovnih) modela organizovanja poslova zaštite informacija u velikim organizacijama, postoje i druge brojne forme kako se ovi poslovi mogu organizovati, a stalno se pojavljuju i istražuju nove. Mišljenja smo da bezbednost ne treba posmatrati kao gotov proizvod, već kao proces koji zavisi od brojnih činilaca. Odatle i organizovanje poslova bezbednosti nije forma koja je data jednom za uvek, čak i u okviru jedne iste organizacije. Na izbor odgovarajućeg modela, kako smo prethodno istakli, utiču brojni činioci, a neki od njih su: vrsta industrije kojoj pripada organizacija, nacionalna kultura, bezbednosna kultura, geografski prostor sa svojim osobinama tržišta, normativni okvir u kojem posluje organizacija, starost organizacije, stepen kriminaliteta poslovnog okruženja, organizaciona kultura, raspoloživi ljudski resursi, poslovni ciljevi organizacije, budžet koji se određuje za ove potrebe i drugi.

[13] Izvor: https://www.statista.com/statistics/387868/it-cyber-securiy-budget/ (15.05.2022.)

Literatura:

- Miletić Perica (2020): *Organizaciono i normativno uređenje zaštite informacija u funkciji bezbednosti poslovanja banaka i finansijskih institucija*, doktorska disertacija, Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu,
- Petković Mirjana, Janićijević Nebojša, Bogićević Biljana (2002): *„Organizacija"*, Ekonomski fakultet, Beograd
- Whitman, M., Mattord, H. J. (2008): *Management of Information security*, Course Technology Cengage Learning, second edition, Boston, USA

Elektronska literatura:

- Instituto Espanol de Estudios Estrategikos (2022): „Industrial revolution 4.0!: „A new century of revolts in the Mediterranean", Analysis Paper, https://www.ieee.es/Galerias/fichero/docs_analisis/2022/DIEEEA01_2022_PEDSAN_Revolucion_ENG.pdf (02.05.2022.)
- Narodna banka Srbije, https://nbs.rs/sr/finansijske-institucije/banke/upravljanje-rizicima/ (15.05.2022.)
- https://www.statista.com/statistics/387868/it-cyber-securiy-budget/ (15.05.2022.)

Perica Miletić

UDC 005.73
005.922.5:[007:004

DOI: 10.5937/MegRev2202183M
Review scientific article
Received 23.05.2022.
Approved 12.06.2022.

THE PLACE OF INFORMATION SECURITY IN LARGE ORGANIZATIONS

Abstract: *The need to organize information security work in organizations is no longer a controversial concept, especially in the age of digitalization.How to organize these jobs, what place in the organization to determine, what are the previous experiences of applying certain models in practice, are issues that should be discussed and result in providing different opportunities for organizations to apply the model that suits them best at the same time.set business goals, characteristics of the environment in which they operate, as well as the type of security threats they face, and the total resources at their disposal for this purpose.*

Keywords: *Information protection, security, organization, organizational culture, business functions*

Milovan Lakušić*
Sofija Lolić**
Julijana Račić***

UDK 343.91-053.6
316.624-053.6

DOI: 10.5937/MegRev2202197L
Stručni članak
Primljen 25.05.2022.
Odobren 12.06.2022.

MALOLETNIČKA DELINKVENCIJA KAO PROBLEM SAVREMENOG DRUŠTVA****

Sažetak: *Maloletnička delinkvencija predmet je interesovanja kako na međunarodnom, tako i na nacionlanom planu, zbog velike učestalosti ove negativne društvene pojave, kao i pronalaženja što adekvatnijih načina za suzbijanje iste.Maloletnička delinkvencija nastala je kao posledica nedozvoljenog, neprihvatljivog, devijantnog, antisocijalnog ponašanja adolescenata. Kriminalitet maloletnika, predstavlja zaseban oblik kriminaliteta, iz razloga što on obuhvata sve maloletne izvršioce krivičnih dela, bez obzira na to da li učinjeno krivično delo spada u imovinski, nasilnički ili saobraćajni kriminalitet. Ovaj naučni rad odnosiće se, pre svega, na pojmovno određenje maloletničke delinkvencije, faktore koji utiču na nastanak iste, zakonodavni okvir, kao i na položaj maloletnika u krivičnom postupku.*

Ključne reči: *maloletnička delinkvencija,krivično delo, kriminalitet.*

* Docent, Pravni Fakultet, Megatrend Univerzitet Beograd, mlakusic@megatrend.edu.rs
** Asistent, Pravni Fakultet, Megatrend Univerzitet Beograd, slolic@megatrend.edu.rs
*** Asistent, Pravni Fakultet, Megatrend Univerzitet Beograd, jracic@megatrend.edu.rs
**** Rad je rezultat projekta FPBISD – Bezbednosni izazovi savremenog društva.

1. Uvodna razmatranja

Maloletnička delinkvencija predstavlja sociološki problem savremenog društva, koji se manifestuje preduzimanjem nedozvoljenih i neprihvatljivih radnji od strane maloletnih lica. Radnje kojima se krše kako moralne, tako i zakonom propisane norme posledica su nepravilnog razvoja maloletnika u adolescentskom periodu života, a isto tako i dece uzrasta do 14 godina. Odrastanje u nezdravoj porodici, društvu koje ne poštuje vrednosni sistem, među deliktno orijentisanim vršnjacima, implicira stvaranju predispozicije da određeno lice prevagne ka vršenju krivičnih dela, prekršaja, delikata i slično. Porodična sredina direktno utiče na nepravilan razvoj i ponašanje maloletnika, ukoliko postoje neki od sledećih faktora: manifestovanje porodičnog nasilja, život na rubu egzistencije, ograničavanje maloletnika u vidu njegove socijalizacije sa društvom, sklonost članova porodice ka vršenju krivičnih dela, međuporodični konflikti.

Nije moguće precizno utvrditi u kom obimu se na godišnjem nivou ispoljava maloletnički kriminalitet, zbog izuzetno izražene tamne brojke, ali je svakako to znatno manji obim u odnosu na bilo koji drugi oblik kriminaliteta koji vrše punoletna lica. Statistički podaci ukazuju da maloletna lica najčešće pribegavaju izvršenju sledećih krivičnih dela: ubistvo, nanošenje lakih, teških telesnih povreda, razbojništvo, razbojnička krađa, saobraćajna krivična dela, stavljanje u promet opojnih droga, iznuda i slično.

Razlikujemo nekoliko načina zašto maloletnici podležu delinkvenciji, najčešće je reč o „prolaznoj pubertetskoj fazi“, dok se mali procenat odnosi na lica kojima bavljenje kriminalnim radnjama prerasta u svakodnevno zanimanje. „Među maloletnim delinkventima može se napraviti i specifična klasifikacija zavisno od njihovog doprinosa izvršenju krivičnog dela. Postoje maloletnici koji izvršavaju krivično delo po nalogu ili zahtevu punoletnog lica“. Oni su poluamateri u kriminalitetu i veoma jeftino naplaćuju svoje usluge za obavljeni posao. Druga kategorija su profesionalci koji su kriminalitet prihvatili kao jedini sistem vrednosti. Treća grupa maloletnih delinkvenata je najbrojnija - to su maloletnici koji se redovno školuju, neki od njih su dobri učenici i samo povremeno, najčešće pod uticajem drugih iskusnijih kriminalaca, vrše krivična dela“[1]

2. Pojmovno određenje

Pod pojmom delikvencije podrazumeva se prestupničko, deliktno ponašanje, odnosno svako ponašanje kojim se krše opšte prihvaćene i propisane

[1] KonstantinovićVilić S., Nikolić-RistanovićV.:*Fenomenološke i etiološke karakteristike maloletničkog kriminaliteta*, str. 41.

društvene, moralne i običajne norme. U dostupnoj, kako stranoj, tako i u domaćoj literaturi, još uvek nije precizno određeno šta ovaj pojam konkretno znači, to jest šta se pod njim podrazumeva. Takođe, ne postoji univerzalna definicija koja se primenjuje, već ona zavisi od autora do autora. Najčešće se maloletnička delinkvencija definiše u užem i širem smislu. „Pravni pojam u užem smislu obuhvata samo ponašanja propisana kao krivična dela (npr. krađe, telesne povrede, ubistva i sl.), dok širi pravni pojam podrazumeva ponašanja maloletnika koja su nacionalnim zakonodavstvom propisana ne samo kao krivična dela i kao prekršaji, odnosno lakši prestupi (npr. skitnja, prosjačenje, upravljanje motornim vozilom bez saobraćajne dozvole, prostitucija, kockanje i sl.).“[2] „Delinkvencija tako, po široj definiciji, podrazumeva svako ponašanje kojim se na drastičan način krše bilo koje opšteprihvaćene društvene norme.“[3] „Prema širem shvatanju maloletničku delinkvenciju čine svi oblici devijantnog ponašanja maloletnika, od preddelinkventnog do onog koje je inkriminisano u krivičnopravnom zakonodavstvu.“[4]

Iz navedenih definicija uočavamo nesklad među autorima pri definisanju pojma maloletničke delinkvencije, a u daljem radu, iznećemo naš stav po pitanju iste. Pod širim određenjem pojma možemo reći da se podrazumevaju sitni prestupi, delikti, dok se pod užim pojmom podrazumeva kršenje krivičnopravnih i prekršajnopravnih normi, odnosno izvršena krivična dela, kao i prekršaji, a sve kao posledica adolescencije, antisocijalnog ponašanja.

3. Faktori koji utiču na nastanak maloletničke delinkvencije

3.1. Zanemarivanje

Zanemarivanje se najčešće ispoljava u vidu zapuštanja u razvoju, vaspitavanju deteta, uskraćivanju materijalnih i finansijskih sredstava i slično. Roditelji, veoma često okupirani svojim poslovnim obavezama i obezbeđivanju adekvatne životne egzistencije, svojim odsustvom zanemaruju dete, koje postaje prepušteno samo sebi, okolini, društvenoj zajednici. Deca, odnosno maloletnici postaju žrtve, usled neadekvatnog staranja roditelja o njima, a samim tim stvara se i predispozicija sklonosti ka vršenju delikata, što predstavlja jasan znak da državni aparat mora preduzeti određene mere, kako bi se ostvarila kontrola nad njihovim ponašanjem. Pod zanemarivanjem (zapostavljanjem)

[2] Nikolić-Ristanović, V. (2012): *Kriminalitet maloletnika ili maloletnička delinkvencija: pojmovno određenj e injegov značaj*, Revija za kriminologiju i krivično pravo, 1-2, str. 184.

[3] Kovačević, M.(2018): *Delinkvencija i pravna reakcija*, univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Izdavačkicentar (ICF),Beograd, str.13.

[4] Dimovski, D., Mirić F., *Politika suzbijanja maloletničke delinkvencije kao determinanta društvenog razvoja*,Pregledni rad (naučni)str.2 .

se podrazumeva da „odgovorna odrasla osoba ne vodi odgovarajuću brigu o detetu i njegovim potrebama kako na fizičkom planu (obezbeđivanje hrane, odreće i higijene), tako i na emotivnom (odsustvo ljubavi) i edukacionom planu (sprečavanje deteta da ide u školu).“[5]

3.2. Zlostavljanje

Tokom odrastanja deca često postaju žrtve porodičnog nasilja, odnosno dolazi do viktimizacije, a neretko i reviktimizacije, što dovodi do kasnijeg destruktivnog ponašanja deteta. Dete veoma često poprima model ponašanja članova svoje porodice, koji kasnije reflektuje na druga lica. Deca nisu žrtve samo u slučaju kada direktno ona trpe nasilje, već i kada svedoči bilo kom obliku nasilja prema drugom članu porodice. „Zlostavljanje je ponašanje koje dovodi do trenutnog ili trajnog ugrožavanja psihičkog i emocionalnog zdravlja i dostojanstva deteta.“[6] „Nasilje prema deci, kako fizičko i seksualno, tako i psihičko, ostvaruje neposredne, ali i dugoročne efekte na razvoj deteta. posledice uključuju fizičke (telesne povrede, invaliditet itd.), psihičke (nisko samopouzdanje, depresija, kognitivna neefikasnost) i posledice koje karakterišu promene u ponašanju (povišena anksioznost, pojačana agresivnost itd.).“[7] Pored nasilja u porodici, maloletna lica veoma često postaju žrtve trgovine ljudima, odnosno seksualno se eksploatišu. Prostitucija postaje masovna pojava, a razlog za manifestovanje iste ogleda se u tome da maloletnici potiču iz porodica koje žive na rubu egzistencije, njihov socio-ekonomski status na niskom je nivou, a kako bi za sebe obezbedili adekvatne materijalne uslove, često pribegavaju bavljenju prostitucijom.

3.3. Društveno okruženje

Usled ispoljavanja antisocijalnog ponašanja u osnovno obrazovnoj ustanovi, nedovoljnom posvećenošću istoj, pribegavanju vršnjačkim grupama koje se prestupnički ponašaju, nedovoljno razvijenom veštinama rasuđivanja za rešavanje problema i slično, maloletnici pribegavaju vršenju delikata. Neizostavno je napomenuti da u izvesnoj meri na ponašanje maloletnika ima uticaj medija, koji plasiranjem i podržavanjem nasilja putem reklama, filmova, emisija, novinskih članaka prikazuju nasilje kao sasvim normalnu i prihvatljivu pojavu. Takođe, društvene promene, modernizacija, ekonomski razvoj, državno uređenje, znatno utiču na povećanje rizika za ispoljavanje nasilja kod mladih.

---

5 Manojlović D., ČimburovićLj., Stevanović Z., Igrački J.: (2018) *Viktimologija*, Megatrend univerzitet, Beograd, str. 92.

6 Ibid

7 Ignjatović Đ., Simeunović-Patić B.: (2011), *Viktimologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 66.

4. Zakonodavni okvir

Prema maloletnim izvršiocima krivičnih dela primenjuje se, pre svega, Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, zatim, Krivični zakonik, Zakonik o krivičnom postupku, Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, kao i Zakon o prekršajima.

Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica sadrži odredbe koje „se odnose na materijalno krivično pravo, organe koji ga primenjuju, krivični postupak i izvršenje krivičnih sankcija prema ovim učiniocima krivičnih dela."[8] Istim je određena starosna podela na mlađe maloletnike (od 14 do 16 godina) i starije maloletnike (od 16 do 18 godina). Takođe, maloletnim licem smatra lice od navršene 14 godine, do njegovog punoletstva, tačnije 18 godine. Ukoliko maloletnik izvrši krivično delo, prekršaj ili privredni prestup, a prethodno nema navršenih 14 godina života, ne snosi krivičnu/prekršajnu odgovornost, odnosno protiv njega se ne može pokrenuti postupak, izreći sankcija, kao ni bilo koja druga mera, zato što se lica koja nemaju navršenih 14 godina smatraju decom.

Za učinjeno krivično delo izriče se jedan ili više vaspitnih naloga, koji predstavljaju alternativne mere (sui generis), izriču se u zavisnosti od težine učinjenog dela, pod uslovom da je za isto propisana novčana kazna ili pet godina kazne zatvora. Vaspitni nalozi u našem pravnom sistemu predstavljaju model restorativne pravde. „U odgovoru na maloletničku delinkvenciju, restorativna pravda može da ima nekoliko oblika: oblik skretanja postupka prema maloletnicima (mera diverzionog karaktera), alternativa krivičnom postupku (alternativna forma postupanja), alternativna sankcija ili deo postojećih sankcija i deo tretmana lica kojima su izrečene institucionalne sankcije." „Sporna je pravna priroda ovih mera. One nisu svrstane u krivične sankcije, može ih izreći i organ koji nije nadležan za izricanje krivičnih sankcija (javni tužilac). Sa druge strane, one su funkcionalno vezane za krivično delo, a i njihova sadržina poklapa se sa određenim krivičnim sankcijama. Iz ovoga izvodi se zaključak da je u ovom momentu teško dati ocenu pravnoj prirodi i kriminalno-političkoj opravdanosti vaspitnih naloga." „Svrha vaspitnih naloga je da se ne pokreće krivični postupak prema maloletniku ili da se obustavi postupak, odnosno da se primenom vaspitnog naloga utiče na pravilan razvoj maloletnika i jačanje njegove lične odgovornosti kako ubuduće ne bi činio krivična dela." „Vaspitni nalozi su:

1) poravnanje sa oštećenim kako bi se naknadom štete, izvinjenjem, radom ili na neki drugi način otklonile, u celini ili delimično, štetne posledice dela;
2) redovno pohađanje škole ili redovno odlaženje na posao;
3) uključivanje, bez naknade, u rad humanitarnih organizacija ili poslove socijalnog, lokalnog ili ekološkog sadržaja;

[8] Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica ("Sl. glasnik RS", br. 85/2005)

4) podvrgavanje odgovarajućem ispitivanju i odvikavanju od zavisnosti izazvane upotrebom alkoholnih pića ili opojnih droga;
5) uključivanje u pojedinačni ili grupni tretman u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi ili savetovalištu."[9]

Kada je reč o krivičnim sankcijama, propisano je izricanje vaspitnih mera, kazne maloletničkog zatvora, kao i mera bezbednosti, kako bi neka od navedenih represivnih mera uticala na maloletnika, odnosno da bi se postigla svrha primene krivičnih sankcija. „Vaspitne mere su:
1) mere upozorenja i usmeravanja: sudski ukor i posebne obaveze;
2) mere pojačanog nadzora: pojačan nadzor od strane roditelja, usvojioca ili staraoca, pojačan nadzor u drugoj porodici, pojačan nadzor od strane organa starateljstva, pojačan nadzor uz dnevni boravak u odgovarajućoj ustanovi za vaspitavanje i obrazovanje maloletnika;
3) zavodske mere: upućivanje u vaspitnu ustanovu, upućivanje u vaspitno-popravni dom, upućivanje u posebnu ustanovu za lečenje i osposobljavanje."

„Mere upozorenja i usmeravanja izriču se kad je potrebno i dovoljno takvim merama uticati na ličnost maloletnika i njegovo ponašanje. Mere pojačanog nadzora izriču se kad za vaspitavanje i razvoj maloletnika treba preduzeti trajnije mere uz odgovarajući stručni nadzor i pomoć, a nije potrebno maloletnikovo potpuno odvajanje iz dotadašnje sredine. Zavodske mere izriču se prema maloletniku prema kome treba preduzeti trajnije mere vaspitavanja, lečenja i osposobljavanja uz njegovo potpuno odvajanje iz dotadašnje sredine, radi vršenja pojačanog uticaja na maloletnika. Zavodske mere izriču se kao poslednje sredstvo i mogu trajati, u granicama određenim ovim zakonom, samo koliko je potrebno da bi se ostvarila svrha vaspitnih mera."[10]

„Starijem maloletniku koji je učinio krivično delo za koje je zakonom propisana kazna zatvora teža od pet godina, može se izreći kazna maloletničkog zatvora ako zbog visokog stepena krivice, prirode i težine krivičnog dela ne bi bilo opravdano izreći vaspitnu meru."[11] Kazna maloletničkog zatvora može se izreći isključivo starijem maloletniku.

Kada je reč o prekršajnoj odgovornosti maloletnih lica, protiv istih se ne može pokrenuti prekršajni postupak ukoliko za vreme izvršenja dete nije imalo navršenih 14 godina (isti princip kao i za krivični postupak). Zakon o prekršajima propisuje da se mlađem maloletniku izriču isključivo vaspitne mere, dok se starijem maloletniku može izreći vaspitna mera, kazneni poeni ili kazna (novčana kazna i kazna maloletničkog zatvora).

[9] Ibid, član 7.

[10] Ibid, član 11.

[11] Ibid, član 28.

„Maloletnicima se mogu izreći sledeće vaspitne mere:
1) mere upozorenja i usmeravanja: ukor i posebne obaveze;
2) mere pojačanog nadzora.

Mere upozorenja i usmeravanja se izriču kad je takvim merama potrebno uticati na ličnost maloletnika i njegovo ponašanje i kada su one dovoljne da se postigne svrha ovih mera. Mere pojačanog nadzora izriču se kad za vaspitavanje i razvoj maloletnika treba preduzeti trajnije vaspitne mere uz odgovarajući stručni nadzor i pomoć."[12]

5. Položaj maloletnih lica u krivičnom postupku

„Odredbe krivičnog procesnog prava bave se maloletnicima, odnosno maloletnim licima uopšte, sa dva osnovna aspekta:
1. regulisanje postupka koji se prema maloletnicima vodi kada postoji osnovana sumnja da su učinili krivično delo i
2. definisanje posebnih mera procesne zaštite u odnosu na maloletna lica koja u krivičnom postupku imaju procesno svojstvo oštećenih."[13]

Odredbe krivičnog postupka sadržane su u Zakonu o maloletnim učiniocama krivičnih dela i krivično pravnoj zaštiti maloletnih lica. „Kada je reč o krivičnoprocesnim odredbama, ovaj zakon sadrži dve grupe takvih odredbi: 1) odredbe koje se odnose na postupak prema maloletnicima i 2) odredbe koje se odnose na krivični postupak u kome se maloletno lice pojavljuje kao oštećeno određenom kategorijom krivičnih dela, koja i ne predstavljaju neki poseban krivični postupak, već se njima samo modifikuju određena pravila krivičnog postupka u kome se pojavljuje oštećeni koji spada u određenu posebnu starosnu kategoriju."[14]

Krivični postupak prema maloletnicima predstavlja poseban krivični postupak, „iz čega proizilaze dva osnovna zaključka: 1) samim tim što je reč o postupku na koji se odnosi atribut - krivični, jasno je da za taj tip procedure važi većina opštih pravila sadržana u osnovnim načelima opšte krivične procedure; 2) činjenica da se taj krivični postupak kvalifikuje kao poseban ukazuje da u njemu važe i neka posebna pravila koja ne postoje u opštem krivičnom postupku."[15]

Razlika između opšteg krivičnog postupka i posebnog krivičnog postupka sastoji se u činjenici da akcenat nije isključivo na kažnjavanju maloletnika za

[12] Zakon o prekršajima ("Sl. glasnik RS", br. 65/2013, 13/2016 i 98/2016 - odluka US), član 74.

[13] Škulić M., (2011):*Maloletničko krivično pravo*, Službeni glasnik:Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, str. 321.

[14] Ibid

[15] Škulić M., *Krivični postupak prema maloletnicima*, str. 64.

učinjeno krivično delo, već se posebnim krivičnim postupkom štiti njegova ličnost, propisuju se mere koje će na adekvatan način uticati na njegovo ponašanje, omogućiti resocijalizaciju i slično. U posebnom krivičnom postupku prema maloletnicima postupa nadležni javni tužilac.

Opšta načela koja se primenjuju na opšti krivični postupak, primenjuju se i na poseban krivični postupak, sa određenim izmenama, izuzecima kada je reč o maloletnim učiniocima krivičnih dela. Za razliku od načela legaliteta, koje podrazumeva dužnost i obavezu javnog tužioca da preduzme krivično gonjenje onda kada postoji osnovana sumnja da je određeno lice učinilo krivično delo, za koje se goni po službenoj dužnosti, prema maloletnicima primenjuje se načelo oportuniteta, suprotno načelu legaliteta, za koje važi da se krivično gonjenje ne mora preduzeti, i onda kada su ispunjeni svi uslovi za isto. U tom slučaju se maloletnicima izriču vaspitni nalozi, ne pokreće se krivični postupak i ne izriče se krivična sankcija.

„Osim određenih pravila u postupku prema maloletnicima, koja predstavljaju odstupanja u odnosu na odgovarajuća opšta krivičnoprocesna načela, postoje i načela koja su tipična samo za postupak prema maloletnicima. Tu spadaju sledeća načela:

1. načelo procesne protektivnosti u odnosu na maloletnika;
2. načelo funkcionalnog spajanja pripremnog postupka i faze suđenja;
3. načelo terminološke povlašćenosti maloletnika;
4. načelo hitnosti u postupanju;
5. načelo povišene procesne diskrecije, te
6. načelo specijalizovanosti službenih aktera postupka prema maloletnicima.“[16]

„Postoje i druga opšta pravila ovog postupka, koja se mogu svrstati u sledeće celine: 1)stvarna i mesna nadležnost, 2) opseg primene pravila ZM, 3) odbacivanje krivične prijave protiv deteta ili obustava postupka prema maloletniku koji je krivično delo učinio kao dete, 4) zabrana suđenja u odsustvu, 5) obavezna stručna odbrana maloletnika, 6) nemogućnost oslobođenja od dužnosti svedočenja,7) razdvajanje i spajanje postupka, 8) posebna uloga organa starateljstva, 9) pozivanje maloletnika i dostavljanje pismena maloletniku, te, 10) posebna pravila lišavanja i ograničenja slobode maloletnika.“[17]

[16] Škulić M., (2011):*Maloletničko krivično pravo*, Službeniglasnik: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd,str. 321.

[17] Ibid

6. Zaključna razmatranja

Kako bi se Republika Srbija suprotstavila na adekvatan način problemu maloletničke delinkvencije, rešenje se ne ogleda u pooštravanju kaznene politike prema maloletnicima. Propisane kazne su same po sebi već visoke, a njihovom adekvatnom primenom bi se uticalo na maloletnika da u buduće ne čini krivična dela, prekršaje i prestupe. U cilju krivičnopravne zaštite društva od maloletničke delinkvencije, a i samih maloletnika, to jest uticaja na njih da više ne čine krivična dela, kao i uticaj na popravljanje njihovog ponašanja nakon izvršenja istog, primenjuje se specijalna prevencija, dok se generalna prevencija koristi kako bi se uticalo napotencijalne učinioce da ne podlegnu vršenju nekog od oblika kriminaliteta. Zakonski sistem treba da bude usmeren na vaspitavanje, kao i na prevaspitavanje maloletnika, odnosno da krajnji cilj ne bude isključivo kažnjavanje, već pružanje pomoći i zaštite, utvrđivanje postojećeg problema i pružanje adekvatnog tretmana. Postupke maloletnih lica ne treba izjednačavati sa postupcima punoletnih lica, a isto tako nije poželjno pružanje zaštite u tolikoj meri da maloletnik ne snosi nikakvu pravnu odgovornost za učinjeno delo. U našoj državi krivičnopravni sistem je regulisan tako da se na problem maloletničke delinkvencije reaguje primenom propisanih mera kako se maloletnik ne bi krivično gonio, ukoliko se oceni da težina dela nema ogromne posledice, kao i izricanjem krivičnih sankcija, a sve u zavisnosti od težine dela. U poslednje vreme, u drugim državama, kao i u našoj, pojavio se veliki broj programa koji imaju svrhu prevencije, usmerenih na porodičnu, školsku, lokalnu zajednicu.

Literatura:

- Dimovski, D., Mirić F., *Politika suzbijanja maloletničke delinkvencije kao determinanta društvenog razvoja,* Pregledni rad (naučni)
- Ignjatović Đ., Simeunović-Patić B.: (2011), *Viktimologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
- Ignjatović Đ., (2014): *Pravo izvršenja krivičnih sankcija,* Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
- Ignjatović Đ., (2016): *Kriminlogija*,Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
- Konstantinović Vilić S., Nikolić-Ristanović V.: *Fenomenološke i etiološke karakteristike maloletničkog kriminaliteta*
- Kovačević, M. (2018): *Delinkvencija i pravna reakcija*, univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Izdavački centar (ICF), Beograd
- Manojlović D., ČimburovićLj., Stevanović Z., Igrački J.: (2018) *Viktimologija*, Megatrend univerzitet, Beograd

- Nikolić-Ristanović, V. (2012): *Kriminalitet maloletnika ili maloletnička delinkvencija: pojmovno određenje i njegov značaj*, Revija za kriminologiju i krivično pravo, 1-2
- Nikolić-Ristanović V.,Konstantinović Vilić S., (2018): *Kriminologija*, Izdavačko-grafičko preduzeće „Prometej", Beograd
- Škulić M., (2011):*Maloletničko krivično pravo*, Službeni glasnik: Pravni fakultetUniverziteta u Beogradu, Beograd
- Škulić M., *Krivični postupak prema maloletnicima*
- Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica ("Sl. glasnik RS", br. 85/2005)
- Krivični zakonik("Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019)
- Zakonik o krivičnom postupku ("Sl. glasnik RS", br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 - odluka US i 62/2021 - odluka US)
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija ("Sl. glasnik RS", br. 55/2014 i 35/2019)
- Zakon o prekršajima ("Sl. glasnik RS", br. 65/2013, 13/2016 i 98/2016 - odluka US)

Milovan Lakušić
Sofija Lolić
Julijana Račić

UDC 343.91-053.6
316.624-053.6

DOI: 10.5937/MegRev2202197L
Expert article
Received 25.05.2022.
Approved 12.06.2022..

JUVENILE DELICVENCE AS A PROBLEM OF MODERN SOCIETY

Abstract: *Juvenile delinquency is a subject of interest both internationally and nationally, due to the high frequency of this negative social phenomenon, as well as finding the most adequate ways to combat it. Juvenile delinquency arose as a consequence of illicit, unacceptable, deviant, antisocial behavior of adolescents. Juvenile delinquency is a separate form of crime, because it includes all juvenile offenders, regardless of whether the crime is property, violence or traffic crime. This scientific paper will refer, first of all, to the conceptual definition of juvenile delinquency, the factors that influence its occurrence, the legislative framework, as well as the position of juveniles in criminal proceedings.*

Keywords: *juvenile delinquency, crime.*

Marko M. Milović*
Borivoje V. Baltezarević**

UDK 327.7/.8(497.115)
343.74(497.115)
726.54/.7.025(497.115)
DOI: 10.5937/MegRev2202209M
Pregledni naučni članak
Primljen 10.05.2022.
Odobren 18.05.2022.

PASIVNOST PRIVREMENIH KOSOVSKIH INSTITUCIJA I DELA MEĐUNARODNE ZAJEDNICE U POGLEDU NAPADA NA SRPSKU KULTURNU I DUHOVNU BAŠTINU NA KiM I POKUŠAJA NJENOG PRISVAJANJA***

Sažetak: *Proteklih dvadeset i više godina svedoci smo kontinuiranih napada, u raznim vidovima, na srpsku kulturnu baštinu na Kosovu i Metohiji. Svi nadležni organi ("domaći" u vidu privremenih kosovskih institucija i strani – u vidu međunarodne civilne i vojne misije) preko toga prelaze, kao da se ništa ne dešava. Ti napadi od strane Albanaca na celokupnu srpsku imovinu (podmetanja požara u manastirskim kompleksima, njihova skrnavljenja i pustošenja, devastacija pravoslavnih grobalja i sl.) uključujući i svetinje od kojih mnoge potiču još iz srednjeg veka su počeli još u drugoj polovini 20. veka, faktički odmah nakon završetka Drugog svetskog rata. Za takve postupke su imali nesumnjivu podršku i zaštitu tadašnjih kosovskih komunista, ali i rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije, čiju podršku i zaštitu su poslednjih decenija zamenili oružane snage NATO pakta (koji na ovim prostorima ima svoj geostrateški interes). U radu je dat osvrt na te brojne napade, naročito na srpske manastire i posede, a istovremeno i na neskrivene namere albanske strane da tu istu srpsku kulturnu baštinu, uključujući i te srpske svetinje preimenuje i proglase za tzv. kosovsku kulturnu baštinu. Ukazano je i na neshvatljivo ponašanje pravosudnih institucija privremenih kosovskih vlasti koje se ogledaju u nepokretanju krivičnih postupaka protiv učinilaca čiji napadi na crkvene objekte su često bili praćeni uništavanjem ili oštećivanjem tih kulturnih dobara tokom svih ovih godina i koji su motivisani nacionalno – verskim razlozima ili bolje reći mržnjom. U postojećoj situaciji, kako na međunarodnom planu, tako i na samom KiM nije za očekivati preduzimanje iole ozbiljnijih koraka da se ti učinioci „privedu pravdi", čime se ohrabruju da i dalje nastave sa takvim i sličnim aktivnostima, što ne uliva nadu u bolje dane na tim prostorima kako srpskog tako i ostalog nealbanskog življa.*

Ključne reči:napadi *na imovinu SPC, Unesko, privremene kosovske institucije, kulturna baština, manastiri*

* Vanredni profesor na Pravnom fakultetu Megatrend univerziteta, mmilovic@megatrend.edu.rs

** Docent – naučni saradnik Instituta za srpsku kulturu, Leposavić; baltezb@yahoo.co.uk

*** Rad je u okviru Projekta FPISKLMaterijalno i duhovno blago Kosova i Metohije – pravni aspekt.

1. Uvodna razmatranja

Duhovno blago Kosova i Metohije je poznato i priznato u svetskim okvirima kao jedno od najvećih hrišćanskih vrednosti srednjovekovne Srbije. Brojni manastiri sa tih prostora nisu samo religijski objekti već istorijska i arhitektonska riznica koja „govori" o vremenu u kom je nastajala, ali i kome je pripadala i pripada. No, to pripadanje postaje predmet sporenja i osporavanja. Takvo kulturno istorijsko i duhovno bogatstvo kojim raspolaže Srpska pravoslavna crkva i srpski narod u celini, je mnogim faktorima kako ovde, tako i u inostranstvu, odavno „zapelo za oči", i sledstveno tome hteli bi da ga uzurpiraju i oduzmu na neki perfidan način. Pri tome pokušavaju da za takve nečasne, a često i varvarske aktivnosti, prema tim našim svetinjama, imaju i pravno i istorijsko pokriće (tumačeno na neobjektivan i zlonameran način). Napada na naše duhovno blago je bilo zaista mnogo, a na žalost i dalje traju, šta više povremeno se pojačavaju.

Tokom dvadesetog veka imamo povećan broj oštećenja, pa i delimičnih uništenja manastirskih zdanja, koji nakon Drugog svetskog rata, pa narednih dvadeset godina (pre nego što je KiM postala pokrajina 1974. godine), dobijaju na intenzitetu. U pitanju su bili konstantni napadi na crkvena zdanja, podmetnuti požari, uništavanje pravoslavnih grobalja, a pri tome lokalne vlasti nisu preduzimale ništa. Tadašnje komunističke vlasti nisu želele da „remete skladne međunacionalne odnose", pa čak i kada je od tih istih vlasti naziv Metohija izostavljen iz punog naziva 1968. godine. Brisanjem imena Metohija (pojma izuzetne srpske i pravoslavne konotacije) jasno se stavilo do znanja kuda ide politika albanskih komunista na KiM, koje je proizvelo visok stepen etničke homogenizacije albanskog življa i nacionalne diskriminacije srpskog i drugog nealbanskog življa. Svoj zamah naročito dobija od 1981. godine i tzv. „kontrarevolucije na Kosovu", kada kreću ozbiljniji (opasniji) napadi i od tada faktički ne prestaju. Tada je (16. marta 1981. godine) spaljen dvoetažni konak Pećke patrijaršije, da bi se napadi nastavili i na druge crkve i manastire – Gračanicu, Devič, manastir Sv. Marka kod Prizrena, Samodrež. Ovim varvarskim postupcima je faktički krenuo, dugo planirani, secesionistički pokret na Kosovu i Metohiji, sa jasnim ciljem – otcepljenjem od Srbije i stvaranjem tzv. nezavisnog Kosova i tzv. Velike Albanije koji bi obuhvatao i određene teritorije sadašnje Severne Makedonije, Crne Gore, Grčke, ali i još neke delove Srbije.

Strategija tih napada tokom proteklih decenija, a naročito u poslednja četvrt veka se ogleda u dva pravca. Prvi, pokušati putem delovanja određenih međunarodnih organizacija, lobiranjem istaknutih pojedinaca, nevladinog sektora (u zemlji i inostranstvu) da se srpsko kulturno (duhovno) blago svrsta (prebaci, proglasi) na kulturno (duhovno) blago Kosova. U tim aktivnostima su imali podršku pojedinih država ,'sa zapada" koji su pokušavali da to učine falsifikovanjem činjenica ili tumačenjem na način koji bi bio na štetu interesa srpskog naroda i Srpske pravoslavne crkve, a istovremeno u prilog interesima albanske

strane. Možemo primetiti da je u tome donekle učestvovao i UNESKO. Naime, ne dugo nakon martovskog pogroma 2004. godine, slučajnost, koincidencija ili pak nešto sasvim treće (što je izvesnije po mišljenju autora!) UNESKO je podneo izveštaj pod nazivom „Kulturno nasleđe u jugoistočnoj Evropi: Kosovo". U tom izveštaju, ali i delovanju uopšte, se primećuje tendencija da se spomenicima kulture izostavlja prefiks „srpski", a umesto toga objekti koji su u posedu Srpske pravoslavne crkve nazivaju „kosovskim" ili „vizantijskim" nasleđem, uz upadljivo izbegavanje bilo kakvih nacionalnih odrednica. Na takve poteze upozoravaju i iz same SPC, koji ukazuju da se baština SPC negira kao srpska, te da se proglasi za kosovsku je direktna posledica strategije albanizacije celokupne baštine na KiM, što je protivno Ahtisarijevim principima, EU i američkim standardima koji poštuju kulturne i verske posebnosti različitih etničkih zajednica na svojim teritorijama.

Inače, činjenica je da se prema pravilima UNESKA kulturno nasleđe se formalno sistematizuje prema teritorijalnom pripadanju, a ne prema svom kulturno-istorijskom ukorenjenju. Dakle, polazi se od opšteg načela ove organizacije prema kojoj ne postoji kulturna baština jedne zemlje ili regiona, već samog čovečanstva imajući u vidu da se spomenici kulture ne tretiraju kao nečije vlasništvo, već zajedničku tekovinu svih ljudi. Ipak, i od ovog pravila postoje izuzeci, kao što su jermenski manastiri u Iranu, koji su uspeli da zaštite svoje svetinje i neosporna kulturna dobra od ma kakvog i ma čijeg prisvajanja. Ovaj izuzetak negde daju nadu i nama da možemo uspeti, jer ako su dozvolili Jermenima, po istom principu bi trebalo dozvoliti i Srbima. „Tako bi, čak i u slučaju najgoreg scenarija, u slučaju da se nađu na tlu Kosova kao međunarodno priznate države uprkos svim naporima Srbije, ti manastiri i druga srpska kulturna dobra bili internacionalno službeno označeni kao srpski, i nikakva lokalna siledžijska politička volja to ne bi mogla ni osporiti, ni izmeniti." Takođe, postoje i predlozi o zaštiti srpskog kulturnog i verskog nasleđa u postojećim društveno istorijskim prilikama, kao i dalje i funkcionisanje Srpske pravoslavne crkve na teritoriji Kosova i Metohije, prema modelima Grada Vatikana i Monaške države Sveta Gora u Grčkoj. Iako su različita, ova dva modela već duže vreme egzistiraju na teritoriji Evrope, u kojem imaju uspešno regulisan eksteritorijalni status crkve i sakralnih objekata, pa bi eventualna rešenja koja su definisana u ovim modelima mogla biti zanimljiva za primenu u budućem regulisanju statusa SPC na Kosovu.

Ogromna finansijska sredstva od strane albanskih lobista su uložena u nameri da tzv. Kosovo dobije članstvo u UNESKO, uz svesrdnu i obilatu pomoć američke administracije. No, u toj nameri nisu uspeli odnosno nisu dobili potrebnu većinu glasova prilikom glasanja u ovom međunarodnom telu 2015. godine. Posle toga nije bilo zvaničnih pokušaja prijema tzv. Kosova u ovu organizaciju što ne znači da su od toga odustali. Izvesno je da će i dalje u tome istrajavati, vršiti uticaje (lobirati) uz pomoć svojih zapadnih saveznika na one države (koje su glasale protiv tog predloga prvi put), da pruže podršku prijemu tzv.

Kosova u UNESKO, ali i pokušavati i na druge (ne)dozvoljene načine u ostvarivanju svojih namera. Moguće je samo da promene taktiku i da čekaju bolji trenutak za njih, u kojem će se geopolitička situacija na Balkanu, Evropi i u svetu „kretati" u njihovu korist.

Drugi način napada je suroviji, bahatiji i necivilizovaniji – uništenje i oštećenje tog duhovnog blaga na Kosovu i Metohiji, a pre svega manastirskih kompleksa i pravoslavnih groblja. S tim u vezi treba napomenuti posmatrano istorijski da uništavanje i istovremeno prisvajanje tuđe kulturne i duhovne baštine postoji od najranijih vremena ili preciznije od kada kultura u ljudskoj civilizaciji egzistira. Osvajanjem tuđe teritorije, osvajač nastoji da „satre" (razori) sve ono što je simbol kulture naroda čiju je teritoriju zaposeo, a naročito verske objekte. Ti simboli – kulturno istorijski spomenici obeležavaju teritoriju nekog naroda, a njenim osvajanjem, osvajači je proglašavaju za svoju i ujedno uklanjaju na sve moguće načine dokaze o postojanju nekog drugog naroda na tim prostorima (kome su ti kulturni i istorijski simboli i pripadali), pa čak i njihova groblja. Dakle, matrica koja postoji vekovima, a koja se i na ovim prostorima uporno pokušava sprovesti, čak i u novo, savremeno doba.

Ipak u svoj postojećoj rašomonijadi međunarodnih faktora i albanske strane na KiM, mora se istaći jedan očigledan paradoks. Ukazali smo na neskrivene namere, ali i konkretne postupke Albanaca u južnoj srpskoj pokrajini za prisvajanje srpskog srednjovekovnog hrišćanskog nasleđa, pre svega pravoslavnih manastira i njihove imovine. Sledstveno tome, svako ko iole nije pristrasan može s pravom pitati zašto onda albanski faktor uništava, pali, oštećuje i skrnavi te objekte!? Ako polaze od toga da je to njihovo (nejasno po kom osnovu!!!) zašto onda zatiru imovinu i svetinje po KiM? Niko ne uništava nešto što je njegovo ili smatra da mu pripada, a „trenutno" je u posedu nekog drugog naroda, konfesije, verske zajednice…

Obično se to radi sa tuđim verskim i kulturnim objektima i svetinjama kojima se želi zatrti njihovo postojanje, a nikako svoje. Podsetimo, nakon bombardovanja 1999. godine i povlačenja naše vojske i policije sa KiM napadi na srpski narod i njegovo kulturno nasleđe dobija svoj puni i najjači zamah. Pa tako možemo reći da je prvi talas nasilja trajao dve godine (od 1999. do 2001. godine), potom imamo relativno miran period, sa povremenim incidentima (od 2001. do 2004. godine), a što je u stvari bila uvertira u martovski pogrom 2004. godine. Stoga i danas skoro dvadeset godina od tog martovskog pogrom 2004. godine je nejasno i bez ikakvog smislenog odgovora od albanske strane – zašto su tada (kao i pre, ali i posle 2004. godine) uništavali te kulturno istorijske i religijske objekte? Odgovora i dalje nema, i ne može biti! Jasno je da se ti varvarski postupci s jedne strane i izjave za javnost albanske strane s druge strane, drastično razlikuju, ali to deo međunarodne zajednice koji ih podržava se pravi da ne primećuje. Tako npr. crkva Bogorodice Ljeviške u Prizrenu, zadužbina Stefana Uroša II Milutina, a koja je sagrađena u isto vreme kada i katedrala Notr Dam

u Parizu, obnovljena je nakon Drugog svetskog rata. da bi varvarskim postupcima iz marta 2004. godine bila spaljena i skoro u potpunosti uništena. Za ovu zadužbinu se na sajtu albania.com kaže da je „najstarija albanska crkva na ovim prostorima", ali prećutkuju sramnu činjenicu da je u mraku i napola obnovljena i što se kako je primetio novinar i pisac iz Gračanice, Živojin Rakočević „niko tog 18. marta 2004. nije isprečio rulji kad je uvlačila burad s naftom i automobilske gume da spali najlepše freske iz 14. Veka". Jedan od tužnih primera je i manje poznata crkva svetog Đorđa u selu Rečane kod Suve Reke, zadužbine nepoznatog srpskog vojvode, iz 1360. godine koja je 1990. godine stavljena pod zaštitu Republike Srbije, kao spomenik kulture od izuzetnog značaja. Tu crkvu su albanski teroristi u junu 1999. godine minirali, digli u vazduh i sravnili sa zemljom. Iako neumorno ruše srpske bogomolje, žele ih opet za svoje jer „sada su mrzitelji srpske vere, kulture i istorije najzad otkrili i njenu lepotu i vrednost koju ona ima u međunarodnim razmerama, pa su se polakomili na nju i rade na tome da je prisvoje i proglase svojom kulturno-istorijskom tekovinom".

2. Nemoć i odsustvo volje (krivičnog) pravosuđa na prostorima Kosova i Metohije u pogledu neprestanih nasrtaja na srpsku kulturnu baštinu

U pogledu uništavanja i oštećenja kulturne baštine na KiM, možemo konstatovati da su albanski kosovski političari i kosovsko pravosuđe po tom pitanju nemi! Svojim pasivnim držanjem, prećutno odobravaju i faktički podržavaju takve varvarske postupke. Šta očekivati u situacijama kada su u pitanju blaži ekscesi prekršajnog karaktera kada ne preduzimaju ništa za teže napade na kulturnu baštinu KiM. Na žalost, takvih primera je dosta, ali bi u mnoštvu tih nečasnih primera ovom prilikom izdvojili da čak vrše nuždu po srpskim svetinjama kao što je slučaj bio u hramu posvećenom Usekovanju glave sv. Jovana krstitelja u selu Samodreži kod Vučitrna gde su oskrnavili i pretvorili u deponiju smeća, a ujedno i toalet gde stoka i ljudi vrše nuždu. Naravno i očekivano na žalost, nikakve reakcije zvaničnih organa nije bilo iako je to objavljeno i putem medija. Koliko bi tu bilo mesta raznim vrstama odgovornosti, uključujući i krivičnu i po kom osnovu bi mogla samo nepristrasna istraga da utvrdi. Te istrage nije bilo niti će je biti, jer je jasno da zvaničnici privremenih institucija, kao što smo istakli, daju prećutnu saglasnost za takva i slična dešavanja, a upravo odsustvo njihovo reakcije to potvrđuje.

O pomenutom pogromu od 17. do 19. marta 2004. godine se dosta govorilo i pisalo. Ukazivano je šta se sve dešavalo ta tri dana, apelovalo se domaćoj i svetskoj javnosti, ali bez očekivanog efekta. Ovo se naročito odnosi na međunarodne faktore koji su sem verbalnih osuda i poziva da se smire strasti (kao da je srpska strana bila jedan od aktivnih učesnika sukoba, a ne žrtva), ništa konkretno

nisu preduzeli. Za ubistva i progon srpskog i nealbanskog stanovništva (više od četiri hiljade) niko nije odgovarao. Po već uhodanom obrascu, nema dokaza ko je to učinio niti ko su bili organizatori. Samim tim, nije imalo svrhe ni pokretati krivične postupke, a o nečem više (podizanje optužnice ili donošenje presude) je izlišno i govoriti. Hipokrizija, koja traje skoro četvrt veka!

U tom „martovskom" varvarstvu stradalo je, odnosno uništeno 19 spomenika kulture prve kategorije i 16 pravoslavnih crkava koje nisu kategorisane, ruinirano oko 10.000 fresaka, slika, putira, mnogih drugih crkvenih relikvija, kao i knjige krštenih, venčanih i umrlih. Prema izveštaju Kancelarije za Kosovo i Metohiju Vlade Republike Srbije iz 2018. godine u periodu od deset godina uništeno, oštećeno i oskrnavljeno je oko 150 crkava, manastira i drugih objekata od kojih čak 61 imaju status spomenika kulture, a od toga 18 su od izuzetnog značaja za državu Srbiju. Osim toga uništeno je i pokradeno više od 10.000 ikona, crkveno-umetničkih i bogoslužbenih predmeta, „koji se uveliko krčme na svetskom ilegalnom tržištu antikviteta". Takođe, uništeno je i oštećeno 5261 nadgrobnih spomenika na 256 srpskih pravoslavnih grobalja, dok na više od 50 grobalja ne postoji ni jedan čitav spomenik, čak su iz grobova iskopavane i razbacivane kosti.

Posmatrajući ove tužne, a možemo reći i tragične podatke koji se odnose na uništavanje i zatiranje srpskih svetinja, ne možemo se odupreti ukusu gorčine, nezadovoljstva, tuge ali i besa. Prvo, kako je moguće da je sve ovo učinjeno na očigled privremenih institucija KiM, međunarodnih civilnih snaga, tadašnjeg UMNIK-a (Privremena civilna administracija misije), KFOR-a (oružane međunarodne mirovne snage pod vođstvom NATO-a čiji je zadatak čuvanje reda i mira odnosno stvaranja i održavanja bezbednosti na KiM). Ovoliki broj nasrtaja na crkve, manastire, groblja se ne može nikako posmatrati kao izolovani incidenti pojedinih albanskih ekstremista, već kao deo dobro osmišljene akcije ili akcija sa posebnim ciljevima. Nemoguće je napraviti toliko zlodela, koja su očigledno verski i nacionalno motivisana, a da nemaju (prećutnu) podršku struktura, koje smo prethodno naveli.

Licemernost dela međunarodne zajednice koja inače sebe smatra demokratskom, progresivnom i tome slično se i na primeru KiM pokazala. Sva dešavanja u ovoj južnoj srpskoj pokrajini u vezi sa napadima na srpsko (hrišćansko) kulturno nasleđe se ne osuđuje iako se to dešava pred „njihovim očima", a s druge strane, takve iste napade u Iraku, Siriji, a pre toga u Avganistanu zdušno osuđuju i zgražavaju se takvog varvarstva. Zbog ovakvog pasivnog stava tog dela međunarodne zajednice, očekivana krivičnopravna reakcija nadležnih privremenih kosovskih institucija je izostala, a što bi bilo normalna procedura u svim državama sveta. Bilo gde na planeti (uz poneke izuzetke), dovoljno bi bilo da je napadnut jedan verski objekat, pa da država energično reaguje, a ne kao što vidimo – da imamo napade na preko 150 crkava i manastira od kojih mnogi imaju i status spomenika kulture i ništa! Iz ovog primera, kao i mnogih drugih,

takođe možemo zaključiti da nikakva država Kosovo ne postoji, već da je u pitanju kvazi tvorevina koja ne može dugo trajati i opstajati, ma koliko pokušavali da je održavaju u „životu". U svim pravim državama, napadi na kulturnu baštinu se smatraju, napadima na državu, pa su i reakcije brze, žestoke i ogledaju se u hapšenjima, suđenjima i na kraju dugogodišnjim kaznama zatvora za učinioce. Na žalost, na Kosovu i Metohiji toga nije bilo, što daje „vetar u leđa" da mogu i dalje nekažnjeno da se ponašaju i nastave sa uništavanjem srpske kulturne baštine. Niko od zvaničnih organa nije postavljao pitanje krivične odgovornosti tih lica koja su im morala biti poznata što ukazuje na odsustvo dobre volje i hrabrosti (koje očigledno nema!). Tim pre što se radi o relativno malim kosovskim sredinama, u kojima „svako svakog zna ili poznaje", a sem toga mnogi rušilački postupci su zabeleženi kamerama i vidu fotografija i video zapisa. Ni ti snimci nisu vredeli, niti uzimani u obzir, a koji bi pomogli da veoma lako identifikuju sve učinioce koji su učestvovali u tim nečasnim i necivilizacijskim postupcima.

S tim u vezi država Srbija se više puta obraćala međunarodnim institucijama, raznim uticajnim državama, zvaničnicima na svim nivoima, međunarodnim snagama na Kosovu i Metohiji itd, u vezi zaštite imovine Srpske pravoslavne crkve i uopšte kulturnih dobara srpskog naroda u južnoj srpskoj pokrajini, ali kao što znamo adekvatnog odgovora i reakcije nije bilo. Preciznije, ta zaštita postoji samo za četiri srpska srednjovekovna manastira – Visoki Dečani, Gračanica, Pećka Patrijaršija i crkva Bogorodica Ljeviška – koja se stavljena na listu ugrožene baštine. No, pored ova četiri reprezentativna manastira, na Kosovu i Metohiji se nalazi još oko 1300 crkava, manastira i drugih objekata, lokaliteta i prostornih celina koje takođe predstavljaju kulturno (duhovno) nasleđe srpskog naroda. Jasno je da se ne može svim ovim crkvama, manastirima i drugim objektima pružati zaštita, ali proizilazi da su oni ostavljeni na milost i nemilost albanskom faktoru. Drugim rečima, njih nema ko da štiti i samim tim su u velikoj opasnosti da budu oštećeni, spaljeni i uništeni. Poučeni primerima iz prethodnih godina, to je izvesna sudbina, naročito što ni za dosadašnja uništenja, kao što smo već istakli, niko nije odgovarao. Kako se u međuvremenu ništa nije u pozitivnom smislu izmenilo, pitanje je vremena kada će nastaviti sa takvim neljudskim postupcima prema našoj kulturnoj baštini na Kosovu i Metohiji.

Zaključak

Sam zaključak ovog rada nije ni malo ohrabrujući. Nastavlja se uhodani kontinuitet nasrtaja na srpsku imovinu, podrazumevajući pod tim i duhovno blago na Kosovu i Metohiji, naročito od 1999. godine pa do danas. Tih nasrtaja je bilo, kao što je poznato, i pre toga, ali izvesno je da će ih biti i u budućnosti, jer na žalost ne postoje nikakve naznake da će pravda i vladavina prava zaživeti u skorije vreme na tim prostorima. Samim tim proizilazi da se ne može se

ni govoriti o bilo kakvom procesuiranju odgovornih lica i njihovih neposrednih izvršilaca za učinjena oštećenja, spaljivanja i uopšte uništenja srpske kulturne baštine. Mnogi od njih nikada neće osetiti ruku (ovozemaljske) pravde i suda jer je vreme kao značajan faktor saveznik na njihovoj strani. Ukoliko pođemo od činjenice da je najveći broj stradanja, kada govorimo o kulturnom odnosno duhovnom blagu KiM bio 1998, 1999. godine pa na dalje, to je period od preko dve decenije. Obzirom da se ne radi ništa na utvrđivanju krivične odgovornosti i s tim u vezi pokretanja krivičnih postupaka, niti ima nagoveštaja da će biti u doglednoj budućnosti, jasno je da će mnogi od tih uništitelja kulturnog blaga dočekati spokojno kraj svojih ovozemaljskih života. Znaju da neće biti „izvedeni pred sud" za varvarstva koja su počinili i koja su neshvatljiva da se dešavaju krajem 20. i početka 21. veka.

U skoro svim slučajevima nije se našlo čak ni za shodno da se pokrene pretkrivični postupak kada su u pitanju Srbi kao oštećena strana, nego se pretežno svodi na zaključak da su počinioci dela nepoznati, ili se konstatuje da se pak radi o N. N učiniocu i tu se „cela priča" ili bolje reći farsa okončava i naravno postupak se ne pokreće. Preko ovih činjenica godinama unazad prelaze, „žmure" i međunarodne civilne snage, pod nazivom Privremena civilna administracija misije (Umnik), a potom i misija Evropske unije za vladavinu prava na Kosovu (EULEX) koja je nastala 2008. godine, što daje dodatno „vetar u leđa" da se može bez posledica otimati srpska kulturna baština i imovina i ugrožavati fizički integritet građana srpske nacionalnosti koji tamo žive.

Na ove činjenice rušitelji srpskog duhovnog blaga svakako računaju, slobodno se kreću teritorijom Kosova i Metohije, a i u državama regiona (Albanija, Severna Makedonija...), šta više veoma su uvaženi zbog svojih „dela" odnosno nedela. Zbog toga što privremene kosovske institucije ništa ne preduzimaju protiv njih, naprotiv – na taj način daju im zaštitu i podstrek da i dalje nastavljaju sa takvim aktivnostima. Posledica takvog inertnog ponašanja tih privremenih institucija je da i danas imamo sporadične (ali svakako dobro organizovane) napade na crkvene objekte i posede i uopšte kulturnu baštinu srpskog naroda na Kosovu i Metohiji, (koje nekad usputno budu praćene i krađama), pa čak i sistematsko uništavanje srpskih grobalja itd. SPC je u više navrata ukazivala da su neophodni dodatni elementi institucionalne zaštite, jer ih same kosovske institucije sve češće ugrožavaju ignorisanjem zakona i sudskih odluka. Dakle, takvo njihovo ponašanje očigledno nije prepreka da sve to što uporno uništavaju ili oštećuju, ujedno tretiraju kao tzv. kosovsku kulturnu baštinu i intenzivno rade na njenom prisvajanju. Paradoksima na ovim prostorima nikad kraja.

Literatura

- Bataković D., Kosovo i Metohija, istorija i ideologija, Hrišćanska misao, Beograd, 1998.
- Kaleidoskop media, magazin za kulturu i život, tekst ,'Identitet u amanet – Kosovska baština: Naša, vaša, univerzalna'' autorke Dragane Nikoletić, od 26.10.2020. godine, , preuzeto sa sajta dana 06.05.2022. godine
- KoSSev (Kosovo Sever portal), tekst ,'O. Sava podsetio na principe zaštite srpske baštine, reakcija posle tribine na Miredita – dobar dan'' od 24. oktobra 2020. godine
- Kurir, dnevni list, tekst „Ova crkva kod Prizrena je 1999. godine minirana i sravnjena sa zemljom! Spomenik je kulture, veruje se da su je meštani podigli" od 11.05.2022. godine
- Milović M. – Baltezarević B., Otimanje materijalnog blaga Kosova i Metohije od strane međunarodnih i domaćih faktora – Megatrend revija, broj 4, 2021.
- Nikolić M., Vukotić Lazar M., Roter Blagojević M., – Spomenici svetske kulturne baštine na Kosovu i Metohiji – problemi i perspektive zaštite, časopis Arhitektura i urbanizam, broj 53, 2021.
- Pavlović M. – Marković P., Kosovo i Metohija, prošlost, pamćenje, stvarnost, Institut za savremenu istoriju Beograd i dr, 2006.
- Politika, dnevni list, tekst „Kako spasiti svetinje na Kosovu i Metohiji" autora akademika Dragana Simenunović, objavljen u trobroju, od 23,24 i 25. aprila 2022. godine.
- Surlić S. – Novaković I., „Srpska kulturna i verska baština na Kosovu od Ahtisarijevih specijalnih zona do finalnog statusa", Fondacija za otvoreno društvo Srbija i dr. Beograd, 2020.
- Vreme, nedeljnik, tekst „Bitka za spomenike Kulture na Kosovu, ime je znak" autora Slobodana Kostića broj 740 od 10.03.2005. godine.

Marko M. Milović
Borivoje V. Baltezarević

UDC 327.7/.8(497.115)
343.74(497.115)
726.54/.7.025(497.115)
DOI: 10.5937/MegRev2202209M
Review scientific article
Received 10.05.2022.
Approved 18.05.2022.

PASSIVITY OF KOSOVO'S PROVISIONAL INSTITUTIONS AND THE ACTIONS OF THE INTERNATIONAL COMMUNITY REGARDING ATTACKS ON SERBIAN CULTURAL AND SPIRITUAL HERITAGE ON KiM AND THE ATTEMPT TO APPROPRIATE IT

Abstract: *For the past 20 or so years, we have witnessed continued attacks, in various forms, on Serbian cultural heritage in Kosovo and Metohija. All competent authorities (‚domestic" in the form of temporary Kosovo institutions and foreign ones – in the form of an international civilian and military mission) go through it, as if nothing is happening. These attacks by Albanians on all Serbian property (arson in monastery complexes, desecration and devastation, devastation of Orthodox graves, etc.) including sanctuaries, many of which date back to the Middle Ages, began in the second half of the 20th century. In fact, right after the end of World War II. For such actions, they had undoubted support and protection of the then Kosovo communists, but also the leadership of the Communist Party of Yugoslavia, whose support and protection has been replaced in recent decades by the armed forces of the NATO Pact (which has a geostrategical interest in these areas). The paper looked at these numerous attacks, particularly on Serbian monasteries and lands, and at the same time the albanian side's unhidden intentions to rename the same Serbian cultural heritage, including those Serbian sanctuaries, as well as to declare the so-called „serbian cultural heritage". kosovo cultural heritage. It also pointed to the incomprehensible behaviour of the judicial institutions of the provisional Kosovo authorities, which is reflected in the failure to prosecute perpetrators whose attacks on church buildings have often been accompanied by the destruction or damage of these cultural goods over the years and are motivated by national - religious reasons or rather hate. In the current situation, both internationally and at KiM itself, it is not to be expected to take any more serious steps to bring these perpetrators to justice, encouraging them to continue such and similar activities, which does not induce hope for better days in these areas of both Serbian and non-Albanian life.*

Keywords: *Attacks on SPC property, UNESCO, Provisional Kosovo institutions, Cultural heritage, monasteries*

Olivera Milutinović*
Vojislav Jović**

UDK 343.982
351.746.2

DOI: 10.5937/MegRev2202219M
Originalni naučni rad
Primljen 15.05.2022.
Odobren 28.05.2022.

LJUDSKI RESURS U FUNKCIJI PRIKRIVENOG KRIMINALISTIČKOG OBAVEŠTAJNOG IZVORA***

„Nijedno srodstvo nije prisnije od špijuna.
Nijedna nagrada nije izdašnija od špijuna.
Nijedna afera nije tajnija od špijunske."

(Sun Cu, 6. vek pre nove ere)

Sažetak: *Upotreba prikrivenih ljudskih resursa od strane kriminalističkih agencija pri istraživanju kriminaliteta u svetu je oduvek bila aktuelna. Ovo je rad o ljudskom resursu kao obaveštajnom izvoru, koji se od strane kriminalističkih agencija regrutuje i vodi u cilju prikupljanja obaveštenja o kriminalnim delatnostima, unutar nacionalnih država i na međunarodnom nivou. Rad otvara vrata naučnom istraživanju u „velom tajnosti" obavijenu oblast. U radu je zauzet metodološki pristup koji primenom metode analize sadržaja, istorijske deskripcije i komparacije istražuje pojmovno određenje ljudskog kriminalističkog obaveštajnog izvora. Istraživanja su pokazala da dosadašnji naučni pristupi, ljudski obaveštajni izvor posmatraju kao prikrivenu kriminalističku aktivnost. Rezultati teorijskog istraživanja omogućuju generalnu perspektivu koja pomaže razumevanje kriminalističkog obaveštajnog izvora, objašnjenjem nužnih elemenata koji ga grade.*

Ključne reči: *ljudski resurs, obaveštajni rad, prikriveni kriminalistički obaveštajni izvor.*

* Vanredni profesor, Univerzitet Union, „Nikola Tesla", Beograd; milutinovicolja24@gmail.com

** Redovni profesor, Univerzitet Megatrend, Pravni fakultet, Beograd; vjovicbg@gmail.com

*** Rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPMIRS: Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove.

1. Uvod

Prema stanovištu pojedinih autora, istraživanje kriminaliteta se u velikoj meri oslanja na plaćene i neplaćene ljudske izvore[1] bez njih, stope kriminaliteta bi rasle, dok bi stepen efektivnosti bio u padu, a mnogi zločini ostali bi neotkriveni".[2]

Odgovor na pitanje zašto se od strane kriminalističkih agencija sprovodi obaveštajna delatnost i zašto se u toj delatnosti angažuju ljudski izvori, vodi nas do proizvoda te delatnosti.[3] Da li se uloga kriminalističkih izvora tokom vremena promenila? Da li postoji stvarno kretanje ka profesionalizmu u ovoj oblasti koja je od izuzetnog značaja za prevenciju i istragu kriminala,postavlja se najčešće pitanje u teoriji i stručnoj praksi?[4] Obaveštajni izvori[5] u kriminalističkim avanturističkim emisijama izgledaju dramatično. Emocije i stanovišta javnosti o ljudskom izvoru kao potkazivaču ne predstavljaju sami po sebi problem, ali pristupi zakonodavca i kriminalističkih agencija o njemu su takvi da zaslužuju istraživanje i diskusiju na naučnom i stručnom nivou spoznaje i razumevanja. Predmet istraživanja u radu jeste ljudski resurs[6] u statusu obaveštajnog kriminalističkog izvora, a cilj je približavanje nauci ovog skrivenog instituta, prema kriminalističkoj teoriji najosetljivije i najznačajnije kriminalističke delatnosti. Teorijska stanovišta ukazuju da kriminalistička delatnost zavisi od različitih izvora saznanja,[7] pri čemu jedna grupa autora navodi da postoji najmanje šesnaest različitih kriminalističkih izvora.[8] Sa druge strane, jedan broj autor smatra da postoji pet glavnih načina prikupljanja obaveštajnih saznanja[9] iz kriminalnog miljea, koji se često kolektivno nazivaju „inteligencijom". Treća grupa autora stoji na stanovištu da se ljudski izvor može podeliti u jednu od tri vrste: agent u okruženju, agent detektor i agent provokator.[10]

1 Hight, J. (2000): "Working with informants." FBI Law Enforcement Bulletin (18): 15-20.

2 Billingsley, R., T. Nemitz, i P. I. Bean, (2001): Informers: Policing, policy, practice . Portland, OR: Willan Publishing: 1-192.

3 Gottschalk, P. (2008): Policing Organized Crime Intelligence Strategy Implementation Policing Organized Crime: Intelligence Strategy Implementation Routledge: 1-286.

4 O'Neill, M. (2018): Key Challenges in Criminal Investigation Front Cover, Policy Press, Political Science:1-183.

5 Hewitt, S. (2010): Snitch: A History of the Modern Intelligence Informer. London, U.K.: Continuum Books:1-224.

6 Jović, V., O. Milutinović, D. Manojlović, i U. Ćemalović. (2019): Pravo bezbednosti, Beosing, Beograd: 449-468.

7 Bronitt, S. (2004): The law in undercover pollicing, a comparative study of entrapment and covert interwieving in Australia, Canada and Europe, Vol. 33, No.1, Comon law world review: 35-80.

8 Gottschalk, P. (2009): Information Sources in Police Intelligence, The Police Journal: Theory, Practice and Principles, Volume: 82 issue: (2):149-170.

9 Johnson,B. R., i S. Dorn. (2008): Fusion centers: New York intelligence strategy unifies law enforcement:34-46.

10 Rapp, B. (1989): Deep cover; Police intelligence operations, Colorado,Paladin press:1-136.

Razvoj ideje o prevenciji ugrožavanja, pokrenuo je više stoleća unazad, pitanja o potrebi izgradnje i angažovanja ljudskog resursa kao prikrivenog obaveštajnog izvora u kriminalnom okruženju[11] i neposrednoj ugradnji u kriminalne organizacije.[12] Objedinjavanjem ideja da se pravovremenim – preventivnim otkrivanjem namera u kriminalnom miljeu,[13] sprečava vršenje krivičnih dela, jer se ne dopušta eskalacija ugrožavanja građana, imovine i zajednice, pristupilo se razvoju ljudskih resursa u funkciji kriminalističko – obaveštajnih izvora. U teoriji se ukazuje, da zabluda o tome da tužilac i sud imaju ključnu ulogu u prevencijikriminaliteta jeste rezultat pogrešne interpretacije pojava ugrožavanjai verovanja da se osuđujućom presudom jednog kriminalnog delikta sprečava izvršenje drugog.[14]

Teorijska razmatranja o bezbednosti ukazuju da je angažovanje ljudskih resursa kao obaveštajnih izvora[15] u kriminalističkim istragama nužnost kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou. Takođe se primećuje, da je zločin determinisan sa najmanje tri elementa: potencijalnim prestupnikom, pogodnom metom i odsustvom zaštitnika.[16] Ovde se uočava potreba za dva prisustva i jednim odsustvom.[17] Ovo odsustvo zaštitnika je ključno za razumevanje izgradnje i angažovanja nevidljivog ljudskog resursa kao obaveštajnog izvora.

Reč zaštitnik može da asocira na službenika kriminalističkih ili policijskih agencija, koji se retko nalazi na mestu zločina u trenutku njegovog izvršenja. Nužnost, da se na nacionalnom i međunarodnom nivou izgrade ljudski obaveštajni izvori[18] koji bi stalnim skeniranjem kriminalnog miljea u prediktivnom aspektu istraživanja i prikupljanja obaveštenja pružili elemente ranog upozorenja,[19] da službenici koji su ovlašćeni da štite građane pravovremeno deluju i spreče izvršenje delikta, više je nego očigledna.[20]

---

11 Pistone, J. D. (1989): Donnie Brasco: My Undercover Life in the Mafia. Signet:1-416.

12 Amar, A. R. (1997): The Constitution and Criminal Procedure: First Principles, YaleUniversity Press, New Haven: 01-288.

13 Marx, G. T. (1980): The New Police Undercover Work, Springer:13-24.

14 Felson, M. (1994): Crime and evryday life, Insight and implikations to Society, Pine forge press, A Saga Publications Company, Thousend Oaks:1-169.

15 Crous, C. (2009): Human intelligence sources: Challenges in policy development. Security Challenges, 5(3):117–127.

16 Felson, M. (1994): Crime and evryday life, Insight and implikations to Society, Pine forge press, A Saga Publications Company, Thousend Oaks:1-169

17 *Ibid.*

18 Manojlović, D. (2005): Kriminalističko-obaveštajni rad. „Prepozavanje pojava iz okruženja-prikupljanje obaveštajnih podataka“, Bezbednost, Beograd: 108-119.

19 Bunt, H. G., i Schoot, C. (2003): Prevention of organised crime—A situational approach. Devon, U. K.: Willan Publishing:1-102.

20 Billingsley, R. (2009): Covert Human Intelligence Sources: The ‘unlovely’ Face of Police Work,Waterside press, Hampshire:1-189.

Skriveni svet ljudskih resursa kao obaveštajnih izvora[21] u nacionalnim i međunarodnim okvirima, aktuelizovan je „pojavom izvora iznutra".[22]

2. Metodloški okvir istraživanja

Motivacija, kontekst i cilj nastanka ovog rada, imaju svoje uporište u postojećoj naučnoj i stručnoj literaturi u Srbiji i svetu. Predmet istraživanja u radu jeste ljudski resurs u statusu kriminalističkog obaveštajnog izvora, a cilj je približavanje nauci ovog skrivenog instituta, prema pravnoj i kriminalističkoj teoriji najosetljivije i najznačajnije pravno-kriminalističke delatnosti. Izvori koji su poslužili za istraživanje su postojeća naučna pravna i kriminalistička literatura i naučni radovi. Rad u metodološko-teorijskom okviru primenom naučnih metoda, istorijske, analize sadržaja, naučne deskripcije i komparacije, istražuje dosadašnja i nudi nova znanja potrebna u našoj pravnoj i kriminalističkoj teoriji o ljudskom resursu kao kriminalističkom obaveštajnom izvoru. Pored naučnog cilja da se istraže dometi znanja o ljudskom resursu kao kriminalističkom obaveštajnom izvoru, sledi i jedan društveni, koji bi se mogao nazvati strateški ili širi reformski cilj, jer ukazuje na potrebu promena u naučnom i stručnom razumevanju i primeni novih znanja iz ove oblasti.

3. Rezultati istraživanja i diskusija

Teoretičari u svojim radovima ukazuju na činjenicu da se kriminal, kao negativni fenomen, neprekidno razvija, kvantitativno, a naročito kvalitativno prema savremenim oblicima hemije zločina,[23] pri čemu dostiže sve opasnije i perfidnije forme pre izvršenja krivičnog dela, **čime se nameće razvoj novih metoda, tehnika i formi otkrivanja.**[24] Ovo istraživanje prati susretanje i uslovljavanje ovih dveju činjenica, jer u sebi sažima dva aspekta - sa jedne strane razvoj kriminalne delatnosti, a sa druge strane potrebu da se ta delatnost otkrije spreči i potkrepi dokazima pred sudom.

Istraživanje problematike ljudskog resursa kao obaveštajnog izvora, uzimajući u obzir njegov obaveštajno – kriminalistički aspekt i mogućnost njegove

[21] Klarman, M. J. (2000): "The racial origins of modern criminal procedure", Michigan Law Review, Vol. 99:48-97.

[22] Johnson,B. R., i S. Dorn. (2008): Fusion centers: New York intelligence strategy unifies law enforcement:34-46.

[23] Felson, M. (1994): Crime and evryday life, Insight and implikations to Society, Pine forge press, A Saga Publications Company, Thousend Oaks:1-169.

[24] Von Lampe, K, i P. O. Johansen, P.O. (2003): Criminal networks and trust. Paper presented at the 3rd annual meeting of the European Society of Criminology, Helsinki, Finland:159-184.

primene[25] pri otkrivanju kriminalnih delatnosti, od esencijalnog je značaja ne samo za stručnu praksu već i za teoriju. Važno je ovde shvatiti da i „agent provokator" i „prikriveni islednik"[26] kao i „čovek tužilaštva"[27] mogu da budu kriminalistički izvori koji se koriste u istražnim radnjama, dok obaveštajni izvor koji se koristi za prikupljanje obaveštajnih saznanja[28] nema mogućnost učešća u istražnim operacijama, jer se ne radi o izvoru koji ima procesni status.[29]

Suština borbe protiv kriminalnih delatnosti ne leži samo i jedino u usmerenosti na organizovano kriminalno delovanje već mnogo više na opšte kriminalno delovanje[30], time se, pogrešnim shvatanjima bitno umanjuje kompetentnost kriminalističkog rada, i čini ga "neproizvodnim" kada je njegova funkcija u pitanju.

Za delovanje u predpolju kriminalnih delatnosti radi preventivnog sprečavanja nastupanja posledice, nužno su potrebna obaveštajna saznanja koja se permanentno prikupljaju, i koja ukazuju na trend kriminalne delatnosti. Ovo može da osigura jedino nova strateška orijentacija – pouzdana obrada pouzdanog obaveštajnog materijala, vođena na način koji je u susretanju sa „savremenim" kretanjima u kriminalnim delatnostima. Separatna strategija (svaki službenik ima svoje izvore, kao što je sada prisutno u ovoj oblasti) put je unazad. Savremena stremljenja u kriminalističkom radu proistekla na osnovu sveobuhvatnih istraživanja, nužno zahtevaju razvoj ljudskih resursa kao obaveštajnih izvora[31] na svim nivoima sa jedinstvenim organizacionim oblikom, jer takav koncept diktira kriminalna delatnost.[32]

Definicije u teoriji sugerišu, da je „doušnik", osoba koja obaveštava optužbu za gonjenje lica, za koje sumnja da je prekršilo neki kazneni zakon.[33] U radu policije, upotreba doušnika u krivičnim istragama se smatra isplativim sredstva za otkrivanje delikta, posebno u suočavanju sa teškim i organizovanim kriminalom.[34] Definisanje ljudskog resursa kao izvora u obaveštajnom aspektu kao

---

25 Marx, G. T. (1980): The New Police Undercover Work, Springer:13-24.

26 Jović, V. (2011) Prikriveni islednik, Sezam Medico, Beograd:1-295.

27 Sačić, Ž. (2001): Organizirani kriminal:metode suzbijanja, Informator:1-335.

28 Rapp, B. (1989): Deep cover; Police intelligence operations, Colorado,Paladin press:1-136.

29 Howe, S. (1997):Slabosti obaveštajnog rada, Policing Today, Izbor, 2/97:1-7.

30 *Ibid.*

31 Brown, M. (1985): "Criminal informants." Journal of Police Science and Administration:251-256.

32 Earhart, R.S. (1962): A critical analysis of investigator-criminal informant relationshipins in law eforcement, informational asociation of chif of police, Washington:1-104.

33 Black, H. C. (1968) Black's law Dictionary, St. Paul, Minnestota (USA), West Piblishing-Company: 919.

34 Williamson, T., i P. Bagshaw. (2001): The ethics of informer handling. In Billingsley, R., Menitz, T., i Bean, P. (Eds.), Informers: Policing, Policy, Practice. Cullompton, U.K.: Willan Publishing:50-62.

dobronamernog građanina koji svojevoljno pruža obaveštenja i podatke od interesa za Službu, ili osoba koja svesno, organizovano i tajno pruža obaveštenja, podatke i druge činjenice policiji o krivičnim delima odnosno njihovim izvršiocima, zastarelo je određenje koje je u upotrebi u instrukcijama u Srbiji više od sedam decenija. Ovo jasno ukazuje na potrebu preciznog pravnog regulisanja kriminalističkih ovlašćenja, da bi se što više smanjila „siva zona", ovih delatnosti. Put treba da bude usmeren u pravcu da se katalogom pravila, procedura i načela odredi izričito, precizno i sveobuhvatno pravni osnov kriminalističkog obaveštajnog rada[35] sa ljudskim obaveštajnim izvorima i njihovom angažovanju.[36] Savremena opredeljenja idu za tim da se odredbe o ovlašćenjima iz instrukcija ministara (političkih lica) pretoče u direktive tužioca. Sa druge strane, status obaveštajnog izvora bi trebao biti propisan Zakonikom o krivičnom postupku, čime bi im bio dat dignitet najvišeg mogućeg pravnog kvaliteta, jer upravo procesni zakon predstavlja konkretizaciju ustavno – pravnih načela u kazneno-procesnoj oblasti.[37]

Na samom kraju teorijskog razmatranja da iznesemo denominator pristupa velikog broja stanovišta, da se pod ljudskim resursom u statusu obaveštajnog izvora smatra- bilo šta što može da osigura pravovremena i kvalitetna obaveštenja o pojavi koju kriminalistička agencija istražuje.[38] Uočavamo da ovako široka definicija koja je instrumentalna, daje mogućnost fleksibilnog pristupa u stručnoj praksi i postojanje velikog broja različitih izvora, ne samo onih tradicionalnih već i novih, nepoznatih u uobičajenoj kriminalističkoj obaveštajnoj delatnosti.

Pojedini teoretičari ove izvore dele na bazične, kreativne, primarne, sekundarne, i druge. Bazični ljudski izvor predstavlja onaj obaveštajni izvor na koji se obično misli kada se prikupljaju obaveštenja o objektu kriminalističkog istraživanja – to je standardni ili tradicionalni ljudski izvor (npr. „informator" i mnogi drugi.). Kreativni ljudski obaveštajni izvor,[39] za razliku od bazičnog, predstavlja proizvod stručnosti i originalnosti u kriminalističkom istraživanju, odnosno traganju za potrebnim obaveštenjem koje se ne odnosi na konkretan objekt istraživanja. Po pravilu, kada se iz bazičnih ljudskih izvora ne mogu prikupiti obaveštajna saznanja[40] onda se u kriminalističkom radu pribegava kreativnim oba-

[35] Nemitz, T., P. Bean, i R. Billingsley. (2001): Informers: Policing, Policy, Practice, Willan:1-179.

[36] Byorn, D. R. (1995): Informants, the may forenzd, National informant seminar, Home Office,Exeten:1-33.

[37] Vodinelić, V. (1994): Problematika kriminalističko-taktičkih instituta-informant, informator i prikriveni policijski izviđač u demokratskoj državi, Bezbednost, broj 1/94: 65-74.

[38] Greer, S. (1995): Towards a sociological model of the police informant, London School of economice, Vol. 46, Isuus, 3: 509-527.

[39] Byorn, D. R. (1995): Informants, the may forenzd, National informant seminar, Home Office,Exeten:1-33.

[40] Billingsley, R. (2009): Covert Human Intelligence Sources: The 'unlovely' Face of Police Work, Waterside press, Hampshire:1-189.

veštajnim izvorima. Dopuštenost angažovanja i upotrebe ljudskih resursa kao obaveštajnih izvora, načelno u svetu nije sporna. Naime, smatra se, da organi kriminalističkih agencija za otkrivanje kriminaliteta imaju ovlašćenja da prikupljaju obaveštenja od svakog građanina, koji to čini voljno, a nalazi se u takvoj situaciji da ih može saznavati.

Uređena oblast obaveštajnih izvora razrešila bi dilemu: da li ljudski izvor regrutovan od strane ovlašćenog službenog lica policije, koji ga angažuje, upućuje, kontroliše u prikupljanju obaveštenja, zahvata individualnu sferu građanina, ili su, za rad sa obaveštajnim izvorima ove vrste, službenicima policije dovoljna ovlašćenja iz instrukcije ministra? Određenja iz instrukcija nemaju potreban pravni dignitet ni kredibilitet. Pravna nepreciznost angažovanja ovako osetljivog izvora, stvara mogućnost proizvoljnog tumačenja od strane službenika, kao i opasnost da bude odgovoran za odluku u najboljoj veri, jer tužilac može smatrati da je radnja mogla da se preduzme na "drugi način", koji takođe nije jasno određen. Najkonkretnije, ovu oblast treba pravno urediti tako, da policijski službenik koji sprovodi obaveštajnu delatnost angažovanjem ljudskog izvora, koji se pridržava propisanih načela i procedura tužioca (a ne ministra), ima apsolutnu zaštitu.

Nije neophodno detaljno i suštinski ispitivati „lavirint kriminalističkih aktivnosti"[41] da bi se uočio fundamentalan značaj ljudskih obaveštajnih izvora[42] u radu kriminalističkih agencija. Teorijska stanovišta ukazuju da se ljudski obaveštajni izvor nalazi u početnoj fazi prikupljanja obaveštenja, odnosno na samom izvoru nastajanja kriminalnih delatnosti/pojava ugrožavanja.[43] Određen broj autora zastupa stanovište koje se može sažeti u sledeći iskaz: kvalitet kriminalističkog rada, direktno je proporcionalan kvalitetu ljudskog obaveštajnog izvora,[44] i u korelaciji je sa njim[45]. To je razlog zašto se u većem broju evropskih zemalja pristupilo donošenju zakonskih pravila u području policijskih izvora, bilo da se govori o ljudskom ili tehničkom resursu, koje treba urediti odgovarajućim pravilima i procedurama u pogledu njegovog izbora, regrutovanja, pripreme, angažovanja, vođenja i osiguranja.[46]

---

41 Manojlović, D. (2015): Kriminalni milje i kriminalna pojava-kriminološki i kriminalistički aspekti, Megatrend revija: 205-220.

42 Harfield, C. (2012): Police informers and professional ethics. Criminal Justice Ethics, 31(2):73–95.

43 Manojlović, D., i V. Jović. (2018): Izdavanje naredbe za pretres stana na osnovu obaveštenja pribavljenog iz policijskog izvora (komparativno istraživanje iz adverzijalnog i kontinentalnog pravnog sistema). Strani pravni život, 62(4):165-182.

44 Billingsley, R. (1999): Research into the Informer/Hendler Relationship:Some Findings; Unpublished presentation to the National Source Working Group, National Crime Squad HQ, London:1-123.

45 Rapp, B. (1989): Deep cover; Police intelligence operations, Colorado,Paladin press:1-136.

46 ACPO. (1995): National Guedelines on the use and menagement ofinformants,1-57.

Donošenjem pisanih akata iz ove oblasti treba omogućiti policijskim agencijama: poboljšanje morala u vezi sa ovom najosetljivijom policijskom delatnošću;[47] uspešnije prikupljanje obaveštenja; korišćenje i eksploataciju prikupljenih obaveštenja;[48] bolje rukovođenje samim ljudskim operativnim izvorom, na osnovu njegove sfere aktivnosti; efikasniji prodor u kriminalnu sredinu; direktno prikupljanje obaveštajnih saznanja sa učestvovanjem ili bez učestvovanja izvora; da izgradi preventivna istraživanja radi presecanja kriminalnih delatnosti mreža, pojedinaca i organizacija; rano upozorenje; izgradnju studija trendova kriminalne delatnosti i oblika kriminala; da „rastegne" vreme policijsko-kriminalističke istrage unapred, i omogući skeniranje kriminalnog miljea.[49]

Iskustvo iz ove oblasti istraživanja ukazuje: obaveštajni izvor ima ključnu mesto u osiguranju dokaza u začetku[50] kriminalne delatnosti pojedinca ili kriminalne grupe[51] i presudnu ulogu u kapacitetu kriminalističke agencije za presecanje kriminalne delatnosti da ne proizvede (ne) željenu posledicu. Kriminološka analiza izvršenih kriminalnih delikata u evropskim razmerama pokazuje da do manifestacije kriminalne aktivnosti najčešće nije došlo spontano nego je ona unapred isplanirana.[52] Kao prvapolicijska i kriminalistička preventivna mera javlja se potreba za sprečavanjem kriminalne delatnosti, kao druga da se pojava kriminalne delatnosti svede na najmanju moguću meru, i treća, da kriminalističke operacije budu nenametljive.[53] Prva pretpostavka, da bi se ostvarilo sužavanje kriminalnih delatnosti, jeste pravovremeno prikupljanje obaveštajnih saznanja;[54] drugapretpostavka je, da policijske i kriminalističke agencijeimaju obaveštajni kapacitet da mogu da sprovedu svoju operaciju u tom pravcu.[55]

Sve ovo zahteva stalno prilagođavanje kriminalističkih struktura i poslova. Uvek moramo imati u vidu da struktura operativnih delatnosti mora da

[47] Fatić, A., S. Korać, i A. Bulatović. (2013): Etika kriminalističko-obaveštajnog rada, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd: 1-239.

[48] Manojlović, D., M. Minić, i V. Jović. (2015):*Obaveštajni rad i analitička studija*, Beosing: 1-139.

[49] Fatić, A. (1997): Kriminal i društvena kontrola u istočnoj Evropi, "Institut za međunarodnu politiku i privredu", Beograd:1-228.

[50] Carter, L. D. (2009): Law Enforcement Intelligence: A Guide for State, Local, and Tribal Law Enforcement Agencies Second Edition:1-496.

[51] Ratcliffe, J. H. (2008): Intelligence-led policing, Devon, U.K.: Willan:1-18.

[52] Van Der Schoot, C.R.A. (2006): Organized crime prevention in the Netherlands: Exposing the effectiveness of preventive measures. Devon, U.K.: Willan Publishing:14-260.

[53] Hirsch, C. (2002): Policing undercover agents in United Kingdom:Whether the regulation of investigatory powers act complies with regional human rights obligations, fordham international law journal, 25(2):1282-1334.

[54] Peterson, M. (2005): Intelligence-Led Bureau of Justice Assistance, Policing: The New Intelligence Architecture:1-39.

[55] Horney, M. L., i J. C. Cross. (1968): The informer in Law Enforcement, Illinois (USA), Thomas:203-220.

odslikava sve što ti poslovi predstavljaju - svrhu, ciljeve, metode i sredstva, a to, iz aspekta uspešnosti u suprotstavljanju kriminalnim delatnostima,[56] ima odlučujuću ulogu pri angažovanju obaveštajnih izvora.[57]

Kriminalističko – obaveštajni rad je vrlo dinamičan i u svojim fazama uzajamno uslovljen proces[58] tako da sve strukture u lancu moraju biti čvrsto uzročno-posledično povezane. On se posmatra kao proces u okviru tri ključna dela: a) prikupljanje obaveštenja; b) obrada obaveštenja; i v) upotreba ili korišćenje obrađenih obaveštenja.[59] Šire posmatranje koje je prihvaćeno u definisanju obaveštajnih delatnosti, upućuje nas da je proces sa tri elementa suviše usko shvatanje obaveštajnog rada, jer su u obaveštajnom radu nezaobilazni elementi: vođenje izvora i rad sa izvorima, primena tehnike, razvoj i vođenje operacija i druge aktivnosti.[60]

4. Regrutovanje ljudskog kriminalističkog obaveštajnog izvora

Svaki proces kriminalističkog istraživanja usmeren na regrutovanje izvora, koji ostvaruje regruter, zahteva osiguranje[61] i što viši nivo standardizacije samog kontakta i komunikacije. To se postiže obukom regrutera, tokom koje on dobija precizne instrukcije koje se odnose: a) na proceduru izbora metodike i instrumenata komunikacije u prikrivenom obaveštajnom kontaktu;[62] b) način uspostavljanja kontakta; c) primenu instrumenta: d) način beleženja podataka i druge relevantne aspekte (tip i obim objašnjenja koja se smeju dati i slično).[63] Sam rad regrutera nadzire se tokom i nakon obavljenog kontakta/razgovora sa potencijalnim izvorom.[64] Kontrola rada tokom razgovora vrši se proverom da li je regruter

56 Billingsley, R. (2005): Duty od care informers, Police journal (78):209-221.

57 Bennet, A. (2005): Designing the knowledge organization of the future: The intelligent complex adaptive system. In Handbook of knowledge management, Vol. 2, Ed. C.W: 623-638.

58 Manojlović, D. (2010):*Kriminalistička operativa*, Beosing:1-319.

59 Gillespie, A. (2000): The legaluse of participating informants, Web Journal of current legal issues: 67-86.

60 Hanvey, P. (1995): Identifying, recruiting and handing informants,paper 5, Home Office police research group special interest series, HMSO, London:1-226.

61 Neyroud, P., i A. Beckley. (2001): Regulating informers: the regulation of investigatory powers act, covert policing and human right'in.Willan: 164-175.

62 Harfield, C., i K. Harfield. (2005): Covert Investigation, Oxford University Press, Oxford:1-312.

63 Innes, M. (2000): "Professionalising" the role of police informant. Policing and Society, 9(4):357–384.

64 Hanvey, P. (1995): Identifying, recruiting and handing informants,paper 5, Home Office police research group special interest series, HMSO, London:1-226.

stupio u kontakt sa odgovarajućim izvorom, i da li je postavio sva pitanja.[65] Nakon obavljenog kontakta, u fazi pregledanja materijala, može se pratiti kvalitet rada svakog regrutera uvidom u njegove beleške i svih drugih učesnika u sprovođenju kontakta.[66]

U fazi obaveštajne analize prikupljenih obaveštenja prema regruteru koji je obavljalo razgovor sa izvorom, i uspostavljanjem korelacija sa već postojećom bankom podataka, mogu se otkrivati eventualne greške, koje je regruter činio prilikom kontakta. Naročito je značajno da se utvrdi da li regruter koristi samo one instrumente koji su odobreni od nadležnih iz agencije,[67] jer on u svakom kontaktu nema svoje stavove već se rukovodi stavovima agencije, koja je odgovorna za njegove delatnosti.[68]

5. Kontakt sa registrovanim kriminalističko obaveštajnim izvorom

Upotreba tajnih metoda i tehnika nije jedina karakteristika kriminalističkog obaveštajnog rada.[69] U tajne operacije koje se sprovode u obaveštajnom radu ubraja se i kontakt sa izvorom.[70] Tajne aktivnosti u kriminalističkom radu podrazumevaju svaku radnju ili delatnost koja uključuje upotrebu obaveštajnog izvora, bilo da je reč o ljudskom ili tehničkom izvoru, koja zahteva primenu prikrivenog (legendiranog) identiteta[71] od strane nadležnih službenika, koji u ime agencije sprovode zakonom ili drugim aktom propisanu delatnost. Ovakva aktivnost najčešće se sprovodi u okviru tajnih operacija, a i samostalno kao izolovani kriminalistički zadatak.[72] Prilikom ostvarivanja kontakta sa licem iz kriminalnog miljea[73] mora se uzeti u obzir: a) da li je kontakt protokolisan prema propisanim pravilima; b) da

65 Ronin, R. (1999): Svoya razvedka -Svoya intelligence. Harvest, Minsk: 1-222.

66 Bronitt, S. (2004): The law in undercover pollicing, a comparative study of entrapment and covert interwieving in Australia, Canada and Europe, Vol. 33, No.1, Comon law world review: 35-80.

67 Hanvey, P. (1994): Identification, Recruitment and Handling Informants. London: Home Office Police Research Group Police Research Award Scheme:1-66.

68 Ronin, R. (1999) Svoya razvedka -Svoya intelligence. Harvest, Minsk: 1-222.

69 Fitzpatrick, B. (2005): Covert human intelligence sources as offenderrs, Covert policing review: 15-32.

70 Maxwell, D. (2010): Why Does Special Forces Train and Educate for Unconventional Warfare? Small Wars Journal: 1-183.

71 Lowe, D.(2015): Hendling Informers, in book: Handbook for detectives, Chapter: 13, Publisher: Taylor & Francis:193-209.

72 DeVine, M. (2019): Covert Action and Clandestine Activities of the Intelligence Community:Selected Definitions in Brief:1-13.

73 Manojlović, D., i V. Jović. (2018): Izdavanje naredbe za pretres stana na osnovu obaveštenja pribavljenog iz policijskog izvora (komparativno istraživanje iz adverzijalnog i kontinentalnog pravnog sistema). Strani pravni život, 62(4):165-182.

li je kontaktu prethodilo odobrenje;[74] c) da li je nakon kontakta službenik podneo propisan pismeni akt o razlozima i sadržaju kontakta; d) da li je službenik otkrio kontakt, tek nakon zahteva da obrazloži kontakt sa licem iz kriminalnog miljea.

6. Dimenzioniranje kriminalističkog obaveštajnog izvora

Kriminalistička dimenzioniranost ljudskog izvora može se i treba se odrediti dvodimenzionalno: a) prostorno, i b) vremenski. Šta ukazuje na ove dve dimenzije? Prvo, ukazuje na neophodnost da ljudski resurs kao obaveštajni izvor bude distribuiran na celokupnoj teritoriji[75] kako nacionalnoj tako i međunarodnoj, da potpuno "pokrije" sva relevantna stanja i kretanja u kriminalnom miljeu. Drugo, zahteva njegovu prisutnost u sve tri vremenske dimenzije kriminalnog miljea: a) prošlosti; b) sadašnjosti, i c) budućnosti.[76] Prostorna dimenzioniranost realizuje se kao: a) prikupljanje obaveštajnih saznanja[77] iz interne sredine (kriminalnog miljea) unutar nivoa odgovornosti i pristupa kriminalnim aktivnostima unutar državnih granica; b) prikupljanje informacija iz eksternog okruženja (kriminalnog miljea) na međunarodnom nivou;[78] i c) prikupljanje obaveštenja problemskim pristupom nezavisno od internog ili eksternog kriminalnog miljea.[79] Cilj dimenzioniranja izvora vidi i određuje kao uspostavljanje dijagnoze o poziciji samog kriminalnog miljea kao i učesnika u njemu sa jedne strane, ali i kompetentnosti, znanja i mogućnosti kriminalističkih agencija za njegovu kontrolu.

7. Modeli kretanja kriminalističkog obaveštajnog izvora

Jedan od važnih aspekata rada obaveštajnog izvora jeste model „kretanja". Teorija deli kretanje izvora na: a) ne ugrožavajuće ili kooperativno; b) ugrožavajuće; i c) odbrambeno. Ne ugrožavajuće ili kooperativno kretanje ljudskog resursa u funkciji obaveštajnog kriminalističkog izvora deli se u kriminalističkoj teoriji na: a) kretanje koje poboljšava poziciju izvora; b) kretanje koje poboljšava poziciju agencije; c) kretanje koje poboljšava metode saznavanja iz okruženja ili

[74] Ronin, R. (1999): Svoya razvedka -Svoya intelligence. Harvest, Minsk: 1-222.

[75] Greer, S. (1995):Towards a sociological model of the police informant, London School of economice, Vol. 46, Isuus, 3: 509-527.

[76] Crous, C. (2009): Human intelligence sources: Challenges in policy development. Security Challenges, 5(3):117–127.

[77] Jović, V. (2011): Prikriveni islednik, Sezam Medico, Beograd:1-295.

[78] Manojlović, D., i V.Jović. (2004): Nacionalna obaveštajno-kriminalistička služba, Bezbednost, Beograd:419-439.

[79] Harfield, C. (2012): Police informers and professional ethics. Criminal Justice Ethics, 31(2):73–95.

kriminalnog miljea. Ova kretanja mogu da budu: a) ofanzivna; ili b) defanzivna.[80] Ofanzivna kretanja su isključivo u sferi pre izvršenja delikta i neposredno pri pripremi za izvršenje delikta.[81] Defanzivna kretanja su takozvana uzvratna kretanja, odnosno reakcija izvora na akcije učesnika u kriminalnom miljeu, koje se može podeliti na: a) akciju pre izvršenja delikta; b) akciju za vreme izvršenja delikta i c) reakciju nakon izvršenja delikta[82]. Kada se govori o ugrožavajućim kretanjima[83] kao parametar kojim se to kretanje iskazuje uzima se: Da li se time ugrožava pozicija izvora u kriminalnom miljeu? Da li izvor poštuje pravila koja su propisana za njegovu delatnost? Da li je konfiguracija kriminalnog miljea prihvatljiva za profil izvora?[84]

8. Zaključak

Efektivnost rada kriminalističkih agencija neposredno je uslovljen kvalitetom razvijene obaveštajne mreže nevidljivih ljudskih resursa/ različitih obaveštajnih izvorau kriminalnom miljeu i okruženju. Ljudski resurs kao obaveštajni izvor, angažuje se na prikupljanju svih saznanja relevantnih za prevenciju i istragu kriminalnih delatnosti. Svako kriminalističko istraživanje određene kriminalne delatnosti je jedinstveno, i potencijalno generiše potrebu angažovanja ljudskih izvora različitih profila, radi prikupljanja obaveštajnih saznanja, koji se mogu koristiti ne samo u toj istrazi već i u drugim kriminalističkim aktivnostima.

Kriminalisti treba da razvijaju svest o potrebi i mogućnosti ljudskih obaveštajnih izvora koji su im na raspolaganju. Angažovanje, kontakti, kretanje i dimenzioniranje izvora je po svojoj suštini tajna operacija, koja može imati različite varijacije. Angažovanje ljudskog resursa kao kriminalističkog izvora uslovljeno je prirodom i složenošću kriminalističke operacije, okruženjem, kriminalnim miljeom, profilom mete, profilom izvora, profilom kriminalističke istrage i neophodne proporcionalnosti njihove upotrebe.Naročito je značajan nedostatak učešća tužioca u propisivanju ove izuzetno važne i osetljive kriminalističke delatnosti.Bez strukturiranog kriminalističkog sistema, razume se, ne u okviru sistema u kojem se službenicima ne daju jasno definisane i zaštićene uloge i

[80] Gottschalk, P. (2009): Information Sources in Police Intelligence, The Police Journal: Theory, Practice and Principles, Volume: 82 issue: (2):149-170.

[81] Hursit, U. (2012): Law Enforcement Intelligence Recruiting Confidential Informants within "Religion-Abusing Terrorist Networks" Virginia Commonwealth University:1-226.

[82] Maguire, M., i N. Norris. (1992): The Conduct and Supervision of Criminal Investigations. Research Study No 5, Royal Commission on Criminal Justice, London: HMSO:1-338.

[83] Carroll, J. (1975): Confidential information sources. Los Angeles: Security World:36-48.

[84] Le Blanc, M., i M. Frechette. (2013): Male Criminal Activity from Childhood Through Youth: Multilevel and Developmental Perspectives Springer: 1-228.

inicijative u regrutovanju izvora, već u novom (tužilačkom direktivom vođenom), neće biti ni preventivnog a još manje kvalitetnog reaktivnog delovanja na kriminalalitet.

Za ovaj rad esencijalni zaključak jeste potreba da tužilac zauzme svoje mesto u ovoj oblasti donošenjem tužilačke direktive o sprovođenju svih kriminalističkih operacija upotrebom ljudskog resursa kao kriminalističkog obaveštajnog izvora.

Literatura

- Amar, A. R. (1997): The Constitution and Criminal Procedure: First Principles, Yale University Press, New Haven: 01-288.
- ACPO. (1995): National Guedelines on the use and menagement of informants,1-57.
- Bennet, A. (2005): Designing the knowledge organization of the future: The intelligent complex adaptive system. In Handbook of knowledge management, Vol. 2, Ed. C.W: 623-638.
- Billingsley, R. (1999): Research into the Informer/Hendler Relationship:Some Findings; Unpublished presentation to the National Source Working Group, National Crime Squad HQ, London:1-123.
- Billingsley, R. (2005): Duty od care informers, Police journal (78):209-221.
- Billingsley, R. (2009): Covert Human Intelligence Sources: The 'unlovely' Face of Police Work, Waterside press, Hampshire:1-189.
- Billingsley, R., T. Nemitz, i P. I. Bean, (2001): Informers: Policing, policy, practice . Portland, OR: Willan Publishing: 1-192.
- Black, H. C. (1968): Black's law Dictionary, St. Paul, Minnestota (USA), West Piblishing Company: 919.
- Bronitt, S. (2004): The law in undercover pollicing, a comparative study of entrapment and covert interwieving in Australia, Canada and Europe, Vol. 33, No.1, Comon law world review: 35-80.
- Brown, M. (1985): "Criminal informants." Journal of Police Science and Administration:251-256.
- Bunt, H. G., i Schoot, C. (2003):. Prevention of organised crime—A situational approach. Devon, U. K.: Willan Publishing:1-102.
- Byorn, D. R. (1995): Informants, the may forenzd, National informant seminar, Home Office, Exeten:1-33.
- Carroll, J. (1975): Confidential information sources. Los Angeles: Security World:36-48.
- Carter, L. D. (2009): Law Enforcement Intelligence: A Guide for State, Local, and Tribal Law Enforcement Agencies Second Edition:1-496.
- Crous, C. (2009): Human intelligence sources: Challenges in policy development. Security Challenges, 5(3):117–127.

- DeVine, M. (2019): Covert Action and Clandestine Activities of the Intelligence Community: Selected Definitions in Brief:1-13.
- Earhart, R.S. (1962): A critical analysis of investigator-criminal informant relationshipins in law eforcement, informational asociation of chif of police, Washington:1-104.
- Fatić, A., S. Korać, i A. Bulatović. (2013): Etika kriminalističko-obaveštajnog rada, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd: 1-239.
- Fatić, A. (1997): Kriminal i društvena kontrola u istočnoj Evropi, "Institut za međunarodnu politiku i privredu", Beograd:1-228.
- Felson, M. (1994): Crime and evryday life, Insight and implikations to Society, Pine forge press, A Saga Publications Company, Thousend Oaks:1-169.
- Fitzpatrick, B. (2005): Covert human intelligence sources as offenderrs, Covert policing review: 15-32.
- Gottschalk, P. (2009) Information Sources in Police Intelligence, The Police Journal: Theory, Practice and Principles, Volume: 82 issue: (2):149-170.
- Gottschalk, P. (2008) Policing Organized Crime Intelligence Strategy Implementation Policing Organized Crime: Intelligence Strategy Implementation Routledge: 1-286.
- Greer, S. (1995):Towards a sociological model of the police informant, London School of economice, Vol. 46, Isuus, 3: 509-527.
- Gillespie, A. (2000): The legaluse of participating informants, Web Journal of current legal issues: 67-86.
- Innes, M. (2000): "Professionalising" the role of police informant. Policing and Society, 9(4):357–384.
- Hanvey, P. (1994): Identification, Recruitment and Handling Informants. London: Home Office Police Research Group Police Research Award Scheme:1-66.
- Hanvey, P. (1995): Identifying, recruiting and handing informants,paper 5, Home Office police research group special interest series, HMSO, London:1-226.
- Hight, J. (2000): "Working with informants." FBI Law Enforcement Bulletin (18): 15-20.
- Harfield, C. (2012): Police informers and professional ethics. Criminal Justice Ethics, 31(2):73–95.
- Harfield, C., i K. Harfield. (2005): Covert Investigation, Oxford University Press, Oxford:1-312.
- Hirsch, C. (2002): Policing undercover agents in United Kingdom:Whether the regulation of investigatory powers act complies with regional human rights obligations, fordham international law journal, 25(2):1282-1334.
- Horney, M. L., i J. C. Cross. (1968): The informer in Law Enforcement, Illinois (USA), Thomas:203-220.
- Howe, S. (1997): Slabosti obaveštajnog rada, Policing Today, Izbor, 2/97:1-7.

- Hewitt, S. (2010): Snitch: A History of the Modern Intelligence Informer. London, U.K.: Continuum Books:1-224.
- Hursit, U. (2012): Law Enforcement Intelligence Recruiting Confidential Informants within "Religion-Abusing Terrorist Networks" Virginia Commonwealth University:1-226.
- Johnson,B. R., i S. Dorn. (2008): Fusion centers: New York intelligence strategy unifies law enforcement:34-46.
- Jović, V. (2011): Prikriveni islednik, Sezam Medico, Beograd:1-295.
- Jović, V., O. Milutinović, D. Manojlović, i U. Ćemalović. (2019): Pravo bezbednosti, Beosing, Beograd: 449-468.
- Klarman, M. J. (2000): "The racial origins of modern criminal procedure", Michigan Law Review, Vol. 99:48-97.
- Lowe, D. (2015): Hendling Informers, in book: Handbook for detectives, Chapter: 13, Publisher: Taylor & Francis:193-209.
- Le Blanc, M., i M. Frechette. (2013): Male Criminal Activity from Childhood Through Youth: Multilevel and Developmental Perspectives Springer: 1-228.
- Maguire, M., i N. Norris. (1992): The Conduct and Supervision of Criminal Investigations. Research Study No 5, Royal Commission on Criminal Justice, London: HMSO:1-338.
- Manojlović, D., i V.Jović. (2004): Nacionalna obaveštajno-kriminalistička služba, Bezbednost, Beograd:419-439.
- Manojlović, D. (2005): Kriminalističko-obaveštajni rad „Prepozavanje pojava iz okruženja-prikupljanje obaveštajnih podataka", Bezbednost, Beograd: 108-119.
- Manojlović, D. (2010): *Kriminalistička operativa*, Beosing:1-319.
- Manojlović, D., i V. Jović. (2018): Izdavanje naredbe za pretres stana na osnovu obaveštenja pribavljenog iz policijskog izvora (komparativno istraživanje iz adverzijalnog i kontinentalnog pravnog sistema). Strani pravni život, 62(4):165-182.
- Manojlović, D. (2015): Kriminalni milje i kriminalna pojava-kriminološki i kriminalistički aspekti, Megatrend revija: 205-220.
- Manojlović, D., M. Minić, i V. Jović. (2015): *Obaveštajni rad i analitička studija*, Beosing: 1-139.
- Marx, G. T. (1980): The New Police Undercover Work, Springer:13-24.
- Maxwell, D. (2010): Why Does Special Forces Train and Educate for Unconventional Warfare? Small Wars Journal: 1-183.
- Nemitz, T., P. Bean, i R. Billingsley.(2001): Informers: Policing, Policy, Practice, Willan:1-179.
- Nemitz, T, and Bean, P.(eds), (2001): Informers: policing, policy, practice Willan publisheg, devon: 164-175.
- Neyroud, P., i A. Beckley. (2001): Regulating informers: the regulation of investigatory powers act, covert policing and human right'in.Willan: 164-175.

- O'Neill, M. (2018): Key Challenges in Criminal Investigation Front Cover, Policy Press, Political Science:1-183.
- Peterson, M. (2005): Intelligence-Led Bureau of Justice Assistance, Policing: The New Intelligence Architecture:1-39.
- Pistone, J. D. (1989): Donnie Brasco: My Undercover Life in the Mafia. Signet:1-416.
- Ratcliffe, J. H. (2008): Intelligence-led policing, Devon, U.K.: Willan:1-18.
- Rapp, B. (1989): Deep cover; Police intelligence operations, Colorado,Paladin press:1-136.
- Ronin, R. (1999): Svoya razvedka -Svoya intelligence. Harvest, Minsk: 1-222.
- Sačić, Ž. (2001): Organizirani kriminal:metode suzbijanja, Informator:1-335.
- Sun, T. (6th centry B.C.) (2001): The Art of War: A NewTranslation, The deruma tranlsation Group, Shambhala Publications Incorporated, Massachusetts, USA.
- Van Der Schoot, C.R.A. (2006): Organized crime prevention in the Netherlands: Exposing the effectiveness of preventive measures. Devon, U.K.: Willan Publishing:14-260.
- Vodinelić, V. (1994): Problematika kriminalističko-taktičkih instituta-informant, informator i prikriveni policijski izviđač u demokratskoj državi, Bezbednost, broj 1/94: 65-74.
- Von Lampe, K, i P. O. Johansen, P.O. (2003):Criminal networks and trust. Paper presented at the 3rd annual meeting of the European Society of Criminology, Helsinki, Finland:159-184.
- Williamson, T., i P. Bagshaw. (2001): The ethics of informer handling. In Billingsley, R., Menitz, T., i Bean, P. (Eds.), Informers: Policing, Policy, Practice. Cullompton, U.K.: Willan Publishing:50-62.

Olivera Milutinović
Vojislav Jović

UDC 343.982
351.746.2

DOI: 10.5937/MegRev2202219M
Original scientific paper
Received 15.05.2022.
Approved 28.05.2022.

HUMAN RESOURCE IN THE COVERED CRIMINALISTICS FUNCTION INTELLIGENCE SOURCE

Abstract: *The use of covert human resources by criminalistics agencies in the investigation of world crime has always been topical. The work is about the criminalistics human intelligence source which is recruited and led by criminalistics agencies to collect the informations about the criminal activities inside the national states and at the international level.The work is opening the door to the scientists research into the field wrapped by a, veil of secrecy. The work has the methodological approach which applicates the analysis method of content, historical descriptions and comparisons to take a view of conceprual determination of human intelligence source. The research has shown scientific and theoretical approach to date, which a human intelligence source is observing as the covert opening activity. The theoretical research results provide a general perspektive which hepls to understend the intelligence source, with an explanation of the necessary elements that build it.*

Keywords: *human resource, intelligence work, covert criminalistic intelligence source.*

Ljiljana Mudrinić*

UDK 342.71

DOI: 10.5937/MegRev2202237M
Pregledni naučni članak
Primljen 01.05.2022.
Odobren 28.05.2022.

VIŠESTRUKO DRŽAVLJANSTVO I LICA BEZ DRŽAVLJANSTVA**

Sažetak: *Državljanstvo ima značaj za svakog pojedinca, i zato je potrebno da države pravo na državljanstvo sagledaju više kroz interes čoveka, a ne politike koju vode, budući da sva bića bez ikakve diskriminacije treba da uživaju ljudska prava i osnovne slobode, a korpus tih prava i sloboda čini i pravo na državljanstvo.U radu se govori o Međunarodnim konvencijama o državljanstvu, naročito onima koje se odnose da ugrožene, lica bez državljanstva i izbeglice, a posvećene su rešavanju problema njihovog statusa i njihovom pravu na državljanstvo. Značajno mesto u radu zauzima i ptravo na višestruko državljanstvo, te državljanstvo Evropske unije i država članica.*

Ključne reči: *državljanstvo, lica bez državljanstva, višestruko državljanstvo, drzavljanstvo Evropske unije.*

* Docent, Pravni fakultet, Univerzitet Megatrend, Beograd, mudrinic.ljiljana243@gmail.com

** Rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPMIRS: Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove.

1. Uvod

Pojam državljanstvo, izvedeno je iz reči i pojma „država". Izraženija povezanost ova dva pojma ogleda se u tome što je država ta koja propisuje pod kojim uslovima određeno lice može da postane njen državljanin. Pitanje državljanstva je vrlo osetljivo, jer predstavlja izraz državnog suvereniteta i identiteta. Nakon utvrđivanja granica države, odnosno njenog područja, državne teritorije, prvi zadatak zakonodavca takve države je da utvrdi pravni režim državljanstva, što znači uspostavljanje pravne veze države sa ljudima, koji su nastanjeni na njenoj teritoriji.[1]

Državljanstvu se posvećuje mnogo pažnje, jer je jedno od najvažnijih pitanja pravnih poredaka država, kao i osnov za sticanje, priznavanje i uživanje mnogih drugih prava i sloboda koje iz njega proističu. Upravo prava i slobode koje državljanstvo „pruža" razlikuje položaj državljana od položaja i statusa „nedržavljana" određene države, odnosno stranaca, i takvu vrstu podele uređuju same države.

Ono što je prethodilo državljanstvu je podaništvo koje je označavalo, obavezu vernosti podanika zemaljskom gospodaru s jedne strane a s druge, obavezu zemaljskog gospodara da štiti podanika.[2] Pitanje državljanstva pravno uređuje jedino suverena država, dok je obaveza vernosti njenih podanika „neotuđive prirode".

Državljanstvo, domicil, boravište (uobičajeno)[3] predstavljaju tačke vezivanja koje čine „suštinu ili konkretizaciju" personalnog principa u izboru merodavnog prava za regulisanje privatnopravnih odnosa sa elementom inostranosti. Drugim rečima, oni predstavljaju opredmećenje opredeljenja država da se u regulisanju navedenih privatnopravnih odnosa može primeniti strano pravo - lex nationalis, lex domicilli ili zakon boravišta (uobičajenog) i samim tim, izvrši zamena principa neograničenog suvereniteta principom suverene jednakosti država. Praktično to su tačke vezivanja na kojima se, između ostalog, temelji savremeni koncept međunarodnog prava. U kojoj meri one danas čine podršku principu suvereniteta država predstavlja pitanje koje zahteva posebnu analizu politike nacionalnih zakonodavaca. U prilog tome najbolje govori definicija suvereniteta S. Avramov i M. Kreće, a prema kojoj on predstavlja vrhovnu vlast ne samo nad teritorijom već i nad stanovništvom jedne države. Ostvarivanje ovako definisanog suvereniteta – teritorijalnog i personalnog, u slučaju privatnopravnih odnosa sa elementom inostranosti, nesumnjivo se može zasnivati na primeni ovih tačaka vezivanja.

Promena ovakvog shvatanja uticala je na drugačije definisanje državljanstva, zato je polovinom XX veka svakome priznato pravo na državljanstvo.

---

1 Stručni komentar - Pravni instruktor: Državljanstvo u pravnom sistemu Organizacije Ujedinjenih nacija, https://www.paragraf.rs/

2 Petrović M., Prica M., (2014), *Posebno upravno pravo sa međunarodnim upravnim pravom*, Niš, 109.

3 Stanivuković V.M., Živković M. (2008), *Međunarodno privatno pravo - opšti deo*, Sl. glasnik, 85-119; M. Ročkomanovć, 173-180; i dr.

Veliki broj državljana zemalja Jugoistočne Evrope, iz najrazličitijih razloga, opredeljuje se za odlazak iz zemlje. Samim tim, podnosi se zahtev za otpust iz državljanstva zemlje domaćina. U obrnutoj situaciji, podnosi se zahtev za prijem u državljanstvo; zatim sve su češći problemi postojanja dvojnog državljanstva, ili pitanje statusa lica bez državljanstva.

Ne samo što ima veliku važnost u praksi, državljanstvo ima značajno ,'mesto'' i u Ustavu, kao najvišem pravnom aktu jedne države, zatim njegovo svrstavanje u porodicu ljudskih prava, kao i činjenica da veliki broj međunarodnih dokumenata reguliše upravo najvažnija pitanja državljanstva.

Značajno je predočiti i državljanstvo Evropske unije i na koji način jedno lice postaje njen državljanin, odnosno državljanin pojedinih zemalja članica Evropske unije, u smislu odnosa same zajednice i nacionalnih državljanstava država članica. Kada govorimo o državljanstvu u evropskim državama, ne možemo da izostavimo Evropsku konvenciju o državljanstvu, međunarodni instrument kojim je postignuta sinteza pravnih normi o državljanstvu i koji se tretira kao model prava državljanstva evropskih država.

Kako je diskriminacija, i pored mnogih zalaganja za njeno suzbijanje i pomaka na nekim društvenim poljima, i dalje prisutna u mnogim oblastima života, pa i kad je državljanstvo u pitanju, nužno je pomenuti posebno osetljive kategorije subjekata, koje u praksi neretko ne bivaju obuhvaćene ovim ljudskim pravom. Diskriminacija primenjivana u oblasti prava na državljanstvo izaziva probleme i šire, upravo jer je povezana sa bitnim elementima pravnog položaja čoveka, budući da posredstvom državljanstva lica ostvaruju i mnoga druga prava koja su neposredno uslovljena posedovanjem državljanstva i iz njega proizilaze. Analiziranjem ko čini tu posebno osetljivu grupu subjekata, kroz sagledavanje međunarodnih dokumenata koja se odnose upravo na te subjekte, treba ukazati na probleme sa kojima se suočavaju diskriminisana lica u oblasti državljanstva, zatim kako međunarodno pravo sagledava položaj tih lica, i još jednom napomenuti da se pravo na državljanstvo ne sme uskratiti na osnovu diskriminacije pola, rase, boje kože, jezika, vere, etničkog porekla, pripadnosti, političkih stavova itd.

Državljanstvo je doživelo promene kako u međunarodnom tako i u unutrašnjem pravu, kada je pod uticajem OUN 1948. godine počeo samostalni razvoj ovog prava, kao međunarodno priznatog. Nastojanja su da se u najvećoj mogućoj meri rešavaju situacije do kojih dolazi negativnim sukobom zakona o državljanstvu. Međutim, iako su promene postale vidljive u Ustavima i zakonima, mnogo teže će biti oživotvoriti ih i sprovesti u najrazličitijim situacijama, bilo da je reč o sticanju ili prestanku državljanstva.

Organizacija Ujedinjenih nacija, i njen uticaj na razvoj prava na državljanstvo, odnosi se na Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima. Pravo čoveka na državljanstvo upravo usvajanjem i proklamovanjem Deklaracije počinje svoj novi, „samostalni" put. „Svako ima pravo na državljanstvo. Niko ne sme

samovoljno biti lišen svog državljanstva niti prava da promeni državljanstvo."[4] Naizgled jednostavna rečenica, po prvi put je državljanstvo svrstala u korpus ljudskih prava. Svrha ovih odredbi Deklaracije nije samo preispitivanje unutrašnjih propisa država i njihovih normi o oduzimanju i o promeni državljanstva, već uticanje na napuštanje prakse u kojoj se postupci državnih organa tumače uvek „u interesu" države, a zanemaruje se interes čoveka, koji u takvim slučajevima može da bude očigledan.[5] Jer, odbijanje, na primer, zahteva kojim se traži promena državljanstva iz porodičnih razloga, teško se može obrazlagati „interesom države."[6] Treba svakako napomenuti da državama nije „oduzeto" pravo da stvaraju svoj režim državljanstva, već da se Ujedinjene nacije pojavljuju uporedo sa svojim deklaracijama, rezolucijama i konvencijama, jer smatraju svojom obavezom da pravo na državljanstvo bude regulisano na najbolji mogući način „u korist" svakog pojedinca.[7]

2. Dvojno ili višestruko državljanstvo

Činjenica je da države generalno ne pokazuju „dobru volju" kada je reč o dvojnom državljanstvu, iako ne postoji pravni sistem koji apsolutno isključuje mogućnost postojanja dvojnog državljanstva. Zakonodavni okviri za mogućnost dobijanja dvojnog državljanstva su različiti od države do države, zbog različitih shvatanja pravnih institucija, od kojih su mnoge u neposrednoj vezi sa državljanstvom. Međunarodni ugovor je optimalni način sticanja dvostrukog državljanstva zbog: najbolje zaštite interesa dvostrukih i drugih državljana dveju država, očuvanja i razvoja odnosa dveju država, širokih mogućnosti da se državljanska prava urede na najbolji mogući (adekvatan) način, i to u okvirima dva modela:

- modela efektivnog državljanstva koji podrazumeva da lice, iako ima dva državljanstva, efektivno uživa samo jedno, i
- evijanske formule koja podrazumeva da lice, pod određenim uslovima, efektivno uživa dva državljanstva.

Državljanstvo Republike Srbije može se steći na osnovu ratifikovanog međunarodnog ugovora, pod uslovom uzajamnosti. Srbija, kao pravni naslednik Savezne Republike Jugoslavije, kao i državne zajednice Srbije i Crne Gore primenjuje Ugovor o dvojnom državljanstvu između Savezne Republike Jugoslavije i Bosne i Hercegovine, odnosno Zakon o potvrđivanju Ugovora o dvojnom državljanstvu

[4] Član 15 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima OUN iz 1948. godine.

[5] Čok, V. (1999) *Pravo na državljanstvo*, Beogradski centar za ljudska prava, Dosije, Beograd, str.58.

[6] Ibid.10 Ibid, стр. 69-70

[7] Ibid, стр. 69-70

između Savezne Republike Jugoslavije i Bosne i Hercegovine. Ugovor o dvojnom državljanstvu Republika Srbija ima samo sa Bosnom i Hercegovinom.[8]

Pitanje državljanstva Bosne i Hercegovine uređeno je Zakonom o državljanstvu BiH. Bosna i Hercegovina s nekoliko zemalja ima potpisan sporazum odnosno ugovor kojim se reguliše mogućnost da državljanin BiH ima i drugo državljanstvo. Trenutno BiH ima potpisane ugovore s tri zemlje:Republikom Srbijom, Hrvatskom i Švedskom.[9]

Državljanstvo je instrument državne politike, bez obzira što je i ljudsko pravo. Ono što Zakon o državljanstvu Bosne i Hercegovine, u izvesnoj meri, razlikuje od drugih zakona koji važe u ostalim državama – članicama bivše SFRJ, jeste izričita odredba o dvojnom državljanstvu: „Državljani Bosne i Hercegovine mogu imati državljanstvo druge države, pod uslovom da postoji bilateralni sporazum između Bosne i Hercegovine i te države kojim se to pitanje uređuje, a koji je odobrila Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine u skladu sa članom IV. 4. d) Ustava."[10]

Mogućnost posedovanja dvojnog državljanstva je, dakle, u istom članu uslovljena postojanjem bilateralnog sporazuma i odobrenjem tog sporazuma od strane Parlamentarne skupštine, odnosno dvojno državljanstvo će se priznati samo u slučaju postojanja međunarodnog ugovora.

Kao što predviđaju i druga zakonodavstva, tako i Zakon o državljanstvu BiH propisuje odredbu da će lica za koja se smatra da bi njihova naturalizacija bila od naročite koristi za Bosnu i Hercegovinu, dobiti državljanstvo Bosne i Hercegovine bez ispunjavanja opštih zakonskih uslova.

Dvojno ili višestruko državljanstvo je pravni status u kojem se osoba istovremeno smatra državljaninom ili državljaninom više od jedne zemlje prema zakonima tih zemalja. Višestruko državljanstvo nastaje jer različite zemlje koriste različite, a ne nužno međusobno isključive, kriterije za državljanstvo. Kolokvijalno, ljudi mogu „imati" višestruko državljanstvo, ali, tehnički, svaka nacija tvrdi da se određena osoba smatra njenim državljaninom.

Osoba koja ima više državljanstava, uopšteno, ima pravo na državljanstvo u svakoj zemlji čije državljanstvo ima (kao što je pravo na pasoš, pravo ulaska u zemlju, pravo na boravak i rad, pravo glasa, itd.) , ali takođe može biti podložan obavezama državljanstva (kao što je potencijalna obaveza za državnu službu, postajanje predmetom oporezivanja prihoda širom svijeta, itd.).

Neke zemlje ne dozvoljavaju dvojno državljanstvo ili to dozvoljavaju samo u određenim slučajevima (npr. nasleđivanje više državljanstva pri rođenju). To

[8] Ugovor o dvojnom državljanstvu između SRJ i BiH" Sl. List RS", Međunarodni ugovori broj 2/03, stupio na snagu 15. maja, 2003. godine.

[9] https://www.mondaq.com/corporate-and-company-law/1080008/stjecanje-i-uivanje-dvojnog-drzavljanstva-bosne-i-hercegovine*, preuzeto 30.5.2022.*

[10] Član 4 Zakona o državljanstvu Bosne i Hercegovine ("Sl. Glasnik BiH, br, 22/2016 – prečišćen tekst)

može biti zahtijevanjem od podnosioca zahtjeva za naturalizaciju da se odrekne svog postojećeg državljanstva, ili povlačenjem svog državljanstva nekome ko dobrovoljno stiče drugo državljanstvo, ili drugim sredstvima. Neke zemlje dozvoljavaju odricanje od državljanstva , dok druge ne. Neke zemlje dozvoljavaju uopšteno dvojno državljanstvo, dok druge dozvoljavaju dvojno državljanstvo, ali samo ograničenog broja zemalja.

Država koja dozvoljava dvojno državljanstvo možda i dalje ne priznaje drugo državljanstvo svojih državljana na svojoj teritoriji (na primjer, u vezi s ulaskom u zemlju,državnom službom, dužnošću glasanja, itd.). Slično, ne može dozvoliti konzularni pristup druge zemlje za osobu koja je takođe njen državljanin. Neke zemlje zabranjuju nosiocima dvojnog državljanstva služenje u svojim oružanim snagama ili policijskim snagama ili obavljanje određenih javnih funkcija.[11]

Sve do kasnog 19. veka, nacije su često odlučivale koga će smatrati svojim građanima ili podanicima i nisu priznavale nijednu drugu nacionalnost koju imaju. Mnoge države nisu priznavale pravo svojih građana da se bez dozvole odreknu svog državljanstva, zbog politike koja je potekla iz feudalne teorije večne odanosti suverenu. To je značilo da ljudi mogu imati više državljanstva, pri čemu nijedna njihova nacija ne priznaje nijedno drugo državljanstvo. Sve do ranog modernog doba, kada su nivoi migracija bili beznačajni, ovo nije bilo ozbiljno pitanje. Međutim, kada su počeli učestali i ozbiljni nivoi migracije, ovakvo stanje je ponekad dovelo do međunarodnih incidenata, pri čemu su zemlje porekla odbijale da priznaju nove nacionalnosti starosedelaca koji su migrirali, a kada je to bilo moguće, regrutovanje domorodaca koji su se naturalizovali kao državljani druge zemlje u vojnu službu. Najznačajniji primer je bio Rat iz 1812. godine, pokrenut britanskim utiskom u pomorsku službu američkih pomoraca koji su navodno bili britanski podanici.[12]

Ima zemalja koje svojim građanima jednostavno ne daju ispis iz državljanstva. A ima i onih koje dozvoljavaju dvostruko, pa i višestruko državljanstvo.

Kada je u pitanju delimično državljanstvo i prebivalište, mnoge zemlje dopuštaju strancima ili bivšim državljanima da tamo neograničeno žive i rade. Međutim, za glasanje, glasanje i rad u javnom sektoru ili nacionalnu sigurnost u zemlji gotovo je uvijek potrebno državljanstvo dotične države.

Neke su zemlje otvorenije višestrukom državljanstvu od drugih, jer to može pomoći građanima da putuju i vode poslovanje u inostranstvu. Zemlje koje su preduzele aktivne korake ka dozvoli višestrukog državljanstva posljednjih godina uključuju Švicarsku (od 1. januara 1992.) i Australiju (od 4. aprila 2002.).

Danas većina naprednih ekonomija dopušta dvojno državljanstvo; značajne izuzetke koje ga ograničavaju ili zabranjuju su Austrija, Japan, Nizozemska,

11 https://hmn.wiki/bs/Dual_citizenship, preuzeto 30.5.2022.

12 https://hmn.wiki/bs/Dual_citizenship, preuzeto 30.5.2022.

Singapur i Španija.[13] Od novoindustrijalizovanih zemalja, Brazil (s retkim izuzetkom), Meksiko, Filipini, Južna Afrika (uz prethodno odobrenje), Tajland i Turska (uz prethodno dopuštenje) dopuštaju dvojno državljanstvo, dok Kina (iako stalni stanovnici Hong Konga i Macaa istovremeno mogu imati strane pasoše), Indija i Malezija to zabranjuju. Indonezija dopušta dvojno državljanstvo samo do navršene 18. godine života.

3. Državljanstvo Evropske unije

„U svim svojim aktivnostima, Unija će poštovati princip jednakosti svojih građana, koji će dobiti jednaku pažnju od svojih institucija, organa, kancelarija i agencija. Svaki državljanin države članice je državljanin Unije. Državljanstvo Unije dopunjuje nacionalno državljanstvo i ne sme ga zameniti."[14]

Evropsko državljanstvo je koncept koji evoluira i razvija se u skladu sa dinamikom razvoja Evropske unije. Državljanstvo, kao konstitutivni element državnosti, razvijalo se unutar zakonodavstava evropskih država, a nova pravila državljanstva utvrđivana su i međunarodnim instrumentima, u čijem su stvaranju učestvovale evropske države.[15] Najpre, pitanja državljanstva su ostajala u domenu nacionalnih zakonodavstava država, koje suvereno stimulišu pravila o državljanstvu u Evropskoj zajednici, koja nema atribute države i čiji su početni, glavni razlozi i ciljevi integracije bili pre svega ekonomske prirode.

Kasnije, u toku daljeg procesa integrisanja, dolazi do usvajanja novih institucionalnih kategorija. Uvodi se pravna kategorija „građanin Evropske unije", a zatim i „građanstvo Evropske unije".[16] Istovremeno dolazi i do nadgradnje ekonomskih, tržišnih ciljeva i zajedničkih statusnih prava građana Evropske unije.

4. Sticanje državljanstva Evropske unije

Ugovorom o Evropskoj uniji (Mastriht, 1992. godina) države članice Evropske zajednice su izrazile i potvrdile spremnost i volju da svoju dotadašnju politiku integracije podignu na viši nivo. To je učinjeno „pretvaranjem" Evropske

[13] https://www.dw.com/hr/sve-%C5%A1to-ste-htjeli-znati-o-dvojnom-dr%C5%BEavljanstvu/a-49972084, preuzeto 30.5.2022.

[14] Lisabonski ugovor, naslov 2, član 9. http://www.lisbon-treaty.org/wcm/the-lisbon-treaty/treaty-on-european-union-and-comments/title-2- provisions-on-democratic-principles/77-article-9.htmл, posjećeno 30.5.2022.

[15] Evropska konvencija o državljanstvu-Opšti principi, pravila sticanja i gubitka državljanstva, odricanje od državljanstva, višestruko državljanstvo i saradnja država ugovornica i pristupanje Konvenciji, https://www.paragraf.rs/

[16] Građanstvo Evropske unije i državljanstvo država, https://www.paragraf.rs/

zajednice u Evropsku uniju.[17] U zajedničkim odredbama Ugovora iz Mastrihta, kao poseban, naveden je cilj „jačanja zaštite prava i interesa državljana svojih država članica uspostavljanjem prava građanstva Unije". Građanstvo Evropske unije postalo je na taj način jedno od osnovnih načela politike Unije. Državljanstvu, kao kategoriji unutrašnjeg prava država članica Evropske unije, „pridodato" je građanstvo Evropske unije, i time su građani Evropske unije stekli nova prava i obaveze. Primećena je upotreba dva različita termina: građanstvo i državljanstvo. Naziv prvog instituta, građanstvo, upućuje na uspostavljanje „čvršće" veze između statusa lica koje je državljanin države Evropske unije i statusa građanina Evropske unije kao supranacionalne regionalne organizacije. Drugi institut, državljanstvo, označava odnos pojedinca i države, usko je povezano sa suverenitetom država, ono je njegova suština i jedno od osnovnih obeležja i osnov je prava i dužnosti državljana. Označava status pojedinca u konkretnoj državi.

Takvo državljanstvo je u Evropskoj uniji uslov za sticanje građanstva Evropske unije, odnosno statusa građanina Unije. Budući da ova dva instituta paralelno egzistiraju u državama članicama Evropske unije, ne isključuju se međusobno, možemo zaključiti da Evropska unija poštuje nacionalni identitet država članica. Ugovor o Evropskoj uniji (2016/S202/01)[18] u članu 20 propisuje da je građanin Unije svaka osoba koja ima državljanstvo države članice. Iz ove odredbe proizilazi da državljanstvo Unije nije autonoman i poseban pojam u odnosu na državljanstvo država. Državljanstvo Unije stiče se sticanjem državljanstva neke od njenih država članica. Odnosno, državljanstvo Evropske unije može se steći samo posredno, uslovljeno je državljanstvom države članice, i to onoliko koliko proizlazi iz državljanstva priznato fizičkom licu od strane države. Pritom, Evropska unija svojim zakonodavstvom nije odredila opšta pravila i uslove sticanja državljanstva, koje bi države članice morale da primenjuju i sprovode. I dalje je na svakoj državi članici da svojim propisima odredi krug lica koja će postati njeni državljani, kao i pravila i postupke koji će se tom prilikom primenjivati, budući da pitanja državljanstva potpadaju pod domaću jurisdikciju svake države. U tom smislu se često ističe „neokrnjenost" suvereniteta država.[19] Međutim, primenljivost unutrašnjih odluka neke države može biti limitirana sličnim aktivnostima drugih država ili međunarodnim pravom.

U svom Savetodavnom mišljenju o Dekretima o državljanstvu Tunisa i Maroka iz 1923. godine, Stalni sud međunarodne pravde naveo je da: „Pitanje da li neka pravna stvar potpada pod isključivu nadležnost neke države ili ne, u osnovi je relativno pitanje; ono zavisi od razvoja međunarodnih odnosa."[20]

---

17 Čok, V op. cit., str. 253.

18 https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX%3A12016ME%2FTXT

19 Čok,V. op. cit., str. 258.

20 Državljanstvo i apatridija, Priručnik za parlamentarce, http://archive.ipu.org/PDF/publications/nationality_mon.pdf , preuzeto 31.5. 2022.

Kad se govori o sticanju državljanstva Evropske unije, nailazi se na sledeći problem – neuniformnost državljanskog prava država članica Unije. U državama članicama Evropske unije ne postoje identične odredbe o državljanstvu, niti zajednička pravila o tome kako državljani Unije stiču državljanstvo druge države članice. Na taj način se razlike u pogledu prava državljanstva u različitim državama neposredno odražavaju na sam institut državljanstva Unije. Iz svega navedenog proističe da postoje dva načina sticanja državljanstva Evropske unije:

1. rođenjem u nekoj od država članica Evropske unije;
2. putem naturalizacije lica koje legalno boravi u nekoj od zemalja članica Evropske unije.

5. Odnos državljanstva Evropske unije i nacionalnog državljanstva

Državljanstvo Unije ne zamenjuje nacionalno državljanstvo država članica, te jedno lice ne može biti državljanin Unije ukoliko prethodno ne poseduje državljanstvo neke od njenih država članica. Iz ovoga proizilazi različit karakter i priroda državljanstva Unije u odnosu na nacionalno državljanstvo bilo koje od njenih članica. Tako, na primer, lice koje je državljanin Nemačke (a samim tim i Evropske unije), neće se smatrati dvojnim državljaninom. To lice i dalje poseduje prava i obaveze predviđene nemačkim zakonodavstvom, ali je u određenim pitanjima uspostavilo odnos prema Uniji. I taj odnos nije odnos države članice i Evropske unije, već odnos svakog pojedinca – državljanina države članice i same Unije kao međunarodne organizacije, koji odnos se ogleda u priznavanju dve grupe prava: pravu na slobodno kretanje i politička prava. Svaka država članica Evropske unije, kao nezavisna i suverena, propisuje svojim pozitivnopravnim instrumentima norme koje se odnose na državljanstvo, i ima neograničeno pravo da način sticanja svog državljanstva uredi nacionalnim zakonodavstvom. Evropska unija, kao regionalna tvorevina, nema samostalnost u pogledu odlučivanja o pitanjima državljanstva, iako se može govoriti o određenom ograničenju koje Unija postavlja kada je reč o gubitku državljanstva neke od država članica. Naime, oduzimanje nacionalnog državljanstva, zbog svoje prirode i posledica, spada u okvir delokruga prava Evropske unije i mora biti u skladu sa standardima o zaštiti ljudskih prava koje štiti Evropski sud. Na ovaj način, sprečava se svaka zloupotreba i kršenje ljudskih prava, ali se i postavlja pitanje da li se ovo ograničenje može tumačiti kao mešanje Evropske unije u nacionalno zakonodavstvo države članice.

6. Evropska konvencija o državljanstvu

Evropska konvencija o državljanstvu predstavlja instrument kontinuiteta u razvoju prava državljanstva. Konvencijom je u velikoj meri postignuta sinteza pravnih normi o državljanstvu unutrašnjeg i međunarodnog prava državljanstva. S obzirom na mogućnost širenja njene teritorijalne primene, može se reći da Konvenciju treba tretirati kao tipski model prava državljanstva evropskih država.[21] Savet Evrope je donošenjem pomenute konvencije uneo u unutrašnje propise o državljanstvu novine koje se mogu pripisati činjenici da je reč o međunarodnom instrumentu, čija je svrha da se reaguje na „opšta" pitanja unutrašnjeg prava državljanstva, ali i da se na nov način regulišu pitanja koja u zakonodavstvima država i praksi izazivaju probleme.[22]

Konvencija se sastoji od 10 poglavlja i 32 člana, čiji naslovi označavaju njihovu sadržinu.[23] U poglavlju broj 2, koje nosi naziv „Opšti principi koji se tiču državljanstva", govori se o određenim principima koji se tiču državljanstva, a na kojima treba da se zasnivaju detaljnija pravila o sticanju, zadržavanju, gubitku i promenama državljanstva svakog pojedinca. Principi treba da predstavljaju osnov za nacionalna pravila o državljanstvu. U Konvenciji su pojedinačno navedeni:

1. svaki pojedinac ima pravo na državljanstvo,
2. apatridija treba da bude izbegavana,
3. niko ne može da bude arbitrarno lišen svog državljanstva,
4. ni brak, ni razvod braka između državljana države jedne strane ugovornice i stranca, ni promena državljanstva jednog od supruga u toku braka ne mogu automatski uticati na državljanstvo drugog supruga.

Princip nediskriminacije je izdvojen u odredbu posebnog člana (član 5). Obaveza je država da njihova pravila o državljanstvu neće sadržati razlike ili praksu koji dovode do diskriminacije po osnovu pola, religije, rase, boje ili nacionalnog porekla. Takođe se uvodi obaveza države da ne pravi razliku između državljana koji su njeni državljani od rođenja i onih koji su njeno državljanstvo stekli kasnije. Princip nediskriminacije je izuzetno značajan zbog velikih mogućnosti ali i postojeće prakse primene različitih kriterijuma koji u datim slučajevima znače povlašćeni tretman u postupku sticanja statusa državljanina.[24]

[21] Evropska konvencija o državljanstvu-Opšti principi,pravila sticanja i gubitka državljanstva, odricanje od državljanstva, višestruko državljanstvo i saradnja država ugovornica i pristupanje Konvenciji, https://www.paragraf.rs/

[22] Ibid

[23] http://rrpp-efm.net/cesi/wp-content/uploads/2012/12/Evropska-konvencija-o-dr%C5%BEavljanstvu.pdf.

[24] Evropska konvencija o državljanstvu-Opšti principi,pravila sticanja i gubitka državljanstva, odricanje od državljanstva, višestruko državljanstvo i saradnja država ugovornica i pristupanje Konvenciji,https://www.paragraf.rs/

Deo Konvencije sa odredbama o sticanju i gubitku državljanstva sadržan je u trećem poglavlju Konvencije, pod nazivom „Pravila koja se odnose na državljanstvo". Član 6 konkretno uređuje sticanje državljanstva. Pomenuto poglavlje u velikoj meri sadrži pravila koja su već u velikoj meri prihvaćena i primenjivana u većini evropskih država, i to pravila sticanja državljanstva primenom pravila *ius sanguinis i ius soli,* poznatih kao istorijska tekovina prava državljanstva.[25]

Države implementacijom međunarodnih ugovora doprinose približavanju i unifikaciji pravila o državljanstvu, ali ipak državljanstvo ostaje „simbol" suvereniteta svake države. Osnovno pravilo propisano u članu 6 Evropske konvencije o državljanstvu je da će svaka država ugovornica propisati pravo deteta na sticanje državljanstva koje ima jedan od njegovih roditelja u vreme njegovog rođenja (tzv. automatsko sticanje državljanstva). Ovo pravilo je u Konvenciji detaljno razrađeno u mnogim varijantama različitih situacija, sa rešenjima koja se tiču sticanja državljanstva u slučaju da državljanstvo nije stečeno pri rođenju, i sa mnogim izuzecima, koji predstavljaju rešenja najrazličitijih mogućih životnih situacija.[26] Kada su u pitanju deca, čije se roditeljstvo utvrđuje priznavanjem, sudskom naredbom ili sličnim postupcima, svaka od država ugovornica može da predvidi da dete stiče njeno državljanstvo po okončanom postupku utvrđenom njenim unutrašnjim pravom. Takođe, svaka država ugovornica treba da predvidi svojim unutrašnjim pravom da njeno državljanstvo stiču ex lege i nahočad – novorođena deca koja su nađena ili napuštena na teritoriji države bez poznatih roditelja ili državljanstva, a koja bi bila apatridi ukoliko se ovaj princip ne bi primenjivao. Zatim, kada državljanstvo nije stečeno pri rođenju, mora se obezbediti da dete može podneti zahtev za sticanje državljanstva u skladu sa postupkom propisanim u unutrašnjem pravu. Sva ta rešenja imaju zajednički cilj, a to je da se svakom pojedincu omogući status državljanina, odnosno da se smanji i izbegne apatridija.

U Konvenciji su značajna rešenja sticanja državljanstva naturalizacijom. Svaka država ugovornica svojim unutrašnjim propisima treba da omogući strancima da budu naturalizovani, odnosno da steknu državljanstvo države u kojoj borave. Kao bitan element uslova naturalizacije javlja se vreme boravka. Konvencijom je utvrđen „zajednički" standard sa maksimalnih deset godina pre podnošenja zahteva, što se smatra zajedničkim standardom većine država Evrope u kojima preovlađuju „varijante" uslova od pet do deset godina boravka.[27]

Predviđeno je i olakšano sticanje državljanstva, u vidu skraćenja zahteva vremenskog trajanja prebivališta, stepena poznavanja jezika, jednostavnijeg postupka, i to država ugovornica treba da omogući propisima svog unutrašnjeg prava sledećim licima:

- bračnim drugovima njenih državljana;

[25] Ibid

[26] Ibid

[27] Ibid

- deci jednog od njenih državljana;
- deci čiji jedan od roditelja stiče ili je stekao njeno državljanstvo;
- deci usvojenoj od strane jednog od njenih državljana;
- licima koja su rođena na njenoj teritoriji i tamo imaju zakonito prebivalište;
- licima koja imaju zakonito prebivalište na njenoj teritoriji u izvesnom vremenskom periodu pre nego što napune 18 godina života, pri čemu taj period treba da se odredi unutrašnjim pravom dotične države ugovornice;
- licima bez državljanstva i priznatim izbeglicama koje imaju zakonito prebivalište na njenoj teritoriji.[28]

Državama je ostavljeno diskreciono pravo odlučivanja o davanju državljanstva u svakom, napred navedenom, pojedinačnom slučaju.

Evropska konvencija o državljanstvu je međunarodni ugovor otvorenog tipa.

Smisao otvorenosti je u interesu država da svoje pravo državljanstva usklade sa standardima Konvencije, jer na taj način u većoj meri učestvuju u tokovima unapređivanja prava državljanstva kao značajnog područja unutrašnjeg prava.

7. Lica bez državljanstva i pravo na državljanstvo izbeglica

Međunarodnopravna definicija „lica bez državljanstva – apatrida" je „lice koje nijedna država ne smatra svojim državljaninom u skladu sa svojim zakonom". To znači da lice bez državljanstva nema državljanstvo nijedne države. Neki ljudi su rođeni bez državljanstva, a drugi su kasnije postali lica bez državljanstva. Do apatridije može da dođe iz više razloga, uključujući diskriminaciju određenih etničkih ili verskih grupa ili diskriminaciju na osnovu pola; osnivanje novih država i razmenu teritorija između postojećih država, kao i praznine u zakonima o državljanstvu. Bez obzira na uzrok, apatridija ima ozbiljne posledice po ljude u gotovo svim zemljama i svim regionima sveta.

Milioni ljudi širom današnjeg sveta su lišeni državljanstva. Usled toga, često ne mogu da idu u školu, kod lekara, ne mogu da se zaposle, da otvore račun u banci, da slobodno putuju ili čak da stupe u brak – nemaju osnovna prava koja su dostupna ostalima.[29]

UNHCR je 2010. godine pokrenuo globalnu kampanju koja za cilj ima iskorenjivanje apatridije u roku od 10 godina.

UNHCR i njegovi partneri ostaju posvećeni pružanju podrške daljem pozitivnom razvoju, posebno u vezi sa aktivnošću 6. (Dati status kojim se osigurava zaštita migrantima bez državljanstva i olakšati njihovu naturalizaciju) i aktivnošću 7. (Osigurati upis u matičnu knjigu rođenih radi sprečavanja apatridije)

[28] http://rrpp-efm.net/cesi/wp-content/uploads/2012/12/Evropska-konvencija-o-dr%C5%BEavljanstvu.pdf

[29] https://www.unhcr.org/rs/lica-bez-drzavljanstva, preuzeto 30.5.2022.

Globalnog akcionog plana za ukidanje apatridije: 2014-2024. (Global Action Plan to End Statelessness: 2014 – 2024).

Brojni međunarodni instrumenti iz oblasti zaštite ljudskih prava u svojim odredbama nedvosmisleno ukazuju na obavezu države da odgovarajućim pravnim mehanizmima spreči sve oblike diskriminacije. Međunarodno pravo obavezuje države da vode računa o tome da svaki čovek ima pravo na državljanstvo, da mu se ono ne sme uskratiti na osnovu diskriminacije pola, rase, boje kože, jezika, vere, etničkog porekla, pripadnosti, političkih stavova itd.

Za izbegličtvo i izbeglice, kao društvenu pojavu, zna se od kako postoje države, njihovi unutrašnji sukobi, prevrati i ratovi koje države međusobno vode. Ali, uočavanje te pojave i reagovanja na nju na taj način da se organizovano pruža zaštita ljudima koji stradaju kao izbeglice, znatno kasne za stvarnošću.[30] Prva reagovanja međunarodne zajednice na pojavu izbegličtva bila su usmerena ka traženju načina da se izbeglicama pruži pomoć kojom bi, pre svega, bilo obezbeđeno njihovo preživljavanje.

Organizovanje takve pomoći zahtevalo je i pravno regulisanje odnosa prema izbeglicama.[31] Najpotpuniji međunarodni instrument kojim se uređuju složena pitanja pravnog položaja izbeglica je Konvencija o statusu izbeglica („Sl. List FNRJ – Međunarodni ugovori i drugi sporazumi", br. 7/60). Pretežni deo Konvencije predstavlja kodeks prava i dužnosti izbeglica, značajnih za prevazilaženje egzistencijalnih problema sa kojima se većina njih sreće, a državljanstvo se pojavljuje kao merilo za priznavanje mnogih ljudskih prava.[32]

Državljanstvo predstavlja međunarodni standard koji utiče na utvrđivanje statusa izbeglice. Poseban značaj ove konvencije ogleda se u tome što se u samoj definiciji pojma „izbeglica", državljanstvo pojavljuje kao jedan od kriterijuma od čijeg ispunjenja zavisi priznavanje svojstva izbeglice, a na osnovu toga i njihovog izbegličkog statusa.[33] Njen cilj je zaštita izbeglica i težnja da im se obezbedi uživanje njihovih prava i osnovnih sloboda. Državljanstvo u ovoj konvenciji ima vrednost međunarodnog standarda čijom primenom se mogu rešiti mnogi teški problemi izbeglica, kao posebno ranjive, ugrožene grupe ljudske zajednice.

Konvencija o statusu izbeglica omogućava da se u konkretnim primerima utvrđivanja statusa izbeglice i njihovog prava na zaštitu, uzmu u obzir tri moguće situacije:

- kada lice ima državljanstvo jedne države (iz koje je izbeglo);
- kada je lice bez državljanstva (apatrid), ali sa određenim domicilom;
- kada je lice državljanin više država.

[30] http://rrpp-efm.net/cesi/wp-content/uploads/2012/12/Evropska-konvencija-o-dr%C5%BEavljanstvu.pdf

[31] Državljanstvo u pravnom sistemu Organizacije Ujedinjenih nacija, https://www.paragraf.rs/

[32] Čok.V. op. cit., str. 182-183

[33] Ibid

Mnoga prava i dužnosti izbeglica se regulišu njihovim poređenjem sa pravima državljana zemlje u koju su izbegli i u kojoj su stekli status izbeglice, ili sa pravima stranaca u toj zemlji (na primer države ugovornice sa svojim državljanima izjednačavaju izbeglice u slobodi veroispovesti, u stvarima intelektualne industrijske svojine, opšteg obrazovanja, socijalnog osiguranja i dr; sa pravima stranaca porede se prava u vezi sa pokretnom i nepokretnom imovinom, pravo udruživanja i druga, najčešće, socijalna prava). U tim slučajevima, državljanstvo predstavlja merilo razlikovanja pojedinih prava izbeglica, vrste i „stepene" tih prava, tj. izjednačavanja izbeglica sa državljanima države u kojoj su našli utočište ili sa strancima.

Ipak, izbeglice zahtevaju posebnu pažnju i posvećenost, jer su među osetljivom i ranjivom kategorijom subjekata(kao što su žene i deca) možda najugroženije. Na evropskoj sceni postoji masovna pojava lica čiji je jedan od najvažnijih problema egzistencije upravo pitanje državljanstva. Izbeglice čine najbrojniju grupu takvih lica. U njihovim životima, u trenutku napuštanja svojih domova, sredine, svoje države, usled pretnji, progona i nasilja, državljanstvo je samo sporedna stvar. Međutim, od državljanstva prečesto zavise i mnoga, čak i osnovna ljudska prava i egzistencijalni problemi – a mnoga takva lica nemaju državljanstvo. Tada se postavlja pitanje odgovornosti i postupanja država koje su preuzele obavezu u pogledu implementacije postojećih međunarodnih standarda kada je državljanstvo u pitanju – država porekla i država prijema. Budući da je položaj izbeglica poseban, i njihova zaštita treba da ima poseban karakter, uz obaveznu i savesnu saradnju ove dve vrste država, i uz poseban tretman, postupak i prioritete prilikom rešavanja njihovih pitanja. Potrebno je, i pravno osnovano, da se međunarodni standardi o državljanstvu tretiraju kao instrument zaštite izbeglica, njihovih porodica i dece, ali veliki problem se javlja, što potvrđuje praksa, kada države zloupotrebljavaju status i položaj izbeglica, te ih uslovljavaju i očekuju određene „protivusluge". Da li se tada radi o zaštiti takvih lica ili o političkom interesu države!?

8. Zaključak

Državljanstvo, kao pravni institut, nalazi se između države i pojedinca kao „dokaz" njihove pravne veze, koja i jednoj i drugoj strani daje određena prava i uspostavlja određene obaveze.[34] Kroz istoriju, a i danas, država ima isključivu vlast u donošenju propisa kojima se reguliše državljanstvo. Svakako da su se stvari dosta izmenile donošenjem Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima u korist čoveka pojedinca, i to kako u smislu proklamovanja prava na državljanstvo, tako i u mogućnosti njegove volje u pogledu opredeljivanja za državljanstvo određene države. Zahvaljujući navedenoj deklaraciji, povećao se broj

[34] Čok,V. op. cit., str. 273

međunarodnih ugovora u kojima je pravo na državljanstvo bilo njihov neposredan predmet, i uporedo sa tim, pravo na državljanstvo je postalo i deo ljudskih prava.

Dvojno i višestruko državljanstvo je i danas jedno od aktuelnih pitanja prava državljanstva, te se i dalje postavlja pitanje da li pojedinac može biti „veran" i drugoj i trećoj državi a da se pritom ne dovede u pitanje vernost „prvoj".[35] Postoje izgledi da dvojno državljanstvo bude šire prihvaćeno, te tako imamo primere zakonodavstava koji upravo daju primat međunarodnim ugovorima u takvim situacijama, a odredbama da se državljanin koji ima i državljanstvo strane države, smatra držaljaninom države na čijoj se teritoriji nalazi, države prećutno priznaju mogućnost dvostrukog državljanstva.

Osnovna načela prava državljanstva, zasnovana na ius sanguinis i ius soli, uz posebna pravila sticanja državljanstva naturalizacijom, smatraju se glavnim obeležjem Zakona o državljanstvu Republike Srbije. Dok su prva dva načina jasno određena, bez većih poteškoća i nedoumica u praksi, prijem predstavlja poseban način sticanja koji zahteva posebnu pažnju i pažljivo sagledavanje. Kako o zahtevu za sticanje državljanstva prijemom odlučuje organ na osnovu slobodne ocene (upravne ocene celishodnosti), to su česte situacije kada dolazi do prekoračenja ovog ovlašćenja. Zbog toga je potrebno posebno naglasiti da slobodna ocena ne znači niti omogućava samovolju organa koji odlučuje u primeni propisa u rešavanju upravne stvari i donošenju upravnog akta, već predstavlja dužnost organa da pravilnim tumačenjem smisla i cilja odredaba koje mu daju ovlašćenje, odlučuje u konkretnom slučaju, koristeći ocenu celishodnosti u granicama datog ovlašćenja. Slobodna ocena organa uprave (ocena celishodnosti) u odlučivanju predstavlja segment koji je neophodan u pravnom poretku, jer se uz pomoć nje predupređuju moguće štetne posledice koje kruta, strogo formalna primena prava ne bi mogla da izbegne.[36]

Kod pitanja državljanstva u Evropskoj uniji, može se primetiti da se kao jedan od ciljeva Evropske unije navodi jačanje prava i interesa državljana država njenih članica putem uvođenja građanstva Unije. Međutim, „dodavanje" državljanstvu država članica još jedno „evropsko državljanstvo" predstavlja novinu i pojavu sa mogućim dalekosežnim posledicama, budući da samo uvođenje građanstva Evropske unije izaziva pitanje da li je pravac kretanja evropske integracije usmeren ka „nestanku" državljanstva država članica Unije.[37]

Međunarodne konvencije o državljanstvu, naročito one koje se odnose da ugrožene, ranjive grupe subjekata – izbeglice, posvećene su rešavanju problema njihovog statusa i njihovom pravu na državljanstvo, budući da kod ovih subjekata problem nije samo u nejednakosti ljudi, već u ugrožavanju njihove egzistencije,

[35] Ibid

[36] http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0550-2179/2015/0550-21791504911R.pdf ,preuzeto 31.5.2022.

[37] Čok, V. op. cit., стр. 268

čak i njihovog života. Načelo nediskriminacije je sastavni deo ovih međunarodnih ugovora i državama se nalaže da se rukovode ovim načelom. Međutim, u stvarnosti države se rukovode svojim interesima koji su često suprotni interesima ljudi kojima je životno neophodno da regulišu svoj državljanski status, i zbog toga se i osnovano može postaviti pitanje da li ljudska prava izviru iz političkog statusa čoveka. Ono što je neophodno su svakako izrazitije akcije u korist interesa pojedinca, a ne države, kao i reafirmacija ljudskih prava, i to naročito prava na državljanstvo.[38]

[38] Ibid

Literatura

- Član 15 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima OUN iz 1948. godine
- Član 4 Zakona o državljanstvu Bosne i Hercegovine („Sl. glasnik BiH“, br. 22/2016– prečišćen tekst)
- Čok, V.(1999) Pravo na državljanstvo, Beogradski centar za ljudska prava, Dosije, Beograd, str. 58.
- Državljanstvo u pravnom sistemu Organizacije Ujedinjenih nacija, https://www.paragraf.rs/
- Evropska konvencija o državljanstvu - Opšti principi, pravila sticanja i gubitka državljanstva, odricanje od državljanstva, višestruko državljanstvo i saradnja država ugovornica i pristupanje Konvenciji, https://www.paragraf.rs/
- Građanstvo Evropske unije i državljanstvo država članica, https://www.paragraf.rs/
- Izmene u Zakonu o državljanstvu Republike Srbije („Sl. glasnik R S“, br. 90/2007): -Usklađivanje Zakona o državljanstvu sa novim državnopravnim statusom Republike Srbije, Ustavom i izmenjenom strukturom državljanstva-, https://www.paragraf.rs/
- Petrović M. Prica M. (2014) Posebno upravno pravo sa međunarodnim upravnim pravom, Niš, 2014, 109
- Stanivuković V.M., Živković M., (2008), Međunarodno privatno pravo - opšti deo, Sl. Glasnik, 85-119; M. Ročkomanovć, 173-180; i dr.
- Ugovor o dvojnom državljanstvu između SRJ i BiH „Sl. list SR“, Međunarodni u ugovori broj 2/03, stupio na snagu 15. maja 2003. godine)
- https://www.mondaq.com/corporate-and-company-law/1080008/stjecanje-i-uivanje-dvojnog-drzavljanstva-bosne-i-hercegovine, preuzeto 30.5.2022.
- https://hmn.wiki/bs/Dual_citizenship, preuzeto 30.5.2022.
- https://www.dw.com/hr/sve-%C5%A1to-ste-htjeli-znati-o-dvojnom-dr%C5%BEavljanstvu/a-49972084, preuzeto 30.5.2022.
- http://www.lisbon-treaty.org/wcm/the-lisbon-treaty/treaty-on-european-union-and-comments/title-2-provisions-on-democratic-principles/77-article-9.html,posjećeno 30.5.2022.
- https://eurlex.europa.eu/legalcontent/HR/TXT/?uri=CELEX-%3A12016ME%2FTXT
- http://rrpp-efm.net/cesi/wp-content/uploads/2012/12/Evropska-konvencija-o-dr%C5%BEavljanstvu.pdf
- https://www.unhcr.org/rs/lica-bez-drzavljanstva, preuzeto 30.5.2022.
- http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0550-2179/2015/0550-21791504911R.pdf , posjećeno, 31.5.2022.

Ljiljana Mudrinić

UDC 342.71

DOI: 10.5937/MegRev2202237M
Review scientific paper
Received 01.05.2022.
Approved 28.05.2022.

MULTIPLE CITIZENSHIP AND STETELESS PERSONS

Abstarct: *Citizenship is important for every individual, and therefore it is necessary for states to see the right to Citizenship more through the interest of man than the policy they pursue, since beings should enjou human rights and fundamental freedoms without discrimination, and the corpus of those right and freedom also constitutes the right to citizenship. The paper discusses the international Conventions on Citizenship, especially those that addres the vulnerable, stateless persons and refugees, and are dedicated to solving the problem of their status and their right to citizenship.The right to multiple citizenship, as well as the citizenship of the European Union and the member states, occupies an important place in the work.*

Key *words: citizenship, stateless persons, multiple citizenship, European Union citizenship.*

Anđelka Račić*

UDK 364-787.34-055.2
343.85:343.54/.55

DOI: 10.5937/MegRev2202255R
Pregledni naučni članak
Primljen 01.05.2022.
Odobren 28.05.2022.

NASILJE NAS ŽENAMA – NULTA TOLERANCIJA**

Sažetak: *Nasilje nad ženama je vekovima prisutno u svakom društvo. Pravo muškarca nad telom i bićem žene nije dovedena u pitanje sve do emancipacije žena i prvih radova pisanih na ovu temu šezdesetih godina prošlog veka. Danas pola veka kasnije u svim demokratskim društvima preovladava stav da je nasilje nad ženama društveno neprihvatljivo i da mora biti sankcionisano. Usvojen i primenjen princip nulte teolerancije-odnosno izražavanja nultog stepena fleksibilnosti prema nasilju nad ženama. Niko se ne može pozivati na svoju tradiciju i kulturu prilikom kršenja ljudskih prava i sloboda drugih. U radu je dat osvrt na pojam nasilja, uporednopravih dokumenata Kojima je regulisana ova pravna oblast, unutar pravna regulativa, kao tek usvojena Strategiju za sprečavanje i borbu protiv rodno zasnovanog nasilja prema ženama i nasilja u porodici za perido od 2021-2025. Takođe, rad se bavi i pitanje neophodnost mera u probi protiv nasilja nad ženama, a sve u cilju njegovog svođenja na što manji broj.*

Ključne reči: *nasilje nad ženama, žrtva, strategija, vrste nasilja, nulta tolerancija*

* Docent, Pravni fakultet, Megatrend Univerzitet, andjelka.racic@gmail.com

** Rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPMIRS: Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove.

1. Uvod

Nasilje predstavlja svaki oblik negacije komunikacije. Pod nasiljem i zlostavljanjem podrazumeva se svaki oblik jedanput učinjenog, odnosno ponavljanog verbalnog ili neverbalnog ponašanja koje ima za posledicu stvarno ili potencijalno ugrožavanje zdravlja, razvoja i dostojanstva ličnosti.

Nasilje je sastavni deo svakodnevnice čovekovog bitisanja, što na globalnom nivou što u okviru uže društvene zajednice, pa na kraju, nažalost i porodice. Nasilje je istorijski prisutno u svim zajednicama, te se danas može čuti da je dosadna istorija onih naroda koji nisu imali ratove.

Nasilje u zajednici se projektovalo na porodicu, jer muškarac, starešina kuće je ratnik, te ima pravo vlasti i komande i u sopstvenoj kući. Vremenom su ratovi jenjavali, ali vlast muškarca na kućom i ženom je opstajala. Najčešće u želji da ne budu osuđene i odstranjene od društva i zajednice, žena je ostajala uz nasilnika nadajući da sledeći put neće toliko biti pretučena. Međutim, ostajući zbog drugih naudila je sebi, ali svojoj deci. Naime, nasilje uvek nasilje rađalo, te je tako u praksi bračnih i porodičnih odnosa neformalno konstatovano da su deca u kojoj je bilo prisutno nasilje u većini slučaja bila nasilna prema svojim partnerima, po principu, naučenih obrazaca ponašanja.

Kada je u pitanju nasilje nad ženama, kao izdvojeni oblik nasilja u odnosu na celokupno posmatrano nasilje u porodici, nasilje nad ženama poprima dodano veći stepen negacije oblika delovanja. Naime, polazeći od činjenice da se pol odnosi na biološke i genetske razlike između muškaraca i žena, te na fizičke atribut, kao i fiziološke karakteristike identifikuju osobu kao mušku ili žensku, žena je fizički slabija od muškarca.[1] Njena fizička spremnost je uvek dva stepena iza muškarca. U tom kontekstu, fizički muškarac pobeđuje ali etičke vrednosti mu trebaju biti poljuljane ukoliko imalo ima „čoveka“ u sebi.

Sve do sredine šezdesetih godina prošlog veka nasilje nad ženama nije kvalifikovano kao nasilje, već isključivo kao unutar porodični konflikti. Ovom pitanjem se sociološka teorija i praksa počinju baviti ističući da se na isto mora reagovati, jer u suprotno nastaje društvo i zajednica da sa dominantno pristupnim nasiljem, a da na isto sama država kao garant prava i sloboda, ne reaguje.

Vremenom su demokratski uređene države otpočele sa reakcijom na isto.

Danas pola veka kasnije svi pravno demokratsko uređeni sistemi sankcionišu nasilje nad ženama. Neki malo uspešnije neki malo manje uspešno.

2. Uporedno-pravni primeri prakse

Prvi pokušaji inkriminacije i suzbijanja nasilja nad ženama su započeti u Kraljevini Švedskoj, zatim Austriji da bi se proširile na područje evropskog

[1] http://www.ekvilib.org/wp-content/uploads/2017/06/01_Rodni-koncepti_Osvjezite-Znanje.pdf

kontinenta i Sjedinjenih Američkih država. Kad je u pitanju Azijski kontinent, Afrički i Bliski istok treba napomenuti da pod dominantnim uticajem religije, zaštita ženama u porodici nije prisutna. Nadalje, treba istaći da i pored visokog stepena uloženih finansijskih i ljudskih napora, niza usvojenih mera radi sprečavanja nasilja u porodici, nijedna država nije uspostavila model koji će biti najefikasniji, najdelotvorniji i predstavljati reper ostalim državama.

Svaka država ima svoju tradiciju, svaka država ima jedinstvenu istoriju svog naroda, koje bez obzira koliko težili savremenom, modernom svetu, dominanto utiču na postavljanje osnovnih porodično životnih pravila i obrazaca ponašanja.

Ipak primeri dobre prakse postoje. S tim u vezi treba istaći primere Finske, Holandije, Norveške i Italije.

Tako je u Finskoj sproveden multisektorski postupak procene rizika uz primenu posebnih obrazaca mapiranja nasilja, uznemiravanja, proganjanja i procenu rizika od nasilja prema intimnom partneru, koji uspešno se primenjuje za izradu plana bezbednosti u cilju osnaživanja žrtve za uspostavljanje kontrole nad situacijom i ublažavanja posledica nasilja.

Slični metod je primenjen i u Holandiji počev od 2018 od kada se procena rizika od nasilja u porodici vrši prevashodno primenom strukturiranog upitnika od 20 pokazatelja rizika od nasilja u porodici koji se tiču prirode i težine nasilja, individualnih karakteristika učinioca, karakteristika socijalnog konteksta i odnosa između žrtve i učinioca. Pre donošenja odluke o izricanju hitnih mera protiv nasilja u porodici, organi policije imaju obavezu da obave razgovor sa žrtvom i nasilnikom.

Norveška je primenila sistem mulitsketorksog povezivanja, te su centri za žrtve silovanja i seksualnih nasilja organizovanu u okviru svakog regiona i usko su povezani sa međuopštinskim urgentnim klinikama. Sve u cilju efikasnijeg, ekonomičnijeg i delotvornijeg pružanja usluga u borbi nasilja. Ovi centri prikupljaju stručne informacije i blisko sarađuju sa profesionalcima u ovoj oblasti, pružajući im specijalizovane obuke i savete. Oni koordinišu multidisciplinarnu saradnju između različitih službi i servisa koji nude podršku žrtvama.

Kao što je već napomenuto, Austrija je država sa vodećim pozitivnim primerom dobre prakse. Nakon što je 1996 usvojila Zakon o zaštiti od nasilja u porodici, koji je revidiran 2008 godine usled čega je dominantno izvršen uticaj na izmenu drugih zakona u domenu zaštite žrtava nasilja i pružanja pomoći. Nakon ratifikacije Istambulske konvencije izmenama i dopunama Krivičnog zakonika (StGB)[2] inkriminisana su ili redefinisana mnoga dela psihičkog, fizičkog i seksualnog nasilja, uključujući proganjanje, sajber-nasilje, silovanje, seksualno uznemiravanje, genitalno sakaćenje, kršenje seksualnog integriteta i dr. Procesi i procedure radi efikasnije pružanja pomoći žrtvama nasilja su pojednostavljeni. Lice

[2] Strafgesetzbuch – StGB, BGBl. Nr. 60/1974. Zakon je više puta menjan idopunjavan. Prečišćena verzija zakona dostupna je na https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage= Bundesnormen&Gesetzesnummer=10002296

kojem je izrečena policijska mera zaštite dužno je da pristupi savetovanju, a za propuštanje su propisane novčane kazne, koje se mogu, u slučaju neplaćanja, zameniti zatvorom do šest nedelja.[3]

Isključena je mogućnost da se zaštita žrtava i rad sa izvršiocima ostvaruje u okviru iste institucije, a u slučajevima ponavljanja pretnji i izricanja zabrane prilaska uvedena je obavezna terapijska obuka za učinioce za smanjenje agresije i razvijanje socijalnih kompetencija.[4]

3. Nasilje nad ženama-zakonodavstvo Republike Srbije

Republika Srbija je demokratski uređena država. U želji da pruži najbolju pravnu zaštitu svojim građankama usvojila je niz zakonskih odredaba. U početku te odredbe su većim delom bile prevedene i prepisane iz inostranih zakonodavstava prevashodno članica Evropske Unije, da bi vremenom uz pomoć intenzivnih donacija Vlade Kraljevine Norveške u periodu počev od 2010 do 2015 godine, organizovan niz edukativnih skupova kako za sudije, organe starateljstava i policiju koji primenjuju zakonske regulative, tako i advokate koji su bili zainteresovani za ovu pravnu oblast, a sve u cilju bolje zaštite žrtava nasilja.

Nacionalno zakonodavstvo obuhvata: Zakon o potvrđivanju Konvencije SE o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici i Zakon o sprečavanju nasilja u porodici. Krivični zakonik, Zakonik o krivičnom postupku, Zakon o parničnom postupku, Porodični zakon i Zakon o policiji, su najprimenljiviji s tim što ne treba zanemariti i Zakoni relevantni za prevenciju nasilja prema ženama i nasilja u porodici: Zakon o zabrani diskriminacije, Zakon o ravnopravnosti polova, Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, Zakon o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima , Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, Zakon o azilu i privremenoj zaštiti, Zakon o javnom informisanju i medijima, Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju, Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju, Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju, Zakon o visokom obrazovanju, kao i niz Zakoni i podzakonski akti relevantni za oblast bezbednosti, te Zakona i podzakonskih akta relevantni za oblast socijalne i zdravstvene zaštite.

Sve ove zakonske odredbe uz sinergiju Međunarodnih zakonskih odredbi koje su od strane Srbije ratifikovane, postavljaju zakonsku osnovu za zaštitu i prevenciju od nasilja u porodici.

[3] Član 84 stav 1b Zakon o policiji («Sl. glasnik RS», br. 6/2016, 24/2018 i 87/2018)

[4] Ibidem

4. Nasilje nad ženama – žrtva bez snage za otpor

Nasilje nad ženama uvek predstavlja zloupotrebu moći i kontrole prema članova porodice prema ženi koja po svojoj prirod je fizički slabija.

Sve države su nastale ratovanje u kome je muškarac imao dominantan ulogu i time sticao ekonomsku i društvenu nadmoć nad ženom.

Specifičnost muško ženskog odnosa – obično prožete snažnim emotivnim vezama, čine ovaj vid nasilja različitim od nasilja i senzibilnijim od svakog drugog oblika nasilja (osim kada je u pitanju nasilje nad decom).

Nasilje u porodici označava svako delo fizičkog, seksualnog, psihičkog, odnosno ekonomskog nasilja, do kojeg dolazi u okviru porodice ili domaćinstva, odnosno između bivših ili sadašnjih supružnika ili partnera, nezavisno od toga da li učinilac deli ili je delio isto boravište sa žrtvom.[5]

Žrtva je žena koja je pretrpela, preživela oblik ponašanja koje je u zakonu definisao kao nasilje. Jedan period za žrtvu nasilja bio je upotrebljavan termin „osoba koja je preživela nasilje" u cilju da se žrtva ne bi osetila isključivo kao objekat nasilja. Vremenom se shvatilo da stvari treba nazvati pravim imenom, jer jedino upotrebom terminologije žrtva, shvata se traumatizacija posledice. Tipičan profil žene žrtve ne postoji. Istraživanja potvrđuju da žene žrtve nasilja može biti bilo koja žena bez obzira na njen socijalni, obrazovni, ekonomski status ili druga lična svojstava.

Nasilje prema ženama označava kršenje ljudskih prava i oblik diskriminacije žena i predstavlja sva dela rodno zasnovanog nasilja koja dovode ili mogu da dovedu do fizičke, seksualne, psihičke, odnosno ekonomske povrede ili patnje za žene, obuhvatajući i pretnje takvim delima, prinudu ili proizvoljno lišavanje slobode, bilo u javnom, bilo u privatnom životu .[6]

Kada je u pitanju starosna grupa žrtve, pravila ni granice ne postoje. Ne postoji „psihološki profil učinioca nasilja u porodici". U osnovi su njegov karakter, temperament i tradicionalno uverenje da ima prava na to. Međutim ma koliko opravdanje nalazili u svojim kulturološkim i tradicionalnim shvatanjima, prema Konvenciji saveta Evrope naznačeno je da je neprihvatljivo opravdanje za krivična dela, uključujući i dela učinjena u ime takozvane „časti", odnosno da se niko ne može pozvati na ono što smatra elementom (svoje) kulture, religije, običaja, tradicije ili nekog drugog ličnog razloga, da bi se opravdalo izvršenje nasilja prema ženama, deci ili drugim članovima porodice. Ne može biti izgovor učinioca nasilja da je imao nameru da spreči ili kazni žrtvu zbog sumnje, pretpostavke ili stvarnog kršenja tradicionalnih normi ili običaja i „prikladnog" ponašanja. To znači i da lična uverenja osoba koje učestvuju u postupcima, uključujući sudske, ne treba da utiču na tumačenje zakona tako da to dovodi do opravdanja bilo kojeg dela nasilja.[7]

---

[5] Konvencija Saveta Evrope protiv nasilja prema ženama i nasilja u porodici, čl . 3 . tačka (b) . "Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori", br . 12/2013 .

[6] Ibidem

[7] Ibidem

5. Najčešće vrste i oblici nasilja u porodici

Nasilje nad ženama nema konstantan oblik i model. Ona se modifikuje zajedno sa društvom, te dati konstantnu listu vrsta modaliteta nasilje nad ženama nije moguće.

Nakon vešegodišnjeg stručno sprovedenog ispitivanja utvrđeno je da se kao dominantni oblici izdvojiti: fizičko, seksualno, psihološko i ekonomsko nasilje s tim što treba imati u vidu da se razvojem interneta i razvojem društvenih mreža u poslednjoj dekadi pojavilo i Internet nasilje prama ženama.

Fizičko nasilje predstavlja namerno učinjena dela fizičkog nasilja nad drugim licem, nezavisno od konteksta u kojem do njega dolazi, a podrazumeva, mada ne isključuje i druge oblike: guranje, odgurivanje, povlačenje za kosu, šamaranje, udaranje rukama ili nogama, ugrize, davljenje, ubode, premlaćivanje, fizičko mučenje i ubistvo. Težina povreda varira od minimalnih (ogrebotine, modrice, podlivi, prelomi) do ozbiljnih, trajnih povreda i smrti.[8]

Seksualno nasilje, predstavlja namerno ponašanje koje uključuje vaginalnu, analnu ili oralnu penetraciju seksualne prirode na telu ženu bez njenog pristanka, korišćenjem bilo kog dela tela ili predmeta, kao i druge seksualne radnje sa ženom ili navođenje žene na pokušaj seksualnih radnji s trećim licem bez njenog pristanka. Dakle,kažnjive su sve seksualne radnje bez pristanka, i kada nema fizičkog otpora žrtve.

Psihičko nasilje predstavlja namerno ponašanje koje ozbiljno narušava psihički integritet nekog lica kroz prinudu, odnosno pretnje. Psihičko nasilje je najteže uočiti i kavlfikovati jer od puta ljubavi do zlostavljanja linija je tanka i nevidljiva. Naročito u očima žrtve. Psihičko nasilje se može izvršiti različitim oblicima s tim što najčešće podrazumeva, omalovažavanje, vređanje, ignorisanje, zastrašivanje, kontrolu (različitih ili svih aspekata života), izolaciju, prezir, manipulacije, verbalni napad.

Ekonomsko nasilje predstavlja svaki oblik stavljanja u ekonomsko zavisnosti položaj žrtve bez mogućnosti njenog ekonomskog osamostaljivanja. Obuhvata, najčešće nejednaku dostupnost zajedničkih sredstava, kontrolisanje upotrebe novca, sprečavanje zapošljavanja ili obrazovanja i stručnog napredovanja, kao i svaki oblik kontrole korišćenja prava vlasništva. Poslednjih deset godina, razvojem elektronskih komunikacija, društvenih i socijalnih mreža, nasto je još jedan oblik nasilja nad ženama – nasilje na internetu. Ono još uvek nije u potpunosti konceptualizirano ni pravno uređeno na razini EU-a iako istraživanja pokazuju da su žene češće žrtve određenih oblika nasilja na internetu u odnosu na muškarce. Naime, prema istraživanju sprovedenom u Nemačkoj u kojoj je učestvovalo više od 9 000 korisnika interneta starosti od 10 do 50 godina pokazalo

[8] Ignjatović T, Nasilje u porodici i nasilje prema ženama u intimnom partenrskom odnosu, Preživeti nasilje-posledicepsihičko i fizičko zdravlje porodičnog nasilja i trgovone ljudima, ASTRA-Akcija protiv trgovine ljudima Beograd, Republika Srbija, str.19

je da su žene značajno češće žrtve seksualnog uznemiravanja i uhođenja na internetu nego muškaraci, a učinioci tih oblika nasilja traumatičniji su za žrtve.[9] Postoje razni oblici nasilja nad ženama i devojkama na internetu, uključujući ali ne ograničavajući se na uhođenje na internetu, objavljivanje pornografskog sadržaja bez pristanka žrtve (tzv. osvetnička pornografija), o vređanje i uznemiravanje, ponižavanje žena zbog njihove seksualnosti, prisiljavanje žrtve na gledanje pornografskog materijala, seksualne iznude, pretnje silovanjem i smrću, objavljivanje privatnih podataka žrtve i trgovanje ljudima omogućeno upotrebom tehnologije.[10]

6. Nasilje nad ženama – perpetum mobile

Emancipacijom žena, njenim osamostaljivanjem i shvatanjem uloge i značaju u društvu, do skora prihvatani oblici ophođenja prema ženama dobijaju novu konotaciju i novo poimanje. Svaki oblik nasilnog ponašanja, svaki oblik omalovažavanja, svaki oblik pretnje ili stavljanja ekonomsku zavisnost pojmi se kao nasilje. Većina društava nosu bili spremni na to. Vremenom i aktivnim radom nevladinih organizacija, te zatim pojedinih Vlada, žena je dobijala jednaka prava tretiranja kao i muškarac.

Kako bi ženama žrtvama pomogli u svojoj borbi ili istima dali crveno svetlo da nasilje egzistira, sprovedeno je niz socioloških i psiholoških istraživanja, te je utvrđeno je da postoji „šema“ ponašanja nasilnika. Konkretno, nakon eskalacije nasilja i faze „žaljenja i izvinjavanja“, čiji je cilj da se reuspostavi veza između žrtve i nasilnika, najčešće iznova započinje ciklus nasilja . Nasilnik uvek izgovore za svoje ponašanje iznalazi u trećim licima, spoljnim događajima koji su na njega delovali kao okidač da bi nasilje izvršio. Treba istaći da nasilje ne prestaje ni u fazi „žaljenja i izvinjavanja“ jer u tom momentu upravo se vrši kontrola, manipulacija i dominacija, odnosno ne pokazuje spremnost da preuzme odgovornost za vlastito ponašanje. U ovaj fazi kod žrtve se stvara nada da će nasilnik promeniti, opraštaju mu, nakon „ljubavi“ od par meseci novo nasilje se ponavlja s tim što su oblici nasilja višeg intenziteta. Kako se ciklusi nasilja ponavljaju, period između faze stvaranja tenzije i eksplozije nasilja se sve više skraćuje, odnosno nasilni incidenti postaju sve češći.

Posmatrano sa spoljne strane, žrtva se nalazi u začaranom krugu. Neke od žrtva u ranoj fazi nastanka nasilja napuštaju takvu zajednicu i nasilje prijavljuju, dok pojedene žrtve ostaju uz nasilnike usled nemanja materijalnog, zdravstvenog ili mentalnog kapaciteta.

---

9 Staude-Müller, F., Hansen, B., Voss, M. (2012.). How stress- ful is online victimization? Effects of victim's personality and properties of the incident. *European Journal of De- velopmental Psychology,* 9(2). Dostupnona: http://www. tandfonline.com/doi/abs/10.1080/17405629.2011.6431

10 http://wmcspeechproject.com/ online-abuse-101/.

Svakoj ženi žrtvi treba pružiti podršku, svaka žena žrtva nasilja sa sobom, u sebi i na sebi nosi ožiljke nasilje koje ostavlja različite vidove povreda.

Fizičkim nasiljem nastaju različite mehaničke i fizičke povrede, kao i funkcionalni poremećaji zdravlja. Seksualno nasilje kod žena koje su ga iskusile tri puta češće dovodi do ginekoloških problema, koji su uglavnom dugotrajni i rekurentni. Nadalje, usled pretpljenog stresa nastupaju *psihosomatski poremećaji poput* glavobolje, bolove u vratu, ramenima i leđima, tikove, nesanicu, kožne osipe, anemiju, respiratorne probleme, menstrualne tegobe, češća razboljevanja, pogoršanje zdravstvenog stanja ili bolesti, bolove u stomaku, dijareu, učestalo pojavljivanje herpesa i slično.[11] *Psihičke* posledice su takođe brojne i uključuju napetost, nemir, osećaj slabosti, osećanje straha, poremećaje u ishrani (anoreksija, bulimija, pothranjenost, dehidriranost), samodestruktivno ponašanje (pokušaj samoubistva i samoubistvo).

7. Mere zaštite

Nakon decenije inkriminacije nasilničkog ponašanja, usvajanja niza zakonskih i podzakonskh akata, Republika Srbija je istakla nultu toleranciju prema nasilju prema ženama. Međutim i pored svih napora stopa nasilja nije znatno opala. Dobra vest u da je tokom pandemije Covida očekivan veći stepen nasilja među parterima, međutim prema sprovedenom istraživanju broj prijavljenih slučajeva nasilju porodici u periodu 2020-2021 je ostao neizmenjen.

Prema poslednjim sprovedenim istraživanjima Ujedinjenih nacija najmanje 22 žene od početka 2020. godine od strane partnera ili drugog člana porodice su ubijene nožem o čega u još pet slučajeva postoji sumnja da se radi o femicidu. Konkretno sedam žena ubijeno je nožem, pet sekirom, tri pištoljem, tri su prebijene do smrti, jedna je ubijena automatskom puškom, jedna aktiviranjem bombe, dok su dve žene ubijene na druge načine. Najmanje 30 dece je ostalo bez majke - među njima 11 maloletnih, navodi se u saopštenju.

Poslednji dostupni podaci Ujedinjenih nacija pokazuju da 137 žena širom sveta svakodnevno ubije partner ili član njihove porodice - ukupno 50.000 žena godišnje ubiju ljudi koje poznaju i kojima bi trebalo da mogu da veruju.

U periodu 2010-2020. od strane partnera ili člana porodice ubijeno je najmanje 333 žena, a u gotovo svakom trećem slučaju prethodno nasilje bilo je prijavljeno nekoj od nadležnih institucija. U proseku su svake godine 33 žene bile ubijene od strane partnera ili drugog člana porodice.

U želji da se nulta tolerancija realizuje u celosti Vlad Republike Srbije je usvojila Strategiju za sprečavanje i borbu protiv rodno zasnovanog nasilja prema ženama i nasilja u porodici za period od 2021-20250 kojom je postavila ciljeve koje u narednom periodu uz aktivno delovanje celokupne društvene zajednice

[11] Ibidem

počev od Vlade, preko državnih organa i institucija, preko Nevladinih organizacija, pa sve do pojedinca, treba realizovati.

S tim u vezi Strategija je postavila osnovni cilj sa decidno naznačenim merama, efektima delovanja, ali sa označenjem institucija koje treba da ih sprovedu.

Kao opšti cilj navedena je neophodnost obezbeđivanja efikasne prevencije i zaštite od svih oblika rodno zasnovanog nasilja prema ženama i devojčicama i nasilja u porodici i razvijen rodno odgovoran sistem usluga podrške žrtvama nasilja. [12]

Ovako definisan opšti cilj strategije zasniva se na efikasnoj, ekonomičnoj i celovitoj primeni svih međunarodnih dokumenata ratifikovanih i od strane Republike Srbije, a uz sinergiju i saglasnost domaćeg zakonodavstva. Realizacijom opšteg postavljenog cilja znatno će se doprineti ostvarenju zaštite ljudskih prava žrtva nasilja.

Kao posebni ciljevi može se, između ostalih, navesti:

- unapređenje delovanja svih nadležnih institucija i ustanova na prevenciji rodno zasnovanog nasilja prema ženama i nasilja u porodici
- inkriminacija svih oblika nasilja prema ženama u skladu sa međunarodnim standardima, obezbeđivanje uslova za adekvatno procesuiranje i kažnjavanje, unapređenje položaja žrtva i svedoka i ostvarivanje prava na obeštećenje
- integracija javne politike i uspostavljanje celovitog i i funkcionalnog sistema prikupljanja i analize podataka o rodno zasnovanom nasilju prema ženama i nasilju u porodici.

Realizacija nulte tolerancije će se postići aktivni učestvovanjem prevashodno države, zatim aktivno delovanje zajednice i na karaju pojedinca. Država, kao dominantni nosilac ustavnih obaveza, ima primarnu ulogu obezbeđivanju i realizacije ljudskih prava i sloboda svojih građana.

Konstantnom i adekvatnom edukacijom lica koja bilo pružaju pomoć koji rade na slučajevima žrtvama nasilja, u okviru specijalizovanih centra za edukaciju u ovoj specifičnoj i senzibilonoj sferi zaštite, te uz efikasnu i delotvornu zaštitu žrtava a koja se ogleda u pružanju podrške kako kroz opšte tako i kroz specijalne usluge, razvojem mreže podrške na veći broj lokalnih zajednica, kao i obezbeđivanje integracije u svakodnevni život uz obezbeđivanje rada, pružiće se rehabilitacija žrtvama nasilja koje će zatim poput perpeuim mobila svoju patnju, iskustvo i borbu pretočiti u nove borbe, borbe edukacije i podrške eventualnim budućim žrtvama nasilja.

Treba posebno istaći da Republika Srbija ima već dobro uspostavljenu zakonodavnu osnovu, da je ona većim delom usaglašena sa međunarodnim

[12] Strategijuzasprečavanjeiborbuprotivrodnozasnovanognasiljapremaženamainasilja uporodicizaperidood 2021-20250 („Sl. glasnik RS", br. 47/2021) str. 122.

standardima, ali treba uvek imati u vidu da nasilje nad ženama nije konstanta ona se menja, dobija nove oblike, te je u tom smislu potrebno uvek ići u korak sa vremenom i konkretnom situacijom. Zakonodavstvo treba biti u skladu duha vremena, te ga je potrebno revidirati s vremena na vreme, jer u suprotnom iako u jednom momentu bilo adekvatno za par godina, naročito imajući u vodu tehnologije, nove oblike povezivanja ljudi, ono gubi na primenljivosti.

Nadalje, iako u Srbiji zakonodavna osnova je dobra, njena primena je sporna. Ne u smislu da institucije zakon ne primenjuju, već u okolnosti da je Srbiji teritorijalno mala država sa najvećim brojem skoncentrisanog stanovništva u par većih gradova. Kada su u pitanju manja mesta, situacija je alarmantnija. Konkretno, kada se pokrene postupak protiv nasilnika, bilo u parničnom, bilo i krivičnom postupku, žrtva se pred sudom mora suočiti sa nasilnikom, ali onog trenutka, naročito ukoliko postupak još uvek nije okončan, žrtva će se sresti sa njim i na ulici, u prodavnici, na bilo kom mestu koje čini okvir do tada svog redovnog životnog okruženja. Takođe, kada je postupak okončan, nasilnik izdržao kaznu, one se vraća u sredinu u kojoj je ranije živeo, ali ta sredina je i sredina životnih egzistencija i žrtve. Dakle, problem egzistira u konstantnom strahu žrtve da će se nasilnik vratiti i znatno joj više nauditi nego prethodnog puta. Rešenje ovog kompleksnog problema je teško naći. Izopštavnjem nasilnika iz sredine i zabrana povratka u istu, u direktnoj je negaciji ljudskih prava i ustavom zajemčenom pravu slobode kretanja. Ukoliko bi se krenulo za tim da svaka sloboda ima i svoja ograničenja, ukoliko se raspolaganjem svog prava i slobode narušava prvo drugog, onda bi u tom kontekstu mogle biti doneti zakonske regulative, ali uz omogućavanje nasilniku da se u novoj sredini integriše. Za sve ovo je potrebno dostava finansijskih kapaciteta, stručnog rada na usvajanju zakonodavne regulative, pribavljanje mišljenja javnog mnjenja i konstantno unapređenje istog, a za šta Republika Srbija u ovom trenutku nema kapaciteta.

Radi ostvarenje postavljenog cilja treba aktivno delovanje na podizanju svesti građana da za nasilje nad ženama nije žena kriva, da ona nije objekat niti tuđe vlasništvo i da nije veoma često u situaciji da raspolaže svojim prirodnim pravom-pravom na život. Podizanjem svesti da rodne uloge nisu prirodno i zauvek date, da nasilje iziskuje osudu celokupnog društva, a da je država ta koja prva treba i mora da pruži zaštitu žrtvama nasilja i obezbedi im integraciju u redovne životne tokove. Dakle neophodno je organizovanje, podržavanje i finansiranje kampanja u cilju podizanja svesti razumevanja različitih oblika i posledica nastalih nasiljem nad ženama. Treba aktivno delovati na pojedince da svako nasilje osude, da mu se suprotstave, spreče i prevashodno isto prijave. Često se može videti u praksi da pojedinci okreći glavu od nasilja, plašeći se da u isto ne budu involvirani, plašeći se da će biti pozvani kao svedoci. Treba raditi na tome da se nasilje može i anonimno prijaviti. A svaka prijava je korak do nečijeg boljeg sutra. Neophodno je razvijati i podsticati saradnju sa ženskim organizacijama i drugim relevantnim organizacijama civilnog društva i sa medijima, na

nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou. U tom cilju potrebno je izvršiti i unapređenje medijskog izveštavanje o nasilju nad žena. Prema trenutnom stanju stvari, mediji nasilje nad ženama predstavljanju kao senzalističko, ne mareći ni za žrtvu ni narušavanje prava privatnosti. Ukoliko medijsko izveštavanje jasno osuđuje sve vidove rodno zasnovanog nasilja i nasilja u porodici, to doprinosi i senzibilisanju celog društva za nultu toleranciju prema nasilju.

Na kraju, posebno treba istaknuti značaj integrisane politike koje za treba da pokažu da državni organi razumeju nasilja prema ženama. Jedino usaglašeni radom na svim institucionalnim nivoima može se realizovati veći stepen efikasne i delotvorne reakcije na nasilje nad ženama.

8. Zaključak

Nasilje predstavlja svaki oblik negacije komunikacije. Pod nasiljem i zlostavljanjem podrazumeva se svaki oblik jedanput učinjenog, odnosno ponavljanog verbalnog ili neverbalnog ponašanja koje ima za posledicu stvarno ili potencijalno ugrožavanje zdravlja, razvoja i dostojanstva ličnosti. Nasilje nad ženom vekovima je bilo društveno socijalno prihvatljiva okolnost.

Emancipacijom žena, društvo se menja.

Danas sve demokratske države osuđuju nasilje nad ženama, usvajajući koncept nulte tolerancije i isto inkriminišući. Na tom stanovištu je i Republika Srbija. Usvajanjem niza zakonskih, podzakonskih akata, ako i aktivnim radom nevladinih organizacija Republika Srbija uz sve kapacitete koje u ovom trenutku raspolaže, pribegava primeni nulte tolerancije na nasilje nad ženama. Nekad su mere uspešnije nekad ne, ali deceniju kasnije (period od 2010 godine od kada se ozbiljnije pristupa ovom problemu u Srbiji) svaki građanin Republike Srbije zna da je nasilje nad ženama zakonom zabranjeno. Dakle, nulta tolerancija- odnosno nulti stepen fleksibilnosti prema nasilju nad ženama, je postignut. Jedino pomoću, na prvi pogledom, rigoroznim merama (iseljenjem nasilnika iz njegove kuće, određivanje pritvora i sl.) krenulo se ka realizaciji opšteg cilja- obezbeđivanje efikasne prevencije i zaštite od svih oblika rodno zasnovanog nasilja prema ženama i devojčicama i nasilja u porodici uz razvijen rodno odgovoran sistem usluga podrške žrtvama nasilja. Realizacijom opšteg postavljenog cilja znatno će se doprineti ostvarenju zaštite ljudskih prava žrtva nasilja.

Literatura:

- Ignjatović T., Nasilje u porodici i nasilje prema ženama u intimnom partenrskom odnosu, Preživeti nasilje-posledice psihičko i fizičko zdravlje porodičnog nasilja i trgovone ljudima, ASTRA-Akcija protiv trgovine ljudima Beograd, Republika Srbija,
- Milosavljević M., Nasilje nad decom, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1998, str 44
- Smiljanić D., Mijušković M., Drama braka i porodice, Rad, Beograda,1965
- Paunović M., Krivokapić B., Krstić I., Osnovi međunarodnih ljudskih prava, Megatred Univerzitet, Beograd, 2007
- Petrušić N., Konstatinović Vilić S., Vodič kroz sistemporodično pravne zaštite od nasilja u porodici, Autonomni ženski centar, Beograd, 2005
- Nevenka P., Konstatinović Vilić S., Porodično pravna zaštite od nasilja u porodici u pravosudnoj praksi Srbije, Autonomni ženski centar, Beograd, 2010
- 12. Strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja za period od 2020. do 2023. godine,Službeni glasnik RS,https://www.pravnoinformacionisistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2020/80/1/reg dostupno 02.04.2022 .godine
- 13. U lavirintu socijalne zaštite-Pouke istraživanja o deci na porodičnom i rezidencijonalnom smeštaju, urednik: Žegarac Nevenka, Univerzitet u Beogradu-Fakultet političkih nauka, Beograd, 2014 https://www.unicef.org/serbia/media/6631/file/U%20lavirintu%20socijalne%20za%C5%A1tite.pdf dostupno 01.04.2022. godine
- 14. Strategija za sprečavanje i borbu protiv rodno zasnovanog nasilja prema ženama i nasilja uporodici za period 2021-2025. godine, Republika Srbija, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, Beograd 2021
- Službeni glasnik RS, br. 98/06.
- Službeni glasnik RS – međunarodni ugovori, br. 12/13.
- Službeni glasnik RS, br. 94/2016.
- Službeni glasnik RS br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr. 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i94/2016.
- Službeni glasnik RS, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014 i 35/2019.
- Službeni glasnik RS, br. 72/2011, 49/2013 – odluka US, 74/2013 – odluka US, 55/2014, 87/2018 i 18/2020.
- Službeni glasnik RS, br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015.
- Službeni glasnik RS, br. 6/2016, 24/2018 i 87/2018.
- Službeni glasnik RS, br. 22/2009.
- Službeni glasnik RS, br. 104/2009.
- Službeni glasnik RS, br. 33/2009.

- Službeni glasnik RS, br. 32/2013.
- Službeni glasnik RS, br. 87/2018.
- Službeni glasnik RS, br. 24/2018.
- Službeni glasnik RS, br. 83/2014, 58/2015, i 12/2016 – autentično tumačenje.
- Službeni glasnik RS, br. 88/2017, 27/2018 - dr. zakon, 10/2019, 27/2018 – dr.zakon i 6/2020.
- Službeni glasnik RS, br. 18/2010, 101/2017, 113/2017 –dr. zakon, 95/2018 –dr. zakon i 10/2019.
- Službeni glasnik RS, br. 55/2013, 101/2017, 10/2019 i 27/2018 –dr. zakon.
- Službeni glasnik RS, br. 55/2013, 101/2017, 27/2018 –dr. zakon i 6/2020.
- Službeni glasnik RS, br. 88/2017, 73/2018, 27/2018 –dr. zakon, 67/2019 i 6/2020 –dr. zakoni.
- Strategiju za sprečavanje i borbu protiv rodno zasnovanog nasilja prema ženama i nasilja u porodici za peridood 2021-20250 ("Sl. glasnik RS", br. 47/2021)

Anđelka Račić

UDC 364-787.34-055.2
343.85:343.54/.55

DOI: 10.5937/MegRev2202255R
Expert article
Received 01.05.2022.
Approved 28.05.2022.

VIOLENCE AGAINST WOMEN – ZERO TOLERANCE

Abstract: *Violence against women has been present in every society for centuries. The right of men over the body and being of women was not questioned until the emancipation of women and the first works written on this topic in the 1960s. Today, half a century later, the prevailing view in all democratic societies is that violence against women is socially unacceptable and must be sanctioned. The principle of zero tolerance was adopted and applied - that is, the expression of zero degree of flexibility towards violence against women. No one can invoke their tradition and culture when violating the human rights and freedoms of others. The paper gives an overview of the concept of violence, comparative documents regulating this legal area, within the legal regulations, as the newly adopted Strategy for Prevention and Combating Gender-Based Violence against Women and Domestic Violence for the period 2021-2025. Also, the paper deals with the issue of the need for measures in the trial against violence against women, all with the aim of reducing it to as small a number as possible.*

Key *words:violence against women, victim, strategy, types of violence, zero tolerance*

Aleksandra Nikolova Marković*

UDK 340.137:347.9(497.11:4-672EU)

DOI: 10.5937/MegRev2202269N
Stručni članak
Primljen 12.05.2022.
Odobren 28.05.2022.

GRAĐANSKO PRAVOSUĐE I GRAĐANSKA PRAVDA**

Sažetak: *Termin „građanska pravda" kako se ovde koristi obuhvata širok spektar pitanja vezanih za građansko procesno pravo, kao delu zakonodavstva EU kao što je „evropska pravosudna oblast" ili „evropska pravna zona,"gde je „pravosudna saradnja u građanskim stvarima" zamišljena kao sredstvo za postizanje većeg cilja progresivnog uspostavljanja „područja slobode, bezbednosti i pravde".Građansko pravosuđe nije ograničeno samo na pojam korisne „saradnje" između pravosudnih organa u različitim državama članicama u kontekstu tekućih parnica. Umesto toga, predviđene su dalekosežnije (i politički osetljive) mere, kao što su mere za harmonizaciju pravila parničnog postupka i efekata sudskih odluka van granica države članice koja donosi odluku.*

Ključne reči: *građansko pravosuđe, građanska pravda, temeljni ugovori, EU, harmonizacija*

* Docent, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet; anikmarkovic@gmail.com

** Rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPMIRS: Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove.

1. Uvod

Koncept „građanske pravde" obuhvata široku prirodu i značaj institucionalnih promena. Sama EU je osmislila dve zvanične oznake, koje su usidrene u njenim temeljnim ugovorima: „oblast slobode, bezbednosti i pravde" i „pravosudna saradnja u građanskim stvarima", dok su naučnici i kreatori politike osmislili druge pojmove, kao što je „evropska pravosudna oblast" ili „evropska pravna zona." Bivša francuska ministarka pravosuđa Elizabet Gigu je 2000. godine izjavila da ako je bilo potrebno četrdeset godina da se stvori unutrašnje tržište, i trideset godina da se stvori jedinstvena valuta, biće dobro ako postignemo jedinstveni pravosudni prostor u roku od dvadeset godina.[1] Hartnel Helena je izmislila nov termin „EUstitia" da bih opisala ovu novu oblast, delom kao stenografiju, delom da bih podstakla čitaoce da posmatraju ove događaje u širem istorijskom kontekstu, a delom da bi skrenula pažnju na vezu između ovih dešavanja i debata o relevantnosti rimskog ius commune (običajnog prava) u savremenom evropskom pravnom poretku.[2] Konkretnije, termin „građanska pravda" kako se ovde koristi obuhvata širok spektar pitanja vezanih za procesno pravo, sprovođenje pravde i taj tajanstveni skup pravila poznatih kao „sukob zakona" ili „međunarodno privatno pravo". Pravni poredak EU je prošao kroz dramatičnu transformaciju od 1. maja 1999. godine, kada je Amsterdamski ugovor iz 1997. stupio na snagu i izmenio dva temeljna ugovora EU: Ugovor o osnivanju Evropske zajednice (Ugovor o EZ), koji je preimenovan u Ugovor o funkcionisanju Evropske unije 2009. godine i Ugovor o osnivanju Evropske unije (Ugovor o EU). Osnivački ugovori EU su izmenjeni još dva puta od Amsterdama. Prvo, Ugovor iz Nice iz 2001. (stupio na snagu 1. februara 2003.) uveo je niz institucionalnih promena koje se smatraju neophodnim za pripremu EU za pristupanje deset novih država članica u maju 2004. Drugo, Lisabonski ugovor iz 2007. (na snazi od 1. decembra 2009.) spasio je niz elemenata iz propalog Ugovora o uspostavljanju ustava za Evropu iz 2004. i uveo mnoge krupne strukturne promene u političko-pravni poredak EU. Bez obzira na institucionalni značaj Ugovora iz Nice iz 2001. i Lisabonskog ugovora iz 2007. godine, Amsterdamski ugovor iz 1997. je bio taj koji je omogućio i pokrenuo nastanak i brz razvoj građanske pravde kao evropeizovane oblasti. Događaj koji je formalno pokrenuo širok spektar promena u oblasti politike EU o građanskom pravosuđu bio je amandman na Ugovor o EZ2 kako bi se uključio novi jezik koji je proširio nadležnost da obuhvati pitanja koja se odnose na „pravosudnu saradnju u građanskim stvarima" (član 61(c) Ugovora o EZ). U pravnom poretku EU, ‚nadležnost' je ustavni princip koji konotira lokus nadležnosti nad nekom stvari. Proširenje nadležnosti Zajednice

[1] Guigou, Élisabeth (2000). "Justice and Home Affairs: French Call for 'Nationalisation' of Member States' Legal Decisions." *European Report* (29 July 2000).

[2] Hartnell, Helen E. (2002). "EUstitia: Institutionalizing Justice in the European Union." 23*Northwestern Journal of International Law and Business* 65-138.

stoga implicira prenošenje zakonodavne, a na kraju i sudske vlasti sa država članica na institucije EU, i srodna je federalizaciji. Iz političkih i iz konceptualnih razloga, termin „federalizacija" se u velikoj meri izbegava u vezi sa EU, a termini „komunitarizacija"[3] ili „evropeizacija"[4] se koriste umesto njih.

Građansko pravosuđe ili „pravosudna saradnja u građanskim stvarima" samo je jedno od brojnih oblasti politike nad kojima je Zajednica (EZ) dobila nadležnost prema Ugovoru iz Amsterdama, kojim je umetnut novi naslov IV o „vizama, azilu, imigraciji i drugim politikama koje se odnose na slobodno kretanje lica" Ugovora o EZ. U kontekstu upravljanja EU, prenošenje nadležnosti na EK značilo je prebacivanje određenih oblasti politike, uključujući građansko pravosuđe, iz „međuvladinog" područja odlučivanja EU („Treći stub") u njeno „nadnacionalno" područje upravljanja („Prvi stub"). Ova promena je u to vreme imala velike institucionalne implikacije. Struktura stubova EU je formalno ukinuta Lisabonskim ugovorom, ali polja politike EU i dalje se razlikuju u pogledu toga koliko su „nadnacionalna" ili „međuvladina". Razlike uključuju stepen do kojeg EU može da usvoji obavezujuće zakonodavstvo, da li je takvo zakonodavstvo usvojeno jednoglasno ili nekom vrstom glasova većine, kakvu ulogu Evropski parlament (EP) ima u donošenju odluka i da li Sud ima moć da rešava pitanje ustavnosti zakonodavnih ili izvršnih akata. Prema ovim kriterijumima, građanska pravda je bila komunitarizovana na način koji ju je učinila gotovo, ali ne sasvim, potpuno nadnacionalnom. Nova nadležnost EZ stvorena Ugovorom iz Amsterdama mogla bi se sprovoditi u skladu sa detaljnim zakonodavnim procedurama navedenim u Ugovoru o EZ (čl. 67). Kao takva, komunitarizacija ne samo da je značila omogućavanje zakonodavstva, već je podrazumevala i omogućavanje upravljanja EU nad građanskim pravosuđem (pitanja formalno legalnija, kao i demokratskija). Uzeti zajedno, članovi 61 i 67 Ugovora o EZ stvorili su novu pravnu osnovu na kojoj bi institucije EU mogle da deluju. Nova pravna osnova EU za pitanja građanskog pravosuđa, u kojoj se navodi da će Savet EU „usvojiti" mere u oblasti „pravosudne saradnje u građanskim stvarima" (član 61 Ugovora o EZ), nije proizašla iz vakuma, niti je to izolovana pojava. Umesto toga, „pravosudna saradnja u građanskim stvarima" je zamišljena kao sredstvo za postizanje većeg cilja progresivnog uspostavljanja „područja slobode, bezbednosti i pravde". Ovaj novi i sveobuhvatni cilj, takođe dodat u Amsterdamu, ugrađen je u Preambulu Ugovora o EU, koja je proglasila da su države članice: odlučne da olakšaju slobodno kretanje ljudi, uz obezbeđivanje bezbednosti svojih naroda, uspostavljanjem područja slobode, bezbednosti i pravde, u skladu sa odredbama ovog Ugovora. Takođe uključuje i

[3] Basedow, Jürgen (2000). "The Communitarization of the Conflict of Laws under the Treaty of Amsterdam." 37(3) *Common Market Law Review* 687-708.

[4] Snyder, Francis (2000). "Europeanisation and Globalization as Friends and Rivals: European Union Law in Global Economic Networks," in *TheEuropeanisation of Law: The Legal Effects of European Integration* (F. Snyder, ed.). Oxford: Hart Publishing, 293-320.

druga pitanja u vezi sa slobodom kretanja ljudi, što je jedna od četiri osnovne slobode EU, kao što su kontrola spoljnih granica, azil, imigracija i borba protiv kriminala.[5]

Što se tiče obima same oblasti građanskog pravosuđa, nadležnost uvedena Ugovorom iz Amsterdama u članu 65 Ugovora o EZ proteže koncept „pravosudne saradnje u građanskim stvarima" tako da uključuje širok spektar aktivnosti. Njime predviđa se da mere u oblasti pravosudne saradnje u građanskim stvarima koje imaju prekogranične implikacije obuhvataju: (a) poboljšanje i pojednostavljenje sistema za prekogranično dostavljanje sudskih i vansudskih dokumenata; saradnju u izvođenju dokaza; priznavanje i izvršenje odluka u građanskim i privrednim predmetima, uključujući odluke u vansudskim predmetima; (b) promovisanje kompatibilnosti pravila koja se primenjuju u državama članicama u vezi sa sukobom zakona i nadležnosti; (c) eliminisanje prepreka dobrom funkcionisanju parničnog postupka, ako je potrebno promovisanjem usklađenosti pravila o parničnom postupku koja se primenjuju u državama članicama. Sam jezik ugovora već pokazuje da je obim nove politike EU u oblasti građanskog pravosuđa širi nego što se čini da sugeriše oznaka „pravosudna saradnja u građanskim stvarima". Građansko pravosuđe nije ograničeno na pojam korisne „saradnje" između pravosudnih organa u različitim državama članicama u kontekstu tekućih parnica. Umesto toga, ugovor takođe predviđa dalekosežnije (i politički osetljive) mere, kao što su mere za harmonizaciju pravila parničnog postupka i efekata sudskih odluka van granica države članice koja donosi odluku. Obim građanskog pravosuđa se značajno proširio otkako je Amsterdam dodao član 65 Ugovora o EZ. Prvi veliki ekspanzivni korak preduzet je nekoliko kratkih meseci nakon 1. maja 1999. godine, kada su amandmani ugovora dogovoreni u Amsterdamu stupili na snagu. Mnogi ključni parametri novonastale politike EU o građanskoj pravdi utvrđeni su na samitu Evropskog saveta u Tampereu održanom u Finskoj u oktobru 1999. godine. Samit u Tampereu održan je pet meseci nakon stupanja na snagu Amsterdamskog sporazuma u maju 1999. godine. Samit je bio veoma posebna prilika, zbog toga što je veoma retko da sastanci visokog predstavnika Evropskog saveta ograničavaju diskusije na određenu oblast politike. U Tampereu, Evropski savet je poslao „snažnu političku poruku kako bi potvrdio važnost" cilja razvoja oblasti slobode, bezbednosti i pravde (AFSJ) i dogovorio razrađeni plan za njegovu operacionalizaciju u kratkom periodu od pet godina između 1999. i 2004.[6] Evropski savet je obećao da će „u potpunosti iskoristiti mogućnosti koje nudi Amsterdamski ugovor" uključujući, ali ne ograničavajući se na mere građanskog pravosuđa, kako je predviđeno članom 65. Ugovora o EZ

[5] Više o tome: Kaunert, Christian (2011). *European Internal Security: Towards Supranational Governance in the Area of Freedom, Security and Justice*. Manchester & New York: Manchester University Press.

[6] Tampere Milestones (1999). Tampere Milestones *approved by* Tampere European Council (15-16 October 1999), *Bulletin EU* 10-1999, at I.3 - I.16 (Tampere Milestones).

– stvaranjem „pravog evropskog područja pravde".[7] Uprkos nekim kašnjenjima duž puta zacrtanog u Tampereu, i tempo i obim promena u oblasti građanskog pravosuđa od stupanja na snagu Amsterdamskog ugovora 1999. oduzimaju dah, iako je tempo usporen posle petnaest godina, kada je Junkerova komisija stupila na dužnost u novembru 2014. i povukla zakonodavne uzde. Uprkos nedavnom usporavanju, skromno pominjanje Ugovora o „pravosudnoj saradnji u građanskim stvarima" (član 65 Ugovora o EZ, sada član 81 UFEU) teško da opravdava ono što se dogodilo u poslednje dve decenije. AFSJ – uključujući komponentu građanskog pravosuđa, postala je tačka okupljanja za zapanjujući program pravne reforme koji je transformisao evropski pravni poredak odozgo, čak i dok je ostavio suštinske elemente zakona država članica na mestu ispod. EK je iskoristila novu pravnu osnovu uvedenu Ugovorom iz Amsterdama da razmotri – i u mnogim slučajevima od 1999. da usvoji – širok spektar mera koje utiču na vođenje građanskih parnica, sukob zakona i sprovođenje pravde u Državama članicama. Zbog tehničke pravne prirode većine pitanja građanskog pravosuđa, ona ima tendenciju da bude nevidljiva u političkim krugovima EU, što primećuju uglavnom pravni stručnjaci koji rade u ovim specijalizovanim pravnim oblastima. Iako je preuranjeno govoriti o dugoročnim efektima očigledno tehnokratskih promena uvedenih u Amsterdamu i Tampereu kasnih devedesetih godina prošlog veka mere građanske pravde su već presekle širok i dubok deo evropskog pravnog pejzaža i izazvale značajne kontroverze u nekim slučajevima. Pojam „građansko pravosuđe" je doduše širi od užeg jezika ugovora „pravosudna saradnja u građanskim stvarima" na kome se zasniva (član 65 Ugovora o EZ, član 81 UFEU). Ovo je po dizajnu uzvišeniji (iako nejasniji) izraz „građanska pravda" iz četiri razloga. Prvo, jezik sporazuma koji se nalazi u nekim zvaničnim jezicima EU je znatno širi i opštiji, utoliko što nije ograničen na pojam mera koje direktno utiču na sudove uopšte, ili na sudije posebno.[8] Na primer, „pravna saradnja" je precizniji engleski prevod jezika ugovora koji se nalazi u finskoj i švedskoj verziji Ugovora o EZ. Drugo, operativni jezik ugovora u svim zvaničnim verzijama Ugovora je u stvari znatno uži po obimu nego mere koje su donete na osnovu ovog pravnog osnova. Jezik ugovora je nejasan šematski pojam koji se nalazi na drugim mestima. Njegove konture nisu nacrtane samo članom 65. Ugovora o EZ, koji je mapirao početni niz mera koje treba preduzeti „u meri u kojoj je to neophodno za pravilno funkcionisanje unutrašnjeg tržišta", ali i kasnijom praksom institucija EU i država članica. Treće, termin „građanska pravda" je poželjniji jer evocira veće aspiracije koje su oličene u amandmanima koje je Amsterdamski ugovor uneo na osnivačke ugovore EU i ukazuje na širi značaj razvoja u ovoj oblasti. Konačno, termin „građanska pravda" je generički termin koji se nedavno pojavio u nekom EU birokratskom diskursu, koji odražava zajedničku

[7] Ibid

[8] Više o tome: Storskrubb, Eva (2008). *Civil Procedure and EU Law: A Policy Area Uncovered*. Oxford: Oxford University Press.

tendenciju unutar institucija EU (a posebno Evropske komisije) ka konceptualnom ekspanzionizmu. Na primer, početna stranica Generalnog direktorata Komisije za pravosuđe i potrošače (GD za pravosuđe) je prihvatila ovaj termin, koji je sada istaknut na njenoj veb stranici. Dodatak A pokazuje kako Generalni direktorat za pravosuđe konceptualizuje oblast građanskog pravosuđa (od maja 2018). Na prvi pogled, čini se da referenca u ugovoru na „pravosudnu saradnju u građanskim stvarima" sadrži nešto više od tehnokratskih pravila koja dozvoljavaju EU da prilagodi proceduralna pravila i pravila međunarodnog privatnog prava, kada bi to učinilo da se točkovi pravde lakše okreću u unakrsnim graničnim građanskim sporovima. Ipak, ova pojava je varljiva, a u pitanju je više nego što se na prvi pogled čini. Razoružavajuća oznaka „pravosudna saradnja u građanskim stvarima" pokazala se kao kamilji nos pod šatorom preostalog suvereniteta država članica. Član 65 Ugovora o EZ proširio je domet EU na osetljive bastione nacionalnih prerogativa koji utiču na rad članice.

Uprkos svom bezazlenom izgledu, sve tri vrste mera utiču na ključnu moć država članica. Dodatak B daje šematski pregled preduzetih (ili predloženih) mera građanskog pravosuđa. Ovde su ukratko navedeni primeri, kako bi se ilustrovali neki od interesa koji su u pitanju. Svaka vrsta mere prvobitno identifikovana u članu 61(c) Ugovora o EZ izazvala je značajne kontroverze i diskusije. Vrste (a) mera koje se odnose na mehanička pitanja u vezi sa prekograničnom uslugom postupka i izvođenjem dokaza pokrenule su rasprave o zabrinutostima o „pravednom postupku", pa čak i podsticaj da se razviju „zajednički minimalni standardi" za građanski postupak kao način da se obezbediti zaštita osnovnih prava u kontekstu građanskih parnica.[9] Štaviše, mere za priznavanje i izvršenje sudskih i vansudskih presuda transformisale su ovu oblast prava u EU, uvođenjem koncepta „međusobnog priznavanja" i ograničavanjem mogućnosti izvršne jurisdikcije da odbije izvršenje strane presude na račun sopstvene javne politike. Slično tome, mere tipa (b) koje se odnose na sukob zakona dovele su do žestokih debata, posebno u pogledu ograničenja nametnutih mogućnostima država članica da se pozivaju na razmatranja javne politike u kontekstu utvrđivanja zakona koji treba da reguliše pitanje u određenoj vrsti predmeta. Pored toga, mere tipa (a) i (b) su usvojene ne samo u vezi sa građanskim i privrednim stvarima, već su takođe gurnute napred u osetljivim oblastima prava, kao što su porodično pravo i ostavinska zaostavština, koje očigledno ne spadaju u tradicionalne granice nadležnosti EU. Dakle, građanska pravda ne samo da duboko zadire u osnovne vrednosti i principe, već se horizontalno proširila i na nova područja materijalnog prava, koja se mogu dalje evropeizovati kroz mala vrata procesnog prava i međunarodnog privatnog prava. Sa svoje strane, tip (c) uspostavlja otvoren put ka merama harmonizacije koje imaju za cilj „eliminisanje prepreka dobrim funkcionisanjem parničnog postupka, ako je potrebno promovisanjem kompatibilnosti pravila o parničnom postupku koja se primenjuju u državama članicama." EU je sve aktivnija na

[9] EPRS - European Parliamentary Research Service (2015). PE 563.509 (November 2015).

ovom polju. Konačno, EU je preduzela neke infrastrukturne mere koje se odnose na sprovođenje pravde, ali su van izričitog jezika člana 65. Ugovora o EZ, kao što su one koje institucionalizuju pravosudne mreže, koji promovišu medijaciju kao oblik alternativnog rešavanja sporova i oprezno idu ka evropskoj pravosudnoj obuci i drugim merama koje imaju za cilj negovanje evropske pravne kulture. Konačno, član 65 Ugovora o EZ (sada čl. 81 UFEU) ne samo da dozvoljava EU da nagazi neke od država članica, već omogućava da se to desi na alarmantno efikasan način, u velikoj meri zahvaljujući pojednostavljenijim zakonodavnim procedurama EU. Jedan od najupečatljivijih ishoda ovde opisanih institucionalnih promena je skoro potpuni preokret u dinamici kreiranja zakona i politike u oblasti građanskog pravosuđa. Pre 1999. godine, države članice EU oslanjale su se na tradicionalna multilateralna sredstva za rešavanje problema koordinacije u vezi sa pitanjima građanskog pravosuđa. Stari režim je karakterisao sporo i pedantno mešanje diplomatskih zupčanika, ekspertske delegacije na visokom nivou koje su proučavale uočene probleme (često godinama) i sastavljale predloge rešenja (obično u obliku konvencija javnog međunarodnog prava), jednoglasno donošenje odluka, i dalje odlaganje prisustvovanja, često neuspešnim kampanjama, kako bi se obezbedile neophodne ratifikacije da bi rezultirajuća konvencija stupila na snagu.

Međutim, nakon 1999. godine, tempo građanskog pravosuđa i kreiranja politike u EU je postala dinamična i brza, ne samo zbog relativne jednostavnosti zakonodavnog procesa (u poređenju sa diplomatskim metodom), već i zbog istaknute uloge Komisije EU u nastojanju da se zauzme oblast građanskog pravosuđa i izmenjene uloge stručnjaka u EU sve više transparentna demokratska zakonodavna procedura. Takve sumnje bi se mogle ublažiti opisom reakcija nekih pravnika i akademika – radnika u pogođenim pravnim oblastima – na vest da je EU komunitarizovala građansko pravosuđe kasnih 1990. Iznenađenje je bilo uobičajeno, čak i među stručnjacima iz akademske zajednice i pravne prakse; dok su drugi reagovali sa začuđenom nevericom. Sjef van Erp, istaknuti holandski naučnik, izjavio je da je to revolucija, dok je nekoliko naučnika otvoreno pozdravilo ovaj razvoj događaja. Međutim, mnogi drugi su ih dočekali sa skepticizmom ili otvorenim neprijateljstvom."[10]

2. Ponašanje sudija u sistemima građanskog prava

Sudije kao izvršioci zakona prednjače u održavanju pravde u društvu. Međutim, mnogi ljudi ne veruju u rad sudija u cilju postizanja pravde, pre svega zbog odluke sudija koje se ponekad smatraju nezadovoljavajućim za obe strane u predmetu. Zaista, sudija pri donošenju odluke u predmetu želi da zadovolji

[10] Jayme, Erik (2001). "Das InternationalePrivatrechtzwischenPostmoderne und Futurismus," in *Recht und Rechtswissenschaft: Signaturen und HerausforderungenzumJahrtausendbeginn*(Peter-Christian Müller-Graff & Herbert Roth, eds), 159-79.

obe strane u parnici, i pokušava da donese što pravičniju odluku, ali to nije lako ostvariti, jer sudija u vršenju pravde, a i u donošenju odluka uvek mora slediti sisteme i procedure utvrđene od strane države i zakona. Isto tako, ako je država privrženik sistema građanskog prava, sudija u vršenju svojih dužnosti mora da poštuje procedure i mehanizme suda u skladu sa sistemom građanskog prava, kao što znamo, sistem građanskog prava je privrženik pozitivizma tj. sva državna uprava i pravda moraju biti zasnovani na Zakonu. Tako će u sudskom procesu sudija vrlo teško odlučivati o predmetu u skladu sa osećajem za pravdu koji i dalje raste, dok zakon koji postaje uzor ne može da prati razvoj pravde koji želi zajednica. Pored toga, vrednosti i kultura zajednice su različite i imaju svoje karakteristike, što je odraz volje same zajednice. U međuvremenu, u sistemu građanskog prava, sudije moraju poštovati zakon i princip zakonitosti, a zakon mora formirati zakonodavno telo, koje u sistemu građanskog prava ima moć stvaranja zakona koji odgovaraju javnim interesima.[11]

Sistem građanskog prava obično koriste zemlje koje se pridržavaju sistema kontinentalne Evrope. Građansko pravo je termin uzet iz ere Justinijana gde se pojavljivao pod nazivom Corpus Juris Civilis (529-34 n.e.) na osnovu direktnog uputstva cara Justinijana, koji se sastoji od 4 dela, i to:

1. Kodeks, prvi Kodeks[12] (7. april 529. n. e.) je kodifikacija odluka pre cara Justinijana, zatim drugi Kodeks (početak 534. n. e.), odnosno novo izdanje Kodeksa koje popravlja stari Kodeks;
2. Digest[13] (16. decembar 533. n.e.), je osnovna zbirka mišljenja savremenih pravnih stručnjaka o klasičnom pravu i sadrži poboljšanja koda 534, gde ovaj sažetak sadrži hiljade pravnih predloga koji obezbeđuju pravnu snagu;
3. Instituti[14] (31. decembar 533. n. e.), je udžbenik za pravo koji se koristi kao uvod studentima prava (početnicima);
4. Novele[15] (535-555 n.e.), je nova literatura i pravo koje sadrži oblast uprave i crkvenog prava, kao i mnoge izmene privatnog prava, posebno porodičnog prava.

Pored toga, uz Corpus Juris Civilis Roman u doba Justinijanove vladavine, postoji još jedan koren građanskog prava, kanonsko pravo Rimokatoličke crkve koje se pojavilo u dvanaestom veku i predstavljalo je crkveni sud razvijen u okviru Rimokatoličke crkve, koji je sadržao svešteničke stvari, pravne izvore, brak i deo

[11] Ade MamanSuherman, (2004), PengantarPerbandinganSistemHukum, civil law, common law, hukumislam, Cet. Pertama, P.T RajaGrafindoPersada, Jakarta. p. 12.

[12] Više o tome: Tellegen Olga and Corperus, (1993), A Short History Of Roman Law, Routledge 11 New Fetter Lane, London.

[13] Ibid

[14] Ibid

[15] Ibid

sa kaznama. Pored toga, crkveni sudovi uvode metode za proces dokumentovanja, pravne argumente stranaka i pravne razloge kao osnovu za sve odluke.[16] Zatim, u periodu srednjeg veka postojao je Lek Mercatoria ili trgovačko pravo koje je varijacija zakona koji je proizašao iz komercijalnih polja italijanskog poluostrva i drugih luka na području Sredozemnog mora. Barselona Consolata Del Mare koja je prevedena sa latinskog, francuskog i italijanskog proširila se širom Evrope.[17] U periodu prosvetiteljstva, francuska država koju je vodio Napoleon Bonaparta, bila je pionir u razvoju modernog građanskog zakonika i širila se u svim zemalja koje je osvojio. Građanski zakonik (Napoleonov kodeks) iz 1804., sastojao se od tri knjige i još 200 članaka. Osnovna struktura Napoleonovog kodeksa je sledeća: Opšti principi: Objavljivanje, primena i dejstvo; Knjiga I (članovi 7-515): status ljudi, brak, razvod i očinska linija; Knjiga II (članovi 516-710): nepokretna i lična imovina: Knjiga III (čl. 711-2281): ugovori, gubici i interesi obezbeđenja.[18] Zatim je 1873. godine stvorena nemačka komisija sa misijom da donese jedinstveni građanski zakonik kako bi se ujedinila nemačka država. Sveobuhvatni Burgerliches Gesetzbuch je priznat 1896. godine, a korišćen je od 1. januara 1900. Osnovna struktura Burgerliches Gesetzbuch je sledeća: Knjiga I: Opšti principi, definicije, periodi koji daju uputstva ili odredbe, i klasifikacija pravnih radnji; Knjiga II: Ugovori i gubici; Knjiga III: nepokretna i lična imovina; knjiga IV: porodično pravo uključuje brak; i knjiga V: serija zakona, testamenta i dr.[19] Osim toga, sistem građanskog prava je takođe dobio opšti uticaj, modifikacije i poboljšanja u dvadesetom veku, odnosno postojanjem Ustavnog suda u Austriji 1920. godine, gde je država Austrija uvela na evropski kontinent trajni sistem centralizacije sudskog nadzora koji je koristio specijalizovani ustavni sud. Centralizovani sistem ustavne revizije daje moć da se pokažu ustavna pitanja. Generalno se smatra da je specijalizacija Ustavnog suda formalno van pravosudnog sistema.[20]

Zatim Dekodifikacija složenosti dvadeset života, pominje nekoliko stvari i to:

1. Reprodukcija dodatne specijalizacije Zakona, kao što je radnička šifra;
2. Prenošenje ovlašćenja za izvršnu vlast; i
3. Sudski zakoni, kao što je sudska praksa zaštite potrošača u Francuskoj i Nemačkoj.

[16] Apple James G, and Deyling, Robert P. (1995). A Primer on the Civil Law System, FEDERAL JUDICIAL CENTER,http://www.fjc.gov/public/pdf.nsf/lookup/CivilLaw.pdf/$file/CivilLaw.pdf.

[17] Ibid

[18] Bell John, Byron Sophie, Whittaker dan Simon, (1998). PRINCIPLES OF FRENCH LA W Oxford University Press. p, 23-24.

[19] Apple James G, and Deyling, Robert P. (1995). A Primer on the Civil Law System, FEDERAL JUDICIAL CENTER,http://www.fjc.gov/public/pdf.nsf/lookup/CivilLaw.pdf/$file/CivilLaw.pdf.

[20] Hausmaninger Herbert. (1998). THE AUSTRIAN LEGAL SYSTEM, Kluwer Law International. p. 127-145.

Ukratko, pravno znanje ili pozitivizam koji poziva na kreiranje kodeksa, koji treba da prikrije sve uslove koji se mogu zamisliti, pruža put za praktičnost iz savremenog života, prateći oblasti stručnosti prava da se razviju tradicionalni mehanizmi ukupne kodifikacije. Pored toga, Savet Evrope (SE) je formiran 1949. godine i pratio je međunarodnu jurisprudenciju u skladu sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima koja je imala dramatičan uticaj na razvoj zakona o ljudskim pravima u državama članicama. Članice Saveta Evrope (SE) koje dolaze do Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza razmatraju komplementarnu geografiju između dve različite multilateralne organizacije. Zatim formiranje Evropske unije od 1957. godine, prati nadnacionalne i jurisprudencijalne zakone koji su imali snažan uticaj na elemente domaćeg prava u državama članicama, koje sada uključuju sve zajedničke zapadnoevropske zemlje zasnovane na pravnim tradicijama kontinenta. Proizilazi činjenica da Evropska unija uključuje zemlje koje ne slede tradicije evropskog kontinenta, pa je proces razvoja nadnacionalnih zakona bio baziran na dogovoru s ciljem usaglašavanja varijacija pravnih tradicija u nizu regionalnih razlika.

Elementi definicije građanskog prava su:[21]

1. Javno pravo naspram privatnog prava: Konceptualna razlika koja formira arhitekturu sistema građanskog prava. U javnom i privatnom pravu postoje sledeće razlike:
   - Privatno pravo: jedina funkcija vlade je da prizna i obezbedi ostvarivanje individualnih prava (privatnih). Na primer, ovo će biti trgovački i građanski zakonik; i
   - Javno pravo: država koja deluje u cilju zaštite i unapređenja javnih interesa. Primer za to bi bilo upravno pravo, ustavno pravo i krivično pravo.
   - Zatim, kada se posmatra iz pravne strukture, sudski sistemi uglavnom koriste ovu razliku između javnog i privatnog. „Obični sudovi“ iz krivičnog prava preuzimaju privatno pravo i osnovu oblasti javnog prava. Realizacija „Upravnog suda“ obuhvata i druge oblasti javnog prava. Pravno obrazovanje i opšta praksa se dele na istoj liniji.
2. Kodeksi i sudska praksa: pravnici građanskog prava više gledaju na kodekse i objašnjenja nego na slučajeve, a doktrina gledišta odluke (precedent iz sudske prakse) ne predstavlja upotrebu.
3. Sistem pravnog obrazovanja: građansko pravo je student koji još nije stekao diplomu koja ima veoma različit format od postdiplomskog pravnog obrazovanja u SAD ili u UK. Jedna posebna karakteristika nekoliko sistema građanskog prava je prisustvo master škole. Ovi programi su osmišljeni da obezbede specijalizovanu obuku za potencijalne sudije i potencijalne javne tužioce. Termin magistrat treba da pruži široko razumevanje istog porekla

[21] Više o tome: Carlson Scott N., (2009). Intro To Civil Law Legal Systems (INPROL), International Network To Promote The Rule Of Law.

kao i Francuska, koji pokazuje advokate koji zauzimaju državne funkcije, uključujući obične sudije i obične javne tužioce. Obične sudije će se uvek savetovati sa administrativnim sudijama u francuskom sistemu.

4. Možda je dobar primer, Masters School francuskog nacionalnog pravnog koledža, ili Ecole nationale de la Magistrature, u Bordou. Učesnici su pohađali kurs koji je uključivao i obuku i stažiranje. Po završetku ove obuke sudija odlazi u „običan" sud.
5. Pravna profesija: Advokati građanskog prava često biraju određene profesionalne fokusne oblasti tokom ili na kraju svog pravnog fakulteta, i retko zamenjuju profesionalnu oblast kasnije u svojoj karijeri. Programi master škole su osmišljeni da obezbede specijalizovanu obuku za potencijalne sudije i potencijalne javne tužioce.[22]

U knjizi pod nazivom „Tradicija građanskog prava", koju je napisao Merimen, pravni komparativni stručnjak je naveo da sudije u karijeri (rođene u sistemu građanskog prava) obično imaju birokratski mentalitet, da im nedostaje samopouzdanje i samostalno razmišljanje. To dovodi do toga da oni oklevaju ili se plaše da donose kontroverzne odluke i imaju veliki politički uticaj. Ovo se razlikuje od sudija u zemljama koje se pridržavaju sistema običajnog prava, koje su pre nego što su postale sudije obično radile kao advokati, javni službenici ili akademici.[23] Sudije građanskog prava biće sklonije da svoje dužnosti u suđenju obavljaju u skladu sa zakonom, ili kao glasnogovornici zakona. Sudije predstavljaju pravdu zasnovanu na Zakonu, a ne sude na osnovu pravde koja se očekuje u zajednici. Greška će se uvideti ako sudija odlučuje samo na osnovu zakona, odnosno ako član zakona nije u skladu sa vrednostima ljudskih prava, slobode, zajedništva i ne gleda na ljudsko dostojanstvo ili je daleko od vrednosti pravde u društvu. Ne može se zameriti odluci sudije, ako je u skladu sa važećim zakonima.[24] Naravno, ponekad sudije koje se pridržavaju građanskog prava prilikom odlučivanja o predmetu na sudu moraju da se suprotstave svojoj savesti jer moraju da poštuju zakone koji ponekad nisu u skladu sa osećanjima pravde u zajednici.

Osim toga, sudije građanskog prava mogu kriviti Zakon, jer njihove odluke nisu u skladu sa postojećom pravdom u zajednici, ali mogu obrazložiti da su vodili suđenja i donosili odluke u skladu sa Zakonom. U sistemu građanskog prava, pošto zakon ima prednost nad sudskom praksom, pravno otkriće sudija će sporo teći u sistemu građanskog prava. Koja je slabost sudija vidi se i po

[22] Više o tome: Dadomo Christian &Farran Susan, (1996). THE FRENCH LEGA L SY STEM, sweet &maxwell

[23] Više o tome: Mertokusumo, Sudikno (2004). Penemuan Hukum Sebuah Pengantar, Liberty, Yogyakarta.

[24] Jerome Frank, (2013). Hukum & Pemikiran Modern, NuansaCendana, Bandung, p.157. terjemahaandari Jerome Frank, 1963, Law and The Modern Mind, Anchor Books Donbeday& Company, Inc, New York.

kvalitetu pojedinih sudija, jer su izabrani tek diplomirani, naravno, ove mlade sudije nemaju više iskustva u vođenju predmeta, i na njih utiču emocije u vođenju suđenja.[25]

3. Građansko pravosuđe iz evropske perspektive

Evropeizovano građansko pravosuđe više se odnosi na proceduralna pitanja nego na materijalno pravo. Međutim, ova osnovna pravna dihotomija ne iscrpljuje obim evropeizovane građanske pravde kao oblasti politike. Procedura (ili procesno pravo) i suština (ili materijalno pravo) se obično smatraju dvema glavnim vrstama prava koje se nalaze u bilo kom pravnom sistemu, iako sofisticiranije analize osporavaju ovu jednostavnu dihotomiju. „Procedura" i „proceduralno pravo" odnose se na telo zakona koji se bavi metodama, procedurama i praksama koje se koriste u parnicama.[26] Procesno pravo obuhvata niz pravila kojih se moraju pridržavati stranke, advokati i sudovi, kada nastoje da ostvare prava ili da dobiju neki pravni lek ili obeštećenje za povredu prava. Ono upravlja radom pravne mašinerije i obuhvata, u izvesnom smislu, „operativni sistem" zakona. Proceduralna pravila su stoga konstitutivna za određeni pravni institucionalni kontekst, imaju tendenciju da budu istorijski ugrađena i otelotvoruju jezgro (i tipično veoma zavisnu) dimenziju pravne kulture.[27] Nasuprot tome, „substancija" ili „materijalno pravo" se odnose na pravila, bez obzira na njihov izvor ili status, koja definišu sadržaj prava i obaveza, javnih i privatnih. Materijalno pravo predstavlja brigu o ciljevima koje sprovođenje pravde želi da postigne. Dakle, prema Nasmitu, svako pravilo materijalnog prava je odgovor na pitanje: Koja prava, dužnosti i obaveze postoje?[28]

Postoji izvesna mogućnost zabune u dihotomiji suština-postupak, posebno u vezi sa terminom „građansko pravo", koji u diskursu EU ima više značenja, u zavisnosti od konteksta u kome se koristi. Termin „sistem građanskog prava" se generalno odnosi na nacionalni pravni poredak koji karakteriše kodifikacija (za razliku od „sistema opšteg prava"). Kada se koristi u ovom kontekstu, „građansko pravo" implicira i materijalno i procesno pravo. Međutim, može doći do zabune jer neki savremeni izvori EU koriste termin „građansko pravo" kao kratku referencu na materijalno-pravna pitanja, kao što su ugovorno ili deliktno pravo, ili u vezi sa raspravama o građanskom zakoniku EU, što nije drugačije

[25] Ibid

[26] Više o tome: Black, Henry Campbell (1991). *Black's Law Dictionary.* St. Paul, MN: West Publishing Co.

[27] Više o tome: Nasmith, David (1879). *The Institutes of English Adjective Law (Procedure in Court) Embracing an Outline of the Law of Evidence and Measure of Damages.* London: Butterworth's.

[28] Ibid

od one koje se nalaze u kodeksima građanskog prava država članica. Posle procesnog prava, sledi sledeća vrsta prava koja implicira evropeizovano građansko pravosuđe izvan relativno jednostavne razlike između *suštine* i procedure i u magli koja okružuje pojmove *sukob zakona* i *međunarodno privatno pravo*. Ovi termini se tako često pojavljuju u oblasti evropeiziranog građanskog pravosuđa da se mora uložiti napor da se oni definišu, čak i uz izvesnost da je nemoguće doći do definicije koja bi bila univerzalno prihvaćena. Definisanje „sukoba zakona" i „međunarodnog privatnog prava" teže je od definisanja procesnog i materijalnog prava, iz tri razloga.

Prvo, sami termini su kulturno opterećeni. „Sukob zakona" je termin koji je istorijski bio preferiran u svetu običajnog prava, dok „međunarodno privatno pravo" ima tendenciju da se preferira u svetu građanskog prava.

Drugo, neki smatraju da ova oblast prava pripada domaćem ili nacionalnom pravu, dok ga drugi vide kao deo međunarodnog prava.

Treće, i najproblematičnije, svaki od ovih pojmova ima i usko i široko značenje, što rezultira time da su termini dvosmisleni, čak i kada se koriste u granicama jednog određenog pravnog sistema.

Usko značenje pojma „sukob zakona/međunarodno privatno pravo" (sensu stricto) odnosi se na pravila koja govore sudu kako da odluči koji korpus (materijalnog) prava treba da primeni na slučaj koji je na neki način povezan sa više pravnih sistema. Ovde oznaka *izbor prava* najtačnije opisuje ono što se namerava. Za razliku od toga, šire značenje pojma „sukob zakona/međunarodno privatno pravo" (sensu lato) nije ograničeno na pravila koja se koriste pri određivanju koje (materijalno) pravo sud treba da primeni na predmet koji se vodi, već obuhvata i druga proceduralna pitanja koja su relevantna za parničenje u predmetu koji se tiče više zemalja, kao što su pravila o nadležnosti suda, priznavanje i izvršenje donete presude, uzimanje dokaza, proces uručenja i tako dalje. Ovde oznaka „međunarodni (ili transnacionalni) građanski postupak" daje tačniji smisao šta se misli, pošto posebna pravila koja se primenjuju na rešavanje međunarodnih ili transnacionalnih sporova obuhvataju podskup procesnog prava. Šire značenje pojma „sukob zakona/međunarodnog privatnog prava", koji uključuje i izbor prava i transnacionalni građanski postupak, čini se da se koristi u EU. Na primer, Komisija EU je u ranoj studiji o građanskoj pravdi primetila da međunarodno privatno pravo nema isto značenje u svim državama članicama, već da se sastoji od „mehanizama koji olakšavaju rešavanje međunarodnih sporova".[29] Ipak, upotreba ovih termina u diskursu o građanskoj pravdi u EU nije ujednačena, postoji zabuna, a oprez je opravdan. Ovi terminološki izazovi uveliko idu u objašnjavanju zašto su autori revizija ugovora koji su na kraju postali član 65

[29] Green Paper on the Conversion of the Rome Convention of 1980 on the Law Applicable to Contractual Obligations into a Community Instrument and its Modernisation, COM(2002) 654 final (14 January 2003) (Rome I Green Paper).

Ugovora o EZ (sada čl. 81 TFEU) izbegavali da se oslanjaju na tradicionalnu terminologiju kako bi razgraničili njen obim, već su se opredelili da koriste otvorenu terminologiju i nedovoljno precizirani termin: „pravosudna saradnja u građanskim stvarima", a zatim da se do detalja navede šta su imali na umu. Prema njegovoj prvoj iteraciji u reviziji Ugovora o EZ iz Amsterdama iz 1997., „pravosudna saradnja u građanske stvari" eksplicitno obuhvata pet vrsta mera:

- Prvo, nadležnost EU je proširena na pitanja koja potpadaju pod tradicionalnu rubriku ‚sudske pomoći',[30] koja se odnosi na situacije u kojima sud (ili drugi organ) u jednoj zemlji pomaže svom kolegi u drugoj zemlji da izvrši akt u vezi sa pravnim postupkom koji je u toku u ovoj potonjoj zemlji, kao što je dostavljanje materijala postupka ili uzimanje dokaza. Ova vrsta mere je podskup međunarodnog građanskog postupka ili međunarodnog privatnog prava u širem smislu, kao što je gore navedeno;
- Drugo, nadležnost EU uključuje pravila o izboru prava kojima države članice dodeljuju sudsku nadležnost između sebe, odnosno međunarodno privatno pravo u užem smislu;
- Treće, nadležnost EU uključuje pravila po kojima države članice međusobno dodeljuju sudsku nadležnost, da je nadležnost njihovih odgovarajućih sudova da odlučuju o predmetima koji imaju prekogranične implikacije;
- Četvrto, evropeizovano građansko pravosuđe uključuje otvoreno pozivanje na pravila parničnog postupka;
- Peto, nadležnost EU takođe uključuje pravila o priznavanju i izvršenju presude, koje su povezane sa pravilima o „punoj veri i kreditu" koja se nalaze u članu IV Ustava SAD.

Da rezimiramo, pet vrsta mera identifikovanih Amsterdamskim ugovorom, kao srž oblasti građanskog pravosuđa u EU, kombinuju usko (tj. izbor prava) i široko (tj. međunarodni ili transnacionalni građanski postupak) značenja međunarodnog privatnog prava, sa širim osvrtom na građanski postupak uopšte.

4. Zaključak

Umesto zaključka osvrnućemo se na stav koji je Merimen izneo u svojoj knjizi pod nazivom „Tradicija građanskog prava", koji je naveo da sudije u karijeri (rođene u sistemu građanskog prava) obično imaju birokratski mentalitet, da im nedostaje samopouzdanje i samostalno razmišljanje. To dovodi do toga da oni oklevaju ili se plaše da donose kontroverzne odluke i imaju veliki politički uticaj. Ovo se razlikuje od sudija u zemljama koje se pridržavaju sistema običajnog prava, koje su pre nego što su postale sudije obično radile kao advokati, javni

[30] Više o tome: Ristau, Bruno A. (2000). *International Judicial Assistance*. Washington, DC: International Law Institute.

službenici ili akademici.[31] Sudije građanskog prava biće sklonije da svoje dužnosti u suđenju obavljaju u skladu sa zakonom, ili kao glasnogovornici zakona. Sudije predstavljaju pravdu zasnovanu na Zakonu, a ne sude na osnovu pravde koja se očekuje u zajednici. Greška će se uvideti ako sudija odlučuje samo na osnovu zakona, odnosno ako član zakona nije u skladu sa vrednostima ljudskih prava, slobode, zajedništva i ne gleda na ljudsko dostojanstvo ili je daleko od vrednosti pravde u društvu. Ne može se zameriti odluci sudije, ako je u skladu sa važećim zakonima.[32] Naravno, ponekad sudije koje se pridržavaju građanskog prava prilikom odlučivanja o predmetu na sudu moraju da se suprotstave svojoj savesti jer moraju da poštuju zakone koji ponekad nisu u skladu sa osećanjima pravde u zajednici.

Osim toga, sudije građanskog prava mogu kriviti Zakon, jer njihove odluke nisu u skladu sa postojećom pravdom u zajednici, ali mogu obrazložiti da su vodili suđenja i donosili odluke u skladu sa Zakonom. U sistemu građanskog prava, pošto zakon ima prednost nad sudskom praksom, pravno otkriće sudija će sporo teći u sistemu građanskog prava. Koja je slabost sudija vidi se i po kvalitetu pojedinih sudija, jer su izabrani tek diplomirani, naravno, ove mlade sudije nemaju više iskustva u vođenju predmeta, i na njih utiču emocije u vođenju suđenja.[33]

Literatura

- Ade MamanSuherman, (2004), PengantarPerbandinganSistemHukum, civil law, common law, hukumislam, Cet. Pertama, P.T RajaGrafindoPersada, Jakarta. p. 12.
- Apple James G, and Deyling, Robert P. (1995). A Primer on the Civil Law System, FEDERAL JUDICIAL CENTER, http://www.fjc.gov/public/pdf.nsf/lookup/CivilLaw.pdf/$file/CivilLaw.pdf.
- Basedow, Jürgen (2000). "The Communitarization of the Conflict of Laws under the Treaty of Amsterdam." 37(3) *Common Market Law Review* 687-708.
- Bell John, Byron Sophie, Whittaker dan Simon, (1998). PRINCIPLES OF FRENCH LA W Oxford University Press. p, 23-24.
- Black, Henry Campbell (1991). *Black's Law Dictionary.* St. Paul, MN: West Publishing Co.
- Carlson Scott N., (2009). Intro To Civil Law Legal Systems (INPROL), International Network To Promote The Rule Of Law.

[31] Više o tome: Mertokusumo, Sudikno (2004).PenemuanHukumSebuahPengantar, Liberty, Yogyakarta.

[32] Jerome Frank, (2013).Hukum&Pemikiran Modern, NuansaCendana, Bandung, p.157. terjemahaandari Jerome Frank, 1963, Law and TheModern Mind, Anchor Books Donbeday& Company, Inc, New York.

[33] Ibid

- Dadomo Christian &Farran Susan, (1996). THE FRENCH LEGA L SY STEM, sweet &Maxwell.
- Green Paper on the Conversion of the Rome Convention of 1980 on the Law Applicable to Contractual Obligations into a Community Instrument and its Modernisation, COM (2002) 654 final (14 January 2003) (Rome I Green Paper).
- Guigou, Élisabeth (2000). "Justice and Home Affairs: French Call for 'Nationalisation' of Member States' Legal Decisions." *European Report* (29 July 2000).
- Hartnell, Helen E. (2002). "EUstitia: Institutionalizing Justice in the European Union." 23*Northwestern Journal of International Law and Business* 65-138.
- Hausmaninger Herbert. (1998). THE AUSTRIAN LEGAL SYSTEM, Kluwer Law International. p. 127-145.
- Jayme, Erik (2001). "Das Internationale Privatrechtzwischen Postmoderne und Futurismus," in *Recht und Rechtswissenschaft: Signaturen und Herausford erungenzumJahrtausendbeginn*(Peter-Christian Müller-Graff & Herbert Roth, eds), 159-79.
- Jerome Frank, (2013). Hukum&Pemikiran Modern, NuansaCendana, Bandung, p.157. terjemahaandari Jerome Frank, 1963, Law and TheModern Mind, Anchor Books Donbeday& Company, Inc, New York.
- Kaunert, Christian (2011). *European Internal Security: Towards Supranational Governance in the Area of Freedom, Security and Justice*. Manchester & New York: Manchester University Press.
- Mertokusumo, Sudikno (2004). Penemuan HukumS ebuah Pengantar, Liberty, Yogyakarta.
- Nasmith, David (1879). *The Institutes of English Adjective Law (Procedure in Court) Embracing an Outline of the Law of Evidence and Measure of Damages*. London: Butterworth's.
- Ristau, Bruno A. (2000). *International Judicial Assistance*. Washington, DC: International Law Institute.
- Snyder, Francis (2000). "Europeanisation and Globalization as Friends and Rivals: European Union Law in Global Economic Networks," in *TheEuropeanisation of Law: The Legal Effects of European Integration* (F. Snyder, ed.). Oxford: Hart Publishing, 293-320.
- Storskrubb, Eva (2008). *Civil Procedure and EU Law: A Policy Area Uncovered*. Oxford: Oxford University Press.
- Tampere Milestones (1999). Tampere Milestones *approved by* Tampere European Council (15-16 October 1999), *Bulletin EU* 10-1999, at I.3 - I.16 (Tampere Milestones).
- EPRS - European Parliamentary Research Service (2015). PE 563.509 (November 2015).
- Tellegen Olga and Corperus, (1993), A Short History Of Roman Law, Routledge 11 New Fetter Lane, London.

Aleksandra Nikolova Marković

UDC 340.137:347.9(497.11:4-672EU)

DOI: 10.5937/MegRev2202269N
Expert article
Received 12.05.2022.
Approved 28.05.2022.

CIVIL JUDICIARY AND CIVIL JUSTICE

Abstract: *The term „civil justice" as used here encompasses a wide range of issues related to civil procedural law, as part of EU legislation such as the „European judicial area" or the „European legal zone", where „judicial cooperation in civil matter" is intended as a means to achieve the greater goal of progressively establishing the „area of freedom, security and justice".Civil judiciary is not limited to the notion of useful „cooperation" between judicial authorities in different Member States in the context of ongoing litigation. Instead, more far-reaching (and politically sensitive) measures are envisaged, such as measures to harmonize the rules of civil procedure and the effects of judicial decisions outside the borders of the Member State making the decision.*

Anđelka Račić*

UDK 347.65/.66(497.11)

DOI: 10.5937/MegRev2202287R
Stručni članak
Primljen 11.05.2022.
Odobren 28.05.2022.

NASLEDNIČKA IZJAVA – PRAVNO DEJSTVO**

Sažetak: *Polazeći od okolnosti da se nakon smrti čoveka otvara njegovo nasleđe, te da se njegova zaostavština može naslediti po sili zakona ili na osnovu poslednje volje ostavioca-testamentarno, u okviru sprovedenog ostavinskog postupka, rad se bavi pitanjem naslednička izjave kao jednostrane izjave volje naslednika, njenih karakteristika i pravnog dejstva. Posebno je kroz rad dat prikaz ko može dati nasledničku izjavu, u kojoj formi, u kom obimu, u kom trenutku i koje kvalitativne sposobnosti mora da ima. Takođe, kroz rad je objašnjen ostavinski postupak kroz faze počev od saznanja nadležnog organa da je neko lice preminulo do donošenja rešenja o nasleđivanju.*

Ključne reči: *pozitivna naslednička izjava, negativna naslednička izjava, lica ovlašćena za davanje nasledničke izjave, poslovna sposobnost, zaostavština.*

* Docent, Pravni fakultet, Megatrend Univerzitet, andjelka.racic@gmail.com

** Rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPMIRS: Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove.

1. Uvod

Svaki čovek poseduje u okviru jednog pravnog sistema prava i obaveze. Trenutkom smrti, sva prava i obaveze se gase, naslednici postaju univerzalni sukcesori. Važnost prenosa prava i obaveza na druga lica nakon nastupanja smrti pojedinca, zasniva se na okolnostima kako povećanja, uvećanja njihove imovinske koristi i daljeg eventualnog ekonomskog prosperiteta kako pojedinca tako i zajednice, ali i realizaciji potraživanja koje su poverioci imali prema ostaviocu.

Ovakva zakonska regulativa omogućava pravnu stabilnost i izvesnost u okviru pravnog poretka. Usled toga, pre svega država, a zatim i naslednici imaju za cilj da se u što efikasnije i ekonomičnije okonča rasprava zaostavštine iza umrlog lica.

Polazeći od činjenice, da je Republika Srbija demokratski uređena republika u kojoj se proklamuju i štite sva ljudska i lična prava pojedinca, svako lice može slobodno da izrazi svoju volju, a ukoliko je izjavljena volja data pod prinudom ili silom, svi pravni efekti tako izražene volje su ništavi. S tim u vezi, treba imati u vidu da se nijedno lice ne može prinuditi da bude naslednik iza ostavioca. Razlog tome se nalazi u okolnosti slobodnog izražavanja volje pojedinca. U naslednom pravu ona se posebno primenjuje u momentu izjašnjavanja prihvatanja odnosno ne prihvatanja nasleđa, u okviru instituta nasledničke izjave.

2. Otvaranje postupka nasleđa

Prestanak subjektiviteta fizičkog lica nastaje smrću fizičkog lica ili njegovim proglašenjem za umrlim i po sili zakona otvara se postupak nasleđa. Kada govorimo o smrti fizičkog lica ona mora biti formalno konstatovana od strane stručnog lica uz jasno, tačno i decidno naznačavanje dana, sata i vremena/časa nastupanja smrti. Razlog tome nalazi se u okolnosti utvrđivanja sposobnosti određenog lica da se označi kao naslednik. Istovetno pravilo se primenjuje i u vanparničnom postupku u kome se lice proglašava za umrlo. Konkretno za umrlo može se oglasiti lice:

a) o čijem životu za poslednjih pet godina nije bilo nikakvih vesti, a od čijeg je rođenja proteklo sedamdeset godina;
b) o čijem životu za poslednjih pet godina nije bilo nikakvih vesti, a okolnosti pod kojima je nestalo čine verovatnim da više nije u životu;
v) koje je nestalo u brodolomu, saobraćajnoj nesreći, požaru, poplavi, zemljotresu ili u kakvoj drugoj neposrednoj smrtnoj opasnosti, a o čijem životu nije bilo nikakvih vesti za šest meseci od dana prestanka opasnosti;
g) koje je nestalo u toku rata u vezi sa ratnim događajima, a o čijem životu nije bilo nikakvih vesti za godinu dana od dana prestanka neprijateljstva.[1]

[1] Član 57. Zakon o vanparničnompostupku, («Sl. glasnik SRS», br. 25/82 i 48/88 i «Sl. glasnik RS», br. 46/95 - dr. zakon, 18/2005 - dr. zakon, 85/2012, 45/2013 - dr. zakon, 55/2014,

Rokovi za proglašenje nestalog lica za umrlo računaju se od dana kada je po poslednjim vestima nestali nesumnjivo bio živ, a ako se taj dan ne može tačno utvrditi, ti rokovi počinju teći završetkom meseca, odnosno godine u kojoj je nestali po poslednjim vestima bio živ.[2]

Nastupanje smrti ili proglašenjem lica za umrlo gasi se poslovna i pravna sposobnost lica, te se po sili zakona ova prava prenose na njihove naslednike. Ostavilac može biti svako lice, odnosno živo rođeno lice koje je živelo i nekoliko minuta, ukoliko ima imovinu iza sebe. U tom smislu je i zakonska pretpostavka da je svako lice živo rođeno, te se upisuje u matične knjige rođenih.

Treba napomenuti da je pojedinim zakonodavstvima regulisano pitanje pravne prezumcije masovnih smrti lica, po principu da su mlađi nadživeli starije i sl. Zakonodavstvo Republike Srbije, niti sudska praksa ne daju ovo rešenje već se vode time da je smrt za sve nastupila istovremeno. Okolnost smrti lica, dokazuje se izvodom iz matične knjige umrlih.

Trenutkom smrti lica nastupa univerzalna sukcesija njegovih prava i obaveza. Univerzalni sukcesori su njegovi naslednici. Naslednik je univerzalni sukcesor (sledbenik) pošto stupa u zaostavštinu, tj. imovinskopravnu celinu (universitas iuris), bez obzira na to da li nasleđuje sam celokupnu zaostavštinu ili, zajedno sa ostalim naslednicima, jedan idealni deo zaostavštine (npr.: 1/6). Za dugove ostavioca naslednik (sanaslednik) odgovara do visine svog naslednog dela bez obzira na to da li je izvršena deoba nasledstva.

Predmet nasleđivanja su prava koja su pripadala ostaviocu u vreme njegove smrti, a podobna su za nasleđivanje. Prava koja ostaviocu nisu pripadala u vreme njegove smrti ne čine zaostavštinu (ostavilac je neke stvari iz zaostavštine za života prodao, razmenio itd).

U zakonodavstvu Republike Srbije, regulisana su dva oblika nasleđivanja

- Ipso iure
- testamentarno

Dok se testamentarno nasleđivanje zasniva na poslednjoj izjavljenoj volji ostavioca, datoj u zakonom decidno određenoj formi, nasleđivanje ipso iure se zasniva po sili zakona. Naslednici trenutkom smrti ostavioca postaju naslednici bez obzira na okolnost da li uopšte znaju da je ostavilac preminuo. Međutim, bez obzira da li naslednici znaju za smrt ostavioca ili ne, bez obzira da li znaju za postojanje testamenta ili ne, svoja prava iz zaostavštine mogu ostvariti jedino putem otvaranja ostavinskog postupka.

Ostavinski postupak se sprovodi pred nadležnim prvostepenim sudom ili javnim beležnikom pa pravilima vanparničnog postupka. Pokreće se po službenoj dužnosti od strane suda i to trenutkom saznanja nadležnog suda je određeno

6/2015, 106/2015 - dr. zakoni 14/2022).

[2] Ibidem

lice preminulo ili je proglašeno za umrlo. Zakonodavstvo Republike Srbije predviđa i mogućnost pokretanja ostavinskog postupka po predlogu za pokretanje ostavinske rasprave a koju može podneti svako zainteresovano lice. U ostavinskom postupku utvrđuju se naslednici, imovina koja se nasleđuje i koja prava i obaveze zaostavštine i u kom delu pripadaju naslednicima i drugim licima.

Nadležnost suda se utvrđuje prema mestu prijavljenog prebivališta odnosno boravišta lica koje je preminulo. Ukoliko ostavilac nije imao u vreme smrti prijavljeno ni prebivalište ni boravište na teritoriji Republike Srbije, mesno će biti nadležan sud na čijem se području nalazi pretežni deo ostaviočeve zaostavštine.

Sud u skladu sa članom 4 Zakona o javnom beležništvu[3] donosi rešenje kojim ovlašćuje javnog beležnika da sastavi smrtovnicu. Sastavljanje smrtovnice poverava se javnom beležniku na čijem se službenom području nalazilo poslednje prebivalište, odnosno boravište ostavioca, a ako ostavilac nije imao prebivalište, odnosno boravište u Republici Srbiji, sastavljanje smrtovnice poverava se javnom beležniku na čijem se službenom području nalazi zaostavština ili njen pretežan deo.[4] U roku od trideset dana javni beležnik mora vratiti sudu popunjenu smrtovnicu. Ukoliko nije u mogućnosti da pribavi sve relevantne podatke, tada sudu dostavlja nepotpunu smrtovnicu uz navođenje konkretnih razloga za ne pribavljanje istih, kao i podataka na osnovu kojih bi sud mogao da kontaktira i pronađe naslednike i svu imovinu ostavioca. Treba naglasiti da se smrtovnica sastavlja bez obzira da li umrli ima imovinu ili ne.

Ako je ostavinskom sudu dostavljena nepotpuna smrtovnica, sud može, prema okolnostima, odlučiti da sam sastavi smrtovnicu u sudu ili da to učini sudijski pomoćnik van suda.[5] Iz razloga celishodnosti, sud može i sam da sastavi smrtovnicu bez upućivanja javnom beležniku. Nadalje se vrši popis i procena imovine. Ovu procesnu radnju sprovodi javni beležnik a po prethodno dobijem ovlašćenju od suda za sastavljanje smrtovnice ili po prethodno podnetom zahtevu naslednika ili legatara. U slučaju da je naslednik nepoznat ili nepoznatog prebivališta ili boravišta ili kada se naslednici ne mogu samostalno starati o svojim poslovima, te ukoliko je naslednik Republika Srbija, tada isključivo sud po službenoj dužnosti donosi odluku o popisu i proceni imovine. Popis će obuhvatiti: celokupnu imovinu koja je bila u posedu umrlog u vreme smrti, imovinu koja je pripadala umrlom, a koja se nalazi kod drugog lica sa naznačenjem kod koga se nalazi ta imovina i po kom osnovu, kao i imovinu koju je držao umrli, a za koju se tvrdi da nije njegova svojina. U popisu imovine zabeležiće se potraživanja i dugovi umrlog.[6] Postupak popisa i procene imovine vrši se u prisustvu

[3] Zakon o javnombeležništvu („Sl. glasnikRS" br. 31/2011, 85/2012/, 19/2013, 55/2014-dr. zakon, 93/2014-dr.zakon, 121/2014, 6/2015 i 106/2015).

[4] https://www.paragraf.rs/100pitanja/nasledjivanje/postupak-raspravljanja-zaostavstine.htmldostupno dana 05-05-2022.

[5] Ibidem.

[6] Ibidem

dva punoletna građanina, a u složenijim slučajevima prisustvo veštaka je takođe obavezno. Nakon izvršenog popisa i procene imovine, javni beležnik sastavljen zapisnik o istom dostavlja sudu i svakom učesniku sprovedenog popisa i procene. Nadalje, u roku od osam dana od dana prijema zapisnika o popisu i proceni imovine svaki učesnik istog može da podnese prigovor. U tom slučaju sud može odrediti drugog javnog beležnika da sprovede popis i procenu imovine ili sudijski pomoćnik.

Treba istaći još jednu mogućnost koja je zakonom predviđena, a to je da ukoliko popis imovine nije izvršen, sud može na osnovu podataka zainteresovanih lica sam utvrditi imovinu koja ulazi u zaostavštinu.

Nakon popisa i procene imovine ostavioca, sud zakazuje ostavinsku raspravu radi raspravljanja zaostavštine ili novim rešenjem ovlašćuje javnog beležnika da isto sprovede. Međutim u slučaju da sud iz sastavljene smrtovnice utvrdi da umrli nema imovine ili ukoliko poseduje samo pokretnu imovinu a niko od naslednika ne zahteva sprovođenje ostavinske rasprave, sud će rešenjem obustaviti postupak.

U svakom drugom slučaju ostavinska rasprava se zakazuje radi rasprave zaostavštine i dobijanja odgovora na pitanja sastava, sadržine i vrednosti zaostavštine, ko su naslednici, visinu nasledničkih udela i prava na legat. Polazeći od činjenice da se ostavinski postupak sprovodi po pravilima vanparničnog postupka, odnosno da se raspravlja samo o činjenicama koje nisu sporne, te ukoliko se u toku ostavinske rasprave pojave činjenice koje su sporne između stranaka, postupak se prekida i stranke se upućuju na parnični postupak.

Na ostavinsku raspravu sud odnosno javni beležnik poziva sva zainteresovana lica za nasleđe. Ako se ne zna da li umrli ima naslednika sud će oglasom pozvati lica koja polažu prava na nasleđe da se prijave sudu u roku od godine dana od objavljivanja oglasa. Oglas će se pribiti na oglasnu tablu suda, objaviti u „Službenom glasniku Republike Srbije“, a po potrebi i na drugi način.”[7] Krug koji čine zainteresovana lica su lica koja imaju pretenzije ka nasleđu. Naslednik može biti:

- samo onaj ko je živ u trenutku ostaviočeve smrti;
- dete već začeto u trenutku ostaviočeve smrti ako se rodi živo;
- a na osnovu zaveštanja može naslediti i pravno lice, ako posebnim propisima nije što drugo određeno.[8]

Ukoliko se po isteku roka od jedne godine od dana najkasnije objavljenog oglasa ne prijavi nijedan naslednik, sud će doneti rešenje kojim zaostavštinu

[7] https://www.paragraf.rs/100pitanja/nasledjivanje/postupak-raspravljanja-zaostavstine.htmldostupno dana 05-05-2022.

[8] Član 3 Zakona o nasleđivanju («Sl. glasnik RS», br. 46/95, 101/2003 - odluka USRS i 6/2015).

predaje na uživanje Republici Srbiji,[9] i to protekom roka od tri godine za pokretne, a deset godina za nepokretne stvari, počev od otvaranja nasleđa.

U pozivu za ostavinsku raspravu sud odnosno javni beležnik obaveštava sva pozvana lica uz naznaku o času, danu i mestu održavanja ostavinske rasprave, postojanju testamenta ili da ukoliko znaju za postojanje testamenta isti sudu dostave ili navedu svedoke usmenog testamenta, da mogu do okončanja postupka dati nasledničke izjave i da ukoliko se ne pojave na zakazanom ročištu da će biti primenjena pravna pretpostavka da se prihvataju nasleđa.

Nakon utvrđenja svih relevantnih okolnosti, a koje se tiču smrti ostavioca, njegove zaostavštine, pribavljanja nasledničkih izjava, te utvrđivanja nasledničkog udela svakog od naslednika pojedinačno, sud, odnosno javni beležnik donosi rešenje o nasleđivanju. Nakon pravnosnažnosti rešenja o nasleđivanju, naslednici stiču pravo raspolaganja nasleđenim dobrima.

3. Naslednička izjava

Naslednička izjava je jednostrani akt izražavanja lične volje naslednika. Može biti negativna kada se naslednik odriče prava na nasleđivanje i pozitivna kada se naslednik prihvata prava nasleđivanja.

3.1. Negativna naslednička izjava

Negativna naslednička izjava može biti data na zapisnik do okončanja postupka raspravljanja zaostavštine, a tom prilikom, da bi izjava imala pravno dejstvo zapisnik mora biti potpisan od strane davaoca negativne nasledničke izjave. Zatim, može biti data preko punomoćnika, a polazeći od činjenice da se ovom izjavom „naslednik briše iz nasledno pravnog reda“, odnosno da trajno gubi pravno na nasleđe, to je neophodno postojanje specijalnog punomoćja za realizaciju ove pravne radnje. Specijalnost punomoćja se ogleda u tome da lice koje izdaje punomoćje decidno označi punomoćnika i ovlasti ga da negativnu nasledničku izjavu odnosno da preduzme radnju „smanjenja“ prava ovlastioca. Ovakvo punomoćje treba biti overeno pred nadležnim organom. Takođe, negativna naslednička izjava se može dati pred bilo kojim sudom, javnim beležnikom, konzularnim ili diplomatskim predstavništvom uz primenu opštih pravila obavezujuće overe dokumenata. Negativna naslednička izjava je neopoziva osim ukoliko nije data pod prinudnom, pretnjom i silom.

Davanjem negativne nasledničke izjave, naslednik se odriče svog prava o nasleđivanju. Kao posledica davanja negativne nasledničke izjave, postavlja se pravna prezumpcija da naslednik nikada nije ni bio u okviru zakonskog naslednog reda. Otuda se s punim opravdanjem u pravnoj teoriji ističe da se ovaj način

[9] Ibidem

prelaska zaostavštine na naslednike može označiti kao „sistem neposrednog sticanja nasleđa sa mogućnošću davanja negativne nasledničke izjave",[10] odnosno odricanjem od prava nasleđivanja, čime se omogućava drugim licima na uđu u nasledni red konkretne zaostavštine. Negativnom nasledničkom izjavom ne isključuje se i pravo predstavljanja. Konkretno, ukoliko naslednik da negativu nasledničku izjavu, njegov potomak se poziva na nasleđe.

3.2. Pozitivna naslednička izjava

Pozitivna naslednička izjava je jednostrani pravni posao. Ona podrazumeva izričito ili prećutno prezentiranu volju naslednika kojom on izražava svoje htenje da zaostavštinu, odnosno njen alikvotni deo, stečen snagom samog zakona u momentu ostaviočeve smrti, zadrži. Ima *deklarativno* dejstvo i *supsidijarani* značaj. Deklaratornost se ogleda u činjenici potvrđivanja okolnosti (smrt jednog lica i zakonsko pravo nasleđivanja drugog lica). Supsidijarnost se ogleda u okolnosti da naslednik stiče pravo nasleđa, postaje univerzalni sukcesor prava i obaveza ostavioca, po sili zakona bez obzira da li je preduzeo neku pravnu radnju ili ne u tom pravcu. Da bi došlo do realizacije prava na nasleđivanje, naslednici po sli zakona ne moraju da daju pozitivnu nasledničku izjavu, ne moraju da učestvuju u ostavinskom postupku, a u prilog navedene tvrdnje ide i činjenica da ukoliko se potencijalni naslednik ne pojavi na ročištu za raspravljanje zaostavštine, smatra će se da se prihvatio nasleđa odnosno da je dao pozitivnu nasledničku izjavu. Mada se, kao što se može videti, dejstvo pozitivne nasledničke izjave sastoji u konstatovanju već nastalih nasledno-pravnih odnosa izvedenih neposredno na osnovu zakona, njen nasledno-pravni značaj nije zanemarljiv.[11] Trenutkom smrti ostavioca, naslednici stiču pravo na nasleđivanje ali da li će to pravo biti realizovano uslovno posledično je zavisno od njihovih nasledničkih izjava. Trenutkom prihvatanja nasleđa, pravna neizvesnost se uklanja. Treba napomenuti da davanje pozitivne nasledničke izjave pre nastupanja smrti ostavioca, nema pravnog dejstva. Ovakvo zakonsko uređenje je u celosti prihvatljivo i logično, a polazeći od okolnosti da se tek smrću čoveka otvara se njegovo nasleđe.[12]

Pozitivna naslednička izjava, za razliku od negativne, može se dati izričito i prećutno (konkludentnim radnjama), pa čak, kao što je napomenuto, i pasivnim držanjem u toku postupka. Izričito davanje naslednike izjave se daje na zapisnik pred bilo kojim sudom ili u diplomatsko-konzularnom predstavništvu. Osnovni sud pred kojim se usmeno prezentuje naslednička izjava može, ali ne mora biti mesno nadležan za raspravljanje zaostavštine u konkretnom slučaju. Ukoliko se naslednička izjava da pred nadležnim sudom odnosno sudom pred kojim se

[10] Kipp T., Coing H., *Erbrecht – einLehrbuh*, Tübingen, 1990, str. 479, Ђурђевић Д., *Институције наследног права,* Београд, 2010, стр. 319.

[11] Mitić M, Naslednička izjava, Pravna misao1969, бр. 9-10, стр. 43.

[12] Član 206 Zakon o nasleđivanju, Službeni glasnik RS, br. 46/95, 101/03 i 6/15.

ne vodi ostavinski postupak, taj sud je dužan da na zapisnik primi nasledničku izjavu i da o tome obavesti sud pred kojim se vodi ostavinski postupak. Sa druge strane, ukoliko se naslednička izjava daje pred sudom pred kojim se vodi ostavinski postupak, ta izjava je sastavni deo zapisnika. Izričit prijem nasleđa postoji i ukoliko potencijalni naslednik preda sudu *pismenu izjavu* o prihvatanju nasledstva na kojoj njegov potpis mora biti overen.[13]

Elementi pozitivne nasledničke izjave su neopozivost, potpunost, neuslovljenost i neoročenost.

3.2.1. Neopozivost

Većina savremenih zakonodavstava, pa i srpsko, stoje na stanovištu da se jednom data pozitivna naslednička izjava, bez obzira na način na koji je prezentovana – izričito ili prećutno, ne može opozivati. Razlozi na insistiranju neopozivosti nasledničke izjave, bilo ona pozitivna ili negativna, nalaze se u okolnosti izvesnosti pravnog sistema, njegove ujednačenosti i stabilnosti. Naime, polazeći od činjenice da naslednik ipso iure nakon smrti ostavioca stupa u ostaviočeva prva i obaveze, to ovaj pravni odnos poprima multiuticajno dejstvo koje se sa čisto dvostranog odnosa ostavilac-naslednik prenosi na odnose naslednik-ostaviočev dužnik/ostaviočev poverilac. Ukoliko bi se naslednička izjava menjala stepen neizvesnosti i nestabilnosti većine pravnih poslova bila bi velika.

3.2.2. Potpunost

Nadalje pozitivna naslednička izjava mora biti potpuna. Razlog tome nalazi se u primeni načela univerzalne sukcesije. Ukoliko bi se načelo univerzalne sukcesije narušilo, pravi sistem i funkcionisanje pravne države bi bilo dovedeno u pitanje. Konkretno, ukoliko bi se neko lice delimično prihvatilo nasleđa (samo u onom delu u kojem mu ide u korist) ostali deo ostaviočevih prava i obaveza bi ostao da lebdi bez izgleda njegove realizacije. U tom trenutku ostaviočeva prava i obaveze imaju dominantan značaj za treća lica, ostaviočeve dužnike i poverioce. Dakle jedino primenom načela univerzalne stipulacije, realizuje se princip pravne države i zaštite prava. Naslednik ili prihvata nasleđe ili ne. Ne može se prihvatiti nasleđe delimično, pod uslovom ili rokom. Prihvatanjem nasleđa, naslednik stupa u celosti u sva prava i obaveze ostavioca koje ulaze u sastav zaostavštine ili ga se, takođe, u celosti odriče. Iz tog razloga se izjava o prihvatanju nasleđa odnosi i na deo zaostavštine koji nasledniku pripada po pravu priraštaja, kao i na naknadno pronađenu imovinu za koju se do donošenja pravosnažnog rešenja o nasleđivanju nije znalo da ulazi u sastava zaostavštine.

[13] чл. 118 ст. 2 Zakon o vanparničnom postupku, («Sl. glasnik SRS», br. 25/82 i 48/88 i «Sl. glasnik RS», br. 46/95 - dr. zakon, 18/2005 - dr. zakon, 85/2012, 45/2013 - dr. zakon, 55/2014, 6/2015, 106/2015 - dr. zakoni 14/2022).

Ukoliko pozitivna naslednička izjava bude delimična, odnosno ograničena na određeni deo nasledstva, neće proizvodi nikakvo pravno dejstvo, smatraće se nepostojećom.

3.2.3. Neuslovljenost i neoročenost

Izjava o prihvatanju nasledstva ne može biti data pod uslovom ili rokom. Izjava čije se dejstvo, primena vezuje za neku buduću neizvesnu okolnost, je izjava data pod uslovom. Dok, izjava čije se dejstvo vezuje za neki rok, bilo početa ili završetka, je oročena naslednička izjava. Postojanje bilo jednog ili drugog elementa u nasledničkoj izjavi, čini je ništavim, odnosno ne proizvodi pravna dejstva. Ponovo, kao razlog ovakvim zakonskim rešenjima nalazi se u ideji očuvanja stabilnosti pravnog sistema jedne države i uvođenju elementa izvesnosti na relaciji međupravnih poverilačko/dužničkih odnosa.

3.1. Odricanje nasleđa u korist trećeg lica

Odricanje od nasleđa u korist trećeg lica je specifičan oblik nasledničke izjave. Polazeći od činjenice da svako lice, pa i naslednik može raspolagati samo svojim pravom, u konkretnom slučaju pravom nasleđivanja, to proizilazi zaključak da naslednik se jedino u svoje ime može odreći nasleđa. Naime, trenutkom otvaranja nasleđa stiče se mogućnost raspolaganja ličnim pravom nasleđivanja. Ukoliko naslednik umre pre okončanja prvostepenog postupka za raspravljanje zaostavštine, a ne odrekne se nasleđa, pravo odricanja prelazi na njegove naslednike.[14] Naslednik se može odreći naslednog dela u korist određenog naslednika ali se, to smatra izjavom o prijemu nasleđa uz „istovremeno ustupanje naslednog dela“ sanasledniku. Ustupanje prava na nasleđivanje je besteretni pravni posao, na koji se primenjuju sva pravila o poklonu.

Takođe, bitno je napomenuti da izjava naslednika da se odriče svog naslednog dela u korist drugog naslednika, nije negativna nasledna izjava već pozitivna nasledna izjava kojom se naslednik prvo prvima nasledstva a zatim svoj deo poklanja drugom.

Punovažnost odricanja nužnog naslednika u korist određenog naslednika jedan deo pravne nauke vezuje za subjekta u čiju korist se ustupa nužni deo. Tako, punovažno je odricanje nužnog naslednika u korist drugog nužnog naslednika budući da se sada, na bazi povećanog naslednog dela, ponovo izračunava nužni deo nužnog naslednika, u čiju je korist odricanje. Ukoliko se nužni naslednik odrekne svog nužnog dela u korist nekog zakonskog naslednika „takva izjava ne bi imala očekivani pravni efekat“.[15]

---

[14] Član 215 («Sl. glasnik RS», br. 46/95, 101/2003 - odluka USRS i 6/2015).

[15] Stojanović N., *Naslednička zajednica*, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš 2009, str. 50

Ustupanje nasleđa trećem licu isključe mogućnost ponovnog izračunavanja i povećanja nužnog dela. Naime nužni naslednik može svoj nužni deo da ustupi bilo nasledniku po osnovu testamenta bilo zakonskom nasledniku.

Treba napomenuti da kada je u pitanju nasleđivanje po osnovu testamenta, odnosno kada je testamentom određeno kome će pripasti zaostavština, ako postavljeni naslednik (institut) ne može ili neće da nasledi, nije u mogućnosti da ustupa deo koji ne može ili neće da nasledi.

U slučaju da treće lice u čiju korist se naslednik odrekao nasleđa, odbije da isto prihvati, postavlja se prezumpcija da je naslednik koji je ustupio svoje nasleđe u korist drugog, prihvatio nasleđe. Razlog za ovakvo rešenje egzistira u činjenici da prilikom ustupanja/odricanja nasleđa u korist trećeg, naslednik se mora prvo prihvatiti nasleđa te po osnovu ugovora o poklonu, svoje nasleđe preneti. Otpadanjem osnovnog uslova-neprihvatanje trećeg lica da zaključi ugovor o poklonu, kauza je otpala, i naslednik mora da primiti zaostavštinu. Nijedan ugovor, da bi bio valjan, ne može se zaključiti pod prinudom. Ukoliko prinuda egzistira, ugovor je ništav i ne proizvodi nikakva pravna dejstava.

3.2. Transmisija

Pored redovnog toka životnih okolnosti, nekad se dogodi da potencijalni naslednik umre neposredno posle ostavioca i ne stigne da dâ naslednu izjavu. U takvim situacijama predviđeno je da kad naslednik umre pre okončanja prvostepenog postupka za raspravljanje zaostavštine a ne odrekne se nasleđa, pravo odricanja prelazi na njegove naslednike.[16] Ovo pravo se naziva naslednopravna transmisija. U ovom pravnom institutu egzistiraju tri subjekta: ostavilac, transmitent i transmisar.

Transmitent je ostaviočev naslednik koji je umro posle ostavioca, a nije dao naslednu izjavu. Transmisar je transmitentov naslednik. Suština naslednopravne transmisije jeste u tome što transmisar stiče pravo na davanje nasledne izjave u ostavinskom postupku koji se vodi iza transmitentovog ostavioca. Transmisar u tom ostavinskom postupku treba da se izjasni da li će transmitent naslediti svog ostavioca.[17]

Za nastanak naslednopravne transmisije neophodno je da se ostvare dve pravne pretpostavke: da potencijalni ostaviočev naslednik nadživi ostavioca i da ispunjava opšte uslove za sticanje nasledničkog svojstva prema tom ostaviocu ili da potencijalni ostaviočev naslednik umre pre nego što je dao naslednu izjavu. Ukoliko ostaviočev naslednik nadživi ostavioca i ispunjava opšte uslove za sticanje nasledničkog svojstva prema tom ostaviocu (da je sposoban i dostojan za nasleđivanje), potencijalni naslednik umre pre ostavioca ili ako nadživi

[16] Član 215. Zakona o nasleđivanju, Službeniglasnik RS, br. 46/95, 101/03 i 6/15.

[17] D. Đurđević, Institucijenaslednogprava, 325.

ostavioca ali je nedostojan da ga nasledi, ne stiče pravo na davanje nasledne izjave, pa samim tim se ne može otvoriti ni pitanje nasleđivanja tog prava.[18]

Naslednopravna transmisija se javlja samo onda kada potencijalni ostavičev naslednik umre u vreme dok postoji neizvesnost da li će se prihvatiti ili odreći nasleđa.[19] U slučaju da je potencijalni naslednik ostavioca pre smrti dao naslednička izjavu, tada nema mesta transmisiji. U tom slučaju naslednikov naslednik nasleđuje od naslednika. Nadalje, polazeći od činjenice da se pasivno ponašanje potencijalnog naslednika kvalifikuje kao pozitivna naslednička izjava, naslednopravna transmisija ne može nastati ako potencijalni naslednik umre nakon što je doneto prvostepeno ostavinsko rešenje. O naslednopravnoj transmisiji ne može biti reči ni onda kada potencijalni naslednik umre nakon što je dao izjavu o odricanju od nasleđa, jer je davanjem negativne nasledne izjave on izvršio (konzumirao) svoje pravo na naslednu izjavu i na taj način ga ugasio.[20]

4. Validnost nasledničke izjave

Nakon ispunjenja procesno-pravnih pretpostavki koji se tiču zaostavštine, naslednika i nasledničke izjave treba istaći da kako bi naslednička izjava imala pravno dejstvo, neophodno je da su prethodno zakonom predviđeni uslovi. Uslovi se donose na postojanje određenog pravnog statusa fizičkog lica, u konkretnom slučaju naslednika i njegove volje.

Kada je u pitanju pravni status, prevashodno se misli postojanje poslovne sposobnosti naslednika. Prema zakonu Republike Srbije svako lice koje je navršilo 18 godina života smatra se poslovno sposobnim. Poslovna sposobnost je mogućnost da osoba bude prepoznata u pravnom sistemu. Poslovna sposobnost je pravni koncept i predstavlja svojstvo osobe da svojim vlastitom aktivnošću, odnosno izražavanjem volje, stiče prava i obaveze.[21]

Skapanjem braka pre navršenih 18 godina ili realizacijom roditeljstva pre navršenih 18 godina, uz prethodnu saglasnost suda, lice stiče poslovnu sposobnost ukoliko ima telesnu i duševnu zrelost potrebnu za samostalno staranje o sopstvenoj ličnosti, pravima i interesima. Ovaj pravni institut se naziva emancipacija. Lice emancipacijom postaje potpuno poslovno sposobno, te može dati i validnu nasledničku izjavu.

---

18 Milan Kreč, ĐuroPavić, KomentarZakona o nasljeđivanju, Zagreb 1964, 451.

19 Werner Lange, Erbrecht, München 2011, 403; Dieter Leipold, MünchenerKommentarzumBürgerlichenGesetzbuch, Bd. 9 – Erbrecht (Red. G. Schlichting), München 2004, 271 (u daljemtekstu: MK/Leipold).

20 Đurđević D., Procesniaspektinaslednopravnetransmisije, Pravednopravoistvarnost, Pravniživot-časopiszapravnuteorijuipraksu, broj 17, tom IV, str. 41.

21 https://www.mdri-s.org/poslovna-sposobnost/dostupnodan 05.05.2022.

Kada su u pitanju stariji maloletnici, kao i lica delimično lišena poslovne sposobnosti, nasledničke izjave su valjane uz prethodno dobijanje ili naknadnu saglasnost zakonskog zastupnika.

Za lica koja nisu poslovno sposobna, mlađi maloletnik i punoletna lica potpuno lišena poslovne sposobnosti, kao maloletna lica, nasledničku izjavu u njihovo ime daje njihov zakonski zastupnik.

Prilikom pribavljanja nasledničkih izjava, sud odnosno javni beležnik je dužan da po službenoj dužnosti pazi da li je ispunjena ova pravna pretpostavka.

Kada je u pitanju volja naslednika, ona mora biti stvarna, data bez prisustva elemenata prinude, prevare ili zablude. U suprotnom, ovakva naslednička izjava se u parničnom postupku može pobijati. Konkretno, kako je naslednička izjava jednostrana izjava volje, to se na utvrđivanje valjanosti iste primenjuju pravila Zakona o obligacionim odnosima kojima se reguliše pitanje mane volje. Tako ukoliko egzistira neki od elemenata mane volje, takva naslednička izjava je ništava, nema pravnog dejstva. Do toga dolazi ukoliko *element pretnje egzistira,* odnosno ukolikojeneko treći nedopuštenom pretnjom izazvao opravdani strah kod davaoca nasledničke izjave tako da je on zbog toga daje nasledničku izjavu u određenom pravcu. Strah se smatra opravdanim ako se iz okolnosti vidi da je ozbiljnom opasnošću ugrožen život, telo ili drugo značajno dobro davaocu nasledničke izjave ili trećeg lica. Zabluda i prevara egzistira ukoliko je davaocu nasledničke izjave predočena neka pogrešna činjenica a koja je za davaoca nasledničke izjave bila odlučujuća činjenica za davanje nasledničke izjave u određenom pravcu.

5. Zaključak

Prestanak subjektiviteta fizičkog lica nastaje smrću fizičkog lica ili njegovim proglašenjem za umrlim, po sili zakona otvara se postupak nasleđa. U zakonodavstvu Republike Srbije, regulisana su dva oblika nasleđivanja

- Ipso iure
- testametarno

Dok se testamentarno nasleđivanje zasniva na poslednjoj izjavljeno volji ostavioca, datoj u zakonom decidno određenoj formi, nasleđivanje ipso iure se zasnova po sili zakona. Naslednici trenutkom smrti ostavioca postaju naslednici bez obzira na okolnost da li uopšte znaju da je ostavilac preminuo. Međutim bez obzira da li naslednici znaju za smrt ostavioca ili ne, bez obzira da li znaju za postojanje testamenta ili ne, svoja prava iz zaostavštine mogu ostvariti jedino putem otvaranja ostavinskog postupka. Ostavinski postupak se sprovodi pred nadležnim prvostepenim sudom ili javnim beležnikom pa pravilima vanparničnog postupka. Pokreće se po službenoj dužnosti od strane suda i to trenutkom

saznanja nadležnog suda je određeno lice preminulo ili proglašeno za umrlo. U toku ostavinskog postupka potencijalni naslednici daju nasledničke izjave, pozitive ili negativne.

Kao posledica davanja negativne nasledničke izjave, postavlja se pravna prezumpcija da naslednik nikada nije ni bio u okviru zakonskog naslednog reda. Otuda se s punim opravdanjem u pravnoj teoriji ističe da se ovaj način prelaska zaostavštine na naslednike može označiti kao „sistem neposrednog sticanja nasleđa sa mogućnošću davanja negativne nasledničke izjave",[22] odnosno odricanjem od prava nasleđivanja, omogućava se drugim licima na uđu u nasledni red konkretne zaostavštine. Negativnom nasledničkom izjavom ne isključuje se i pravo predstavljanja. Konkretno, ukoliko naslednik da negative nasledničku izjavu, njegov potomak se poziva na nasleđe. Negativna naslednička izjava je neopoziva.

Sa druge strane, pozitivna naslednička izjava je jednostrani pravni posao. Ona podrazumeva izričito ili prećutno prezentiranu volju naslednika kojom on izražava svoju volju da prihvati zaostavštinu, odnosno njen alikvotni deo, stečen snagom samog zakona u momentu ostaviočeve smrti. Osnovni elementi pozitivne nasledničke izjave su neopozivost, potpunost, neuslovljenost i neoročenost.

Budući da zaostavština kao imovinskopravna celina prelazi na naslednike u momentu smrti ostavioca, snagom samog zakona, izjava o prihvatanju nasledstva ima supsidijarni i deklarativni karakter. Kroz supsidiarnost i deklaratornost se u celosti manifestuje važnost i značaj nasledničkih izjava, a iz razloga što jedno potencijalno pravo i neizvesnu činjenicu koja je od dominantnog značaja za odlučivanje o raspodeli zaostavštine, okončavaju i uvode uređenost u pravnom sistemu države.

Literatura:

- Antić O., Nasledno pravo, Narodna knjiga, Beograd 1994.
- Bosiljčić M., Zajednička svojina, odrednica u Enciklopediji imovinskog prava i prava udruženog rada, tom 3,
- Gavella N., Belaj V., Nasljedno pravo, Narodne novine, Zagreb 2008.
- Gavela N., Belaj V., Komentar Zakona o nasljeđivanju, Narodne novine, Zagreb 1964.
- Dedijer M., Zaštita susvojine i zajedničke svojine, Pravni život, broj 12/87.
- Josipović T., Zemljišnoknjižno pravo, Informator, Zagreb 2001.
- Đurđević D., Procesni aspekti naslednopravne transmisije, Pravedno pravo i stvarnost, Pravni život-časopis za pravnu teoriju i praksu, broj 17, tom IV, str. 41

[22] Kipp T., Coing H., *Erbrecht – einLehrbuh*, Tübingen, 1990, str. 479, Ђурђевић Д., *Институције наследног права,* Београд, 2010, стр. 319.

- Klarić P., Vedriš M., Građansko pravo, Narodne novine, Zagreb 2009.
- Kipp T., Coing H., *Erbrecht – ein Lehrbuh*, Tübingen, 1990, str. 479, Ђурђевић Д., *Институције наследног права,* Београд, 2010
- Kreč M., Pavić Đ., Komentar Zakona o nasljeđivanju, Narodne novine, Zagreb 1964.
- „Službeni glasnik RS“, 106/15, 106/16 - autentično tumačenje i 113/17 - autentično tumačenje.
- Marković L., Obligaciono pravo, Službeni list SRJ, Beograd 1997.
- Mitić M, Naslednička izjava, Pravna misao1969, бр. 9-10, стр. 43.
- Medić D., Tajić H., Nasljedno pravo u sudskoj praksi, Privredna štampa, Sarajevo - Banja Luka 2008
- Radovanov A., Parnični postupak, Intermex, Beograd 2008.
- Rašović Z., Komentar Zakona o svojinsko-pravnim odnosima, I knjiga, Pravni fakultet u Podgorici, Podgorica 2009.
- Svorcan S., Komentar Zakona o nasleđivanju, Pravni fakultet u Kragujevcu, Kragujevac 2004.
- Stojanović N., Naslednička zajednica, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš 2009.
- Todorović V., Kulić R., Nasledno pravo i vanparnični postupak u praksi, Službeni glasnik, Beograd 2004.
- Werner Lange, Erbrecht, München 2011, 403; Dieter Leipold, Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch, Bd. 9 – Erbrecht (Red. G. Schlichting), München 2004, 271
- Zakon o vanparničnom postupku, („Sl. glasnik SRS”, br. 25/82 i 48/88 i „Sl. glasnik RS”, br. 46/95 - dr. zakon, 18/2005 - dr. zakon, 85/2012, 45/2013 - dr. zakon, 55/2014, 6/2015, 106/2015 - dr. zakon i 14/2022)
- Zakon o javnom beležništvu („Sl. glasnik RS“ br. 31/2011, 85/2012/, 19/2013, 55/2014-dr.zakon, 93/2014-dr.zakon, 121/2014, 6/2015 i 106/2015)
- Zakon o obligacionim odnosima („Sl. list SFRJ”, br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, „Sl. list SRJ”, br. 31/93, „Sl. list SCG”, br. 1/2003 - Ustavna povelja i „Sl. glasnik RS”, br. 18/2020)
- https://www.paragraf.rs/100pitanja/nasledjivanje/postupak-raspravljanja-zaostavstine.html
- https://www.mdri-s.org/poslovna-sposobnost/ dostupno dan 05.05.2022.

Anđelka Račić

UDC 347.65/.66(497.11)

DOI: 10.5937/MegRev2202287R
Expert article
Received 11.05.2022.
Approved 28.05.2022.

SUCCESSION STATEMENT – LEGAL FACT

Abstract: *Starting from the circumstance that after the death of a man, his inheritance is opened, and that his legacy can be inherited by law or on the basis of the testator's last will - testamentarily, within the conducted probate procedure, the paper deals with the issue of inheritance statement characteristic and legal effect. In particular, the paper presents who can give a successor's statement, in what form, to what extent, at what time and what qualitative abilities he must have.Also, the paper explains the probate procedure through phases starting from the knowledge of the competent authority that a person has passed away until the decision on inheritance is made.*

Key *words: positive inheritance statement, negative inheritance statement, persons authorized to give an inheritance statement, legal capacity, legacy*

Aleksandra Nikolova Marković*
Luka Stajić**

UDK 347:004.7

DOI: 10.5937/MegRev2202303N
Stručni članak
Primljen 23.05.2022.
Odobren 28.05.2022.

GRAĐANSKO PRAVO I DIGITALIZACIJA: IZAZOVI I MOGUĆNOSTI***

Sažetak: *U ovom naučnom radu urađena je analizauticaja digitalizacije na građansko pravo, kao i analiza izazova i mogućnosti sa kojima se savremeno građansko pravo suočava u digitalnom dobu. Prilikom istraživanja i izrade naučnog rada, korišćene su metode analize i induktivno-deduktivni metod. Razvoj digitalizacije i pojava novih tehnologija u potpunosti su redefinisali pravo.Zahvaljujući brzom razvoju digitalnih tehnologija na globalnom nivou, određene pojave koje su u prošlosti bile nezamislive danas su postale uobičajene i predstavljaju veliki izazov kako po samom građanskom pravu, tako i za sve subjekte koje praktikuju građansko pravo.Razvoj digitalne tehnologije omogućio je primenu ugovora u elektronskoj formi (elektronski potpisanih), razvoj e-pravosuđa i mnoge druge mogućnosti o kojima će biti reči u nastavku.Digitalizacija pored toga što nudi brojne mogućnosti za građansko pravo, istovremeno predstavlja i izazov. Važno je pratiti brzi tehnološki razvoj u tekućoj razmeni informacijaizmeđu pravne prakse, kreatora politike i akademske zajednice. Tek tada se odgovarajući zakonodavni instrumenti mogublagovremeno primeniti. Autori su došli do zaključka da digitalizacija i razvoj digitalnih tehnologijaimaju snažan uticaj na transformaciju građanskog prava.*

Ključne reči: *građansko pravosuđe, građansko pravo, digitalizacija, izazovi, mogućnosti*

* Docent, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet; anikmarkovic@gmail.com

** Saradnik u nastavi, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet, lstajic@megatrend.edu.rs

*** Rad je rezultat projekta FPMIRS – Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove.

1. Uvod

Digitalizacija je najrasprostranjenija globalna pojava koja ima direktan uticaj na društvo kako na nacionalnom, tako i na globalnom nivou. Danas je naša svakodnevica nezamisliva bez savremenih tehnologija, posebno bez informaciono-komunikacionih tehnologija. Digitalna tehnologija i internet danas preovlađuju u svim sferama našeg života i utiču na promenu našeg društva, prava, politike i privrede. Pojava novih digitalnih tehnologija i interneta rezultirala je digitalnom revolucijom koja je transformisala postojeći način komunikacije, dostupnosti i razmene informacija. Neosporno je da je razvoj digitalnih tehnologija i interneta doneo mnoge koristi, ali je i otvorio mnoga pitanja koja još uvek ne mogu da isprate brzi razvoj promena koje donosi razvoj digitalnih tehnologija.Digitalne informacione tehnologije menjajući strukturu društva zahtevaju posebnu zakonsku regulativu, s obzirom na to da ova oblast predstavlja oblast čije je regulisanje tek u začetku. Postoje suprotni pristupi koji daju procenu sposobnosti tradicionalnih zakona da odgovore na tehnološke izazove. Prvi, koji se može nazvati „tehnokratskim", zasnovan je na takozvanom „sajberlibertarijanizmu", kako ga naziva Tulikov.[1]

Ovo stanovište zastupa stav da je tradicionalno građansko pravo ograničeno kada je u pitanju regulativa u sajber prostoru zbog niske regulatorne moći nacionalnog prava. Teorija Lorensa Lesiga ukazuje na to da se informacije šire globalno, da u sajber svetu ne postoje nacionalne granice, tako da se uloga države minimizira, dok sajber prostor ima svoja pravila koja su definisana tehničkim procesima prenosa i evidentiranja podataka. To utiče na nefunkcionisanje odredbi postojećeg tradicionalnog prava,[2] jer u sajber prostoru imamo dualiziam kodeksa: zakonski kodeks i tehnički kodeks. S druge strane zagovornici očuvanja tradicionalnog prava suprotstavljaju se izmenama postojeće regulative i protive se uvođenju digitalnog prava. Oni smatraju da je tradicionalno pravo sposobno da se prilagodi novonastalim promenama, što je više puta u istoriji prava i dokazano da će pravo da implementira sve potrebne izmene zadržavajući svoja tradicionalna obeležja.

Ovde se svakako ne treba prikloniti ni jednom od dva ekstremna pristupa. Digitalizacija postoji kao i uticaj digitalnih tehnologija na pravo, a samim tim i na građansko pravo, ali to ne znači da samo pravo nema svoje mehanizme i resurse, da digitalizaciju pravno reguliše.

---

1 Tulikov A.V. (2016). Foreign legal thought in the era of IT. Pravo. Zhurnal Vysshey shkoly ekonomiki, no 3, pp. 235–243.

2 Lessig L. (2011). The law of the horse: what Cyberlaw might teach. Available at: http://cyber.law.harvard.edu/works/lessig/finalhls.pdf.

2. Uticaj digitalizacije na građansko pravo

Razvoj novih digitalnih tehnologija i savremenih sredstava komunikacije doveli su do ozbiljnih izazova u svim sferama društvenog života, kao iu načinu primene zakona. Očekuje se da će zakon, shvaćen kao regulator društvenih odnosa, biti pod uticajem razvoja novih digitalnih tehnologija.

Da bi se bolje razumeo uticaj digitalizacije na građansko pravo, potrebno je objasniti sledeće pojmove: (1) novi alati i metodologije u pravu, (2) primena prava, (3) pravna politika, (4) programiranje i pridružna algoritmizacija prava, (5) dalekosežne društvene i političke posledice.[3]

2.1. *Novi alati i metodologije u pravu*

U poslednje dve do tri decenije, digitalizacija i pojava interneta dramatično su promenili način na koji se zakon primenjuje i razume. Prva promena koja se desila je mogućnost uređivanja teksta pravnih dokumenata na računaru, za razliku od ranije gde je za sastavljanje pravnih dokumenata bilo potrebno koristiti pisaće mašine ili druga mehanička sredstva. Usledila je pojava pretraživača koji su omogućavali brži pristup informacijama i pojavi zakonskih tekstova u elektronskom formatu. Digitalne tehnologije su omogućile i kreiranje građanskopravnih ugovora koje ugovorne strane elektronski potpisuju i na taj način doprinose prevazilaženju prostornih i vremenskih barijera. Ove promene u pravnim resursima su takođe doprinele i promeni pravne metodologije.[4]

2.2. *Primena prava*

Kao rezultat razvoja digitalne tehnologije, koja utiče na mnoge aspekte načina života i rada, postavlja se pitanje u kojoj meri se postojeće pravne norme primenjuju ili se mogu primeniti na činjenice koje proizilaze iz konteksta, odnosno digitalizovane situacije i okolnosti. Često se dešava da je zakonska regulativa u određenoj zemlji nedovoljno prilagođena digitalnom dobu i, nažalost, subjekti koji primenjuju pravo suočavaju se sa situacijama koje za subjekte uključene u postupak pružaju pravnu nesigurnost. Brzi razvoj digitalnih tehnologija doprineo je nastanku potpuno novih pitanja vezanih za primenu prava. Brz protok i razmena informacija pokrenule su važna pravna pitanja, od sprečavanja novih oblika sajber kriminala, preko zaštite podataka, do pitanja primene zakona o avatarima, odnosno veštačkim figurama u sajber prostoru. Takođe, treba napomenuti da su među ovim pitanjima i neka pitanja prilično neobična, kao što je pitanje digitalnog nasleđa, odnosno da li se određena dobra koja se nalaze u digitalnom prostoru mogu naslediti.

---

[3] Hilgendorf, E., Feldle, J. (2018), Digitalization and Law, 1st edition, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, Germany, p.10-22

[4] Ibid.

2.3. *Pravna politika*

Ako se sadašnji zakon više ne može proširivati i primenjivati na nova tehnološka dostignuća, zadatak zakonodavnog tela bi trebalo da bude rešavanje novih pitanja preko donošenja novih zakona. Dakle, pravo i pravna politika su usko povezani. S obzirom na brzinu kojom se digitalna revolucija odvija, nije iznenađujuće što se pravo suočava sa izazovima u gotovo svim oblastima prava. Građansko pravo razmatra da li autonomni sistemi treba da podležu režimu stroge odgovornosti za delikt; na primer u odnosu na odgovornost počinilaca štete. Još jedno građanskopravno pitanje koje se postavlja jeste da li treba stvoriti pravo na kvazi vlasništvo nad digitalnim podacima, i to je pitanje koje postaje sve važnije kao rezultat brzo rastuće komercijalne vrednosti takvih podataka.[5]

2.4. *Programiranje i pridružna algoritmizacija prava*

Drugo pitanje koje proizilazi iz načina na koji digitalizacija utiče na pravo jeste pitanje da li je način programiranja i algoritamizacije digitalnih tehnologija usklađen sa zakonom, odnosno sa pravnim principima? Ovo pitanje je jedan od najvećih izazova sa kojima se zakon suočava kada su u pitanju digitalizacija i nove digitalne tehnologije. Cilj je da se obezbedi da, preduzimanjem mera usklađenosti, nikada ne dođe do sukoba između tehnologije i zakona. U tom kontekstu, potrebno je inženjerima zaduženim za razvoj i programiranje novih tehnologija obezbediti određeni nivo osnovnog pravnog obrazovanja, na primer, osnovno razumevanje kako građanska odgovornost funkcioniše u našem pravnom sistemu.

2.5. *Dalekosežne društvene i političke posledice*

S obzirom da je razvoj digitalizacije doneo ogromne promene u svakoj sferi društvenog života, može se zaključiti da digitalizacija ima dalekosežne društvene i političke posledice. U stručnoj literaturi postoji dilema da li će zakonska regulativa moći da se nosi sa svim ovim posledicama. Jedan od tradicionalnih zadataka prava je stvaranje pravne sigurnosti. Ali može li se to i dalje garantovati u doba interneta? Ono što je sigurno jeste da se proces digitalizacije ne sme pasivno prihvatiti, već se mora voditi.[6] Uloga prava je da kontroliše ceo proces digitalizacije i da ne dozvoli da se na bilo koji način ugroze vodeći pravni principi, poput vladavine prava i zaštite ljudskih prava.

---

[5] Hilgendorf, E., Feldle, J. (2018), Digitalization and Law, 1st edition, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, Germany, p.10-22

[6] Ibid.

3. Mogućnosti za građansko pravo koje proizilaze iz razvoja digitalizacije

Digitalizacija je u poslednje vreme postala popularna reč u oblasti prava i pokrenula je mnogo diskusija o tome šta će ona podrazumevati za budućnost pravne profesije, advokatskih firmi i drugih pravnih aktera.[7] Sudskom okruženju to donosi potencijal za pristupačnije, razumljivije i brže usluge[8] i mogućnost da se eliminiše ljudska pristrasnost u procesu suđenja.[9] Razvoj digitalizacije doprinosi da sudovi kreiraju svoje veb stranice koje omogućavaju netehničkomosoblju da lako dodaje i ažurira sadržaj.Kao što je navedeno u nedavnom izveštaju koji je pripremio Džon Gričen za Michigan State Bar Foundation, sve veći broj sudskih sistema nudi resurse za pomoć strankama na njihovim veb stranicama.[10] Taj izveštaj uključuje analizu veb sajtova državnih sudova od decembra 2010. godine i ukazuje na raznovrsnost kreativnih rešenja koja sudovi koriste za pružanje informacija.[11] Neki veb sajtovi sudova i institucija pravne pomoći su redizajnirani da kreiraju sadržaj koji je optimizovan za pretraživače, što olakšava pronalaženje.[12] Dostupan je multimedijalni sadržaj, uključujući video zapise, podkastove i interaktivne kvizove. Neke organizacije za pravnu pomoć sada imaju mobilne aplikacije za isporuku informacija pametnim telefonima i drugim mobilnim uređajima. Uprkos napretku koji je postignut na nekim veb lokacijama za pravnu pomoć i sudove, drugima je i dalje potrebno ažuriranje kako bi se povećala njihova upotrebljivost i kako bi informacije koje pružaju bile relevantnije i aktuelnije.[13]

Druga mogućnost koju digitalizacija pruža za unapređenje građanskog prava jeste mogućnost strankama da elektronski podnose dokumente sudu. Neki sudovi koriste posrednika treće strane koji se zove pružalac usluga elektronske dokumentacije („EFSP"), dok su drugi sudovi izgradili veb portale kako bi direktno olakšali transakcije e-podnošenja. Jedan od EFSP-a za e-podnošenje zahteva kod Višeg suda okruga Orindž je LASOC. LASOC je preusmerio operativne uštede stvorene sistemom e-podnošenja nazad u centre za samopomoć u sudu kako bi pružio još bolju uslugu podnosiocima zahteva. Neki od sistema

7 Caserta, S. (2020). Digitalization of the Legal Field and the Future of Large Law Firms. *Laws, MPDI,* 9(2), 14.

8 Više o tome: Susskind, R. (2019). *Online Courts and the Future of Justice*. Oxford University Press.

9 Danziger, S., Levav, J., & Avnaim-Pesso, L. (2011). Extraneous factors in judicial decisions. *Proceedings of the National Academy of Sciences,* 108(17), 6889-6892.

10 Greacen John (2011). Resources to assist self-represented litigants: a fifty state review of the "state of the art" (national edition) 7 (2011), http://www.msbf.org/selfhelp/GreacenReport-NationalEdition.pdf.

11 Ibid.

12 SEO and Internet Marketing Webinar (2012). Key Points and Additional Resources, LEGAL SERVICES NAT'L TECH. ASSISTANCE PROJECT. http://lsntap.org/node/3946.

13 Ibid.

e-podnošenja zahteva koji se primenjuju zahtevaju da podnosilac prijave bude licencirani advokat, registrovan sa korisničkim imenom i lozinkom. Ovo ima potencijal da poveća jaz u pristupu pravosuđu na dugi rok, pošto su stranke u sporu sa niskim primanjima isključene iz ovih sistema. Neki sudovi počinju da razmatraju kako da uključe pro se e-filtere, ali takva promena bi pokrenula složena pitanja, a u svetlu nedavnih budžetskih rezova, rešavanje ovih pitanja možda neće biti visoki prioritet.[14] Nažalost, korišćeni softver za e-podnošenje u različitim sudovima nije uvek u potpunosti kompatibilan.

Sledeća mogućnost za unapređenje građanskog prava jeste uvođenje online sudstva. Većina država EU ima zakonodavni okvir koji predviđa široke mogućnosti korišćenja interneta u funkcionisanju suda, kao i mogućnost da se vode onlajn suđenja koja utiču na efikasnost i troškove sudskih postupaka.[15]„E-pravosuđe" se može definisati kao korišćenje tehnologije, informacija i komunikacija za poboljšanje pristupa građana pravdi i delotvornoj sudskoj akciji, koja se sastoji od rešavanja sporova. Razvoj e-pravosuđa je ključni element u modernizaciji pravosudnih sistema.Sistem „E-pravosuđe" obično obuhvata mogućnosti podnošenja tužbe, prigovora, tužbe za ponavljanje postupka, zahteva za donošenje odluka o izvršenju, prijem poruka o toku suđenja preko distributivnog sistema i mogućnost pristupa građana pravdi.

Upotreba elektronskih ugovora je prihvaćena u mnogim zemljama. Pojava elektronskih ugovora je mnogim kompanijama olakšala poslovanje, posebno u međunarodnoj trgovini. Pojava elektronskih ugovora značajna je za građansko pravo, a posebno za obligaciono pravo.„E-ugovor" je skraćenica za „elektronski ugovori"; odnosno za ugovore koji se kreiraju onlajn, digitalno. Ovi elektronski ugovori se kreiraju i čuvaju u digitalnoj formi – oni su zamena za fizičke ugovore koji su nekada bili norma za organizacije koje se oslanjaju na sporazume između drugih strana kako bi poslovale i ostvarivale prihod. Sada se kreiranje i potpisivanje ovih ugovora može obaviti potpuno onlajn, uz pomoć računara i određenih vrsta softvera.[16] Ranije bi ceo životni ciklus ugovora uključivao ručno sastavljanje ugovora, potom bi ovaj ugovor ili morao da bude poslat drugoj strani ili bi se dve strane morale sastati radi pregovora. Tokom pregovora, ugovor se mora slati napred-nazad ilibi se strane morale neprekidno sastajati jedna sa drugom. Naravno, ovaj proces može da se prolongira zbog problema sa putovanjima, problemima sa poštom, i sa drugim poteškoćama.Sa e-ugovorima, svaka ugovorna strana ima pristup istom pravnom dokumentu sa sopstvenog računara. Na taj način, ceo proces je automatizovan i pojednostavljen, a ugovori se kreiraju sa nekoliko klikova na računaru.

[14] Smith Todd, (2010). 5th Circuit Gets E-Filing, Texas Appeals Court to Follow, 26 TEX. LAW. 17, 17, Factiva, Doc. No. TEXASL0020100405e6450000f.

[15] https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/161220/161220-vest3.html, pristupljeno na dan 12.05.2022.

[16] Mack, O. (2021), What Is E-contract and Is It Legally Binding?, Parley Pro.

Uz korišćenje e-potpisa, potpisivanje se može obaviti sa bilo kog mesta u bilo koje vreme.E-ugovori su slični tradicionalnim ugovorima osim činjenice da se potpisuju onlajn.[17]

4. Izazovi za građansko pravo koji proizilaze iz razvoja digitalizacije

Sa razvojem digitalizacije i digitalnih tehnologija, građansko pravo se suočava sa velikim izazovima. Postavlja se pitanje da li je pravo dovoljno prilagođeno pojavi digitalizacije i digitalnih tehnologija ili su nove digitalne tehnologije preopteretile već uspostavljeni pravni sistem i da li je potrebno donošenje sasvim nove pravne regulative? Najveći izazov za građansko pravo predstavlja razmena različitih informacija i podataka na digitalnoj mreži. Takođe, izazov za građansko pravo jei brzina širenja informacija u doba interneta. Ako se informacija neovlašćeno deli na Internetu, ona može stići do velikog broja korisnika u roku od nekoliko sekundi. Neovlašćeno korišćenje i razmena podataka na Internetu, u najvećem broju slučajeva rezultira vođenjem sudskih sporova, u kojima je počinilac dužan danadoknadi napravljenu štetu.[18] Što se tiče pravne zaštite podataka, postoji hitna potreba za pravnim okvirom za rešavanje pitanja prikupljanja podataka, skladištenja podataka, korišćenja podataka i prodaje podataka. Regulator treba da uspostavi zaštitne mere koje sprečavaju da se zakonski sistem previše oslanjanja na digitalne radne tokove. Pod ovim uslovima građansko pravo neće izgubiti na značaju, već će dobiti na vrednosti, zbog čega građansko pravo ne treba da se „plaši" digitalizacije.[19]

Bez obzira na izazove sa kojima se građansko pravo susreće, suočavanje sa napretkom novih tehnologija i digitalizacijom u oblasti prava podrazumeva uvođenje savremenih informacionih tehnologija u oblasti pravnih usluga, u okviru kojih postoje:

(1) opšta tehnologija koja obezbeđuje mogućnost korišćenja drugih digitalnih alata (sistema čuvanja oblaka i računarska bezbednost);
(2) tehnologije organizacione podrške koja povećavaju efikasnost poslovnog kretanja unutar organizacije;
(3) tehnologije za rešavanje osnovnih pravnih problema: onlajn usluge koje nude tipična rešenja za specifičnu kategoriju pravnih pitanja koja se mogu standarizovati; tehnologije koje pojednostavljuju realizaciju zadataka koji ne zahtevaju pristojnu veštinu, kao što su priprema i analiziranje standardnih

[17] Ibid.

[18] D.Prlja, M.Reljanović, Z. Ivanović (2012), Internet pravo, Institut za uporedno pravo Beograd, str.12

[19] Fries, Martin. (2016). "Man versus machine: using legal tech to optimize the rule of law." Available at SSRN 2842726 (2016). p.11.

ugovora, identifikovanje problematičnih odredbi u dokumentima za dalju analizu; tehnologije koje smanjuju intenzitet rada advokata, posebno analiza podataka iz prethodnih sudskih odluka i ocenu perspektivnosti postupka u konkretnom slučaju.[20]

5. Zaključak

Savremeni svet se značajno promenio razvojem digitalizacije i digitalnih tehnologija. Danas su digitalne tehnologije način povezivanja ljudi širom sveta. Pojava digitalizacije i digitalne tehnologije promenila je tradicionalni način ponašanja u svim oblastima života i doprinela je da moramo stalno da tražimo nova rešenja kako bismo se prilagodili brzom razvoju digitalnih tehnologija. Nesporno je da je digitalizacija uticala na transformaciju građanskog prava. U transformaciji građanskog prava nastojalo se da se izbegnu opasnosti previše krutog i nefleksibilnog pristupa zakonu, ne dovodeći u pitanje osnovne postavke građanskog prava. Ovo je bilo moguće uz odstupanje od dosledne primene tradicionalne dogme koja tumačenje prava svodi na otkrivanje „prave" namere zakonodavca. Savremeno građansko pravo je poseban način razmišljanja o ljudskom ponašanju, ponašanju pojedinaca u njihovim međusobnim odnosima, bilo kao individualnih lica ili kao članova kolektivnih lica, uključujući državu. Očekuje se da će digitalizacija izazvati institucionalnu složenost u mnogim oblastima i može se posmatrati kao spoljni pokretač promena sa potencijalom da izazove i zameni ranije dominantne prakse i logike.[21] Ovo je posebno relevantno u pravnoj oblasti, gde postoji jaka interakcija profesionalnih i institucionalnih snaga.

[20] Valeev, D. K. & Nuriev, A. G. (2019). Digitization of Law: Some Problematic Aspects Journal of Politics and Law; Vol. 12, No. 5; 2019. p. 136.

[21] Hinings, B., Gegenhuber, T., & Greenwood, R. (2018). Digital innovation and transformation: An institutional perspective. *Information and Organization*, 28(1), 52-61.

Literatura

- Caserta, S. (2020). Digitalization of the Legal Field and the Future of Large Law Firms. *Laws, MPDI,* 9(2), 14.
- Danziger, S., Levav, J., & Avnaim-Pesso, L. (2011). Extraneous factors in judicial decisions. *Proceedings of the National Academy of Sciences,* 108(17), 6889-6892.
- D.Prlja, M.Reljanović, Z. Ivanović (2012), Internet pravo, Institut za uporedno pravo Beograd, str.12
- Fries, Martin. (2016). „Man versus machine: using legal tech to optimize the rule of law." Available at SSRN 2842726 (2016). p.11.
- Greacen John (2011). Resources to assist self-represented litigants: a fifty state review of the "state of the art" (national edition) (2011), http://www.msbf.org/selfhelp/GreacenReportNationalEdition.pdf
- Hinings, B., Gegenhuber, T., & Greenwood, R. (2018). Digital innovation and transformation: An institutional perspective. *Information and Organization*, 28(1), 52-61
- Hilgendorf, E., Feldle, J. (2018), Digitalization and Law, 1st edition, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, Germany, p.10-22
- Lessig L. (2011). The law of the horse: what Cyberlaw might teach. Available at: http://cyber.law.harvard.edu/works/lessig/finalhls.pdf.
- Mack, O. (2021), What Is E-contract and Is It Legally Binding?, Parley Pro
- SEO and Internet Marketing Webinar (2012). Key Points and Additional Resources, LEGAL SERVICES NAT'L TECH. ASSISTANCE PROJECT. http://lsntap.org/node/3946.
- Smith Todd, (2010). 5th Circuit Gets E-Filing, Texas Appeals Court to Follow, 26 TEX. LAW. 17, 17, Factiva, Doc. No. TEXASL0020100405e6450000f.
- Susskind, R. (2019). *Online Courts and the Future of Justice*. Oxford University Press.
- Tulikov A.V. (2016). Foreign legal thought in the era of IT. Pravo. Zhurnal-Vysshey shkoly ekonomiki, no 3, pp. 235–243.
- Valeev, D. K. & Nuriev, A. G. (2019). Digitization of Law: Some Problematic Aspects Journal of Politics and Law; Vol. 12, No. 5; 2019. p. 136.
- https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/161220/161220-vest3.html, pristupljeno na dan 12.05.2022.

Aleksandra Nikolova Marković
Luka Stajić

UDC 347:004.7

DOI: 10.5937/MegRev2202303N
Expert article
Received 23.05.2022.
Approved 28.05.2022.

CIVIL LAW AND DIGITALIZATION: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Abstract: *In this scientific paper, an analysis of the impact of digitalization on civil law was made, as well as an analysis of the challenges and opportunities that modern civil law faces in the digital age. During the research and development of the scientific paper, the methods of analysis and the inductive-deductive method were used. The development of digitalization and the emergence of new technologies have completely redefined law. Thanks to the rapid development of digital technologies on a global level, certain phenomena that were unthinkable in the past have become common today and represent a great challenge both for civil law and for all entities that practice civil law. The development of digital technology has enabled the application of contracts in electronic form, electronically signed ones, the development of e-justice and many other possibilities, which will be discussed below. Digitization, in addition to offering numerous opportunities for civil law, is also a challenge. It is important to monitor rapid technical developments in the ongoing exchange of information between legal practitioners, policy makers and academia. Only then the appropriate legislative instruments can be implemented in a timely manner. The authors came to the conclusion that digitalization and development of digital technologies have a strong influence on the transformation of civil law.*

Keywords: *civil justice, civil law, digitalization, challenges, opportunities*

Ljiljana Mudrinić*

UDK 341.9(4-672EU)

DOI: 10.5937/MegRev2202313M
Pregledni naučni članak
Primljen 22.05.2022.
Odobren 05.06.2022.

PRAVO EU KAO IZVOR MEĐUNARODNOG PRIVATNOG PRAVA**

Sažetak: *U dugogodišnjem razvoju međunarodno privatno pravo imalo je promenljiv put, a kao deo evropskog prava značajan je deo evrointegracijskog procesa. Najvažniji pravni instrument u procesu razvoja evropskog međunarodnog privatnog prava je uredba kojom se provodi evropsko međunarodno privatno pravo. Integracijom se u određenim pitanjima evropskog međunarodnog privatnog prava postiže ujednačenost, koja se ostvaruje putem međunarodnih ugovora i uredbi. U radu se govori o pravu Evropske unije kao posebnom obliku međunarodnog privatnog prava, te izvorima međunarodnog privatnog prava kojima se želi obezbediti jedinstvena primena prava Evropske unije, ali i savremenom razvoju evropskog međunarodnog privatnog prava koji obeležava proces komunitarizacije.*

Ključne reči: *evropsko međunarodno privatno pravo, izvori međunarodnog privatnog prava, pravo Evropske unije.*

* Docent, Pravni fakultet, Univerzitet Megatrend, Beograd, mudrinic.ljiljana243@gmail.com

** Rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPMIRS: Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove.

1. Uvod

Međunarodno pravo predstavlja skup pravila koja su za države ili narode obavezujuća u njihovim međunarodnim odnosima. Međunarodno pravo je sadržano u sporazumima između suverenih država i proističe iz takvih sporazuma. Međunarodno pravo se može odnositi na dve pravne discipline: međunarodno javno pravo i međunarodno privatno pravo. Međunarodno javno pravo uređuje odnose među državama i međunarodnim organizacijama i odnosi se na područja kao što su ljudska prava, ugovorno pravo, pravo mora, međunarodno krivično pravo i međunarodno humanitarno pravo. Dok međunarodno privatno pravo predstavlja skup pravila procesnog prava kojima se određuje koji je pravni sistem nadležan i čiji se zakoni primenjuju u određenom pravnom sporu. Ta se pravila primenjuju kad pravni spor ima prekogranični element, kao što je ugovor između stranaka iz različitih država ili kad prekogranični element postoji u državi s više nadležnosti, jurisdikcija.

Međunarodno pravo uglavnom se nalazi u međunarodnim sporazumima ili konvencijama uz niz opšteprihvaćenih vrednosti, standarda i načela. Međunarodni sporazumi mogu biti dvostrani tj. između dviju suverenih država ili višestrani tj. Između više od dvije države. O često već unapred pripremljenim sporazumima pregovara se unutar neke međunarodne organizacije kao što su Ujedinjene nacije ili Veće Evrope i mnoge druge. Važan izvor međunarodnog prava je i sudska praksa međunarodnih sudova.[1]

2. Međunarodno privatno pravo, pojam komponente i izvori

Međunarodno privatno pravo je unutrašnja grana prava svake države, čiji su formalni pravni izvori Ustav i zakoni. Neka pitanja ovog prava delimično su regulisana i nadnacionalnim pravnim pravilima. Izvori međunarodnog privatnog prava su dvostruki, i obuhvataju unutrašnje propise i međunarodne ugovore dok ostali izvori međunarodnog prava ne predstavljaju formalne izvore u kontekstu ove grupe prava. Formalne izvore međunarodno privatno pravo ima u običajima, sudskoj praksi i pravnoj doktrini. Dvostruki karakter izvora ove grane prava govori o složenost primene relevantnog izvora i utvrđivanja njegove sadržine, kao i na pravila o hijerarhiji i prioritetu u njihovoj primeni. Bilateralni ugovori u primeni međunarodnog privatnog prava imaju primat u odnosu na multilateralne ugovore i unutrašnje izvore, a multilateralni ugovori u odnosu na unutrašnje izvore. Pravne praznine popunjavaju se načelima zakona, merilima pravnog poretka i načelima mpp.[2]

[1] Službene internet stranice EU https://www.europa.eu

[2] https:// www.pravo.unizg.hr

Međunarodno privatno pravo deo je unutrašnjeg prava pojedinih država. Međutim, samo odnosi koje reguliše imaju međunarodno obeležje, pošto se vezuju za više suvereniteta, dok pravila međunarodnog privatnog prava nisu međunarodna. Na direktan ili indirektan način, pravila međunarodnog privatnog prava regulišu ona pravna pitanja koja se postavljaju usled pojave elemenata inostranosti u privatnopravnim odnosima.

Ako govorimo o mestu gdje se pojavilo međunarodno privatno pravo, ono je nastalo u Evropi, ali je ime dobilo u SAD-u. Udubivši se u sam naziv međunarodnog privatnog prava, može se primetiti da glavno semantičko opterećenje nosi reč „privatno". U ovom kontekstu to znači da su odnosi koji nisu s javnošću predmet regulacije, gde su subjekti jednaki i nisu međusobno podređeni. A reč „međunarodni" znači da postoji međunarodni element.[3]

Međunarodno pravo, kao zasebno pravo, različito od međunarodnog javnog prava, odvojeno je u drugoj polovini 20. veka. To je bilo iz praktičnih razloga. Činjenica je da su se od tog trenutka međuljudski odnosi u društvu, u kojem je postojao strani element, počeli manifestovati mnogo češće. Strani element se razmatra u tri oblika: a) Subjekt je strani državljanin, b) Objekt-lokacija objekta na teritoriji strane države, c) Pravna činjenica, d) Mješovit to jest, postoji nekoliko već navedenih elemenata. Škole pioniri u međunarodnom privatnom pravu, Nemačke i Italijanske, složile su se da je nemoguće primeniti zakon na osobu čija joj je radnja strana. Pored toga pojavila se stvarna potreba da jedna država prizna legitimnu pravnu činjenicu, koja se dogodila u drugoj državi. Jedini slučajevi kada je moguće odstupiti od postulata „primenjenog nacionalnog zakona na osobu" bili su: a)Nacionalno pravo strane države suprotno je javnom poretku države prebivališta, b) Osoba je odbila primeniti nacionalni zakon na nju, c) Delovanje principa, koje zvuči ovako „oblik transakcije određuje se mesto izvršenja"

U unutrašnje izvore mpp spadaju: Ustav, zakoni, podzakonski akti, sudska praksa, običaji i pravna nauka. U zemljama precedentnog prava primarni izvor prava je sudska praksa, koja u drugim zemljama nema karakter formalnih pravnih izvora, već su to prevashodno zakoni i podzakonski akti. Manji broj zemalja ima kodifikovano međunarodno privatno pravo, dok veći broj država pravila iz međunarodnog privatnog prava nalazi u pojedinim zakonima sadržanim u materijalnom pravu tj. u građanskim zakonicima. Posebne kodifikacije međunarodnog privatnog prava u Evropi imaju samo neke zemlje. Izvan Evrope, posebnu kodifikaciju međunarodnog privatnog prava imaju određene zemlje, dok drugu grupu čine zemlje koje nemaju ratifikovano međunarodno privatno pravo, već su joj ta prava regulisana u zakonima građanskog prava. Zemlje common law sistema u svojstvu izvora mpp prihvataju zakone, sudske odluke i pravnu doktrinu. Sudska praksa je od značaja u procesu stvaranja običajnog prava i u drugim pravnim sistemima, ali je za države anglosaksonskog prava

[3] https://bs.workingrede.com/10721205-the-concept-and-components-of-private-international-law, Preuzeto 25.5.2022.

karakteristično da se sistem međunarodnog privatnog prava skoro u potpunosti zasniva na sudskoj praksi.[4]

Razlike nacionalnih pravnih sistema u okviru kojih se odvijaju privatnopravni odnosi, stvaraju podlogu za pravnu nesigurnost i nepredvidivost rešenja, što usporava nesmetan razvoj društvenoekonomskih odnosa među državama. Unifikacija međunarodnog privatnog prava na opštem nivou nužno bi značila eliminisanje problema sukoba zakona. Do nje nije došlo ali su značajna nastojanja da se udovolji zahtevima prakse za jednakim rešenjima. Polazeći od primarne svrhe međunarodnog privatnog prava unifikacijom kolizionog prava štite se opravdana očekivanja stranaka. U nekim zemljama međunarodno privatnopravna regulativa polazi od međunarodnih izvora normi, ili je doslovno čine preuzeti međunarodni pravni dokumenti (multilateralni i bilateralni sporazumi).

Najpoznatiji višestrani ugovori u ovoj materiji rezultat su aktivnosti Haške konvencije za međunarodno privatno pravo, kao najznačajnije međunarodne institucije u procesu unifikacije pravila međunarodnog privatnog prava. Bitan segment delatnosti Haške konferencije za međunarodno privatno pravo jeste priprema, formulisanje i usvajanje konvencija, izvora unifikovanog međunarodnog privatnog i međunarodnog procesnog prava. Konferencija deluje pod okriljem holandske vlade na temelju Statuta. Značaj Haških konvencija ogleda se u regulisanju mnoštva različitih aspekata privatnopravnih odnosa i u velikom broju država koje su se obavezale posredno ili neposredno, inkorporirale konvencijska rešenja u svoj pravni sistem. U periodu posle drugog svetskog rata usvojeno je više konvencija:

- Konvencija o građanskom sudskom postupku iz 1954.
- Konvencija o pravu koja se primenjuje na međunarodnu kupoprodaju telesnih pokretnih stvari iz 1955.
- Konvencija o uređenju sukoba zakona između prava državljanstva i prava prebivališta iz 1955.
- Konvencija o priznanju pravne ličnosti stranih preduzeća, udruženja i institucija iz 1956.
- Konvencija o pravu koje se primenjuje na prenos vlasništva u slučaju međunarodne kupoprodaje telesnih pokretnih stvari iz 1958.
- Konvencija o nadležnosti ugovorenog suda u slučaju međunarodne kupoprodaje telesnih pokretnih stvari iz 1958.
- Konvencija o pravu koje se primenjuje na obaveze izdržavanja prema deci iz 1956.
- Konvencija o priznanju i izvršenju odluka koje se tiče obaveza izdržavanja prema deci iz 1958.
- Konvencija o sukobu zakona u pogledu forme testamentarnih odredaba iz 1961.[5]

[4] https://sh.m.wikipedia.org

[5] https:// www.pravo.unizg.hr

Pored ovih, relevantni međunarodni izvori međunarodnog privatnog prava jesu i ugovori zaključeni pod pokroviteljstvom Saveta Evrope, zatim konvencije usvojene pod vođstvom Međunarodne komisije, konvencije Skandinavskih zemalja, i ugovori Interameričke konferencije za međunarodno privatno pravo i drugi.

3. Evropsko međunarodno privatno pravo

Posmatrano istorijski Evropska ekonomska zajednica nije u potpunosti uspela sa harmonizacijom međunarodnog privatnog prava te je svim njenim angažmanom stvoreno samo dve konvencije, Briselska konvencija iz 1968. te Rimska konvencija iz 1980. Zato je neprimereno korišćenje izvora evropskog sekundarnog prava a takođe su izostali željeni rezultati u izgradnji zajedničkog i unutrašnjeg tržišta. Do većih promena došlo je tek donošenjem Ugovora iz Amsterdama (1997.).Ugovor iz Amsterdama iz ubrzao je proces komunitarizacije davanjem većih ovlaštenja nadležnim telima EU pa je njegovim donošenjem, odnosno stupanjem na snagu 1999., započela druga faza savremenog razvoja evropskog međunarodnog privatnog prava u kojoj se menja pravni položaj međunarodnih ugovora kao izvora međunarodnog privatnog prava.

Evropsko međunarodno privatno pravo se prvi put pravno uređuje u Rimskom ugovoru iz 1957., koji je samo jednom odredbom spomenuo tek jedan segment evropskog međunarodnog privatnog prava, i to postupak priznanja stranih odluka.[6] U njemu se navodi da «Ako bude potrebno, države članice će pristupiti međusobnim pregovorima da bi svojim državljanima ostvarile pogodnosti u pogledu pojednostavljenja postupaka koji uređuju uzajamna priznanja sudskih odluka i presuda, rešenja. Tom odredbom oblikovan je pravni okvir evropskog međunarodnog privatnog prava i određen međunarodni ugovor kao temeljni formalni izvor evropskog međunarodnog privatnog prava. Razlikujemo evropsko međunarodno privatno pravo u užem smislu koje označava odredbe međunarodnog privatnog prava sadržane u pravnim aktima EU, a u širem smislu označava celokupnost normi međunarodnog privatnog prava na području država članica EU. Kao sinonim za izraz evropsko međunarodno privatno pravo u novijoj literaturi se pojavljuje i naziv evropsko kolizijsko pravilo. Harmonizacija prava je usklađivanje prava, odnosno pravnog sistema jedne države s određenim pravom ili pravnim poretkom drugog pravnog subjekta. U izvornoj verziji Rimskog ugovora iz 1957. harmonizacija je imala integracijsku funkciju koju provodi Zajednica, a to je usklađivanje zakona zemalja članica u opsegu koji je potreban za uspešno delovanje zajedničkog tržišta. Unifikacija je proces izjednačavanja pravnih propisa stvaranjem jedinstvenog prava i pravnog sistema na području EU. Unifikacijom se u određenim pitanjima evropskog međunarodnog

[6] Službene internet stranice EU https://www.europa.eu

privatnog prava postiže optimalna ujednačenost, a ostvaruje se putem međunarodnih ugovora i uredbi.[7]

„Da je zaživio ustav Evropske unije, po svojoj prirodi predstavljao bi međunarodni ugovor, koji je imao osnovni zadatak da zameni sve osnivačke akte iz prethodnog perioda. Nova rešenja donio je Lisabonski sporazum naznačio promene u pogledu širenja Unije. Ustav EU koji ima 448 članova ostao je istorijski pokušaj jer nikada nije usvojen.“[8]

4. Odnos evropskog međunarodnog privatnog prava i međunarodnog privatnog prava

Suština evropskog prava je regulisanje zajedničkog, odnosno unutrašnjeg i jedinstvenog tržišta EU, a kako bi se taj temeljni cilj mogao ostvariti pravo EU je kao glavno obeležje usvojilo načelo direktnog učinka koje označava direktno važenje pa ga nacionalni sudovi direktno primenjuju.[9] „Upravo iz tog razloga Lisabonski ugovor, kao primarni izvor prava EU, određuje da se području država članica izričito određuje zabrana svakog ponašanja protivno slobodnom tržišnom takmičenju unutar zajedničkog tržišta. Važno obeležje evropskog prava jest i hijerarhijska nadređenost nacionalnom pravu država članica EU. Hijerarhijska nadređenost prava EU nacionalnom pravu logična je posljedica cilja evrointegracijskog procesa jer kada bi se prednost dala primeni nacionalnih prava bilo bi gotovo nemoguće izgraditi zajedničko, a pogotovo unutrašnje, odnosno jedinstveno tržište kao zadani politički cilj EU. Važna je i subordinacija, a reč je o načelu koje se primenjuje u područjima podeljenih ovlaštenja između EU i država članica, kakva je većina politika EU, te preferira odlučivanje na nacionalnom nivou a ne na nivou EU. Upravo se putem subordinacije pretežno i provodi evropska integracija.“[10]

Na poseban način evropsko pravo kao pravni sistem, putem zabrane diskriminacije i putem temeljnih sloboda utiče na međunarodno privatno pravo. Rešavanje privatnopravnih situacija s međunarodnim obeležjem, međunarodno privatno pravo promišlja horizontalno, dok sukob prava rešava koordinacijom. U tom slučaju bira onaj pravni poredak koji najviše odgovara privatnopravnim interesima stranaka. Međunarodno privatno pravo pored toga, uvažava kulturni identitet pojedinca i koegzistenciju različitih pravnih sistema. Na dodirnim tačkama ta dva sistema nastaju problemi između kolizijskopravnog evropskog međunarodnog privatnog prava i međunarodnog privatnog prava.

---

7 Ibid

8 Vukadinović R.(2007) *Evropska unija ostaje bez ustava,* Pravni život, br.14. str.139-146 i Ustav bez države (EU) i država bez ustava(SCG) Pravni život, 2003., knj. 480, br.12, 489-508.

9 https://sh.m.wikipedia.org

10 Ibid

Proces evropske integracije je evropski odgovor na proces globalizacije. Današnji integracijski trendovi u EU pretvaraju savremeno međunarodno privatno pravo iz dominantno nacionalnog u integracijsko pravo. To govori da savremeno evropsko međunarodno privatno pravo, ne samo po privatnopravnim situacijama koje rešava, već i po svojim izvorima postaje sve više evropsko, i zato se ta pojava često zove evropeizacijom.

5. Odnos s pravom Evropske unije

Pravo EU može se podvesti pod poseban oblik međunarodnog prava, ali treba istaći da osnovna prava EU imaju određen značaj koje međunarodno pravo obično nema, konkretno je reč o tome da se građani mogu pozivati na prava koja im se garantuju pravom EU na sudovima u državama članicama EU dok se međunarodno pravo obično mora preneti u nacionalno pravo da bi se građani mogli na njega pozivati.[11] Isto tako pravo EU često ima prednost nad pravom država članica EU.

Razvoj evropskog međunarodnog privatnog prava obeležava isto tako i proces komunitarizacije u kojem dolazi do preraspodele legislativnih nadležnosti između nacionalnih parlamenata država članica EU s jedne strane i nadležnih tela EU s druge strane.[12] „Rezultat tog procesa je da se sve veći broj pravnih pitanja iz područja nacionalnog međunarodnog privatnog prava država članica EU uređuje sa Evropskim sekundarnim pravom. Glavni pravni instrument u procesu razvoja evropskog međunarodnog privatnog prava je uredba kojom se unificira evropsko međunarodno privatno pravo. Uredbe kao obavezujući pravni izvori koje sudovi država članica EU direktno primenjuju regulišu u savremenom evropskom međunarodnom privatnom pravu mnoga pitanja međunarodnog građanskog procesnog prava kao i sve veći broj privatnopravnih situacija koje se uređuju odredbama o merodavnom pravu.[13]

Jedna je od važnih pretpostavki za uspešno ostvarivanje postavljenih integracionih ciljeva država članica EU jeste harmonizacija pravila međunarodnog privatnog prava u EU. To je razlog što se ovom pitanju posvećuje dužna pažnja od samog početka integracionog procesa. Ono što se može zaključiti je da je međunarodno privatno pravo EU delilo i deli sudbinu ukupnog razvoja prava EU, ali istovremeno postoje i određene razvojne posebnosti. Iz razloga njene osetljivosti i složenosti, države članice oprezne su u pristupu ovoj materiji, jer se radi o zadiranja u državni suverenitet. Zbog toga postoje i dve faze u procesu regulisanja materije privatnog prava EU, ali to ne znači razrešenje svih spornih pitanja. To je jedan od važnih koraka ka efikasnijem postupku regulisanja ove materije, dok i dalje ostaju suštinski problemi vezani za to, koliko su države članice spremne da se suoče sa ograničenjem svog suvereniteta u korist nadnacionalne zajednice EU.

[11] Službene internet stranice EU https://www.europa.eu

[12] https://www..rrif.hr/clanak-12557/ Preuzeto, 25.5.2022.

[13] Ibid

6. Izvori prava Evropske unije

Kao izvore prava Evropske unije imamo primarno i sekundarno zakonodavstvo Evropske unije. Pravni akti Unije nabrojani su u članu 288. Ugovora o funkcionisanju Evropske unije (UFEU-a.)[14] Reč je o uredbama, direktivama, odlukama, preporukama i mišljenjima.

Institucije EU-a mogu donositi te akte samo ako su za to ovlaštene odredbama Ugovora. Načelo dodeljivanja, kojim se uređuju granice nadležnosti Unije, utvrđeno je članom 5. Stavkom 1. UEU-a, UFEU-om se utvrđuje opseg nadležnosti Unije koje se dele u tri kategorije:

Isključiva nadležnost, podeljena nadležnost i pomoćna nadležnost u okviru kojih EU usvaja mere kojima pruža podršku politikama država članica ili ih dopunjuje.[15] Ako institucije nemaju ovlaštenja za delovanje potrebne za postizanje jednog od ciljeva utvrđenih Ugovorima, one mogu primeniti odredbe člana 352. UFEU-a te tako doneti "odgovarajuće mere".[16]

Za donošenje pravnih instrumenata nabrojanih u članu 288. UFEU-a isključivu nadležnost imaju institucije. Izuzetak postoji kod zajedničke spoljne, bezbednosne i odbrambene politike na koju se i dalje primenjuje međuvladina metoda. U tom se području zajedničke strategije, zajednička delovanja i zajednički stavovi zamenjeni "opštim smernicama" i "odlukama kojima se utvrđuju delovanja koja Unija treba preduzeti i stajališta koja treba doneti te aranžmani za njihovo provođenje.[17]

Takođe postoji više načina delovanja poput preporuka, komunikacija i akata povezanih s organizacijom i funkcionisanjem institucija (uključujući i međuinstitucionalne sporazume) čiji naziv, struktura i pravni efekti proizilaze iz različitih odredbi Ugovora ili pravila za njihovo provođenje.

6.1. Sekundarnog zakonodavstvo Unije i njegova hijerarhija

Sekundarno zakonodavstvo Unije ima svoju hijerarhiju između zakonodavnih akata, delegiranih akata i provedbenih akata utvrđenih članovima 289. 290. i 291. UFEU-a. Pravni akti su u stvari zakonodavni akti doneseni u skladu s redovnim ili posebnim zakonodavnim postupkom. Izabrani akti su nezakonodavni

[14] Ugovor koji je 2009 na temelju Ugovora iz Lisabona nastao iz preimenovanog i znatno dopunjenog i izmijenjenog Ugovora o osnivanju Evropske zajednice.Ugovor o funkcionisanju EU obuhvata ukupno sedam delova: Načela,Nediskriminacija i građanstvo Unije, Politike i unutrašnji delovi Unije, Pridruživanje prekomorskih zemalja i područja, Vanjsko delovanje Unije,Institucionalne i finansijske odredbe te Opšte i završne odredbe.

[15] Popis područja obuhvaćenih tim trima vrstama nadležnosti Unije utvrđen je članovima 3.,4. i 6. UFEU-a

[16] Ugovor o funkcionisanju Evropske unije

[17] Videti član 25, UEU-a.

akti opšte primene s ciljem dopune ili izmene određenih elemenata zakonodavnog akta koji nisu ključni.

Nadležnost usvajanja ovih akata zakonodavac (Parlament i Veće) može preneti na Komisiju. U zakonodavnom aktu su utvrđeni ciljevi, sadržaj, opseg i trajanje delegiranja ovlaštenja, a po potrebi i hitni postupci. Zakonodavac je taj koji utvrđuje i važeće uslove koji vrede za delegiranje a to mogu biti ovlaštenje za opoziv delegiranja ili pravo na prigovor.

Provedbene akte u većini slučajeva donosi Komisija, a ona je za to nadležna kada je za provođenje pravno obavezujućih akata nužno da se primenjuju jednaki uslovi. Provedbeni akti su u nadležnosti Veća isključivo u posebnim valjano utemeljenim slučajevima i u području zajedničke spoljne i bezbednosne politike.[18]

Kod donošenja temeljnog akta u redovnom zakonodavnom postupku Evropski parlament ili Veće mogu u svakom trenutku Komisiju upozoriti na to da, prema njihovom mišljenju, nacrt provedbenog akta prekoračuje provedbena ovlaštenja predviđene temeljnim aktom. U tom slučaju Komisija mora ponovo razmotriti nacrt dotičnog akta.

6.2. Sekundarno zakonodavstvo Unije i različiti pravni akti

a. Uredbe

Za uredbe je vezana opšta primena, u potpunosti su obavezujuće i primenjuju se neposredno. Moraju ih poštovati u celosti oni na koje se odnose (privatne osobe, države članice i institucije EU-a). Direktna primena uredbi mora biti prisutna u svim državama članicama čim stupe na snagu (na dan koji je u njima određen ili, ako to nije slučaj, dvadesetog dana od objave u Službenom listu Evrpske unije) i takođe nije obavezno da budu prenesene u nacionalno zakonodavstvo.

Ono što se želi obezbediti uredbama to je jedinstvena primena prava Evropske unije u svim državama članicama. Isto tako uredbe zamenjuju nacionalne zakone koji nisu u skladu s temeljnim odredbama koje one sadrže.

b. Direktive

U pogledu rezultata koji je potrebno postići direktive su obavezujuće za države članice kojima su upućene, ali im istovremeno ostavljaju slobodu izbora oblika i metoda postizanja tog rezultata. Akt o prenosu (koji se naziva i "nacionalna provedbena mera") u domaće zakonodavstvo mora doneti zakonodavac pojedine države čime se nacionalno zakonodavstvo usklađuje s ciljevima

[18] Izvori i područje primene prava Evropske unije https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/6/, preuzeto 23.05.2022.

utvrđenim u direktivi. Ipak, građani imaju prava i obaveze u skladu s pravnim aktom tek nakon što je donesen akt o prenosu. Određene slobode u prenošenju direktiva imaju države članice čime im se omogućava uvažavanje nacionalnih posebnosti. U roku utvrđenom direktivom mora se izvršiti prenošenje. Kada je u pitanju prenos direktiva u svoja nacionalna zakonodavstva države članice vode računa o delotvornosti prava EU-a u skladu s načelom lojalne saradnje koje je utvrđeno članom 4. stavom 3. UEU-a.[19]

U suštini direktive nisu neposredno primenjive. Ali ipak Sud Evropske unije odlučio je da u izuzetnim slučajevima određene odredbe direktive mogu imati direktan učinak u državama članicama iako one nisu usvojile akt o prenosu i to u sljedećim slučajevima: (a) prenos u domaće zakonodavstvo nije izvršen ili nije proveden na odgovarajući način; (b) odredbe direktive su zapovednog karaktera, te su dovoljno jasne i precizne, i (c)odredbama direktive dodeljuju se prava pojedincima.

Ukoliko su ovi uslovi ispunjeni, mogu se pojedinci pozvati na predmetne odredbe pred telima javnih vlasti. I u slučaju kad se nekom odredbom ne dodeljuju prava pojedincima i kad je ispunjen samo prvi i drugi uslov, obavezu da poštuju direktivu koja nije prenesena imaju države članice. S jedne strane, takva sudska praksa uglavnom se temelji na načelima delotvornosti, sankcionisanja povreda Ugovora i pravne zaštite. S druge strane, pojedinac se ne može protiv drugog pojedinca neposredno pozivati (takozvani "horizontalni" učinak) na direktni učinak direktive koja nije prenesena.

Pojedinac ima pravo prema sudskoj praksi Suda da zatraži naknadu štete od države članice koja ne poštuje pravo Unije. Ukoliko se radi o direktivi koja nije prenesena ili nije prenesena na adekvatan način, takav zahtev je moguć u sledećim slučajevima: (a) svrha direktive je dodeljivanje prava pojedincima; (b) sadržaj tih prava može se utvrditi na osnovu odredbi direktive; i (c) postoji uzročna veza između kršenja obaveze prenosa direktive u nacionalno zakonodavstvo i gubitka ili štete koje su pretrpele oštećene strane. Kako bi bila utvrđena odgovornost države članice, nije potrebno dokazati njenu krivicu.

c. Odluke, preporuke i mišljenja

Odluke su u celosti obavezujuće. One odluke u kojima je određeno kome su upućene (državama članicama, fizičkim ili pravnim licima) obavezujuće su samo za njih i takvim odlukama uređuju se konkretne situacije povezane s tim državama članicama ili osobama. Moguće je da se pojedinac pozove na prava koja proizilaze iz odluke koja je upućena državi članici samo ako je ta država donela akt o prenosu. Pod istim uslovima kao i direktive odluke mogu biti direktno primenjive.

[19] Izvori i područje primene prava Evropske unije https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/6/, preuzeto 23.05.2022.

Svojim primaocima preporuke i mišljenja ne daju nikakva prava i ne određuju nikakve obaveze, ali mogu biti smernice za tumačenje i sadržaj prava Unije. Pošto se postupci pokrenuti protiv država članica na temelju člana 263. UFEU-a moraju odnositi na akte koje su donele institucije, tela, uredi ili agencije EU-a, Sud Evropske unije nije nadležan za odluke predstavnika država članica, kao na primer u pogledu utvrđivanja sedišta agencije EU-a. Oni akti koje su doneli predstavnici država članica, koji ne deluju kao članovi Veća, već kao predstavnici svojih vlada i tako kolektivno izvršavaju ovlaštenja država članica, ne podležu sudskom nadzoru sudova EU-a.[20]

6.3. Odredbe o nadležnosti, postupcima, provođenju i primeni pravnih akata

a. Zakonodavna nadležnost, pravo inicijative i zakonodavni postupci:1.3.2 1.3.6. 1.3.8. i 1.2.3.

U različitoj meri Parlament, Veće i Komisija učestvuju u donošenju zakonodavstva Unije, u skladu sa pravnom osnovom svakog pojedinog akta. Od Komisije Parlament može zatražiti da Veću i njemu predstavi zakonodavne predloge.

b. Zakonodavstva Unije i njihovo provođenje

EU ima ograničeno provođenje ovlaštenja prema svom primarnom zakonodavstvu zbog toga što pravo EU u načelu provode države članice. Pored toga, članom 291 stavom 1. UFEU-a propisuje se da "države članice donose sve mere nacionalnog prava potrebne za provođenje pravno obavezujućih akata Unije. Komisija primenjuje svoje provođenje ovlaštenja."[21]

c. Odabir vrste pravnog akta

Potrebnu vrstu pravnog akta određuju ugovori u više slučajeva. Ipak vrsta pravnog akta nije propisana u mnogim odredbama. Kod takvih slučajeva član 296. prvi podstav UEFU-a propisuje dok institucije biraju vrstu akta u zavisnosti od slučaja i "u skladu s važećim postupcima i u skladu s načelom proporcionalnosti".

d. Temeljna prava i opšta načela Unije

U Ugovorima su vrlo malo spominju opšta načela prava Unije. Ta su se načela prvenstveno razvila iz sudske prakse Suda Evropske unije (pravna sigurnost,

[20] Izvori i područje primene prava Evropske unije https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/6/, preuzeto 23.05.2022.

[21] Videti član 291. Stav 2. UFEU-a

institucionalna ravnoteža, legitimno očekivanje itd.). Takođe je razlog tome da su temeljna prava priznata kao opšta načela prava Evropske unije je i sudska praksa Suda. Utvrđena su ta načela članom 6. Stavom 3. UEU-a koji se odnosi na temeljna prava zagarantovana Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda i koji proizlaze iz zajedničkih ustavnih tradicija država članica i Povelje Evropske unije o temeljnim pravima. (4.1.2.)

e. Međunarodni sporazumi koje je EU sklopila na temelju člana 216. i 217. UFEU-a

„U okviru svog područja nadležnosti Evropska unija može sklapati međunarodne ugovore s trećim državama ili međunarodnim organizacijama."[22]"Uniju i države članice takvi sporazumi obavezuju i oni su sastavni dio pravnog poretka Unije."[23] Po Članu 217. UFEU-a EU dobija ovlašćenje da s trećom zemljom sklopi Sporazum o pridruživanju koji uključuje uzajamna prava i obaveze, zajedničko delovanje i poseban postupak. (Sporazum o trgovini i saradnji) između Evropske unije i Evropske zajednice za atomsku energiju, s jedne strane, i Ujedinjenog Kraljevstva Velike Britanije i Severne Irske, s druge strane, sklopljen je u skladu s tom odredbom. Parlament je 28. aprila 2021. dao saglasnosti u skladu s članom 218. Stavom 6. a UFEU-a.

Međunarodno pravo je prema sudskoj praksi Suda Evropske unije nadređeno sekundarnom pravu Unije: „Treba reći i to da su, na temelju člana 216. Stav 2. UFEU-a, međunarodni sporazumi koje sklapa Unija obavezujući za njene institucije i stoga imaju prednost pred aktima Evropske unije".

U okviru Evropske unije zakonodavni procesi pokazali su da je usaglašavanje pravnih propisa pravno složen postupak u kojem se države članice moraju delom odreći i svog suvereniteta i pravne tradicije u cilju formiranja jedinstvenog pravnog prostora. Sva složenost ovog procesa na specifičnom međunarodno privatno pravnom nivou vidljiva je u rešenjima Rim I. Instrukcija ovog koncepta koji se opredeljuje za neposredno vezujuće, tzv. čvrste tačke vezivanja, direktno vodi do merodavnog prava, a za koje sam zakonodavac smatra da je pravo koje je u najbližoj vezi sa pravnim odnosom determinisanim konkretnom pravnom kategorijom. To je obeležje međunarodnih privatnih prava zemalja kontinentalno pravne tradicije. Zato proces harmonizacije evropskih međunarodno privatno pravnih propisa uvodi dozu fleksibilnosti u nova pravila i otvara prostor za aktivniju ulogu suda u pravcu određivanja merodavnog prava.

[22] Videti član 216.stav 1.UFEU-a

[23] Videti član 216.stav 2.UFEU-a

7. Primena međunarodnog privatnog prava

Zadatak organa primene međunarodnog privatnog prava ne sastoji se samo u tome da konsultuje kolizionu normu već i da odredi koje je pravo merodavno, ali i da to pravo i primeni kako bi dovelo do rešavanja konkretnog pravnog spora koji u sebi sadrži element inostranosti. Postoji i obaveza kod organa primene da se strano pravo primeni. Organ primene ima prvo zadatak da utvrdi sadržinu stranog prava (zakona, podzakonskih akata, običaja, sudske prakse ali često i stavove doktrine o nekom naznačenom pravnom pitanju).

Postoji kontakt sa stranim pravom i kod rešenja problema kvalifikacije. Široku podršku dobija tumačenje kod utvrđivanja merodavnog prava, na osnovu kojeg pojmove već utvrđenog merodavnog prava treba shvatiti u sistemu tog prava a ne prema pravu države suda. Ovakvo tumačenje naročito dolazi do izražaja u situacijama kada domaći sud treba da primeni pravnu kategoriju za ustanovu koju domaće pravo ne poznaje. Kod ovakvih situacija reč je o transplantaciji na intelektualnom nivou, koja podrazumeva misaonu operaciju telološkog tumačenja i „pozajmljivanja" tumačenja, odnosno *smisla i svrhe* pojmova sadržanih u stranom pravu koje domaće pravo ne poznaje. U literaturi ovakav vid transplantacije shvata se kao posebno sredstvo međunarodnog privatnog prava, poznato pod nazivom transpozicija.[24]

Primena stranog prava i uvažavanje posledica njegove primene poistovećuje se sa teorijom o pravnim transplantima. U stvari radi se o širem obliku transplatacije (nije u pitanju samo jedan pravni institut), ali na suženom prostoru koji je vezan za rešavanje konkretnog slučaja.

Međunarodno privatno pravo ima za cilj da odgovori na pitanje: koje je pravo merodavno za raspravljanje spornog odnosa koji u sebi sadrži element inostranosti.

Iako je jedan od utemeljivača istorijskopravne škole Fridrih Karl fon Savinji (*Freidrich Carl von Savigny*) krenuo od ideje da je pravo produkt istorije, i da rešenje treba tražiti u domaćim (kolizionim) normama države suda, ipak su pojedina njegova rešenja stajala na poziciji univerzalizma. Kada u pravu države suda nema normi koje bi u datom slučaju služile kao merilo za određivanje merodavnog prava, ovaj autor predlaže da se traže pravila koja bi odgovarala zajednici naroda.[25] Polazišta istorijsko pravne škole Savinjija o „narodnom duhu" prava i pravu kao izrazu kulture i mentaliteta jednog društva u osnovi je uzdrmala teorija o razvoju prava putem „pravnih transplanata", kako u svom delu Votson (*Alan Watson*) naziva pravne pozajmice. Njegovo mišljenje je da su te pozajmice značajnije uticale na razvoj prava nego evolucija pravnog sistema u okviru jednog društva. Kod teorije o pravnim transplantima leži i postavka o

[24] Meškić Z, Đorđević S (2016) *Međunarodno privatno pravo-opšti dio,* Privredna štampa, Sarajevo, 172.

[25] M. Živković,(2004) *Evolucija ideja o rešavanju sukoba zakona,* Pravni fakultet Niš, 40.

dobrovoljnom pozajmljivanju pravnih instituta, čiji izbor najviše zavisi od specifične pravničke kulture profesionalne elite pravnika.[26] Opravdano stoji ova postavka kada su pozajmljivač i domaćin posebni nacionalni pravni sistemi. Istorijski posmatrano uzori u stvaranju pravnih pravila, pa čak i pravnih kodifikacija, javljali su se veoma često.[27] Međutim, pozajmljivač može biti i neki nadnacionalni autoritet.[28] Kod takvih slučajeva se sa pravom postavlja pitanje, da li je zaista posuđivanje pravnih instituta uvek zasnovano na dobrovoljnoj osnovi? Profesionalne elite pravnika danas sve više postoje na međunarodnom polju, dok su za sastavljanje predloga neophodnih u procesu unifikacije i harmonizacije pravnih pravila zaduženi ekspertski timovi.

Ukoliko se posmatra proces evropskih integracija, one države koje imaju kandidatski status za članstvo dužne su da svoje zakonodavstvo usklade sa evropskim propisima i imaju obavezu preuzimanja evropskog zakonodavstva (*aquis communautaire).*

Pristupanje Evropskoj uniji kao zajednici država svakako je zasnovano na dobrovoljnoj osnovi, odnosno na strateškom opredeljenju države kandidata da pristupi Evropskoj uniji koje se najčešće formuliše odlukom parlamenta. Iako u pogledu glavnog cilja postoji dobrovoljno prihvatanje, to nije moguće reći za neke pravne institute u pogledu čijeg prihvatanja na strani države kandidata stoji *obaveza* preuzimanja. Ipak, Dobrovoljnost preuzimanja pojedinih pravnih instituta upitna je i sa stanovišta prihvaćenih međunarodnih obaveza.[29] Ukoliko međunarodni ugovor služi kao pozajmljivač pravnog instituta, obaveza njegovog prihvatanja je van svake sumnje, s tim da je ona posredno izvedena iz dobrovoljnosti prihvatanja međunarodnog instrumenta koja se potvrđuje njegovim potpisivanjem i ratifikovanjem. Ipak, karakter preuzimanja pravnog transplanta, može zavisiti i od svojstva njegovog pozajmljivača. Ukoliko je pozajmljivač nacionalni pravni poredak preuzimanje je, u većini slučajeva, dobrovoljno, dok međunarodno svojstvo pozajmljivača, po pravilu kreira obavezu u pogledu prihvatanja pravnog transplanta iako je dobrovoljnost posredna i postoji i odnosi se na prihvatanje autoriteta nadnacionalnog donora.

---

26 M. Polojac,(2019) „Traktat Kristijana Tomazija o Akvilijevom zakonu i teorija o pravnim transplatima Alana Votsona", *Zbornik radova: Pravo u funkciji razvoja društva,* Tom I, (ur. D. Mirović), Pravni fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, 178.

27 Primer Srbijanskog građanskog zakonika iz 1844. godine, koji je rađen po uzoru na Austrijski građanski zakonik (AGZ) iz 1811. godine.

28 Dolidze A, „Bridging Comparative and International Law: Amicus Curiae Participation as a Vertical Legal Transplant", *The European Journal of International Law,* Vol. 26, No. 4, 851–857; J. Wiener, „Something Borrowed for Something Blue: Legal Transplants and the Evolution of Global Environmental Law", *Ecology Law Quarterly,* Vol. 27, 2001, 1298

29 Čl. 194, Ustava RS iz 2006. godine, glasi: „*...Zakoni i drugi opšti akti doneti u Republici Srbiji ne smeju biti u suprotnosti sa potvrđenim međunarodnim ugovorima i opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava...*"

„Unifikacija" i „harmonizacija" su drugi izrazi koji se koriste za preuzimanje inostranog prava u različitom obliku i obimu u domaće pravo. Za unifikaciju se smatra da je to potpuno preuzimanje inostranog prava, a harmonizacija predstavlja preuzimanje pojedinih pravnih rešenja i instituta, čime se uklanjaju razlike između inostranog i domaćeg prava. Posebno je ubrzan razvoj nadnacionalnog prava Evropske unije zahvaljujući čestom korištena pravnih transplanata.[30] Jedinstvene (unufikovane) norme međunarodnog privatnog prva donete u okviru Evropske unije obuhvata evropsko međunarodno privatno pravo kojim se uređuju međunarodni, odnosno privatnopravni odnosi sa elementom inostranosti. Pravni propisi koji su unifikovani direktno se primenjuju putem sekundarnih pravnih izvora na teritoriji Evropske.

8. Istorijski razvoj

Kod razvoja evropskog međunarodnog privatnog prava može se reći da on počinje polovinom prošlog veka, tačnije 1957. godine. Tada je ovo pitanje prvi put uređeno Rimskim ugovorom o osnivanju Evropske zajednice. Kada je stupio na snagu Ugovor iz Mastrihta 1993. godine, to je značilo zaokret i novu fazu razvoju evropskog međunarodnog privatnog prava. Do vremena stupanja na snagu Ugovora iz Amsterdama (1997. godine) harmonizacija se obavljala putem zaključivanja međunarodnih ugovora, i tada započinje faza komunitarizacije evropskog prava. Evropsko međunarodno privatno pravo postalo je pravo Evropske unije koje se po pravilu uređuje evropskim sekundarnim pravom, odnosno uredbama. Značajna izmena je što važenje uredbi ne podrazumeva obavezu ratifikacije u nacionalnim parlamentima nego se uredbe u svim državama članicama direktno primenjuju. Nosioci harmonizacije više nisu države članice, već organi Evropske unije. Osnovu unifikacije predstavljala je glava IV Amsterdamskog ugovora (čl. 61–69). "Ovaj dio ugovora odnosi se na pravosudnu saradnju u građanskim stvarima, te na: vize, azil, useljavanje i druge politike koje imaju veze sa slobodom kretanja ljudi. Suština nadležnosti u procesu komunitarizacije evropskog međunarodnog privatnog prava bazira se na tome da „Savet EU s ciljem izgradnje prostora slobode, sigurnosti i pravde može preduzimati mere u oblasti pravosudne saradnje u građanskim predmetima u skladu sa odredbama Ugovora.

Promena je dovela do toga da svi međunarodni ugovori, koji su do tada bili na snazi, budu pretvoreni u novu formu, a nova rešenja da budu doneta u formi uredbi.[31] Naredni Ugovor iz Nice iz 2001. godine nije doneo značajniju promenu koja je povezana sa evropskim međunarodnim privatnim pravom. Još jedan Ugovor, Ugovor iz Lisabona iz 2007. godine osnažio je pravosudnu saradnju u građanskim stvarima kada je stupio na snagu 2009. godine, kada je došlo do

[30] Gasmi G. (2010) *Pravo i osnovi prava Evropske unije,* Univerzitet Singidunum, Beograd, 97.

[31] Službeni list EU, L12/1 od 16.1.2001.

ratifikacije u svim državama članicama,[32] Ono što je ovaj ugovor još donio to je da je ustanovljen poseban sistem zaštite nacionalnih interesa, i na taj način je ograničena mogućnost pojave pravnih transplanata putem harmonizacije pravnih pravila, ali je ovaj limit uveden samo u oblasti porodičnopravnih odnosa sa međunarodnim elementom. Do tada je u evropskim procesima stvaranja prava bila nepoznata mogućnost veta koju su imali parlamenti država članica, što govori o posebnoj osetljivosti kod usklađivanja pravila koja uređuju porodičnopravne odnose sa međunarodnim elementom.[33] U Štokholmskom programu bili su sadržani prioriteti razvoja područja slobode, sigurnosti i pravde za period 2010–2014.[34] Ovaj program je ukazao na potrebu usklađivanja kolizionih normi unutar Evropske unije. Štokholmski program je istekao krajem 2014. godine pa je Savet EU na svom zasedanju iste godine usvojio u formi zakjučaka novi petogodišnji program.

Prema članu 68 Lisabonskog ugovora u periodu 2015-2019, Savet EU utvrđuje strateške smernice za zakonodavstvo i operativno planiranje u području slobode, sigurnosti i pravde. Tada je naglašeno da će kao primarni cilj, umesto ubrzanog donošenja novih pravnih instrumenata, biti moguće postojeće pravne akte ujednačeno primenjivati i efikasno sprovoditi, te konsolidovati, umesto ubrzanog donošenja novih pravnih instrumenata, ".[35]

Za države kandidate postoji očigledna nužnost za posezanjem pravno-transplatacione tehnike u postupku pridruživanja EU. Kada govorimo o ovim procesima, govorimo zapravo o harmonizaciji pravila nacionalnih međunarodnih privatnih prava država kandidata za članstvo u Evropskoj uniji sa pravom Evropske unije. Međutim, pravila i uredbe koje se preuzimaju od pozajmljivača, preuzimaju se iz konteksta gde su ispunjeni uslovi za njihovu primenu, što nije uvek slučaj za državom prijema, pa s toga je u pojedinim slučajevima opravdana pojava disbalansa.[36]

9. Ugovori i uredbe kao izvori međunarodnog privatnog prava

Na području Evropske unije međunarodni ugovori kao izvori međunarodnog privatnog prava ostvaruju svoju opštu funkciju a to je harmonizacija odredaba o mjerodavnom pravu kao i odredaba mđunarodnog građanskog procesnog prava. Kod evrointegracijske međunarodnopravne faze mpp-a od 1958 do

[32] Službeni list EU, L 343/10 od 29.12.2010

[33] Kunda, Ivana, (2007) „*Što donosi Nacrt Reformskog ugovora iz srpnja 2007. U pogledu suradnje u građanskim stvarima u Europskoj uniji*?", Hrvatska pravna revija,10/2007, 7.

[34] Službeni List EU, C 115/1 od 4.5.2010.

[35] Duraković, Anita, (2016), Međunarodno privatno pravo razvoda braka u Evropskoj uniji i Bosni i Hercegovini, Mostar, 75.

[36] Ibid., 201.

1999 međunarodni ugovor je bio glavni unifikacijski pravni akt. U tom periodu su na inicijativu Evropske zajednice, u okviru međuvladine saradnje država članica donesene samo Briselska konvencija iz 1968 i Rimska konvencija iz 1980. To je ipak bio nedovoljan rezultat da bi mpp poboljšalo izgradnju zajedničkog a posebno unutrašnjeg tržišta kao višeg stepena evrointegracije. Pomenute konvencije dovele su do regionalne harmonizacije mpp-a na nivou Evropske zajednice. U navedenom periodu u okviru Veća Evrope i Haške konferencije doneseni su međunarodni ugovori s mogućnostima za univerzalno harmonizacijskon delovanje i polje primene. Ipak, takvi međunarodni ugovori nisu postizali svoju univerzalnu ulogu, pa čak ni onu regionalnu evropsku, jer su samo neke od država članica Evropskeu nije bile njihove stranke. U periodu od 1999. do 2009. u evrointegracijskoj fazi mpp koju obeležavaju ugovori iz Amsterdama od 1997. i Ugovor iz Nice 2001., Evropska zajednica ima ovlaštenja da uredi mpp, i stoga je evropsko mpp u pravnotehničkom smislu postalo pravo Evropske zajednice. Glavni harmonizacijski instrument mpp na području Evropske unije postala je uredba.[37]

Doneseno je dvanaest novih uredbi u toj desetogodišnjoj fazi mpp, kao i manji broj međunarodnih ugovora. To očigledno ukazuje da međunarodni ugovori kao izvori mpp-a na području Evropske unije nemaju više glavnu ulogu, već je njihov značaj u komplementarnoj harmonizacijskoj ulozi. Razvoj međunarodnih ugovora kao izvora mpp u evrointegracijskoj fazi na području Evropske unije obeležava i sudska praksa Evropskog suda o spoljnoj nadležnosti Evropske zajednice za sklapanje mađunarodnih ugovora s trećim državama. Evropski sud je potvrđujući svoju doktrinu iz 1971, u okviru važnog izvora mpp na području Evropske unije i država EFTA (Evropsko udruženje za slobodnu trgovinu), u pogledu donošenja mišljenja o novoj Luganskoj konvenciji 2006 i proširio, te utvrdio pri tom isključivu nadležnost Evropske zajednice za sklapanje tog međunarodnog ugovora koji se primenjuje u evropskom privrednom prostoru.

Evropska zajednica je 3. aprila 2007. postala članica Haške konvencije za mpp i to se ogleda u komuniratizaciji međunarodnih ugovora kao izvora mpp na području Evropske unije. Kod širenja spoljne nadležnosti u sklapanju međunarodnih ugovora kao izvora mpp-a proizašla je Evropska zajednica, kako unutar Evropske unije (npr. Ugovor EZ i Danske iz 2005.) tako i s trećim državama (npr. Nova Luganska konvencija iz 2007.), u sledećoj unijskopravnoj fazi preuzela je Evropske unije. U evrointegracijskoj fazi mpp, koju obeležava Lisabonski ugovor od 13.decembra 2007.., u periodu od 1. decembra 2009. i dalje Evropska unija dobija ovlaštenja da uredi mpp pa je evropsko mpp postalo pravo Evropske unije.

I dalje najvažniji harmonizacijski instrument mpp na području Evropske unije ostaje uredba, dok međunarodni ugovori zadržavaju tek usklađenu harmonizacijsku ulogu. Dakle, iako Lisabonski ugovor iz 2007. ne sadrži izričite odredbe o nadležnosti Evropske unije za sklapanje međunarodnih ugovora o mpp, današnja

[37] Bouček Vilim, (2011), Međunarodni ugovori kao izvori međunarodnog privatnog prava Evropske unije, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Vol. 61 No.6, Str. 1795-1836.

postlisabonska Evropska unija, baš kao i Evropska zajednica pre nje, ima sposobnost uspostavljanja ugovornih obaveza s trećim državama. „Na snazi su odredbe UNREU počev od 1. decembra 2009. kojima se istovremeno uz pomoć opšte klauzule ovlašćuje Evropska unija za sklapanje međunarodnih ugovora s trećim državama (čl. 216. UNREU) te prvi put istom odredbom kodifikuju implicitne nadležnosti Evropske unije za sklapanje međunarodnih ugovora."[38]

U navedenoj odredbi, se kaže da EU može sklopiti sporazum s jednom ili više trećih zemalja, ukoliko tako predviđaju UEU i UNREU ali i u slučaju kada je sklapanje sporazuma potrebno radi postizanja nekih od ciljeva iz tih Ugovora, u okviru politika EU ili to može biti predviđeno nekim drugim pravno obavezujućim aktom EU ili može da ima uticaj na zajednička pravila ili može promeniti područje njihove primene. Kod takvih slučajeva predlaže se isključiva nadležnost Evropske unije. Države članice Evropske unije u tom slučaju načelno gube svoje ovlaštenje da autonomno sklapaju međunarodne ugovore. Kod ovog negativnog određenja ovlaštenja država članica u pogledu sklapanja međunarodnih ugovora ono se odnosi na međunarodne ugovore kao izvore mpp-a na području EU. Time se ujedno potvrđuje i pozitivno određenje ovlaštenja država članica, prema kojem svoju nadležnost države članice ostvaruju u onoj meri u kojoj je Unija ne ostvaruje. Sve to govori da su države članice s trećima ovlaštene zaključiti međudržavni ugovor o pravnim područjima koja još uopšte nisu uređena evropskim pravom ili ako jesu ne diraju u važnost toga akta.

Svoju nadležnost države članice isto tako mogu ponovo ostvariti u onoj meri u kojoj je EU odlučila svoju nadležnost prestati ostvarivati. Ukoliko podelimo međunarodne ugovore na „evropske" kojima je danas stranka Evropska unija te one „međudržavne" kojih su stranke države članice Evropske unije u međusobnim odnosima kao i s trećim državama, iz hijerarhijske lestvice izvora mpp-a na području Evropske unije vidljiva je njihova uloga. Evropski ugovori nalaze se na drugom mestu hijerarhijske lestvice između evropskog primarnog prava i uredbi Evropske unije kao evropskog sekundarnog prava dok se istorijski potisnuti međudržavni ugovori kao harmonizacijski akt nalaze iza evropskih izvora, znači, na četvrtom mestu.

Pod određenim pretpostavkama, u izuzetnim situacijama, posebno ako je to određeno pravnim aktima evropskog prava ili odredbama međunarodnog (ugovornog) prava sadržanog u određenom međudržavnom ugovoru, tada međunarodni ugovori mogu imati prednost u primeni u odnosu na određene uredbe kao izvore evropskog prava.[39] „Takav izuzetak podstiče i npr. načelo favor executions sadržano u tumačenju izvora evropskog mgpp-a koje je u okviru čl. 71. BUI dao i Evropski sud kada je reč o priznanju i svrsi stranih sudskih odluka u građanskim i trgovačkim predmetima".[40]

---

38 Bouček Vilim, (2011), Međunarodni ugovori kao izvori međunarodnog privatnog prava Evropske unije, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Vol. 61 No.6, Str. 1795-1836

39 Ibid

40 Ibid

Ukoliko se navedenoj posebnoj odluci međunarodnih ugovora kao izvora mpp-a na području Evropske unije dodaju i odlike evropskog mpp-a po kojim Evropska unija na specifičan način deluje i na međudržavne ugovore, npr. Uredbama koje određuju postupak i uslove pod kojima države članice ipak mogu,naravno tek u izuzetnim slučajevima, u sopstveno ime pregovarati i sklapati međunarodne ugovore s trećim državama o specifičnim pitanjima iz određenog pravnog područja ili davanjem izričitog ovlaštenja državama članicama za sklapanje određenog međunarodnog ugovora, u takvim slučajevima je vidljivo da međunarodni ugovori kao izvori mpp-a na području Evropske unije imaju, među važećim izvorima mpp-a, ne nevažecu harmonizacijsku ulogu, već samo usklađenu.

10. Zaključak

Države su obavezne da sarađuju jer na taj način olakšavaju priznanje svrhu i provođenje stranih odluka a nakon toga olakšana je i obaveza pravosudne saradnje u različitim predmetima. Na području mpp uredbe su zamenile konvencije i stoga se više ne donose konvencije nego samo uredbe. Rimska konvencija o merodavnom pravu za ugovorne obaveze iz 1980. zamenjena je uredbom Rim I, Briselska konvencija iz 1968 godine o sudskoj nadležnosti, priznanju i svrsi odluka u građanskim i trgovačkim predmetima, zamenjena je Uredbom Brisel I. Ovom konvencijom započeo je proces harmonizacije građanskog procesnog prava Evropske unije i postavljen osnov za harmonizaciju kolizijskih pravila EU.

Prednost kod uređenja oblasti mpp-a uredbama je u tome što je uredbama izbegnuta dugotrajnost i neizvesnost postupka izmena konvencija. Osim toga uredbe su obavezujući pravni akti Evropske unije koji u svim državama članicama unije deluju direktno, a podložne su tumačenju od strane Evropskog suda. Isto tako donošenje uredbe u skladu je sa sistematizacijom pravila međunarodnog privatnog prava na području Evropske unije.[41]

Literatura

- Bouček Vilim, (2011), *Međunarodni ugovori kao izvori međunarodnog privatnog prava Evropske unije*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Vol. 61 No.6, Str. 1795-1836.
- 2. Duraković Anita, (2016) *Međunarodno privatno pravo razvoda braka u Evropskoj uniji i Bosni i Hercegovini,* Mostar, 75.
- Dolidze A,(2001) „Bridging Comparative and International Law: Amicus Curiae Participation as a Vertical Legal Transplant“, *The European Journal of International Law,* Vol. 26, No. 4, 851–857; J. Wiener, „Something Borrowed

[41] https://www.pravo.unizg.hr

for Something Blue: Legal Transplants and the Evolution of Global Environmental Law", *Ecology Law Quarterly,* Vol. 27, 1298

- Gasmi G. (2010), *Pravo i osnovi prava Evropske unije,* Univerzitet Singidunum, Beograd, 97.
- Izvori i područje primene prava Evropske unije https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/6/, preuzeto 23.05.2022.
- Kunda Ivana, „*Što donosi Nacrt Reformskog ugovora iz srpnja 2007. u pogledu suradnje u građanskim stvarima u Europskoj uniji*?", *Hrvatska pravna revija,*10/2007, 7
- Meškić Zlatan, Đorđević Slavko (2016) *Međunarodno privatno pravo-opći dio,* Privredna štampa, Sarajevo, 172.
- Polojac M, (2019) „Traktat Kristijana Tomazija o Akvilijevom zakonu i teorija o pravnim transplatima Alana Votsona", *Zbornik radova: Pravo u funkciji razvoja društva,* Tom I, (ur. D. Mirović), Pravni fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, 178.
- Službene internet stranice EU https://www.europa.eu
- *Službeni List EU*, C 115/1 od 4.5.2010.
- Ugovor o Evropskoj uniji, član 25.
- Ugovor o funkcionisanju Evropske unije, član 291. stav 2.
- Ugovor o funkcionisanju Evropske unije, član 216.stav 1.
- Ugovor o funkcionisanju Evropske unije, član 216.stav 2.
- Ustav Republike Srbije iz 2006.čl. 194.
- Uredba br. 44/2001 o nadležnosti i priznanju i izvršenju odluka u građanskim i trgovačkim predmetima (tzv. Brisel I Uredba)
- 18. Vukadinović R.(2007) *Evropska unija ostaje bez ustava,* Pravni život, br.14. str.139-146 i Ustav bez države (EU) i država bez ustava(SCG) Pravni život, 2003., knj. 480, br.12, 489-508.
- Živković Mirko,(2004) *Evolucija ideja o rešavanju sukoba zakona,* Pravni fakultet u Nišu, Niš, 40.
- https://www.pravo.unizg.hr
- 19.https://bs.workingrede.com/10721205-the-concept-and-components-of-private-international- law,preuzeto 25.5.2022.
- 20. https://www.pravo.unizg.hr
- 21. https://sh.m.wikipedia.org
- 22. https://www..rrif.hr/clanak-12557/ Preuzeto, 25.5.2022.

Ljiljana Mudrinić

UDC 341.9(4-672EU)

DOI: 10.5937/MegRev2202313M
Review scientific article
Received 22.05.2022.
Approved 05.06.2022.

EU LAW AS A SOURCE OF THE INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Abstract: *In the long-term development, private international law had a changing path, and a part of European law, it, is an important part of the European integration proces. The most important legal instrument in the process of developing European private international law is the regulation implementing European private international law.Integration achieves uniformity in certain issues of European private international law, which is achieved through international treaties and regulations. The paper discusses European Union law as a special form of private international law, and sources of private international law that seek to ensure uniform application of European Union law, but also the modern development of European private international law that marks the process of communitarization.*

Keywords: *European private international law, sources of private international law, European Union law.*

Anđelka Račić*

UDK 347.67

DOI: 10.5937/MegRev2202335R
Pregledni naučni članak
Primljen 22.05.2022.
Odobren 05.06.2022.

PREDMET I POSEBNE VRSTE LEGATA**

Sažetak: *Legat je pravni institut nastao u rimskom pravu. Njegov značaj se zasniva na okolnosti da ostavilac nasledniku ili nekom drugom licu (dužnik legata) nalaže da legataru prenese iz nasledstva neku imovinsku korist koja se može sastojati u predaji jedne ili više određenih stvari ili prava, isplati određene sume novca, oslobađanju nekog duga, izdržavanju, nekom činjenju, ne činjenju ili trpljenju u korist legatara itd., tj. u svemu onome što može biti predmet i bilo koje druge obligacije, pod uslovom da bude moguća, dopuštena i određena ili odrediva. U radu je dat pojam legata, njegov razvoj kroz istoriju, regulisanost modernim zakonodavstvom uz poseban osvrt na predmet legata i njegove posebne vrste. Takođe, posebno je istaknut značaj nužnog dela naslednika, uračunavanje legata u nužni deo i institut privilegovanog naslednika.*

Ključne *reči: legat, nužni deo, predmet legata, uračunavanje legata, posebne vrste legata*

* Docent, Pravni fakultet, Megatrend Univerzitet, andjelka.racic@gmail.com

** Rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPMIRS: Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove.

1. Uvod

Legat kao institut prava, kao i većina savremenih pravnih instututa, svoju osnovu nalaze u rimskom pravu. Zakon XII tablica (V tablica) reguliše legat kao pravni institut. Kasnije kroz razvoj rimskog carstva, legat kao institut regulisan je putem carskih reskripata, edikata, te pravne doktrine i aktivne jurisdikcije.

Putem ius civale institut legata je previđao četiri vrste legata razlikujući ih po formi, a naziv su dobili prema rieči- ma koje je upotrebljavao ostavilac (de cuius) pri određivanju legata, odnosno po načinu njihove pravne zaštite. Shodno tome pravila se razlika: *legatum per vindicationem* i *legatum per praeceptionem*. Ove dve vrste legata su imale stvarno pravno dejstvo koje je podrazumevalo da je trenutkom smrti ostavioca automatski prelazilo na legatara koji je putem vlasničke tužbe mogao da traži predmet legata od naslednika. Druga vrsta legata imala je obligaciono pravno dejstvo, te je legarat radi realizacije svog prava na legat mogao da podnese tužbu obligaciono pravnog karaktera (actio ex testamento). Iako se pomoću ove dve forme legata decidno regulisala ova pravna institucija, vremenom, se njihova forma približavala i dobila uniformno obligaciono pravno dejstvo, a što je prihvaćeno i u većini savremenih zakonodavstava. Dakle, položaj legatara je izjedančen sa položajem poverioca, te u slučaju pravne praznine nasledno pravih normi, primenjuju se opšta pravila izvršenja obaveza.

Takođe, treba istaći da se predmet legata menjao vremenom. U ranijem periodu rimske istorije predmet legata zavisio je od vrste legata pa je npr. kod legatum per vindicationem to bila stvar ili neko stvarno pravo, a kod legatum per damnationem različita prava i obaveze. Kasnijim sjedinjenjem vrsti legata, predtem legata je mogao biti poput legatum debiti (plaćanje duga ostavioč-evom poveriocu), legatum dotis (davanje miraza), legatum liberationis (oslobađanje ostaviočevog dužnika/legatara duga), legatum nominis (ustupanje potraživanja prema trećem licu), legatum optionis (pravo izbora legatara da između više stvari izabere jednu), zatim ostavljanje izdržavanja, plodouživanja, rente, legat dela zaostavštine, osnivanje zadužbina itd. Nasuprot tome, nije mogao biti predmet legata npr. ako ostavilac legataru ostavi dug koji prevazilazi iznos koristi koju je legatar dobio, jer je pravilo da naslednik nastavlja ličnost dekujusa, sa svim njegovim pravima i obavezama, a legatar dobija samo prava, uz eventualne obaveze.[1]

Daljim razvojem rimskog prava i pravne teorije, a čiji stav i doktrina je prihvaćena i u savremenim pravnim sistemima, uspostavljaju se dva bitna momenta za nastanak legata. To su dies cedens i dies veniens. Dies cedens je momenat delacije, a dies veniens momenat prihvatanja zaostavštine od strane nasljednika kada i legatar stiče mogućnost potraživanja predmeta legata.[2]

[1] Stanojević, O., (1998), Rimsko pravo, deseto izmenjeno izdanje, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Dosije, Beograd, 245.

[2] Romac, A., (1973), Izvori rimskog prava, Informator, Zagreb, 520.

Nadalje, ograničenja respolaganja legatom su takođe postavljena u rimskom pravu. Konkretno, kako ostavilac ne bi prekomerno raspolagao zaostavštinom i ostavio naslednike bez nasleđa, u tom smislu doneto je nekoliko zakona i to lex Furia testamentaria, lex Voconia i lex Falcidia.[3] Međutim, samo je ovaj posljednji u potpunosti zaštitio nasljednika garantujući mu četvrtinu ukupne zaostavštine (tzv. Falcidijeva četvrtina, quarta Falcidia).

2. Pojma i forma legata

Legat potiče od latinske reči lego, legare što znači odrediti neku obavezu, neko lice da nešto učini. Pored terminologije koja se koristi u savremenom pravu (poruka, zapis) zakonodavtsvo Republike Srbije prema važećem Zakonu o nasleđivanju koristi termin isporuka. U skladu sa navedenim, legat-isporuku možemo definisati kao mogućnost zaveštaoca da jednu ili više stvari ili prava ostaviti nekom određenom ili odredivom licu, ili naložiti nasledniku da iz onoga što mu je ostavljeno da neku stvar ili pravo namenjeno nekom licu, ili da isplati sumu novca, ili da to lice oslobodi kakvog duga, ili ga izdržava ili, uopšte u njegovu korist nešto učini ili se uzdrži od kakvog činjenja, ili da nešto trpi.[4] Dakle, legat je jednostrana izjava volje ostavioca kojom on svome nasledniku (onerat, opterećeni, obavezan, dužnik legata) nalaže da legataru (isporukoprimacu) iz zaostavštine prenese određenu imovinsku korist.

Dok se nasleđe stiče po dva osnova ipso jure i putem testameta, legat kao sasatvni deo forme raspolaganja zaostavštinom uspostavlja se jedino putem testamenta primenom svih formalno pravih pravila testamentarnog nasleđivanja.

Ništavost testamenta reflektuje se i na uspostavljanje legata. Legat je u tom slučaju ništav i nema pravnog dejstva, te i prestracije određene legatom nestaju.

Dakle, osnovne pretpostavke za valjanost legata su: mortis cause ostavioca i valjanost testamentarnog raspolaganja. Mortis cause se odnosi na okolnost smrti ostavioca ili proglašenje nestalog lica za umrlo. Tek trenutkom delacije, smrti ostavioca pokreću se nasledno pravni instituti. Valjanost testamenta je strogo formalno pravne prirode i zakonom decidno uređena. Ukoliko testament, odnosno testamentarno raspolaganje ima nedostatke, zavisiće i opsatnak legata. U zavisnosti od vrste nedostataka razlikujemo apsolutnu i relativnu ništavost.

Apsolutno ništav testament je testamant koji je suprotan prinudnim propisama, javnom poretku ili dobrim obijačima. Kao takav ne proizvesti prava dejstva. Istovetna situacija je ukoliko je zaveštanje sačinilo lice koje nije navršilo petnaest godina života, kao i koje je potpuno lišeno poslovne sposobnosti, ili je zaveštanje falsifikovano. Sa druge strane, delimična ništavost testamenta će

[3] Ibid,522

[4] Zakon o nasleđivanju (u daljem tekstu: Zakon o nasleđivanju), *Službeni glasnik RS, br. 46/95, 101/2003 - odluka USRS i 6/2015,* čl.141

egzistirati ukoliko je ništava određena odredba testamenta, ukoliko testament može opstati bez ništave odredbe kao i u slučaju da sporna odredba nije bila od odlučujućeg značaja za sačinjavanje testamenta. S tim uvezi Zakonom o nasleđivanju je decdino navedno da je ništava odredba kojom zaveštalac određuje naslednika svom nasledniku ili isporukoprimcu, kojom zaveštalac svom nasledniku ili isporukoprimcu zabranjuje da otuđi stvar ili pravo koje mu je ostavio, kao i odredba zaveštanja kojom se zabranjuje ili ograničava deoba nasledstva (Član 159). Treba istači da zakon određuje ništavost odredbi testameta ukoliko se istim ostavlja neko dobro sudiji, javnom beležniku odnosno ovlašćenom licu, kao i bračnim drugovima, precima, potomcima i braći i sestrama tih lica, ukoliko je testament sačinjen pred tim državnim organima. Isto pravilo važi za svedoke usmenog testamata. Međutim, izopštavanjem ovih odredbi, sačinjen testament može da opstane a time i legat kao njegov sastavni deo. Na ništavost testamenta sud pazi po službenoj dužnosti, ali na istu se može pozvati svako zainteresovano lice i pravo na isticanje ništavosti ne zastareva. Ovde treba imati u vidu da zakonodavc dozvoljava isticanje ništavosti u svakom trenutku, ali istovremeno dozvoljava sticanje prava na imovinsko pravnim dobrima po osnovu primene pravila o održaju, sticanju od nevlasnika ili zastarelosti potraživanja.

Bliže rečeno, zaknodavac dozvoljava originarno sticanje subjektivnih stvarnih prava na osnovu državine određenog kvaliteta i protekom određenog roka, odnosno održajem. Za sticanje prava svojine održajem potrebna je zakonita i savesna državina stvari i protok roka od tri godine za pokretne stvari odnosno deset godina za nepokretne stvari.

Sticanje od nevlasnika je sticanje svojine na pokretnoj stvari koju je savesno lice (sticalac) pribavilo uz naknadu od nevlasnika koji u okviru svoje delatnosti stavlja u promet takve stvari, te od nevlasnika kome je vlasnik predao stvar u državinu na osnovu pravnog posla koji nije osnov za pribavljanje prava svojine, kao i na javnoj prodaji. Raniji vlasnik može od savesnog sticaoca zahtevati da mu stvar vrati uz naknadu po prometnoj ceni, ukoliko ta stvar ima za njega poseban značaj. Rok za isticanje vraćanja stvari uz naknadu ne može se postaviti po proteku roka od jedne godine od sticanja prava svojine.[5]

Zastarelost potraživanja je pravni institut koji predstavlja protok vremena u kojem imalac nekog prava nije vršio svoje pravo u okviru zakonom predviđenog vremena, usled čega gubi mogućnost da svoje pravo ostvari prinudnim putem. Dakle, zastarelost označava prestanak prava poverioca da, po proteku zakonom predviđenog roka, prinudnim putem (putem države odnosno, suda) zahteva da dužnik izvrši svoju obavezu. S obzirom da „nemarni“ poverilac gubi pravo na prinudno ostvarenje zaštite, te kako zastarelost znači svojevrstan vid sankcije za „nemarnog“ poverioca koji svoje pravo nije vršio u vremenu koje mu

[5] Zakon o osnovama svojinsko pravnih odnosa, (u daljem tekstu: Zakona o osnovama svojinsko pravnih odnosa*) Službeni list SFRJ, br. 6/80 i 36/90, Službeni list SRJ, br. 29/96 i Službeni glasnik RS, br. 115/2005 - dr. zakon,* čl.31

zakonodavac daje, nema ni obaveze dužnika da po protoku zastarnog roka ispuni svoju obavezu.[6] Zastarelost počinje da teče, ukoliko se obaveza sastoji u činjenju, prvog dana nakon dana kada je poverilac imao pravo da zahteva ispunjenje obaveze, dok ukoliko se obaveza sastoji u ne činjenju, trpljenju ili propuštanju, rok počinje da teče od prvog dana nakon što je dužnik postupio suprotno svojoj obavezi. Vreme proteklo u korist dužnikovih prethodnika se takođe računa u vreme zastarelosti poslednjeg dužnika.[7]

Kada je u pitanju apsolutna ništavosti zaveštanja, sud pazi po službenoj dužnosti. Sa druge strane kada je u pitanju relativna ništavost, situacija je drugačija. Relativna ništavost obitava usled nepostojanja zaveštajne sposobnosti, ako je u vreme zaveštanja bilo mana zaveštaočeve volje i ako pri sačinjavanju zaveštanja nisu poštovani oblik i uslovi određeni zakonom i mora se istaći u određenom roku. Pravo na isticanje relativne ništavosti ostvaruje samo lice koje ima pravni interes po zakonu i u određenom roku.

3. Pravna priroda legata

Opšte pravilo naslednog prava je da naslednici nakon ostaviočeve smrti postaju njegovi univerzalni sukcesori. Odnosno nasleđuju prava i obaveze ostavioca. Kada je u pitanju legat, legatar je singularni sukcesor jer on isključivo nasleđuje imovinske koristi, ali ne i obaveze. U slučaju da legatar treba da postupi po nalogu ostavioca, odnosno da izvrši određenu radnju ili obavezu, ta obaveza, imovinsko pravno posmatrano, ne sme da prevazilazi vrednost legata, dok to nije slučaj sa naslednikom.

Nadalje, legat je jednostrana, lična i opoziva izjava volje ostavioca. Nakon ispunjenosti formalno pravnih uslova legata pravo na legat nastaje ipso iure, slično nasledniku u pogledu prava nasljeđa,[8] s tim što se realizuje isticanjem zahteva legata nadležnom sudu odnosno notaru radi donošenja rešenja o nasleđivanu, a u kome će se pravnosnažno odlučiti i o legatu. U slučaju da neko od naslednika spori formalno-pravnu ispunjenost za realizaciju legata, ili ističe bilo koju drugu spornu činjenicu, stranke će svoja prava realizovati u parničnom postupku.

Kako bi ostvario pravo iz legata, legatar mora nadživeti ostavioca, mora prihvatiti legat i biti dostojan legata. Neispunjenost jednog od kumulativno potrebnih uslova prouzrokuje subrogaciju legata oneratu, ukoliko namera ostavioca nije bila drugačija. U slučaju da se legatar i naslednik spoje u jednoj ličnosti, odnosno da se legat ostavi nasledniku tada treba pribeći tumačenju zaveštanja i ostaviočeve poslednje stvarne volje. Razlikovanje naslednika i legatara je

[6] Vidi više: Nastupanjem zastarelosti tuženi više nije dužan da izvrši svoju ugovornu obavezu" (Presuda Višeg privrednog suda u Beogradu, Pž. broj 5810/01 od 24.10.2001. godine).

[7] https://www.paragraf.rs/100pitanja/ugovori/zastarelost_potrazivanja.html (30.05.2022)

[8] Stojanović, N., (2001), Isporuka u naslednom pravu, doktorska disertacija, Niš, 144

naročito sporno kod tzv. neposrednog (direktnog) legata, gde zaveštalac neposredno ostavlja neku korist iz zaostavštine, ne određujući onerata, za razliku od tzv. posrednog legata gde zaveštalac nalaže određenom licu da izvrši legat.[9]

Inače je pravilo da se za naslednike postavljaju najbliži zaveštaočevi srodnici, a za legatara (fizička ili pravna) lica, npr. dalji srodnik, prijatelj, saradnik, naučna ili kulturna organizacija, koja se žele honorisati .[10]

U slučaju da je onoret i legatar, koji ne ispunjava kumulativne uslove da se legat realizuje, legat ne propada već legat onda tereti naslednika onerata. Treba istači da kada naslednik nije decidno, izričito odredio izvršioca legata (onorenta) tada se postavlja pravna pretposatvka da su svi zakonski naslednici onoreti u srazmeri svog naslednog dela. Istovetna situacija je i ukoliko ostavilac odredi veći broj onorenata, tada kao i u predhodnom slučaju, svaki onoret je dužan izvršiti prestraciju u skladu visine svog naslednog dela. Nadalje, ostavilac može odrediti više legatara, kao i legatraovog zamenika, (supstitucija), tj. drugog legatara u slučaju da prvoodređeni legatar iz nekog razloga ne stekne pravo na legat. Međutim, i pored činjenice raspolaganja svojim imovisnskoim korsitima, a vođeno opštim načelima naslednog prava, ostavilac ne može odreti legatrau naslednika. Legatar može izvršenje legata zahtevati i ako dužnik isporuke ne može ili neće da nasledi, te u tom slučaju legat tereti onog ko umesto dužnika isporuke dolazi na nasleđe ako iz zaveštanja ne sledi što drugo.

Nadalje, kako bi se legat realizovao potrebno je zahtevati njegovo izvršenje u roku od godinu dana od dana kada je legatar saznao za to pravo i bio ovlašćen da legat traži. Propuštanjem ovog roka, legat prestaje, kao i u slučaju ako je ostavilac otuđio ili potroši individualno određeni predmet legata ili taj predmet inače prestane da postoji za života ostavioca. Legat propada i u slučaju i ako posle smrti ostavioca njegovo ispunjenje postane nemoguće zbog događaja za koje dužnik isporuke ne odgovara.

4. Predmet legata

Sticanjem predmeta legata-imovinsko pravne koristi, stiče se i pravo na legat. Nakon ostvarivanja prava na legat, legatar stiče apsolutno pravo raspolaganja istim. Legatar se može odreći legata, cedirati ga, založiti, prebiti sa potraživanjem onerata i slično.

Za predmet, legat može imati prestaciju davanja, činjenja, nečinjenja ili trpljenja, tj. sve ono što i bilo koja druga obligacija, pod uslovom da bude moguća, dopuštena i određena ili odrediva.[11]

[9] Svorcan, S., (2009), Nasledno pravo, šesto izdanje, Pravni fakultet Kragujevac, Kragujevac, 76

[10] Antić, O., (2009), Nasledno pravo, osmo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci i Službeni glasnik, Beograd, 264.

[11] Zakona o obligacionim odnosima, *Službeni list SFRJ*, br. 29/78. Čl. 46/ 2

Obaveze legata se mogu sastojati u jednokratnom ili višekratnom davanju ili činjenju. Mogu biti vezane za ličnost onerata ili ne. U zavisnosti od vrste prestacije, ali i volje ostavioca, legat se može izvršiti odjednom i u delovima, ili može da se sastoji od jedne ili više kumulativnih, alternativnih i fakultativnih prestracija. Posmatrano konkretnije predmet legata se može sastojati u predaji individualno određenih stvari, stvari određenih po rodu, zbirnih stvari, novca i hartija od vrednosti, zatim izdržavanja, rente, potraživanja (legat duga, legat otpusta duga i legat potraživanja koje je zaveštalac imao prema nekom trećem licu),[12] stvarnih prava, intelektualnih prava (autorska i srodna prava i industrijska svojina), legat cilja, legat nabavke, raspolaganje u dozvoljene svrhe (npr. osnivanje zadužbina) itd.

Dakle bliže posmatrano, predmet legata može biti stvarno pravne i obligaciono pravne prirode. Polazeći od okolnosti da ostavilac svojom jednostranom izjavom volje određuje legatara, predmet i način izvršenja, a kojim aktom direktno utiče na zaveštaju masu, a time i na visinu naslednog dela svakog od naslednika, to je zakonodavac, a cilju bližeg definisanja legata, uredio i pojedine posebne slučajeve legata. S tim u vezi razlikujemo:

Isporuka ostavljena zaveštaočevom poveriocu predstavlja posebnu vrstu legata u kome dolazi do sinergije legatara i ostaviočevog poverioca. Zakonodavc je odredio da kad ostavilac odredi legat u korist svog poverioca, poverilac ima pravo da pored ispunjenja legata traži i ispunjenje potraživanja ako iz zaveštanja ne sledi što drugo. Naime, određivanje ostaviočevog poverioca za legatara, ne znači da se time obaveza ostavioca gasi. Naprotiv, poverilac ostavioca, a polazeći od činjenice da se iz zaostavštine prvo namiruju dugovi ostavioca, može da traži prevashodno namirenje svog potraživanja. Nakon namirenog potraživanja, ukoliko je šta preostalo u zaveštajnoj masi, poverilac na osnovu prava na legat može da traži i ispunjenje legata. Dakle, ostaviočev poverilac ima, po osnovu dva prava, potraživanje: prvo na osnovu ranijeg duga ostavioca prema njemu, drugo po osnovu legata. Takođe, treba istaći da kad zaveštalac svom poveriocu ostavi stvar koju mu je dugovao, on stvar može zahtevati kao isporukoprimac (legatar) ili kao ostaviočev poverilac. Koje će pravo iskoristiti, isključivo je volja poverioca.

Isporuka ostavljena zaveštaočevom dužniku je posebna vrsta legata kojom ostavilac licu, prema kome ima određeno potraživanje, ostavlja legat, te u skladu s tim, ostaviočevi naslednici imaju, kao univerzalni sukcesori, pravo potraživanja prema ostaviočevom dužniku, a zatim ostaviočev dužnik ima po osnovu prava na legat pravo da traži izvršenje legata. U cilju ekonomičnosti, zakonodavac je odredio da legat ostavljen ostaviočevom dužniku ima dejstvo otpuštanja duga ukoliko iz zaveštanja ne proizilazi šta drugo.

Isporuka zaveštaočevog potraživanja je vrsta legata u kojojostavilac slobodnom jednostranom izjavom volje raspolažući svojim pravom koje se ogleda

[12] Miladinović, S., (2000), Legat – kroz pravnu nauku i zakonodavstvo, Zadužbina Andrejević, Beograd, 36-37

u pravu potraživanja od drugog lica, to svoje pravo prenosi na legatara. U ovakvom činjeničnom stanju, nastupa subrogarcija legatara na mesto ostavioca kao poverioca određenog potraživanja, te ostaviočev dužnik svoju obavezu dužan je izvršiti u korist legatara.

Isporuka stvari određene po rodu je još jedna posebna vrsta legata u kojoj ostavilac u legat ostavlja stvari određene po rodu ne određujući njihovu količinu. U tom slučaju sve stvari određenog roda koje se zateknu u ostaviočevoj zaostavštini, pripadaju legataru ako iz zaveštanja ne sledi što drugo. U slučaju da se stvari određene po rodu ne zateknu u zaostavštini, dužnik isporuke je obavezan da ih pribavi i preda legataru s tim da njihova količina mora biti određena ili odrediva. U suprotnom, legat pada.

4.1 Namirenje poverilaca pre isporukoprimaca

Polazeći od okolnosti da je legat jednostrana izjava volje kojom se stiču isključivo imovinsko pravne koristi odnosno, da u slučaju eventualnih obaveza prestracija ne sme da prevazilazi imovinsko pravu vrednost legata, te od okolnosti da ostaviočeve obaveze njegovom delecijom prelaze na njegove univerzalne sukcesore, odnosno da se prvo iz zaostavštine isplaćuju dugovi, naplaćuju potraživanja, te se nakon toga vrši raspodela ostatka imovine, logično deduktivnom metodom zaključivanja se dolazi do saznanja da se prvo namiruju ostaviočevi poverioci, te nakon toga, ukoliko šta ostane, legatar. Nadalje, legatom se ne sme narušiti nužni deo naslednika. U suprotnom, legat se ne mora izvršiti. Razlog ovakve odredbe je očuvanje pravne sigurnosti, izvesnosti i stabilnosti pravnog sistema, a sve kroz garanciju nepovredivosti nužnog nasledničkog dela. U tim slučajevima sve isporuke i nalozi smanjuju se u istoj srazmeri ako iz zaveštanja ne sledi što drugo.[13] Naime, ukoliko ostavilac prekomerno raspolaže svojom imovinom, bilo putem testamenta (uspostavljajući legat), bilo poklonom, te nastane povreda prava na nužni deo nužnih naslednika, primenjuju se zakonska pravila o srazmernom smanjenju ostaviočevih raspolaganja. Dakle, kada je u pitanju povređenost nužnog dela, isplata novčane protivvrednosti nužnog dela nužnom nasledniku duguju testamentarni naslednici i legatari. Nužni naslednik se namiruje iz onog dela zaostavštine koji preostane nakon što potraživanja ostaviočevih poverilaca budu isplaćena. Zakonodavac jasno propisuje da se, bez obzira na pravnu prirodu nužnog dela, nužni naslednik namiruje nakon ostaviočevih poverilaca, a pre isporukoprimaca.[14]

Da bi se utvrdila povreda prava na nužni deo, prevashodno je neophodno utvrditi visinu/vrednost ostaviočeve zaostavštine. Popisom, procenom celokupne imovine ostavioca od koje se oduzimaju ostaviočevi dugovi i uobičajeni

[13] Zakon o nasleđivanju (u daljem tekstu: Zakon o nasleđivanju), *Službeni glasnik RS, br. 46/95, 101/2003 - odluka USRS i 6/2015,* čl.144

[14] Zakon o nasleđivanju, čl. 41/1

troškovi sahrane, te se dodaju pokloni koje je ostavilac učinio zakonskim naslednicima, kao i poklone koje je učino u poslednjoj godini dana svog života onima koji nisu zakonski zastupnici čine vrednost ostaviočeve imovine. Za utvrđivanje vrednosti zaostavštine bitno je napomenuti da se vrednost poklonjene imovine računa u momentu određivanja vrednosti zaostavštine uz posebni naglasak na okolnost stanja poklona u trenutku poklanjanja. Sa tako utvrđenm vrednošću zaostavštine vrši se upoređivanje nasleđenog naslednog dela sa visinom nužnog dela koji bi mu trebalo pripasti. Nužni naslednik treba biti namiren iz zaostavštine u visi utvrđenog nužnog dela. U slučaju da je ta vrednost niža, nužnom nasledniku će biti isplaćena suma novca u vrednosti razlike odnosno, biće namiren srazmernim ostaviočevim raspolaganjem. Zakonodavac je predvideo da se u roku od tri godine od dana proglašenja zaveštanja može tražiti isplata novčane vrednosti, smanjenje raspolaganja i vraćanje poklona ako je nužni deo povređen testamentarnim raspolaganjem (uspostavljanjem legata između ostalog), odnosno u roku od tri godine od dana smrti ostavioca ukoliko je pravno na nužni deo povređeno poklonom.

Kada nužni deo isplaćuju zaveštajni sticaoci, zakonom je predviđena solidarna obaveza svih zaveštajnih naslednika i neposrednih isporukoprimaca. U međusobnom odnosu, oni duguju isplatu nužnog dela srazmerno delu zaostavštine koji su dobili. To znači da se nužni naslednik može obratiti bilo kom zaveštajnom sticaocu da mu nužni deo podmiri, u kom slučaju se svi ostali dužnici oslobađaju obaveze prema nužnom nasledniku, kao poveriocu. Propisivanjem solidarne obaveze želela su se potpunije zaštititi pravna pozicija nužnih naslednika.

Takođe treba napomenuti da ostavilac u testamentu izričito ili prećutno pogoduje neke zaveštajne naslednike i neposredne isporukoprimce. Ukoliko ostavilac iskoristi ovu svoju zakonksu mogućnost, pogodovani naslednik ili direktni isporukoprimac će biti dužnik nužnog naslednika jedino pod uslovom da ostali testamentarni sticaoci ne mogu u potpunosti namiriti nužni deo iz onoga što su na osnovu zaveštanja stekli. U slučaju da je zaveštalac bilo prećutno bilo izričito odredio pogodovane naslednike, smatra se da pogodovani naslednici imaju jedak pravni položaj u slučaju povrede nužnog dela. Dakle, pogodovani naslednik u namirenju nužnog dela učestvuje jedino u slučaju neophodnosti dopune za namirenje nužnog dela i to pod uslovom da nužni deo iz ostalih raspolaganja nije namiren. U suprotnom on zadržava celokupni zaveštajni deo. Međutim treba naglasiti da odredba u zaveštanju kojom se neko lice oslobađa dužnosti namirenja nužnog dela, neće proizvoditi dejstvo.[15] Pravo na nužni deo uvek je jače od volje zaveštaoca.

[15] Bazala B., (1957), *Nužno nasljedstvo*, Naša zakonitost, br. 3-4, 153

4.2 Uračunavanje legata

Uračunavanje legata u nasledni deo definiše se kao pravni odnos između sanaslednika da jedan sanaslednik ima ovlašćenje da traži prilikom deobe nasledstva smanjeno učešće ostalih sanaslednika u raspodeli zaostavštine za vrednost primljenih poklona i legata od ostavioca, ako oni poklone ne vrate u naturi odnosno ne odreknu se legata.

Ovaj institut se može ostvariti jednino ako su kumulativno ispunjeni uslovi:

1. Ako je ostavilac odredio legat u korist zakonskog naslednika, koji je sposoban i voljan da bude zakonski naslednik;
2. Da ostavilac nije raspolagao celom zaostavštinom, već je ostao jedan deo zaostavštine neraspoređen iz koga može da se vrši uračunavanje;
3. Da sanaslednik (koji nije dobio ništa ili je dobio najmanje) istakne prigovor uračunavanja odnosno zahtev za uračunavanje.

Treba naglasiti da se uračunavanje legata vrši isključivo na zahtev stranaka, a ne po službenoj dužnosti. Ukoliko se naslednik kome je određen legat, odrekne legata, tada se legat i ne uračunava.

Razlog uspostavljanja pravila uračunavanja legata u nasledničkі deo je želja zakonodavca da se uspostavi jednakost između svih zakonskih naslednika istog naslednog reda. Svaki legat koji je ostavljen zakonskom nasledniku uračunava se u njegov deo bez obzira da li je legat određen u novcu ili in natura. Kada je sticanje legata postavljeno pod uslovom ili rokom, a određeni uslov ili rok nije nastupio do isticanja zahteva nužnog naslednika za namirenje nužnog dela, nužni naslednik se ne može obratiti lagataru, jer legatar nije pasivno legitimisan, budući da i nije legat primio (rok/uslov nije nastupio). Dakle nema ni uračunavanje legata.

5. Zaključak

Legat kao institut prava, kao i većina savremenih pravnih instituta, svoju osnovu nalaze u rimskom pravu. Zakon XII tablica je regulisao institut legata, koji se vremenom modifikovao dobijajući savremenu formu i oblik. Danas se legat može definisati kao mogućnost zaveštaoca da jednu ili više stvari ili prava ostavi nekom određenom ili odredivom licu, ili naložiti nasledniku da iz onoga što mu je ostavljeno da neku stvar ili pravo nekom licu, ili mu isplati sumu novca, ili ga oslobodi kakvog duga, ili ga izdržava ili, uopšte u njegovu korist nešto učini ili se uzdrži od kakvog činjenja, ili da nešto trpi.[16] Dakle, legat je

[16] Zakon o nasleđivanju (u daljem tekstu: Zakon o nasleđivanju), *Službeni glasnik RS, br. 46/95, 101/2003 - odluka USRS i 6/2015,* čl.141

jednostrana izjava volje ostavioca kojom on svome nasledniku (onerat, opterećeni, obavezan, dužnik legata) nalaže da legataru (isporukoprimacu) iz zaostavštine prenese određenu imovinsku korist.

Legat je uvek u formi testamenta, prati njegovu formu i valjanost.

U zavisnosti od vrste i stepena eventualnih nedostataka testamenta, zavisi i opstanak legata. U svakom slučaju legat mora biti u skladu sa prinudnim propisima, javnim poretkom ili dobrim obijačima.

Nakon ispunjenosti formalno pravnih uslova legata pravo na legat nastaje ipso iure, slično pravu naslednika u pogledu prava nasljeđa,[17] s tim što se realizuje isticanjem zahteva legata nadležnom sudu odnosno notaru radi donošenja rešenja o nasleđivanu, a u kome će se pravnosnažno odlučiti i o legatu. U slučaju da neko od naslednika spori formalno-pravnu ispunjenost za realizaciju legata, ili ističe bilo koju drugu spornu činjenicu, stranke će svoja prava realizovati u parničnom postupku.

Obaveze legata se mogu sastojati u jednokratnom ili višekratnom davanju ili činjenju, mogu biti vezane za ličnost onerata ili ne. U zavisnosti od vrste prestracije, ali i volje ostavioca legat se može izvršiti odjednom ili u delovima, kao i da se sastoji od jedne ili više kumulativnih, alternativnih i fakultativnih prestacija. Posmatrano konkretnije predmet legata se može sastojati u predaji individualno određenih stvari, stvari određenih po rodu, zbirnih stvari, novca i hartija od vrednosti, zatim izdržavanja, rente, potraživanja (legat duga, legat otpusta duga i legat potraživanja koje je zaveštalac imao prema nekom trećem licu),[18] stvarnih prava, intelektualnih prava (autorska i srodna prava i industrijska svojina), legat cilja, legat nabavke, raspolaganje u dozvoljene svrhe (npr. osnivanje zadužbina) itd.

Kako putem životnih okolnosti, nastupaju raznolike situacije, koje mogu dodatno da opterete složene nasledno pravne odnose, to je zakonodavac, a u cilju ekonomičnosti, efikasnosti, a posebno radi održavanja stabilnosti i izvesnosti društveno pravnog uređenja uredio posebne vrste legata:

1. Isporuka ostavljena zaveštaočevom poveriocu;
2. Isporuka ostavljena zaveštaočevom dužniku;
3. Isporuka zaveštaočevog potraživanja;
4. Isporuka stvari određene po rodu.

Svaki od ovih posebnih vrsta legata omogućava razjašnjenje specifičnih konkretnih situacija u datoj okolnosti.

Polazeći od okolnosti da je legat jednostrana izjava volje kojom se stiču isključivo imovinsko pravne koristi odnosno da u slučaju eventualnih obaveza prestracija

[17] Stojanović, N., (2001), Isporuka u naslednom pravu, doktorska disertacija, Niš, 144

[18] Miladinović, S., (2000), Legat – kroz pravnu nauku i zakonodavstvo, Zadužbina Andrejević, Beograd, 36-37

ne sme da prevazilazi imovinsko pravu vrednost legata, te od okolnosti da ostavioćeve obaveze njegovom delecijom prelaze na njegove univerzalne sukcesore, odnosno da se prvo iz zaostavštine isplaćuju dugovi, naplaćuju potraživanja, te se nakon toga vrši raspodela ostatka imovine, dolazi se do zaključka da se prvo namiruju ostavioćevi poverioci, te nakon toga, ukoliko šta ostane, legatar. Nadalje, legatom se ne sme narušiti nužni deo naslednika. U suprotnom, legat se ne mora izvršiti.

Literetura:

- Antić, O., (2009), *Nasledno pravo, osmo izmenjeno i dopunjeno izdanje,* Pravni fakultet Univerziteta u Banja Luci i Službeni glasnik, Beograd
- Babić, I. i dr., (2011), *Komentar Zakona o stvarnim pravima Republike Srpske*, Privredna štampa, Sarajevo
- Babić, I. (1998), *Pravna priroda prava na nužni deo – Glosa povodom rešenja Zakona o nasleđivanju,* „Novine u Zakonu o nasleđivanju Srbije iz 1995. godine“, Zbornik radova, Kragujevac,
- Babić, I. (2005)*, Komentar Zakona o nasleđivanju*, Beograd
- Babić, I. (2012), *Nasljedno pravo,* Banja Luka
- Bazala, B., (1957), *Nužno nasljedstvo*, Naša zakonitost, br. 3/4
- Gavella, N. i Belaj, V., (2008), *Nasljedno pravo, treće bitno izmijenjeno i dopunjeno izdanje*, Narodne novine, Zagreb
- Gavella, N. i dr.(1998), *Stvarno pravo*, Zagreb
- Medić, D., (2011), Novo stvarno pravo, Panevropski univerzitet „Apeiron“ i Udruženje pravnika Republike Srpske, Banja Luka
- Miladinović, S., (2000), Legat – kroz pravnu nauku i zakonodavstvo, Zadužbina Andrejević, Beograd
- Rakić, V., (1978), Realni tereti, odrednica u Enciklopediji imovinskog prava i prava udruženog rada, Tom drugi, Službeni list SFRJ, Beograd
- Romac, A., (1973), Izvori rimskog prava, Informator, Zagreb
- Romac, A., (1987), Rimsko pravo, drugo izdanje, Narodne novine, Zagreb
- Svorcan, S., (2004), Komentar zakona o nasljeđivanju Srbije sa sudskom praksom, prvo izdanje, Pravni fakultet Kragujevac, Kragujevac 2004.
- Stojanović, N., (2001)Isporuka u naslednom pravu, doktorska disertacija, Niš
- Zakona o osnovama svojinsko pravnih odnosa, Službeni list SFRJ, br. 6/80 i 36/90, Službeni list SRJ, br. 29/96 i Službeni glasnik RS, br. 115/2005 - dr. zakon,
- Zakon o nasleđivanju,Službeni glasnik RS, br. 46/95, 101/2003 - odluka USRS i 6/2015
- Zakona o obligacionim odnosima, Službeni list SFRJ, br. 29/78
- https://www.paragraf.rs/100pitanja/ugovori/zastarelost_potrazivanja.html (30.05.2022)

Anđelka Račić

UDC 347.67

DOI: 10.5937/MegRev2202335R
Review scientific article
Received 22.05.2022.
Approved 05.06.2022.

SUBJECT MATTER AND SPECIAL TYPES OF LEGACIES

Abstract: *Legacy is a legal institute created in Roman law. Its significance is based on the circumstance that the testator orders the heir or some other person (debtor of the legacy) to transfer to the legatee from the inheritance some property benefit which may consist of handing over one or more certain things or rights, paying a certain amount of money, releasing a debt , some doing, not doing or suffering in favor of the legatee, etc., i.e. in all that may be the subject of any other obligation, provided that it is possible, permissible and determinable or determinable. The paper presents the concept of legacy, its development through history, regulation by modern legislation with special reference to the subject of legacies and its special types. Also, the importance of the necessary part of the heir, the inclusion of the legacy in the necessary part and the institute of the privileged heir were especially emphasized.*

Keywords: *legacy, necessary part, subject of legacy, calculation of legacies, special types of legacies*

Aleksandra Nikolova Marković*

UDK 347

DOI: 10.5937/MegRev2202349N
Stručni članak
Primljen 12.05.2022.
Odobren 05.06.2022.

GRAĐANSKO PRAVO IZMEĐU ZAKONA I PRECEDENTA**

Sažetak: *Najočiglednija razlika između građanskog prava i sistema običajnog prava je da je sistem građanskog prava kodifikovan sistem, praćen zakonskom regulativom koja pokriva ovu oblast, dok se običajno pravo zasniva uglavnom na sudskoj praksi. Osnovni princip koji se primenjuje odnosi se na to da ranije sudske odluke, obično viših sudova, donete u sličnom predmetu, treba slediti u kasnijim slučajevima, odnosno da treba poštovati presedente.*

U radu se ukazuje na to da su u građanskom pravu glavna načela i pravila koja su sadržana u tekstu zakona, dok sudska praksa predstavlja samo sekundarni izvor prava. Sa druge strane običajno pravo, je dominantno bazirano na već donetim sudskim odlukama. Građansko pravo se zasniva na primeni zakona, a običajno pravo na stvaranju prava. Sudovi u sistemu građanskog prava rešavaju konkretne slučajeve primenom i tumačenjem pravnih normi, dok u običajnom pravu sudovi, dok rešavaju sporove, istovremeno daju i smernice o tome kako slične sporove treba rešavati u budućnosti, tako da sudske odluke kreiraju zakonodavstvo.

Ključne reči: *običajno pravo, građansko pravo, presedent*

* Docent, Pravni fakultet, Megatrend univerzitet; anikmarkovic@gmail.com

** Rad je rezultat projekta Pravnog fakulteta FPMIRS: Znanjem do integrisanja u društvene i ekonomske tokove.

1. Uvod

U svetu postoje dva istaknuta pravna sistema: običajno pravo i građansko pravo. Romano-germanska porodica zakona nastala je u Evropi, evoluirala je i razvila pravnu nauku prilagođenu uslovima savremenog sveta. Običajno pravo, potpuno drugačije po svojim karakteristikama od romano-germanske porodice, formirano je delovanjem sudija koji su rešavali konkretne sporove. U običajnom pravu običaj ima karakter neformalnog prava koji nastoji da pruži rešenje, i to rešenje formuliše opšte pravilo budućeg ponašanja.[1]

Osnovi građanskog pravo nastaju u rimskom pravu, kodifikacijom u Justinijanovom Corpus Iuris Civilis. Glavna karakteristika građanskog prava jeste da je materija sadržana u građanskim zakonicima. Termin „građansko pravo" ima dva značenja: u užem značenju označava pravo koje se odnosi na oblasti obuhvaćene građanskim zakonicima, dok se šire značenje građanskog prava odnosi na pravne sisteme zasnovane na kodeksima za razliku od sistema običajnog prava.[2] Građansko pravo je u velikoj meri klasifikovano i strukturirano i sadrži veliki broj opštih pravila i principe. Običajno pravo potiče iz Engleske, gde je evoluiralo oko 11. veka, da bi kasnije bilo prihvaćeno u SAD, Kanadi, Australiji, Novom Zelandu i drugim zemljama Komonvelta.

Građanskopravna tradicija je najstarija i najrasprostranjenija pravna tradicija u svetu danas, koja obuhvata pravne sisteme kontinentalne Evrope, Latinske Amerike i mnogih afričkih i azijskih zemalja. Rimsko pravo je implementirano u tradiciju građanskog prava. Uticaj Rimskog prava na Građansko pravo odvijao se kroz dve faze zabeležene u istoriji rimskog prava. Prva faza trajala je više od hiljadu godina, od formiranja grada-države Rima do Justinijanove kodifikacije u šestom veku nove ere. Rimsko pravo je napredovalo i prošlo je važne transformacije u materijalnom i formalnom smislu u nastojanju da se prilagodi društvenim promenama, posebno onim koje su proistekle iz širenja Rima u antičkom svetu. Druga faza rimske pravne istorije započela je u šestom veku, ali je stekla pravi značaj tek u jedanaestom veku kada je rimsko pravo „ponovno otkriveno" u zapadnoj Evropi.

Rimsko pravo u delu koji se odnosio na ličnost bavilo se statusom ili pravnim položajem ljudskog bića. Može se definisati kao skup pravnih pravila koja se odnose na osobu, u smislu prava, sposobnosti i obaveza pojedinca, kao člana zajednice i kao člana određene porodice. Bavilo se pitanjima slobode i ropstva, državljanstva, porodičnog statusa, kao i drugim faktorima kao što su starost, pol

[1] Rene David &John E.C. Brierley. *Major legal systems in the world today.* http://lawfaculty.du.ac.in/files/course_material/Old_Course_Material/I%20Term%20Jurisprudence-I%20(Legal%20Method)%20July%202016.pdf

[2] Rene David &John E.C. Brierley. *Major legal systems in the world today.* http://lawfaculty.du.ac.in/files/course_material/Old_Course_Material/I%20Term%20Jurisprudence-I%20(Legal%20Method)%20July%202016.pdf

ili mentalni sklop osobe.[3] Rimsko pravo stvari (ius rerum) ili, u savremenim terminima, pravo „vlasništva", pokrivalo je mnogo šire polje od one koju obuhvata moderno pravo svojine. Jedan od razloga za ovu činjenicu je taj što su rimski pravnici stvar (res) povezivali uz svaki zakonski zagarantovan ekonomski interes, svako pravo ili prava koja imaju novčana sredstva, kao i vrednost koju bi osoba mogla imati u pogledu toga. Zakon stvari je organizovan pod dva široka naslova: prava koja se odnose na imovinu i koja su bila dostupna protiv lica uopšte (iura in rem); i prava koja se odnose na lica i koja su bila dostupna protiv određenih pojedinaca (iura in personam).[4] Uprkos bliskoj povezanosti rimsko pravo je podvuklo jasnu razliku između dva koncepta: vlasništvo je bilo pravo; posedovanje je bilo faktičko stanje. Ova razlika između prava na objekat i fizičke kontrole nad njim leži u korenu razlike između vlasništva i poseda.[5]

Najočiglednija razlika između građanskog prava i sistema običajnog prava je da je sistem građanskog prava kodifikovan sistem, praćen zakonskom regulativom koja pokriva ovu oblast, dok se običajno pravo zasniva uglavnom na sudskoj praksi. Osnovni princip koji se primenjuje odnosi se na to da ranije sudske odluke, obično viših sudova, donete u sličnom predmetu, treba slediti u kasnijim slučajevima, odnosno da treba poštovati presedente.

U građanskom pravu glavna načela i pravila sadržana su u tekstu zakona, koji se primenjuju kod sudova, dok sudska praksa predstavlja samo sekundarni izvor prava. Sa druge strane običajno pravo, je dominantno bazirano na već donetim sudskim odlukama. Građansko pravo se zasniva na primeni zakona, a običajno pravo na stvaranju prava. Sudovi u sistemu građanskog prava rešavaju konkretne slučajeve primenom i tumačenjem pravnih normi, dok u običajnom pravu sudovi, dok rešavaju sporove, istovremeno daju i smernice o tome kako slične sporove treba rešavati u budućnosti, tako da sudske odluke kreiraju zakonodavstvo. Ovde je sudska praksa osnovni izvor građanskog prava. Tamo gde je izvor prava zakon, sudske odluke nisu obavezujuće za niže sudove niti su obavezujuće za istovetno odlučivanje u sličnim predmetima. U građanskom pravu, sudovi imaju zadatak da tumače a ne da stvaraju zakon. U praksi, međutim, odluke viših sudova nezvanično imaju izvesni uticaj na niže sudove, jer sudije nižih sudova obično vode računa o riziku da će njihove odluke verovatno biti poništene od strane višeg suda ako su u suprotnosti sa već donetim odlukama višeg suda.

[3] Mousourakis, G. (2015). Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition. Springer Cham Heidelberg New York Dordrecht London, p. 97-98.

[4] Ibid, p. 113.

[5] Ibid, p. 124.

2. Građansko i običajno pravo u Evropi

Zakoni mnogih zemalja u svetu potiču iz Engleske i Francuske. Pravni sistemi zasnovani na zakonima Engleske obično se opisuju kao da pripadaju tradiciji običajnog prava, dok oni zasnovani na zakonima Francuske kao da pripadaju tradiciji građanskog ili rimskog prava. Strukturno, ova dva pravna sistema funkcionišu na veoma različite načine: građansko pravo se oslanja na profesionalne sudije, pravne kodekse i pisane zapise, dok običajno pravo na sudije porotnike, šire pravne principe i usmene argumente. Pored toga, nedavna istraživanja otkrivaju značajne razlike između zemalja običajnog prava i (francuskog) građanskog prava u različitim političkim i ekonomskim uslovima. Ako uporedimo zemlje na istom nivou razvoja, građansko pravo pokazuje strožiju regulativu, slabiju zaštitu imovinskih prava, korumpiranije i manje efikasne vlade i još manje političke slobode nego što je to prisutno u zemljama koje primenjuju običajno pravo.[6] Posebna oblast u kojoj se ova veća nesigurnost imovinskih prava, u zemljama građanskog prava, jasno pokazuje jeste razvoj finansijskih tržišta. Po skoro svim merilima, čini se da su zemlje običajnog prava finansijski razvijenije od zemalja građanskog prava.[7] Ova zapažanja pokreću dva ključna pitanja. Prvo, zašto su se tako veoma različiti pravni sistemi razvili u Francuskoj i Engleskoj? Drugo, zašto su ove razlike u organizaciji pravnih sistema povezane sa tako različitim društvenim i ekonomskim ishodima? Istorijski dizajn pravnih sistema u Francuskoj i Engleskoj još u 12. i 13. veku imao je dugotrajne efekte na to kako ovi sistemi funkcionišu. Kako pokazuju pravni istoričari, kao što su Doson (1960),[8] Berman (1983)[9] i Damaška (1986),[10] dve zemlje su izabrale veoma različite strategije za sprovođenje zakona i donošenje presuda. Konkretno, odlučili su se za različite nivoe kontrole koje je suveren vršio nad sudijama.

Francuska je krenula u pravcu donošenja odluka od strane profesionalnih sudija pod kraljevskom kontrolom, dok je Engleska krenula ka donošenju presuda sa relativno nezavisnim porotama. Ovi istorijski izbori objašnjavaju mnoge značajne karakteristike pravnih sistema koje danas posmatramo. Različiti izbori napravljeni u Engleskoj i Francuskoj u 12. i 13. veku posebno su zbunjujući u svetlu opštepriznatog zapažanja da je u to vreme engleski kralj

6 La Porta, Rafael, Florencio Lopez-de-Silanes, Andrei Shleifer, and Robert W.Vishny,(1999). "The Quality of Government," Journal of Law, Economics, and Organization 15, 222-279.

7 La Porta, Rafael, Florencio Lopez-de-Silanes, Andrei Shleifer, and Robert W. Vishny,(1998). "Law and Finance," Journal of Political Economy 106, 1113-1155.

8 Više o tome: Dawson, John P., (1960). A History of Lay Judges, Cambridge: Harvard University Press.

9 Više o tome: Berman, Harold, J., (1983). Law and Revolution, Cambridge, Harvard University Press.

10 Više o tome: Damaška, Mirjan, R., (1986). The Faces of Justice and State Authority, New Haven: Yale University Press

imao veću moć nad svojim podanicima nego francuski kralj. Engleski kraljevi su očito nadvladali plemiće, dok je francuski kralj bio u najboljem slučaju prvi među jednakima sa raznim vojvodama. Činilo bi se, dakle, prirodnim da moćniji engleski kraljevi stvore pravni sistem koji bi produžio kraljevsku kontrolu koja prodire dublje u život zemlje, dok bi slabiji francuski kralj prihvatio decentralizovanije odlučivanje o sporovima. Ipak se desilo suprotno. Šta objašnjava različite izbore načina na koji se osmišljava presuda? Centralni problem svakog pravnog sistema je kako zaštititi pripadnike zakona od maltretiranja bilo fizičkom silom ili mitom od strane moćnih lokalnih interesa. U srednjem veku, sudije i porote su se suočavale sa fizičkim i finansijskim podsticajima da udovolje željama lokalnih feudalaca. Proslavljena izjava u Jorkširskom „eire rolu" iz 1294. godine navodi da su pravda i istina potpuno ugušene, kao rezultat načina na koji su uticajni ljudi manipulisali pravnim postupkom.[11] U drugom slučaju, zavera nekih mornara u Danviču 1287. bila je ozbiljna stvar. Oni su sprečili lokalni sud da zaseda, prisvojili su novčane kazne koje su nametnule kraljevske sudije i sprečili izvršenje kraljevskih naloga i presuda.[12]

Ukoliko posmatramo moderniji primer, u ruskoj tranzicionoj ekonomiji devedesetih godina prošlog veka, neki vlasnici moćnih kompanija podmićivali su sudije da bi opravdali kršenje zakona. U najmanje jednom slučaju, kada je sudija stavio moćnog izvršnog direktora u zatvor, supružnik sudije je ubijen. Nije iznenađujuće što je usledilo brzo oslobađanje izvršne vlasti. Da bi pravni sistem zaštitio imovinu, efekti prinude i korupcije moraju biti obuzdani. Kada je maltretiranje umereno, efikasnije je prepustiti rešavanje sporova dobro obaveštenim lokalnim donosiocima odluka, kao što su porote, nego to delegirati manje informisanim i verovatno pristrasnim sudijama zaposlenim u državi, koji su više izolovani od maltretiranja. Nasuprot tome, kada je maltretiranje ekstremno, bolje je prihvatiti distorzije koje su svojstvene manje informisanim, ali bolje izolovanim presudama sudija zaposlenih u državi, nego prepustiti odluke u ruke ugroženog lokalnog stanovništva. Politizacija pravde može biti efikasna kada je država jedina institucija koja ima dovoljno vojne moći da se bori sa lokalnim nasilnicima. U skladu sa istorijskim dokazima, smatra se da je Francuska odlučila da se osloni na sudije zaposlene u državi upravo zato što su lokalni feudalci bili previše moćni: nije postojala mogućnost efektivne lokalne pravde kada su bili uključeni interesi ovih lordova. Nasuprot tome, Engleska je imala slabije lokalne magnate, a njene porote su bile manje podložne subverziji. Kao posledica toga, mogla je da priuštiti luksuz da poveri suđenje lokalnim porotama. Štaviše, ove razlike u osnovnim izborima opstajale su vekovima, delom zbog uporno veće moći lokalnih magnata u Francuskoj nego u Engleskoj. Postoji još jedan, možda opštiji, način da se ovo kaže. Feudalci u Francuskoj bili su toliko moćni da su se više plašili jedni drugih nego kralja, i kao posledica toga bilo je efikasnije delegirati

[11] Više o tome: Prestwich, Michael, (1988). Edward I, New Haven: Yale University Press.

[12] Ibid

rešavanje sporova na suverena, čak i ako je on imao svoj udeo u tom pitanju. Ljudi zahtevaju diktaturu kada se manje boje diktatora nego jedni drugih.[13]

Feudalci u Engleskoj, nasuprot tome, bili su manje moćni i više su se plašili kralja nego svojih suseda. Kao posledica toga, bili su voljni da plate kralju da im dozvoli da rešavaju sporove na lokalnom nivou. To se moglo dogoditi jer je u Engleskoj, ali ne i u Francuskoj, kraljevska moć bila dovoljna da zaštiti pripadnike zakona. Francuska i Engleska su se tako opredelile za sistem koji je bio efikasniji za svaku zemlju u to vreme. U stvari u Engleskoj je „Magna Carta" bila koazijska pogodba koja je podržavala efikasan ishod.

Ova analiza strukture običajnog i građanskog prava, sa svojim naglaskom na kontrolisanju izvršilaca zakona, pomaže da se razumeju mnoge strukturne razlike u organizaciji ova dva sistema. Na primer, kodifikacija, koja uključuje veće oslanjanje na specifična pravila „svetle linije", pre nego na široka načela za donošenje presuda, smatrana je elementom koji definiše sistem građanskog prava.[14] Kodifikacija se pojavljuje kao prirodni element nastojanja suverena da kontroliše sudije. Jednostavnost pravila svetle linije i mogućnost provere njihovog kršenja omogućavaju kralju da ih koristi za strukturisanje podsticajnih ugovora za sudije. Kodifikacija stoga prirodno sledi iz prvobitnog izbora kraljevskih sudija preko porota. U svim ovim dimenzijama, sistemi građanskog prava se razlikuju, a razlika se uverljivo može pratiti u fundamentalnom izboru države o načinu kontrole u odnosu na nezavisnu pravdu.

3. Drugi aspekti običajnog i građanskog prava

Razlika između pravnih sistema Francuske i Engleske je u izboru između režima koji favorizuje motivisane donosioce odluka da se zaštite od lokalnog pritiska i korupcije, i režima koji favorizuje destimulisane donosioce odluka da se zaštite od države. Kada se fokusiramo na ovaj izbor, možemo razumeti mnoge druge karakteristike koje su deo dve pravne tradicije. Damaška ističe sledeće proceduralne razlike između sistema građanskog i običajnog prava. Sistem običajnog prava se u velikoj meri oslanja na usmene argumente i dokaze, dok se u sistemima građanskog prava veliki deo dokaza beleži u pisanoj formi. Suđenja igraju mnogo veću ulogu u običajnom pravu nego u sistemu građanskog prava. Sistemi građanskog prava se oslanjaju na redovnu i sveobuhvatnu nadređenu reviziju i činjenica i prava u predmetu; u sistemima običajnog prava, nasuprot tome, žalba je mnogo ređa i uglavnom je ograničena na pravo, a ne na činjenice. Konačno, iako je ova razlika manje jasna, sistemi običajnog prava se generalno

[13] Grossman, Herschel I., (1997), "Make Us A King: Anarchy, Predation and the State,"Brown University, Department of Economics Working Paper 97/26.

[14] Više o tome: Merryman, John, H., (1969), The Civil Law Tradition, Stanford: Stanford University Press.

oslanjaju, u većoj meri, na presedente iz prethodnih sudskih odluka nego sistemi građanskog prava.[15]

Ove razlike mogu se razumeti iz perspektive narednog modela. Prvo, je neophodno uporediti englesku tradiciju usmenih rasprava i dokaza sa francuskim oslanjanjem na pisane dokaze. Ključna karakteristika pismenih dokaza je da olakšavaju nadzor nad sudom od strane viših zvaničnika. Za centralne vlasti da nadgledaju sudije, mnogo je lakše da provere da li su odluke u skladu sa pravilima i preferencijama suverena kada postoje pisani zapisi. Viši organ bi teško kažnjavao i nagradio sudije u zaleđu ako sudije ne priložе pisane zapisnike, a odluke se donose na osnovu usmenih dokaza datih poroti. Štaviše, pisani dokazi u sistemu tipa porote bi bili teški u bilo kom modernom periodu, zbog visoke stope nepismenosti među opštom populacijom. U stvari, u onoj meri u kojoj su u 12. i 13. veku kraljevi želeli da kontrolišu svoje sudije, bili su im potrebni pisani zapisi i zbog potrebe za takvim zapisima morali su da koriste pismene sveštenike kao sudije. Moguće je da je imperativ korišćenja sveštenika u sistemu građanskog prava bio dodatni faktor koji je engleske kraljeve tokom ovog perioda pokrenuo ka poroti. Podsetimo se da su i Henri II i kralj Džon bili ekskomunicirani. Korišćenje sveštenstva mora da je bilo mnogo privlačnije francuskim kraljevima, koji su bili blisko povezani sa Crkvom i obično kanonizovani. Drugo, centralnija uloga suđenja u sistemu običajnog prava je očigledno povezana sa donošenjem presuda generalno nepismenih porota. Dokazi se mogu prikupiti i predstaviti takvim porotama samo na javnom suđenju. U sistemima građanskog prava, nasuprot tome, većinu dokaza pre suđenja prikuplja sudija, i stoga suđenje igra samo sporednu ulogu u javnom ponovnom izlaganju ovih dokaza. Iznenađenja i otkrića sudnice za opšte pravo ne igraju nikakvu ulogu u ovom procesu. Ova razlika je, dakle, povezana i sa izborom metode odlučivanja. Treće, preispitivanje od strane sudova višeg nivoa je automatsko u sistemu građanskog prava i preispituje se i postupak i dokaz. Revizija od strane sudova višeg nivoa u sistemu običajnog prava ograničava se na pravni postupak. Opet, čini se da je ovo usko povezano sa problemom praćenja sudija. Odlučujući element sistema građanskog prava je oslanjanje na sudije zaposlene u državi, koje treba podstaknuti da slede preferencije suverena. Apelacioni pregled je način na koji ova šema podsticaja funkcioniše; to je jedan od glavnih načina na koji se otkrivaju sudska nesposobnost i korupcija. U sistemu zasnovanom na podsticanju sudija, ova vrsta pregleda stvara ključne podatke za pružanje ovih podsticaja.

U sistemu običajnog prava, nasuprot tome, presude donose nestimulisane porote, a ne sudije zaposlene u državi. Potreba za praćenjem odluka ovakvih porota je mnogo manje izražena, osim u meri u kojoj sudije moraju na pravi način da informišu porote o osnovnim okvirima zakona. U tom pogledu, Damaška tvrdi da sisteme građanskog prava karakteriše „birokratski/hijerarhijski" ideal,

[15] Više o tome: Damaška, Mirjan, R., (1986). The Faces of Justice and State Authority, New Haven: Yale University Press.

dok sisteme običajnog prava „koordinativni" ideal.[16] Model sugeriše zašto presedenti igraju veću ulogu u sistemu običajnog prava. U nedostatku svetlih pravila i drugih vodiča za sudije, presedenti mogu poslužiti da podsete sudije i porote gde je zakon ranije povukao crte. Uprkos presedentima, uobičajeno je da advokati u sistemima običajnog prava povlače suptilne razlike između predmeta, za razliku od sistema građanskog prava, gde sličnosti traži sudija.[17] Ipak, presedenti mogu poslužiti da se eliminiše preterana nepredvidljivost, što može biti prirodna posledica značaja pojedinačnih suđenja i posebnih osećanja porote. Sigurnost se postiže u običajnom pravu davanjem snage zakona sudskim odlukama, nešto što je teoretski zabranjeno u građanskom pravu.[18] Presedenti imaju dalju prednost što su ih, za razliku od svetlih pravila, uspostavile nezavisne sudije i porote, a ne suvereni. Kao takvi, oni opet mogu pružiti zaštitu od mogućnosti države da menja pravila putem diktata.

4. Zaključak

Savremeno građansko pravo je poseban način razmišljanja o ljudskom ponašanju, ponašanju pojedinaca u njihovim međusobnim odnosima, bilo kao individualnih lica ili kao članova kolektivnih lica, uključujući državu. Norme građanskog prava izražavaju vrednosne preferencije ukorenjene u grčkoj filozofiji, hrišćanskoj tradiciji, individualističkom racionalizmu i socijalnom romantizmu.

Najočiglednija razlika između građanskog prava i sistema običajnog prava je da je sistem građanskog prava kodifikovan sistem, praćen zakonskom regulativom koja pokriva ovu oblast, dok se običajno pravo zasniva uglavnom na sudskoj praksi. Osnovni princip koji se primenjuje odnosi se na to da ranije sudske odluke, obično viših sudova, donete u sličnom predmetu, treba slediti u kasnijim slučajevima, odnosno da treba poštovati presedente.

[16] Više o tome: Damaška, Mirjan, R., (1986). The Faces of Justice and State Authority, New Haven: Yale University Press.

[17] Više o tome: Dawson, John P., (1960). A History of Lay Judges, Cambridge: Harvard University Press.

[18] Više o tome: Merryman, John, H., (1969). The Civil Law Tradition, Stanford: Stanford University Press.

Literatura:

- Berman, Harold, J., (1983). Law and Revolution, Cambridge, Harvard University Press.
- Damaška, Mirjan, R., (1986). The Faces of Justice and State Authority, New Haven: Yale University Press
- Dawson, John P., (1960). A History of Lay Judges, Cambridge: Harvard University Press.
- Grossman, Herschel I., (1997), "Make Us A King: Anarchy, Predation and the State, "Brown University, Department of Economics Working Paper 97/26.
- La Porta, Rafael, Florencio Lopez-de-Silanes, Andrei Shleifer, and Robert W. Vishny, (1999). "The Quality of Government," Journal of Law, Economics, and Organization 15, 222-279.
- La Porta, Rafael, Florencio Lopez-de-Silanes, Andrei Shleifer, and Robert W. Vishny, (1998). "Law and Finance," Journal of Political Economy 106, 1113-1155.
- Merryman, John, H., (1969), The Civil Law Tradition, Stanford: Stanford University Press.
- Mousourakis, G. (2015). Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition.Springer Cham Heidelberg New York Dordrecht London, p. 97-98.
- Prestwich, Michael, (1988). Edward I, New Haven: Yale University Press.
- Rene David &John E.C. Brierley.*Major legal systems in the world today.* http://lawfaculty.du.ac.in/files/course_material/Old_Course_Material/I%20Term%20Jurisprudence-I%20(Legal%20Method)%20July%202016.pdf

Aleksandra Nikolova Marković

UDC 347

DOI: 10.5937/MegRev2202349N
Review scientific article
Received 12.05.2022.
Approved 05.06.2022.

CIVIL LAW BETWEEN LAW AND PRECEDENT

Abstract: *The most obvious difference between civil law and the common law system is that the civil law system is a codified system, followed by legislation covering this area, while common law is based mainly on case law. The basic principle that applies is that earlier court decisions, usually of higher courts, made in a similar case, should be followed in later cases, ie that precedents should be respected. The paper points out that in civil law the main principles and rules are contained in the text of the law, while case law is only a secondary source of law. On the other hand, common law is predominantly based on court decisions already made. Civil law is based on the application of the law, and common law on the creation of rights. Courts in the civil law system resolve specific cases by applying and interpreting legal norms, while in common law courts, while resolving disputes, and also provide guidance on how similar disputes should be resolved in the future, so that court decisions create legislation.*

Keywords: *common law, civil law, precedent*

Marko M. Milović*

UDK 341.322.5(497.1)"1991/1995"

DOI: 10.5937/MegRev2202359M
Pregledni naučni članak
Primljen 10.05.2022.
Odobren 05.06.2022.

(NE)MOĆ PRAVOSUDNIH INSTITUCIJA ZEMALJA BIVŠE JUGOSLAVIJE U PROCESUIRANJU ODGOVORNIH ZA NESTALA LICA U ORUŽANIM SUKOBIMA**

Sažetak: *Problem rešavanja sudbine nestalih lica egzistira i dalje iako je prošlo skoro tri decenije od završetka sukoba na prostorima bivše Jugoslavije. Prema zvaničnim podacima ostalo je oko 10.000 nestalih lica da se pronađu, ali vremenom nade je sve manje. Istakli smo u radu da bi ovim tempom pronalaženja trebalo ko zna koliko godina pa i decenija, pri čemu mnoge porodice verovatno i neće dočekati taj trenutak da sahrane svoje nestale srodnike. Politika je dalje prisutna, a to nužno za posledicu ima odugovlačenje rešavanja ovog problema. Ukazano je i da za hiljade i hiljade nestalih lica niko nije krivično odgovarao, niti se pokreću krivični postupci, ali isto tako ni za one koji vrše opstrukciju po tom pitanju.*

Ključne reči: *nestala lica, bivša Jugoslavija, porodice žrtava, ratovi na prostoru Balkana, opstrukcije pravosudnih institucija*

* Vanredni profesor na Pravnom fakultetu Megatrend univerziteta, mmilovic@megatrend.edu.rs

** Rad je rezultat projekta FPKNLVS – Značaj i uloga pravnih nauka u rešavanju problematike nestalih lica u oružanim sukobima na prostoru bivše SFRJ i AP KiM.

1. Uvodna razmatranja

Sudbine, a ujedno i tragedije nestalih lica je tužna činjenica i nešto što je očigledno imanentno na ovim prostorima. Možemo slobodno reći da taj neslavni kontinuitet postoji decenijama, pa i vekovima unazad, a u 20. veku je doživeo na žalost svoju kulminaciju, koja je delimično nastavljena i u 21. veku. Mogli bi slobodno reći za protekli vek da je u velikoj meri obeležen ogromnim brojem nestalih lica tokom oružanih sukoba i ratova na području bivše Jugoslavije, ali i šire. Poznavaoci istorijskih prilika na Balkanu znaju da problem nestalih lica počinje sa balkanskim ratovima (prvi balkanski rat 1912-1913. godine i drugi balkanski rat 1913. godine), potom prvi svetski rat (1914-1918), drugi svetski rat (1941-1945 na našem području), pa onda građanski rat na području bivše Jugoslavije (1992-1995) i na kraju bombardovanje Savezne Republike Jugoslavije od strane NATO pakta 1999. godine. Ovoliki broj ratova i sukoba na relativno malom geografskom prostoru kakav je Balkan imaoje, pored ogromnih ljudskih i materijalnih razaranja, za posledicu i veliki (i nepoznat) broj nestalih lica. Možemo primetiti da kako se jedan rat okonča, u kojem ne možemo da pobrojimo poginule i nestale, stiže drugi, i tako redom.[1] Duži periodi mira na ovim prostorima (ako se tako može reći!) postojali su između dva svetska rata – dvadesettri godine (od 1918. do 1941. godine) i nakon Drugog svetskog rata do početka građanskih ratova u bivšoj SFRJ (od 1945. do 1990. godine). Ovo sve ističemo jer nakon okončanja svakog od navedenih ratova nije se uspelo evidentirati ukupan broj nestalih lica niti da se sazna njihova sudbina, a već su počinjali novi ratovi, nove žrtve i nova nestala lica o kojima se, kao i u prethodnim slučajevima, ne zna dovoljno.

Polazeći od naslova projekta – „Značaj i uloga pravnih nauka u rešavanju problematike nestalih lica u oružanim sukobima na prostoru bivše SFRJ i AP KiM", možemo se s pravom zapitati šta to pravna nauka može da uradi odnosno da pomogne? Odgovor, po mišljenju autora ovog rada, nije ni malo ohrabrujući. Pravna nauka nema „snagu", pa samim tim nema ni značaj, a ni veću ulogu u rešavanju ove problematike. Nije imala ni u ranijim periodima, nakon Prvog i Drugog svetskog rata, a takva je situacija i kada govorimo o periodu nakon završetka građanskog rata u bivšoj SFRJ i bombardovanja SRJ. To nije slučaj samo kod nas, nego i u Evropi i svetu. Možemo pre govoriti o nemoći pravne nauke u rešavanju problema nestalih lica jer je oduvek na ovim prostorima bila u „kandžama" politike postojećih država. Ovo govorimo naročito za države na čijim teritorijama su bili ratovi i gde se sledstveno tome nalaze i dalje posmrtni ostaci nestalih lica iz proteklih ratova i sukoba.

[1] Između balkanskih ratova i prvog svetskog rata gotovo da nije ni bilo neke velike ''pauze''. Moglo bi se reći da je skoro postojao kontinuitet ratovanja - od 1912.(kada je počeo prvi balkanski rati) do 1918. godine (kada je završen prvi svetski rat). – napomena M.M.

U odnosu snaga politike[2] i prava, sportskim rečnikom govoreći „rezultat se ne dovodi u pitanje" i pobednik se zna – to je politika! Samim tim, pitanje sudbine nestalih lica se sapliće o razne (izmišljene) procedure, komisije, podzakonske akte i tome slično, a sve sa namerom neprestanog odugovlačenja i sabotiranja. Jasno je da to ima svoju političku pozadinu i na kraju jedan neželjeni epilog, a to je da se ne sazna istina o tim nestalim licima, i da što je moguće više ta tema i problematika ode u nedogled i zaborav. Dakle, pravne nauke su u tom smislu u podređenom položaju, bez izgleda da potpuna i prava istina „ugleda svetlost dana". Takvu situaciju imamo tokom svih ovih godina i decenija, bez neke velike nade i optimizma da će se nešto promeniti u doglednoj budućnosti.

S druge strane, naša država ma kako bila u tom pogledu u nezavidnom položaju, ne može da to posmatra pasivno. Svesni smo činjenice da opstrukcije od strane pojedinih država – nekadašnjih republika bivše Jugoslavije, Albanije i privremenih institucija AP Kosova i Metohije, su dobro osmišljene sa jasnim zadatkom – da se istina o nestalim licima i njihovim posmrtnim ostacima, pre svega srpske nacionalnosti, kao najbrojnije stradalne zajednice na prostoru bivše Jugoslavije, nikada ne sazna. U tome imaju i prikrivenu podršku pojedinih zapadnih država koja se ogleda na više nivoa – od diskutabilnih poteza na međunarodnoj sceni, do konkretnih odluka na lokalnom nivou. Uostalom, upravo te države iz Zapadne Evrope i Amerike su u mnogome i doprinele svojim postupcima da imamo ratne sukobe, a samim tim za posledicu i veliki broj nestalih lica.[3]

Istrajavanje države Srbije u rešavanju problema nestalih lica kroz vladinu Komisiju za nestala lica ostaje kao poslednja nada da će se na državnom nivou pokušati saznati sudbine preostalih nestalih lica i doći do njihovih posmrtnih ostataka. No, nada da će nalogodavce, organizatore i neposredne izvršioce (egzekutore) tih lica stići ruka pravde je sve manja, ili bolje reći gotovo nikakva. Za utehu, ukoliko ona uopšte postoji, je da krivična odgovornost tih učinilaca za zločine nad tim nestalima licima, koji su prethodno stradali, ne zastareva. Naime, Krivičnim zakonikom je predviđeno da krivična dela protiv čovečnosti (član 370-375 KZ) predstavljaju izuzetak od opšteg principa zastarelosti, tako da dokle god su živi ti učinioci, mogu da budu krivično procesuirani.[4]

Pokušaja u tom pravcu je bilo, ali sa vrlo malo uspeha na međunarodnom nivou. No, jedan od retkih izuzetaka u pozitivnom smislu kojeg treba istaći je

[2] U pitanju su zvanične politike država sa ovih prostora, pre svega iz bivše Jugoslavije, koje su često jednostrane i pristrasne. – napomena M.M.

[3] Ti postupci i mešanja u unutrašnje stvari tada jedne suverene države kao što je bila nekadašnja Jugoslavija su bili mnogobrojni i različiti – od slanja oružja pojedinim republikama, dovođenje pojedinih političara na vlast, izazivanja nacionalne i verske mržnje i ekcesa između pojedinih naroda, jednostrano priznavanje Slovenije, Hrvatske, a potom i Bosne i Hercegovine kao samostalnih država protivno međunarodnom pravu itd. Posledice takvog ponašanja svi znamo. – napomena M.M.

[4] Više o tome: M. Milovic – LJ. Krstic, Sudbine nestalih lica i mogućnosti države u rešavanju ovog pitanja, časopis Megatrend revija, broj 2, 2021, str. 157-158.

izveštaj Dika Martija, koji je 2010. godine usvojio Komitet za pravna pitanja Parlamentarne Skupštine Saveta Evrope o ilegalnoj trgovini ljudskim organima na Kosovu. U tom izveštaju se međunarodna zajednica i vlasti u Beogradu, Prištini i Tirani pozivaju da preduzmu mere kako bi se rasvetlila trgovina ljudskim organima i drugim zločinima tokom i posle sukoba na Kosovu.[5] O trgovini ljudskim organima na Kosovu i Metohiji, poznatoj još pod nazivom „Dosije Žuta kuća", je među prvima iznela pred javnost nekadašnja tužiteljka Haškog tribunal Karla del Ponte u svojoj knjizi „Lov: ja i ratni zločinci". U toj knjizi je iznela zastrašujuće i tragične podatke i to da je 1999. godine oko tristotine Srba i drugih nealbanaca bilo oteto i transportovano u Albaniju, gde su im vađeni organi, koji su potom slani u Italiju, a odatle su distribuisani u klinike širom Evrope.[6] Koliko je broj Srba tamo zaista stradao, i nestao u toj tzv. Žutoj kući, izvesno je da se neće nikada saznati. Takođe je žalosno da se nakon tog izveštaja Dika Martija (još pre skoro 12 godina), nije ništa konkretno preduzelo od strane nadležnih na prostoru AP KiM, niti od zvaničnih organa Albanije u pogledu nalaženja posmrtnih ostataka (ili bolje reći onog što je preostalo od njihovih tela), niti je neko za te zločine odgovarao.

Vreme ne predstavlja „saveznika" za porodice žrtava (nestalih lica), a ni za našu državu koja je preuzela obavezu da se ovo pitanje konačno reši. Kako godine, ali već i decenije prolaze, tako će sudbine nestalih lica biti sve manje aktuelne i značajne (ma kako to zvučalo bolno za porodice nestalih), a sve će se više tretirati kao neko istorijsko pitanje. Kada kažemo istorijsko, mislimo da će se vremenom svesti na istraživanja u svetlu dešavanja sa kraja 20. veka, ali to neće biti uteha za te porodice. U tom kontekstu na žalost, poučeni i ranijim iskustvima, svaka strana će iznositi svoje viđenje istorije i dešavanja na prostorima bivše Jugoslavije i po već uhodanoj matrici okrivljavati druge učesnike za odgovornost u tim ratovima. Uz tu činjenicu ide i minimiziranje broja žrtava koji su na suprotnoj strani stradali, a to podrazumeva i umanjivanje broja nestalih lica na teritorijama koje su sastavni delovi tih država. U prilog tome ide i sve manje pronađenih nestalih lica, preciznije njihovih posmrtnih ostataka, ali i očigledna nezainteresovanost zvaničnika pojedinih republika iz bivše SFRJ i privremenih institucija AP KiM da se ovo pitanje konačno reši.

Posmatrajući sa krivičnopravnog aspekta, država i pravosudni organi takođe imaju sve manje „manevarskog prostora" da intervenišu u odnosu na učinioce (organizatore, naredbodavce ili neposredne izvršioce). U organizatore bi mogli svrstati političare odnosno rukovodeće ljude nekadašnjih (otcepljenih)

[5] Više o tom izveštaju: ''Usvojen izveštaj Dika Martija, od 16.12.2010 godine, preuzeto sa sajta ''Dojče vele'' od 12.05.2022. godine, ''Usvojen Martijev izveštaj'' od 16.12.2010. godine, preuzeto sa sajta RTS od 12.05.2022. godine, ''Parlamentarna skupština SE usvojila Martijevu rezoluciju'', autora Dragana Štavljanina od 25. januara 2011. godine, preuzeto sa sajta Radio Slobodna Evropa dana 12.05.2022. godine

[6] Preuzeto sa sajta Vikipedije – naslov ''Trgovina ljudskim organima na Kosovu i Metohiji'', pristup 14.05.2022. godine

republika bivše Jugoslavije koji su svojim delovanjem doprinosili užasima rata, krvoprolića, a koje je između ostalog za posledicu imalo veliki broj nestalih lica. Iako je prošlo skoro tri decenije od prvih sukoba koji su imali karakter građanskog rata na području nekadašnje zajedničke države, jasno je da veći broj lica, koji bi trebalo krivičnopravno da odgovaraju više nisu među živima. Moglo bi se reći, ma kako to zvučalo žalosno, surovo i teško da su izbegli ovozemaljsku pravdu za zločine koje su počinili, na bilo koji način.

2. Sporost i opstrukcija u rešavanju problema nestalih lica sa osvrtom na Republiku Hrvatsku

Ako pođemo od činjenice da je prema procenama u oružanim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije nestalo oko četrdeset hiljada lica,[7] pri čemu je međunarodnom komitetu prijavljeno 35.007 lica – radi se o brojci koja ukazuje da je nestao jedan ceo grad. Prema procenama u regionu se još uvek vodi (prema podacima ove organizacije iz decembra 2020. godine) kao nestalo 10.006 lica, od kojeg broja je 1642 na Kosovu i Metohiji, 1979 u Hrvatskoj i 6385 lica u Bosni i Hercegovini.[8] Od ovog broja, prema nekim procenama trećinu nestalih čine lica srpske nacionalnosti, preciznije više od 3500. No, ono što predstavlja problem je da u čitavom regionu (zapadnog Balkana!) nedostaju nove informacije i što je to jedan od razloga zbog čega je došlo do zastoja u traženju nestalih.[9]

U jesen 2020. godine, na teritoriji sadašnje države Hrvatske, sprovedene su istrage na sedam potencijalnih lokacija u Ličko-Senjskoj županiji, a pre toga se radilo na terenu u Vukovarsko-Sremskoj, gde se tražilo 526 posmrtnih ostataka stradalih 1991. godine.[10] No, ovi podaci u rešavanju ove problematike ukazuju i na nešto drugo, odnosno otvaraju i druga pitanja. Kako su ta nestala lica stradala, pod kojim okolnostima, koje odgovoran za njihovu tragičnu sudbinu i način na koji su izgubili živote!? Da li su stradali u borbi (od metaka, bombi, granata…), ili su pak stradali kao zarobljeni pošto su prethodno odvedeni u neki od logora (kao što je bio na primer logor Lora u Splitu), ili odvedeni u nepoznatom pravcu i tamo mučeni i ubijeni? Treba istaći da zvanični podaci ukazuju da

[7] Izveštaj o radu Vlade Republike Srbije – Komisije za nestala lica u periodu od 1. januara do 31. decembra 2020. godine, Beograd, mart 2021, str. 4.

[8] Ibid

[9] Ovu ocenu je dao Veljko Odalović, predsednik Komisije za nestala lica Vlade Republike Srbije u članku ''Na prostoru bivše Jugoslavije od 10179 nestalih, trećina su Srbi'' autora Aleksandre Nenadović, od 01. avgusta 2019. godine – preuzeto sa sajta Glasa Amerike (pristupljeno 28.04.2022. godine). U tekstu je između ostalog konstatovano da države na Balkanu i posle više godina ne nalaze zajednički jezik u identifikaciji nestalih lica i žrtava ratova devedesetih u bivšoj Jugoslaviji.

[10] Članak ''Srbija i Hrvatska zajedno traže nestale'' od 23. oktobra 2020. godine, preuzeto sa sajta Slobodna Evropa dana 09.05.2022. godine

je o svim dešavanjima u pomenutom koncetracionom logoru Lora, bio upoznat ceo državni i vojni vrh Hrvatske. Tela ubijenih u ovom logoru su odvozili van Hrvatske, najčešće u Duvno (sadašnji Tomislavgrad) u Bosni i Hercegovini ili su bacani u Jadransko more.[11] Iste ili slične sudbine zadesile su lica srpske nacionalnosti i u drugim krajevima sadašnje hrvatske države, a razlog što su ubijeni ili nestali je upravo njihova nacionalnost. Verujući u svoju nevinost, znajući da nisu ništa loše uradili, mnogi nisu ni bežali pred najezdom hrvatske vojske i policije, a kakav su kraj dočekali možemo samo naslutiti, a možda čak i ne možemo!

O tome kako sporo ide proces pronalaženja nestalih lica govori i podatak da je u pomenutnoj 2020. godini, Komisija za nestala lica učestvovala u ekshumacijama, reekshumacijama, obdukcijama, identifikacijama, reasocijama i primopredajama posmrtnih ostataka 18 lica: sedam u vezi sa oružanim sukobima na prostoru bivše SFRJ (Hrvatska i Bosna i Hercegovina) i posmrtnih ostataka jedanaest lica u vezi sa konfiktom na AP KiM.[12] Ove, 2022. godine, u prva četiri meseca samo su identifikovani posmrtni ostaci jedne osobe, srpske nacionalnosti, koja je smrtno stradala 1992. godine u Splitu, u Hrvatskoj.[13]

Ovim tempom rada i efikasnošću, gledajući upravo navedene podatke iz 2020. godine ili iz 2022. godine, i uopšte poslednjih godina, a imajući u vidu da se oko deset hiljada lica i dalje vode kao nestala, dolazimo do jednog sumornog zaključka. Taj zaključak bi bio skopčan sa matematičkim proračunom prema kojem bi treba ne godine nego decenije i decenije, pa čak i ceo vek, da se pitanje nestalih lica konačno reši. Nismo želeli da prognoziramo koliko tačno decenija bi ovim tempom trajao ovaj proces jer jedna godina može da bude više efikasnija, druga manje uspešnija itd, ali izvesno je da ove generacije, kao ni naredne i ko zna koliko generacija neće obaviti ovaj posao. Shodno tome, proizilazi da sudbine svojih srodnika koji su nestali neće saznati ni njihovi potomci (direktni ili pobočni) još ko zna koliko vremena. Ukoliko bi se zaista ovom brzinom i efikasnošću rešavala ova problematika (za šta naša država objektivno ne snosi odgovornost, nego druge države bivše Jugoslavije), doći ćemo do jedne paradoksalne činjenice, a to je da nakon ko zna koliko vremena koga će više zanimati gde su posmrtni ostaci davno preminulih predaka.

Naravno, s tim u vezi može se postaviti i pitanje odgovornosti pa i krivičnopravne odgovornosti odgovornih i rukovodećih lica iz pojedinih bivših republika SFRJ, i iz AP KiM (u određenom vremenskom periodu) za ovu očiglednu opstrukciju? Nije više samo u pitanju odgovornost organizatora, nalogodavaca

[11] Lora je bila koncetracioni logor u kome su mučeni i ubijani Srbi tokom ratova na prostoru bivše Jugoslavije i koji je postojao od 1992. do 1997. godine. Dakle postojao je još dve godine nakon okončanja sukoba. – Više o ovom logoru: sajt enciklopedije Vikipedija, pristup 11.05.2022. godine

[12] Više o tome: Izveštaj o radu Vlade Republike Srbije – Komisije za nestala lica, op. cit. str. 5.

[13] Podatak preuzet sa sajta www.kznl.gov.rs Vlade Republike Srbije, Komisije za nestala lica – naslovna aktuelno, preuzeto dana 20.04.2022. godine

i neposrednih izvršilaca, koja ne bi smela biti sporna, ako se dokaže, već onih koji i u sadašnje vreme očigledno opstruišu ili pak to omogućavaju. Smatramo da njihova odgovornost postoji i to u kontinuitetu od završetka rata do danas! U tom smislu ističemo ponašanje zvaničnih organa Republike Hrvatske i njihov odnos prema nestalim licima srpske nacionalnosti. Od ranije je poznato da se u toj nekadašnjoj republici bivše Jugoslavije nalaze još uvek poznata grobna mesta u kojima su sahranjene žrtve srpske nacionalnosti koji su nastradali u akcijama hrvatske vojske i policije u akciji se se „Bljesak" maja 1995. godine i akciji „Oluja" avgusta iste godine. Te žrtve, iako je prošlo već 27 godina od tada nisu još ekshumirane. Prema dobijenoj dokumentaciji, radi se o 36 lokacija, i iako je hrvatska strana te podatke dostavila još krajem devedesetih godina, nije se mnogo odmaklo. Osim toga, hrvatskoj strani je dostavljeno oko osamdeset pojedinačnih zahteva za ekshumaciju i identifikaciju posmrtnih ostataka preko Komisije za nestala lica, a po kojima još uvek nije u potpunosti postupano. Problem je i veliki broj tela koja su ekshumirana, ali nisu identifikovana, konkretno u Zagrebu ih je oko 878, što je zaista veliki broj, a što ukazuje da očigledno nešto ne funkcioniše u toj međudržavnoj saradnji u vezi rešavanja sudbine nestalih lica.[14]

Kada vidimo ponašanje zvaničnih državnih organa Republike Hrvatske, možemo konstatovati da je to nastavak iste politike još od završetka Drugog svetskog rata koja predstavlja „rak ranu„ za porodice nestalih lica i koja traje u kontinuitetu decenijama. Možemo slobodno zaključiti da je upravo na prostorima sadašnje hrvatske države najveći broj nestalih lica srpske nacionalnosti u 20. veku.[15] Broj nestalih lica iz vremena tzv. Nezavisne države Hrvatske nije utvrđen ni nakon skoro osamdeset godina. Nagađati je nezahvalno, pa ne bismo pominjali bilo koje brojke, ali moramo istaći da je sigurno da nikada neće biti utvrđen tačan, pa ni približno tačan broj nestalih lica iz tog vremena. Takođe, nikada neće biti ni pronađeni njihovi posmrtni ostaci iz Drugog svetskog rata, jer osam decenija je zaista dug period, a imajući u vidu i same istorijske događaje znamo da su mnogi spaljeni, mnogi odvedeni u nepoznatom pravcu sa namerom da se više nikada ne vrate, mnogi iskasapljeni ili bačeni u reku Savu itd. Ove jezive činjenice, o kojima smo tek ponešto učili (ne previše, jer u vreme bivše Jugoslavije, to nije bilo prigodno!!!) govore za sebe, odnosno da tu više nade i pomoći u pogledu nalaženja tih lica odavno nema.

Treba istaći i da su tadašnje komunističke vlasti bivše Jugoslavije imale aktivnu ulogu da se puna i prava istina ne sazna o zločinima Nezavisne države Hrvatske (kako o broju ubijenih, mučenih, tako i o broju nestalih lica). Bilo je pokušaja istraživanja u tom pravcu (posle 1945. godine), tokom narednih decenija, ali to je bilo sabotirano i sprečavano od strane vrha tadašnjeg komunističkog rukovodstva i njenog predsednika Josipa Broza Tita. Nekada je to zataškavanje

[14] Više o tome: Izveštaj o radu Vlade Republike Srbije – Komisije za nestala lica, op. cit. str. 5.

[15] Pored nestalih lica srpske nacionalnosti u vreme Drugog svetskog rata imali smo i veliki broj nestalih lica jevrejske i romske nacionalnosti. – napomena M.M.

zverstava Hrvata u NDH od 1941-1945. godine činjeno javno, a češće prikriveno i pod plaštom nenarušavanja tadašnjeg „bratstva i jedinstva", te su sudbine nestalih lica (mahom srpske nacionalnosti) ostale nepoznate, a njihovi učinioci uglavnom nekažnjeni. To je bila cena „ne remećenja skladnih međunacionalnih odnosa svih naših naroda i narodnosti", a pogotovo nenarušavanja odnosa Srba i Hrvata u tadašnjoj socijalističkoj republici Hrvatskoj, od koje je najveću štetu imao srpski narod koji je najviše i postradao kako u Drugom svetskom ratu od 1941. do 1945. godine, tako i kasnije u građanskim ratovima od 1991. do 1995. godine, a potom i bombardovanjem od strane NATO pakta 1999. godine.

Rezimirajući ovaj rad, možemo zaključiti da je nesumnjivo politički faktor glavna kočnica u pogledu rešavanja ove problematike, ne samo u Hrvatskoj, nego i u Bosni i Hercegovini i na teritoriji AP Kosova i Metohije. Razlog takvog ponašanja nije teško naslutiti, ali oni nisu samo političke prirode, već ih treba posmatrati i sa širega aspekta – istorijskog, geopolitičkog i geostrateškog jer Balkansko poluostrvo po tom pitanju je vrlo specifično i u sferi velikog interesovanja mnogih regionalnih i svetskih faktora. S tim u vezi, ponašanja rukovodstava ovih država i privremenih institucija KiM treba sagledavati i u tom kontekstu, drugim rečima ne preduzima se ništa slučajno i na svoju ruku, već naprotiv, prilično sihronizovano uz učešće značajnih međunarodnih činilaca i država čiji su interesi uglavnom u suprotnosti sa srpskim nacionalnim interesima. Stoga, problem sporog rešavanja nestanka lica i opstrukcije u vezi s tim, na ovim prostorima, je samo jedna u nizu stavki kojim se želi prekrajati i falsifikovati istorijska dešavanja tokom 20. veka, ali istovremeno i kreirati budući događaji.

3. Zaključak

Problematika u vezi rešavanja sudbine nestalih lica će još dugo biti aktuelna na prostorima bivše Jugoslavije. Ukazali smo na tempo kojim se ovo pitanje rešava. Dakle, potrebne će biti godine, decenije, a možda i više, da se stavi tačka na ovu bolnu temu i da se napokon okonča ovaj proces. Nema sumje da će opstrukcije biti i u narednom periodu (kao što je uostalom bilo i do sada proteklih godina i decenija) i to konkretno od strane rukovodstava Republike Hrvatske, Bosne i Hercegovine (onog dela koji se ne odnosi na Republiku Srpsku!), kao i od privremenih institucija AP Kosova i Metohije.

Kada se kaže da će ova tema u dužem vremenskom periodu biti i dalje aktuelna, možemo govoriti sa dva aspekta – sa aspekta države, sa jedne strane i porodica nestalih lica sa druge strane. Za državu, ova problematika je prosto nametnuta, proizilazi iz obaveza koju je preuzela na sebe, rešavajući je uglavnom preko Komisije za nestala lica (po potrebi se uključuju i druge državne institucije), i primenom međunarodnih i međudržavnih sporazuma koje je potpisala, kao uostalom i sve države u regionu. Za porodice nestalih lica, ovo pitanje će biti

uvek aktuelno i veoma bolno, bez obzira na aktivno učešće naše države i sve te međunarodne sporazume koji su potpisani, u neprestanom iščekivanju informacija o tome gde su posmrtni ostaci njihovih srodnika. Možemo reći neugodna tema za državu, a bolna za porodice nestalih lica jer ne znaju kako su ta lica okončala svoj život.

Koji god „scenario" da je u pitanju, ni jedan nije utešan, naprotiv, svaki život ovih lica je izvesno tragično okončan. Povrh svega, svi smo svesni da za njihovu smrt (a sasvim sigurno je da nisu više živi) niko neće krivično odgovorati odnosno bolje reći neće odgovarati ni na koji način. Za sve te prekinute živote, od kojih su mnogi svirepo i podmuklo mučeni i ubijeni, niko na žalost neće snositi bilo kakve posledice. Neki iz razloga, kao što smo istakli, više nisu među živima, s obzirom na toliki protek vremena, a neki iz razloga što im njihove države i vlasti (koje god bile) neizostavno pružaju apsolutnu zaštitu, i tako će biti sasvim izvesno i u budućnosti. Surova stvarnost, koja se permanentno ponavlja na prostorima zapadnog Balkana. Dakle nije prva takva tragedija i nepravda na ovim prostorima, a da li je i poslednja veliko je pitanje, no imajući u vidu dešavanja u svetu i u regionu u ovoj 2022. godini, nemamo neki veliki razlog za nadu i optimizam.

Literatura:

1. Dojče vele, tekst "Usvojen Martijev izveštaj" od 16.12.2010. godine
2. Glas Amerike, članak "Na prostoru bivše Jugoslavije od 10179 nestalih, trećina su Srbi" autora Aleksandre Nenadović, od 01. avgusta 2019. godine
3. Milovic M. –Krstic LJ., Sudbine nestalih lica i mogućnosti države u rešavanju ovog pitanja, časopis Megatrend revija, broj 2, 2021.
4. Radio Slobodna Evropa, tekst "Parlamentarna skupština SE usvojila Martijevu rezoluciju", autora Dragana Štavljanina od 25. januara 2011. godine
5. Radio Slobodna Evropa, tekst "Srbija i Hrvatska zajedno traže nestale" od 23. oktobra 2020. godine
6. Radio televizija Srbije, tekst "Usvojen izveštaj Dika Martija", od 16.12.2010 godine
7. Vikipedija – naslov "Trgovina ljudskim organima na Kosovu i Metohiji"
8. Vlada Republike Srbije – Komisije za nestala lica, Izveštaj o radu u periodu od 1. januara do 31. decembra 2020. godine, Beograd, mart 2021

Marko M. Milović

UDC 341.322.5(497.1)"1991/1995"

DOI: 10.5937/MegRev2202359M
Review scientific article
Received 10.05.2022.
Approved 05.06.2022.

(NO) POWER OF THE JUDICIAL INSTITUTIONS OF THE FORMER YUGOSLAV COUNTRIES IN PROSECUTING THOSE RESPONSIBLE FOR MISSING PERSONS IN ARMED CONFLICTS

Abstract: *The problem of resolving the fate of missing persons still exists, even though almost three decades have passed since the end of the conflict in the former Yugoslavia. According to official data, about 10,000 missing people remain to be found, but over time, hope is dwindling.We pointed out in the paper that this pace of finding would take who knows how many years and even decades, and many families will probably not wait for that moment to bury their missing relatives.Politics is still present, and this necessarily results in delays in resolving this problem.It was also pointed out that no one has been held criminally responsible for thousands and thousands of missing persons, nor are criminal proceedings initiated, but also for those who obstruct this issue.*

Keywords: *missing persons, former Yugoslavia, victims' families, wars in the Balkans, obstruction of judicial institutions*

SPISAK RECENZENATA / LIST OF REVIEWERS

Prof. dr BABIĆ Blagoje – Srbija
Prof. dr BALTEZAREVIĆ Vesna – Srbija
Prof. dr BALTEZAREVIĆ Radoslav – Srbija
Prof. dr BAZIĆ Miljojko – Srbija
Dr BOGIĆEVIĆ Jasmina, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr BOŠKOVIĆ Jelena – Srbija
Prof. dr BOŽOVIĆ Jelena – Srbija
Prof. dr CVETKOVSKI Tatjana – Srbija
Prof. dr CVIJANOVIĆ Drago – Srbija
Prof. dr CVIJANOVIĆ Janko – Srbija
Prof. dr ĆALOVIĆ Dragan
Prof. dr DAMJANOVIĆ Mijat – Srbija
Prof. dr DAVIDOV Vladimir – Rusija
Prof. dr DE MONSERAT LJAJRO Marija – Argentina
Prof. dr DUGALIĆ Veroljub – Srbija
Prof. dr ĐURĐEVIĆ Dragan – Srbija
Prof. dr ĐORĐIĆ Dejana – Srbija
Doc. dr ĐURIĆ Zlata – Srbija
Prof. dr ETINSKI Rodoljub – Srbija
Doc. dr GAVRILOVIĆ Ana – Srbija
Prof. dr GRBIĆ Vladimir – Srbija
Prof. dr GRUJIĆ Biljana – Srbija
Prof. dr ILIĆ Radan – Srbija
Prof. dr ISAKOVIĆ Smiljka – Srbija
Prof. dr IVANOVIĆ M. Olja – Srbija
Prof. dr JAKŠIĆ Dejan – Srbija
Prof. dr JEROTIJEVIĆ Zoran – Srbija
Prof. dr JOVANOVIĆ Tomislav – Srbija
Doc. dr JOVIČIĆ Aleksandar – Srbija
Doc. dr JOVIĆ Vojislav – Srbija
Akademik KAMBOVSKI Vlado – Makedonija
Prof. dr KOMARISOV Vladimir S. – Rusija
Prof. dr KOVAČ Oskar – Srbija
Dr LABOVIĆ Dragana, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr LAĐEVAC Ivona – Srbija
Prof. dr LAKIĆ Danijela – Srbija
Dr LANGOVIĆ Zlatko, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr LANGOVIĆ-MILIĆEVIĆ Ana – Srbija
Msc LAZAREVIĆ Aleksandra – Srbija

Prof. dr LAZAREVIĆ Žarko – Slovenija
Prof. dr LENGHARTOVA Jana – Slovačka
Prof. dr LESAKOVA Dagmar – Slovačka
Prof. dr LJUBOJEVIĆ Ratko – Srbija
Dr LJUMOVIĆ Isidora, viši naučni saradnik – Srbija
Doc. dr MANDARIĆ Marija – Srbija
Prof. dr MARINKOVIĆ Darko – Srbija
Prof. dr MILANOVIĆ R. Milan – Srbija
Dr MILIĆEVIĆ Snežana, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr MILISAVLJEVIĆ Momčilo – Srbija
Prof. dr MILIVOJEVIĆ Tatjana – Srbija
Prof. dr MILOVANOVIĆ Goran – Srbija
Prof. dr MILJKOVIĆ D. Strahinja – Srbija
Prof. dr MILJKOVIĆ Dejan – Srbija
Doc. dr MITROVIĆ Ranka – Srbija
Prof. dr NIKODIJEVIĆ Dragan – Srbija
Doc. dr NIKOLIĆ Marija – Srbija
Doc. dr NOVAKOVIĆ Dragana – Srbija
Prof. dr NOVAKOVIĆ Ivan – Srbija
Akademik OCIĆ Časlav – Srbija
Prof. dr OZGERCIN Kevin V. – SAD
Prof. dr PAP Norbert – Mađarska
Prof. dr PARK Sung-Đo – Nemačka
Prof. dr PAUNKOVIĆ Džejn – Srbija
Prof. dr PAVLOVIĆ Milivoje – Srbija
Prof. dr PAVLOVIĆ Radica – Srbija
Prof. dr PAVLOVIĆ Vladan – Srbija
Prof. dr PERIŠIĆ Saša – Srbija
Doc. dr PETROVIĆ Daliborka – Srbija
Prof. dr PETROVIĆ Marko – Srbija
Prof. dr PETROVIĆ Zdravko- Srbija
Doc. dr POPOV Dejan – Srbija
Prof. dr POPOVIĆ Blaženka – Srbija
Prof. dr PRVULOVIĆ Vladimir – Srbija
Dr RABRENOVIĆ Mihajlo, vanredni profesor –Srbija
Dr RADIČEVIĆ-DRAGIĆEVIĆ Tatjana, vanredni profesor –Srbija
Prof. dr RADOSAVLJEVIĆ Ivan – Srbija
Doc. dr RADOŠEVIĆ Igor – Srbija
Doc. dr RADOVIĆ-STOJANOVIĆ Jelena – Srbija
Prof. dr RAKAS Smilja – Srbija
Prof. dr RAKIĆ Beba – Srbija
Prof. dr RAKIĆ Mira – Srbija

Prof. dr RISTANOVIĆ Vladimir – Srbija
Prof. dr RISTIĆ Lela– Srbija
Prof. dr RIZNIĆ Dejan – Srbija
Prof. dr SALVATORE Dominik – Italija
Prof. dr SIMIĆ Nataša, vanredni profesor – Srbija
Prof. dr STEFANOVIĆ Vidoje – Srbija
Prof. dr STEVANOVIĆ Tatjana – Srbija
Prof. dr STOJANOVIĆ Biljana – Srbija
Prof. dr STOJANOVIĆ Vladica – Srbija
Prof. dr ŠANARON Žan Žak – Francuska
Prof. dr ŠARIĆ Branko – Srbija
Prof. dr ŠKULIĆ Milan – Srbija
Prof. dr TANČIĆ Dragan – Srbija
Prof. dr TERZIĆ Aleksandra – Srbija
Prof. dr TODIĆ Dragoljub – Srbija
Prof. dr VELJOVIĆ Alempije – Srbija
Prof. dr VITOMIR Jelena – Srbija
Prof. dr VESELINOVIĆ Petar – Srbija
Prof. dr VUJIČIĆ Milan – Srbija
Prof. dr VUKONJANSKI-BOKINČOV Igor – Srbija
Prof. dr VUKOVIĆ Darko – Srbija
Prof. dr VUKSANOVIĆ Emilija – Srbija
Dr ŽUNIĆ Dragiša, vanredni profesor – Srbija

OSNOVNE INFORMACIJE O ČASOPISU I UPUTSTVO ZA AUTORE

I. OSNOVNE INFORMACIJE O ČASOPISU

1. Opšte. – „Megatrend revija" je naučno glasilo Megatrend univerziteta (Megatrend University).

Časopis je, prema klasifikaciji CEON visoko pozicioniran kao vodeći nacionalni naučni časopis u Republici Srbiji (M51) i prema klasifikaciji Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (M52).

„Megatrend revija" izlazi od 2004. godine, na srpskom i engleskom jeziku. Otvorena je za sve kvalitetne radove i autore iz čitavog sveta. Ima međunarodnu redakciju i međunarodni izdavački savet. Putem razmene i na druge načine, stiže do čitalaca i van granica Srbije.

Časopis „Megatrend revija" je interdisciplinarni časopis iz oblasti društvenih nauka, u kojem se objavljuju radovi iz sledećih tematskih oblasti:

- Ekonomija
- Pravo
- Politika i bezbednost
- Menadžment i marketing
- Međunarodni odnosi
- Javne politike
- Informaciono društvo

2. Recenzije. - Svaki rad se recenzira od strane dva recenzenta. Radovi su podložni proveri na plagijat.

Rad koji dobije pozitivnu recenziju oba recenzenta objavljuje se u skladu sa standardnom kategorizacijom radova u naučnim časopisima kao: originalni naučni rad, pregledni naučni članak, stručni članak, saopštenje ili osvrt, prikaz knjige i prevod.

O kategorizaciji rada odlučuju recenzenti i glavni urednik, s tim da se u slučaju sumnje prihvata rešenje koje je povoljnije za autora (ako je jedan recenzent kategorisao rad na jedan, a drugi recenzent na drugi način, prihvatiće se viša kategorizacija).

U slučaju da jedan recenzent predloži da se rad objavi, a drugi da se ne objavi, rad se daje na recenziju trećem recenzentu i njegova odluka je konačna.

3. Anonimnost autora i recenzenata. - Redakcija se strogo drži pravila o međusobnoj anonimnosti autora i recenzenata. Drugim rečima, recenzenti ne znaju ko je i odakle je autor rada, kao što ni autor ne zna imena recenzenata. Pored ostalog, autor koji nije zadovoljan načinom na koji su recenzenti vrednovali njegov rad, ima pravo da dobije na uvid recenzije, ali bez imena recenzenata.

II. ORIGINALNOST RADA I BORBA PROTIV PLAGIJATA

Molimo autore da imaju u vidu sledeće.

1. Pisana potvrda o tome da je rad originalan. - Prilikom dostavljanja rukopisa autor je dužan da u pisanom obliku potvrdi da je njegov rad originalan, tj. da već nije negde drugde objavljen. Radovi koji budu poslati bez pisane potvrde autora o tome da je reč o originalnom delu, neće biti uzimani u obzir.

2. Rad koji je već negde prethodno objavljen. - Ako iz nekog razloga kandiduje rad koji je već negde objavljen (u inostranstvu, na stranom jeziku), autor je dužan da precizno navede gde je rad objavljen (u kom časopisu, kom broju, na kojim stranama) i da priloži pisanu saglasnost redakcije časopisa u kome je rad prvobitno objavljen. Ukoliko su ispunjeni ovi uslovi, a Redakcija „Megatrend revije" (dalje: „Revija") zaključi da je rad iz nekog razloga posebno interesantan i da ga treba objaviti, rad će biti objavljen, s tim što će biti naznačeno gde je prvi put objavljen i da se štampa uz odobrenje.

Ukoliko je, međutim, rad već negde objavljen, a predat je za objavljivanje u „Reviji" bez informacije o tome, rad neće biti objavljen. Uz to, kao sankcija za nekorektan odnos, u prvom narednom broju „Revije" u posebnoj rubrici biće objavljena informacija o tome da je odnosni autor na nekorektan način pokušao da ponovo objavi isti rad. Takođe, radovi istog autora neće se ubuduće objavljivati u „Reviji"

3. Plagijat. - U slučaju da redakcija „Revije" sama ili posredstvom recenzenata otkrije da je rad koji je predat za objavljivanje plagijat, u prvom narednom broju „Revije" u posebnoj rubrici biće objavljena informacija o tome da je odnosni autor predao rad koji je plagijat, i biće navedeno originalno delo iz kog je plagijat uzet. Takođe, radovi istog autora neće se ubuduće objavljivati u „Reviji". Po potrebi, biće obavešteni autor čiji je rad prepisan odn. redakcija časopisa u kome je objavljen originalni rad.

III. UPUTSTVO ZA AUTORE

Radove treba pripremiti u skladu sa sledećim uputstvom:

1. Rukopis

Rukopis se predaje u elektronskom obliku (MS Word). Predviđeni format stranice je A4, font Times New Roman (veličina 12 pt za tekst, uključujući i apstrakt, bez proreda. Radovi na srpskom jeziku se dostavljaju u srpskoj latinici. Rad se šalje na e-mail adresu: **megatrendrevija@megatrend.edu.rs**

Uz rad se obavezno dostavlja i pisana izjava autora o tome da je rad originalno delo (potpisana i skenirana izjava).

Uslov da rad uđe u proceduru recenziranja jeste da u potpunosti zadovoljava tehničke kriterijume koji su propisani ovim uputstvom. Rad mora biti lektorisan, tj. mora da zadovoljava jezičke i pravopisne standarde srpskog odnosno engleskog jezika.

2. Broj autora

Prednost imaju članci koje je napisao samo jedan autor (autor pojedinac), ali redakcija sprovodi aktuelne propise (*Pravilnik o postupku i načinu vrednovanja, i kvantitativnom iskazivanju naučnoistraživačkih rezultata istraživača*, Službeni glasnik RS br. 24/2016 i 21/2017), po kojima se rad prihvata ako nema više od tri koautora.

3. Jezik

Tekst se predaje na srpskom ili engleskom jeziku. Ako bude prihvaćen, biće objavljen na jeziku na kome je predat.

Izuzetno, redakcija ima pravo da zbog posebno opravdanih razloga odluči da se tekst koji je predat na srpskom prevede i objavi na engleskom jeziku, ili obrnuto.

4. Obim

Članak treba da ima približno 30.000 slovnih znakova, računajući i beline (1 autorski tabak). On može da bude i nešto kraći odn. nešto duži, s tim da broj slovnih znakova sa belinama ne bude manji od 20.000 niti veći od 45.000.

Iz naročito opravdanih razloga (poseban društveni značaj teme, koautorstvo nekoliko međunarodno priznatih naučnika i sl.), redakcija izuzetno može dozvoliti i objavljivanje članka većeg obima, ali ne većeg od 2,5 autorska tabaka (75.000 slovnih znakova).

5. Tabele i formule

Tabele praviti isključivo alatom za tabele u programu MS Word. Tabele moraju da imaju naslove i biti numerisane arapskim ciframa.

Formule raditi uz pomoć editora formula u programu MS Word.

6. Grafički prilozi i fotografije

Grafički prilozi mogu se predati nacrtani na papiru ili u elektronskom obliku. Kada se crteži predaju u elektronskom obliku, to treba da je u nekom od sledećih formata: EPS, AI, CDR, TIF ili JPG. Ako autor ne zna ili koristi neki specifičan program, potrebno je da se dogovori o formatu zapisa sa tehničkim urednikom. **Ne treba crtati crteže u programu MS Word!**

Fotografije moraju biti jasne, kontrastne i neoštećene. Autoru se ne preporučuje da slike skenira sam, već da taj osetljivi posao prepusti redakciji.

Ako u verziju na papiru nisu uključeni crteži i fotografije, moraju se jasno obeležiti mesta gde treba da se nalaze. Oznake u tekstu moraju se poklapati sa onima na priloženim slikama (ili fajlovima).

Crteži i fotografije moraju da imaju potpise i da budu numerisani arapskim ciframa.

7. Organizacija rukopisa

Članak mora da sadrži sledeće elemente i to ovim redom:

1. Podatke o autoru. - Ime i prezime, zvanje (titula) autora, naziv institucije u kojoj je autor zaposlen (afilijacija); obavezno navesti e-mail adresu autora.

2. Naslov rada. - Naslov treba da je jasan i precizan.

3. Sažetak (apstrakt). - To je kratak informativni prikaz sadržaja članka, koji sadrži cilj istraživanja, metode, rezultate i zaključak. Treba da je na istom jeziku na kome je napisan i sam rad. U pogledu obima, treba da ima od 100 do 250 reči odn. 4 do 8 rečenica ili od jedne trećine do polovine štampane strane i da stoji između naslova rada i ključnih reči, nakon kojih sledi tekst članka.

4. Ključne reči. – Predstavljaju termine ili fraze koji najbolje opisuju sadržaj članka. Dozvoljeno je navesti do pet reči odn. fraza.

5. Tekst članka. - Centralni deo predstavlja tekst članka u kojem autor uz upotrebu odgovarajuće aparature obrađuje određeni naučni problem.

6. Popis korišćene literature. - Posle teksta članka, daje se popis korišćene literature i to abecednim redom po prezimenima autora.

Popis se daje prema Uputstvu za citiranje, s tim da se godina izdanja stavlja odmah iza imena autora odn. urednika. Na kraju navođenja članka ili rada u zborniku navode se stranice na kojima se nalazi citirani rad.

Primeri:

- Knjiga: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London
- Poglavlje u knjizi više autora: Buchanan Allen (2010): "The Legitimacy of International Law", 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law,* Oxford
- Članak: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502-521

Radovi istog autora navode se hronološkim redom, a ako se navodi više radova istog autora objavljenih u istoj godini, uz godinu izdanja dodaju slova "a", "b", "c" itd.

Primeri:

- Cassese Antonio (1999a): "*Ex iniuria ius oritur.* Are We Mowing towards International Legitimation of Forcible Humanitarian Countermeasures in the World Community?", *European Journal of International Law*, 1/1999, 23-30

- Cassese Antonio (1999b): "A Follow-Up: Forcible Humanitarian Countermeasures and Opinio Necessitatis", *European Journal of International Law*, 4/1999, 791-799

7. Rezime (Summary). - Na samom kraju daje se rezime tj. sažetak rada, koji može biti isti kao i sažetak (apstrakt), ali može biti i nešto većeg obima, ali ne više od 1 strane. Ako je rad pisan na srpskom jeziku, obavezno se dostavlja rezime na engleskom jeziku.

8. Nivoi naslova. - Zavisno od konkretnog teksta naslovi imaju različite nivoe, s tim da se koristi sledeći metod:

1. Prvi nivo naslova

(sredina, regular, bold, arapski brojevi)

1.1. Drugi nivo naslova
(sredina, italik, arapski brojevi)

1.1.1. Treći nivo naslova
(iznad početka pasusa, italik, arapski brojevi)

Za slučaj da ipak nešto nije jasno, autorima se savetuje da pogledaju prethodne brojeve „Megatrend revije" ili da se obrate direktno sekretaru ili tehničkom uredniku časopisa.

Redakcija zadržava pravo da, u zavisnosti od specifičnosti teksta, a u cilju njegove bolje preglednosti, uredi naslove na nešto drugačiji način, ostajući u osnovnim okvirima izložene deobe naslova.

9. Citiranje. - Korišćenu literaturu citirati prema niže izloženom uputstvu za citiranje.

10. Adresa redakcije. - Radovi se šalju u elektronskoj formi na sledeću e-mail adresu: **megatrendrevija@megatrend.edu.rs**

Redakcija „Megatrend revije / Megatrend Review"
Megatrend univerzitet
Bulevar maršala Tolbuhina 8
11070 Beograd

Telefon redakcije: 011/220 31 50.

IV. UPUTSTVO ZA CITIRANJE

1. Opšta pravila

1. Ime autora. - Navodi se prvo prezime, pa ime autora. Ako postoji srednje slovo, ono se navodi između prezimena i imena.

Primer: Shaw N. Malcolm

2. Više autora. - Ako postoji više autora rada, razdvajaju se zapetama.

Primer: Simma Bruno, Alston Philip

Ako je više od 3 autora rada, navodi se prezime i ime samo prvog autora i dodaje se kurzivom (italikom) et al. (od *et alia*).

Primer: Henkin Louis *et. al. (1993)*: *International Law: cases and Materials*, St. Paul. Minn.

3. Strane. - Kada se navodi određena strana (knjige, članka), ona se navodi samo brojem bez ikakvih dodataka (s., str., p., pp., стр., S., i sl.).

Primer: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9.

4. Fusnote. - Kada se navodi fusnota, iza broja strane piše se skraćenica „fn" i onda navodi broj citirane fusnote.

Primer: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law*, London, 9, fn 2.

5. Ponovno citiranje istog rada. - Kada se rad koji je već citiran ponovo navodi, to se vrši tako što se navodi prezime i ime autora, pa iza toga, razdvojeno zapetom, stranica koja se citira. Sve bez korišćenja op. cit., nav. delo i slično.

Primer: Akehurst Michael, 15.

Ako je navedeno nekoliko radova istog autora, navodi se prezime i ime autora, u zagradi godina u kojoj je odnosni rad objavljen i strana.

Primer: Akehurst Michael (1984), 15.

Ako je navedeno nekoliko radova istog autora objavljenih u istoj godini, radovi se u spisku korišćene literature (koji se obavezno daje na kraju rada) iza godine publikovanja dopunski obeležavaju latiničnim slovima „a", „b", „c" itd. i tako navode kod citiranja u fusnotama.

Primer: Akehurst Michael (1984a), 15.

6. Ponovno citiranje prethodno citiranog rada. - Ako se citira podatak sa iste strane istog dela koje je citirano u prethodnoj fusnoti, koristi se samo latinična skraćenica Ibid. (od ibidem), bez navođenja bilo kakvih drugih podataka.

Primer: Ibid.

Ako se citira podatak iz dela koje je citirano u prethodnoj fusnoti, ali sa različite strane, navodi se Ibid, a zatim zapeta i broj strane.

Primer: Ibid, 54.

7. Strana imena. - U radovima koji se predaju na srpskom jeziku, strana imena se transkribuju na srpski jezik, kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo ime i prezime navode se u zagradi u izvornom obliku.

Primer: Tomas Hobs (Thomas Hobbes)

2. Knjige

1. Opšte. - Knjige se navode na sledeći način: 1) prezime autora, 2) njegovo ime, 3) godina izdanja (u zagradi), 4) dve tačke, 5) naziv knjige kurzivom (italikom), 6) mesto izdanja kurentom (obično), 7) strana (bez ikakvih dodataka), 8) fusnota koja se citira.

Ako se navodi i izdavač, piše se kurentom (obično) pre mesta izdanja.

Primer: Scott V. Shirley (2010): *International Law in World Politics,* Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder – London, 71, fn 45.

2. Više izdanja. - Ako knjiga ima više izdanja može se (ne mora) navesti broj izdanja u superskriptu.

Primer: Scott V. Shirley (2010[2]): *International Law in World Politics*, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder - London (objašnjenje: 2010[2] - drugo izdanje, objavljeno 2010)

3. Urednici. - Ako knjiga ima jednog ili više urednika, prvo se navode prezimena i imena urednika, razdvojena zapetama, zatim naznaka „(ur.)“ odnosno „ed.“ ili (ako ih je više) „eds.“, pa godina izdanja u zagradi, dvotačka, naziv knjige kurzivom (italikom), i mesto.

Primer: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.) (2010): *The Philosophy of International Law,* Oxford.

Ako je broj urednika veći od tri, navode se podaci samo za prvog urednika, zatim se posle zapete navodi „et al.“ i posle toga se navodi „ur.“.

Primer: Hamilton P. *et al.* (eds.) (1999): *The Permanent Court of Arbitration: International Arbitration and Dispute Resolution*, Kluwer International, The Hague-London-Boston.

4. Poglavlje u knjizi. - Poglavlje u knjizi koja ima urednika navodi se tako što se: 1) navode prezime i ime autora, 2) godina izdanja u zagradi, 3) dve tačke, 4) naziv poglavlja kurentom (pod navodnicama), 5) zapeta, 6) brojevi strana koje se citiraju, 7) „u“ odn. „in“, 8) prezime i ime urednika, 9) „(ur.)“ odn. „(eds.)“, 10) naziv knjige u kojoj je citirano delo, kurzivom (italikom) i 11) mesto izdanja.

Primer: Buchanan Allen (2010): “The Legitimacy of International Law”, 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law*, Oxford.

3. Članci

1. Opšte. - Članci se navode na sledeći način: 1) prezime autora, 2) ime autora, 3) godina izdanja, 4) dve tačke, 5) naziv članka kurentom (obično) pod navodnicama, 6) naziv časopisa (zbornika i sl.) kurzivom (italikom), 7) broj i godište spojeni kosom crtom, 8) broj strane (bez ikakvih dodataka), 9) broj citirane fusnote.

Primer: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502, fn 1.

2. Skraćenica naziva časopisa. - Ako je naziv časopisa (zbornika i sl.) dug, prilikom prvog citiranja u zagradi sa navodi skraćenica pod kojom će se časopis (zbornik i sl.) nadalje pojavljivati.

Primer: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* (*AJIL*) 3/1971, 502-521.

4. Propisi

1. Opšte. - Propisi se navode na sledeći način: 1) naziv propisa se navodi u kurentu (obično), 2) kurzivom (italikom) navodi se glasilo u kojem je propis objavljen, 3) na kraju se navodi broj i godina glasila u kojem je propis objavljen.

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

2. Ponovno pominjanje propisa. - Ako se propis pominje kasnije, prilikom njegovog prvog pominjanja navodi se u zagradi njegov skraćeni naziv, s tim da se ispred skraćenog naziva stavlja objašnjenje „u daljem tekstu".

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije (u daljem tekstu: Zakon o službama bezbednosti), *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

3. Izmene i dopune. - Ako je propis naknadno menjan i dopunjavan, navode se jedan za drugim brojevi i godine glasila u kojima su objavljeni izvorni tekst odn. izmene i dopune.

Primer: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007, 72/2012.

4. Članovi, stavovi i tačke propisa. - Članovi, stavovi, tačke (alineje) itd. propisa navode se kroz kosu crtu, tako što se prvo navodi broj člana, zatim stava, pa alineje itd.

Primer: Konvencija UN o pravu mora (1982) čl. 1/1/5/a/i.

5. Tekstovi sa interneta

Citiranje tekstova sa interneta treba da sadrži: 1) ime autora citiranog teksta (ako je reč o autorskom tekstu), 2) naziv citiranog teksta pod navodnicima, 3) podatke o tome gde je tekst objavljen (ako je objavljen u papirnoj verziji), 4) internet stranicu, 5) datum pristupa stranici.

Primer: Bradley A. Curtis, Gulati Mitu: "Withdrawing from International Custom", *The Yale Law Journal* 2/2010, 233-241, http://yalelawjournal.org/images/pdfs/912.pdf (18.11.2012).

GENERAL INFORMATION ON THE JOURNAL AND THE INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

I. GENERAL INFORMATION ON THE JOURNAL

1. General. – "Megatrend Review" is the scientific journal published by Megatrend University (Megatrend univerzitet).

According to the classification of CEON the journal is highly ranked amongst the leading national scientific journals in Serbia (M51) and by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (M52).

"Megatrend Review" journal has been published since 2004 in Serbian and English language. It is open to all high-quality papers and authors from around the world. It has an international Editorial Board and international Publishing Council. Trough international exchange it reaches readers beyond the borders of Serbia.

"Megatrend Review" journal is a multidisciplinary journal in the fields of social sciences. Papers on following scientific fields are published:

- Economics
- Law
- Politics and Security
- Management and Marketing
- International Relations
- Public Policies
- Information Society

2. Reviews. – Each paper is reviewed by two reviewers. Paper that has received two positive reviews will be published according to standard categorization of the scientific journals: original scientific paper, review scientific article, expert article, preliminary report or overview, translation and book review.

The categorization of the paper is determined by the reviewers and Editor in chief. If there is any doubt regarding the categorisation, the given higher category will be applied.

In case that one of the reviewers suggests that the paper should be published and the other that it should not, the paper is going to be given to the third reviewer whose decision is final.

3. Anonymity of the authors and reviewers. – Editorial of the "Megatrend review" journal abides by the rule on mutual anonymity between authors and reviewers. Further, if the author is not satisfied with the reviews of the paper, he / she, has the right to receive the reviews.

II. PAPER ORIGINALITY AND FIGHTING AGAINS PLAGIARISM

We kindly ask the authors to take into consideration the following:

1. Written confirmation that the work is original. - When submitting a manuscript the author is required to confirm in writing that his/her paper is original and that it has not been published elsewhere. The paper that is sent without this written confirmation by the author, will not be accepted.

2. The paper that has previously been published elsewhere. - If for any reason the author submits the paper that has already been published elsewhere (abroad, in a foreign language), he/she is obliged to specify where the paper was published (the journal, issue and number, the number of pages) and enclose the written consent of the editorial board of the journal in which the paper was originally published. If these requirements are met, and editors conclude that the paper is for some reason of particular interest and should therefore be published, it will be published with indication where it was published first and that it is republished in "Megatrend Review" with permission.

However, if the paper has already been published elsewhere, and also submitted for publication in "Megatrend Review" with no information about previous publication, the paper will not be published. In addition, as a sanction for unfairness, in the next issue of "Megatrend Review" the information that a particular author has unfairly tried to re-publish the same paper will be published in a special section. Apart from that, the papers by the same author will not be published in "Megatrend Review" in the future.

3. Plagiarism. - Should the editors of "Megatrend Review" journal or through reviewers discover that the paper submitted for publication is plagiarism, in a special section of its next issue the information that a particular author has plagiarized a paper will be published, and the original paper from which the plagiarism is taken will be cited. In addition, the papers by the same author will not be published in "Megatrend Review" in the future. If necessary, the author whose paper has been copied or the editorial board of the journal that has published the original paper will be notified.

III. INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The papers are to be prepared in accordance with the following instructions:

1. The Manuscript

The manuscript is submitted in electronic form (MS Word). Page size: A4, font Times New Roman (size 12 pt for text including abstract, line spacing: single. The

papers written in Serbian language are submitted in Serbian Latin script. The papers are submitted to the following e-mail address: **megatrendrevija@megatrend.edu.rs**

The paper should be accompanied by the written Author's Statement of originality signed by the author (written, signed and scanned).

Precondition for the paper to be accepted for the reviewing procedure is that it fully satisfies technical criteria according to the instructions given here. Also, the paper must meet the criteria regarding the language (Serbian and English) and spelling. The paper has to be proofread before submission

2. Number of authors

As a rule, papers written only by one author are preferable for publication (an author as an individual). However, if consider justified, according to current Rules of Procedure, the Method of Evaluation and Quantitative Expression of Scientific Research Results of the Researchers (*Pravilnik o postupku, načinu vrednovanja i kvantitativnom iskazivanju naučnoistraživačkih rezultata istraživača*, Službeni glasnik RS no. 24/2016 and 21/2017), editors can decide to publish papers written by co-authors, but not more than three.

3. Language

The text is submitted in Serbian or English language. If accepted, it will be published in the language in which it was submitted.

Exceptionally, the editors will decide that the text submitted in Serbian language is to be translated and published in English, or vice versa.

4. Volume

The paper should approximately have 30.000 characters, including spaces (one author's sheet). Alternatively, it could be shorter or longer, the number of characters with spaces not being smaller than 20,000 nor bigger than 45,000.

Due to particularly justified reasons (the special social importance of the topic, the co-authorship of a number of internationally recognized scientists, etc.) the editorial board could exceptionally allow the publication of an article of a larger volume, but not larger than 2.5 author's sheets (75,000 characters).

5. Tables and Formulae

The tables should only be made by means of table tools in MS Word. The tables must have titles and be numbered in Arabic numerals.

The formulae should be written by means of the equation editor in MS Word.

6. Graphs, Figures and Photographs

Graphs and figures can be submitted drawn on paper or in electronic form. When the graphs and figures are submitted in electronic form, they should be in one of the following formats: EPS, AI, EPS, TIF or JPG. If the author uses these or uses a specific program, it is necessary to agree on the format with the technical editor. **Graphs and figures should not be made in MS Word!**

Photographs must be sharp, in good contrast and undamaged. The authors are not advised to scan the images themselves, but to leave this sensitive job to the editorial office.

If the version on the paper does not include graphs, figures and photographs, the spaces must be clearly marked where they should be inserted. The markings in the text must match the ones in the submitted photos (or files).

Graphs, figures and photographs must have the signatures and be numbered in Arabic numerals.

7. Organization of manuscript

The article must contain the following elements, in the following order:

1 Information about the author – Name and surname, title of the author, name of the institution where the author is employed (affiliation) and the author's e-mail address.

2. Title of the paper. – The title should be clear and precise.

3. Abstract. – This is a brief presentation of the article content, which contains the research goal, methods, results, and main conclusions. It should be in the same language in which the paper was written. In terms of volume, it should contain 100 to 250 words or 4 to 8 sentences, or a third to half of the printed page. It stands between the title and keywords, after which the text of the article follows.

4. Key words. – The terms or phrases which best describe the content of the article. It is allowed to write up to five words, i.e. phrases.

5. Text of the article. – The central part is the text of the article in which the author uses appropriate tools while processing the writing of a scientific paper.

6. List of used literature. – After the text of the article, the list of used literature is specified in alphabetical order by authors' last name.

The list is given according to the Citation instructions, with the year of publication coming right after the author's, i.e. editor's name. At the end of the information on an article or a paper in the collection of papers, the pages of the cited paper are given.

Examples:

- *A book:* Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law,* London

- *A chapter in the book by several authors:* Buchanan Allen (2010): "The Legitimacy of International Law", 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law,* Oxford

- *A paper:* Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502-521

The papers by the same author are specified in chronological order. If several papers have been written by the same author and published in the same year, the year of publication is accompanied by the letters "a", "b", "c" etc.

Examples:

- Cassese Antonio (1999a): "Ex iniuriaiusoritur. Are We Mowing towards International Legitimation of Forcible Humanitarian Countermeasures in the World Community?",*European Journal of International Law,* 1/1999, 23-30

- Cassese Antonio (1999b): "A Follow-Up: Forcible Humanitarian Countermeasures and OpinioNecessitatis", *European Journal of International Law,* 4/1999, 791-799

7. Summary. – Summary is written at the very end of the text i.e. It can be the same as the abstract, but could also be wider in extent, yet no longer than one page. If the paper is written in Serbian language, the summary in English language should also be submitted.

8. The levels of the titles. - Depending on the text, the titles can have different levels. Therefore the following method is used for marking different title levels:

1. The First Level Title
(centre align, regular, bold, Arabic numerals)

1.1 The second level title
(centre align, italic, Arabic numerals)

1.1.1. The third level title
(Above the beginning of the paragraph, italic, Arabic numerals.)

To achieve complete clarity about the title levels, authors are advised to refer to the past issues of "Megatrend Review" journal available in PDF forms, under Archive, or contact the Editorial secretary via e-mail.

Depending on the specific characteristics of the text, and with the aim of achieving clarity of the paper's structure, the editorial office reserves the right to edit the titles in a slightly different way, leaving the original heading divisions.

9. Citations. – The used literature is to be cited according to the instructions for citations given below.

10. The address of the Editorial Board. – The papers are submitted via e-mail to the following address: **megatrendrevija@megatrend.edu.rs**

Editorial Board
Megatrend Review
Megatrend University / Megatrend univerzitet
Bulevar maršala Tolbuhina 8
11070 Belgrade, Serbia
Telephone: + 381 11 220-31-50

IV. INSTRUCTIONS FOR CITATIONS

1. General rules

1. Name of the author. - In writing author's name, surname is written before the first name. If there is the middle name/letter, it is written between surname and the first name.

Example: Shaw N. Malcolm

2. Several authors. – Names of the several authors are separated by commas.

Example: Simma Bruno, Alston Philip

If there are more than three authors, only the first author's surname and first name are specified, followed by the italicized et al. words (et alia).

Example: Henkin Louis *et. al.* (1993): International Law: *Cases and Materials,* St. Paul. Minn.

3. Pages. – When a particular page is specified (of the book or the paper), it s number is written without any additions (p., pg., p., page, etc.).

Example: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law,* London, 9.

4. Footnotes. – When a footnote is given, after the number of the page, the sign "fn" is written, followed by the number of the footnote.

Example: Akehurst Michael (1984): *A Modern Introduction to International Law,* London, 9, fn 2.

5. The repeated citation of the same article. – When an article that has been cited before is recited, the author's surname and first name are specified, followed by the cited page, separated by a comma, without using *op. cit*. etc.

Example: Akehurst Michael, 15.

If several papers by the same author are specified, the author's surname and first name are stated, followed by the brackets with the year when the paper has been published and followed by the number of the page.

Example: Akehurst Michael (1984), 15.

When specifying several papers written by the same author, published in the same year, papers are specified in the literature list (which is always given at the end of the paper) by adding Latin letters "a", "b", "c", etc to each paper. They are also stated as such when cited in footnotes.

Example: Akehurst Michael (1984a), 15.

6. Recitation of the previously cited article. - If a piece of data from the same page of the same paper cited in the previous footnote is cited again, only the Latin abbreviation Ibid. (from *ibidem*) is used without giving any other data.

Example: Ibid.

If a piece of data cited in the previous footnote is cited again, but from a different page, the Latin abbreviation Ibid. is used, followed by a comma and the number of the page.

Example: Ibid, 54.

7. Foreign names. – In papers submitted in Serbian language, foreign names are transcribed, i.e. written as they are pronounced in Serbian, and when first mentioned in the text, the author's surname and first name are given in their original form within the brackets.

Example: Tomas Hobs (Thomas Hobbes)

2. Books

1. General. – The books are cited in the following way:

1) author's surname, 2) author's first name, 3) the year of publication in brackets, 4) colon, 5) title of the book in italics, 6) place of the publication in lowercase (ordinary letters), 7) number of the page (without any additions), 8) footnote which is being cited.

If the information on the publisher is given as well, it is written in lowercase (ordinary letters) before the place of the publication.

Example: Scott V. Shirley (2010): *International Law in World Politics,* Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder – London, 71, fn 45.

2. Several editions. – If a book has several editions the number of the edition need/need not be specified in the superscript.

Example: Scott V. Shirley (2010^2): *International Law in World Politics*, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder - London (explanation: 2010^2 - second edition, published 2010)

3. Editors. – If a book has one or more editors, the editors' surnames and first names are given first, separated by commas, then the sign "ed", or "eds" is

written if there are more of them, followed by the title of the book in italics, and finally the place and year of publication.

Example: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.) (2010): *The Philosophy of International Law,* Oxford.

If there are more than three editors, the data only for the first editor is given followed by a comma, then "et al.", and finally "ed.".

Example: Hamilton P. *et al.* (eds.) (1999): *The Permanent Court of Arbitration: International Arbitration and Dispute Resolution*, Kluwer International, The Hague-London-Boston.

4. Chapters in a book. – A chapter in a book with an editor is cited by giving the following: 1) authors surname and name, 2) year of publication in brackets, 3) colon, 4) title of the chapter in lowercase (under inverted commas), 5) comma 6) number of pages that are cited, 7) "in", 8) editor's surname and name, 9) "(eds.)", 10) title of the book in which the cited text is in lowercase (in italics) and 11) place of publication.

Example: Buchanan Allen (2010): "The Legitimacy of International Law", 79-96, in: Besson Samantha, Tasioulas John (eds.): *The Philosophy of International Law*, Oxford.

3. Articles

1. General. – The articles are cited in the following way: 1) author's surname, 2) author's name, 3) year of publication in brackets, 4) colon, 5) title of the article in lowercase in ordinary letters under inverted commas, 6) title of the journal (book of proceedings, etc.) in italics, 7) issue and year separated by a slash, 8) number of the page (without any additions), 9) number of the cited footnote.

Example: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* 3/1971, 502, fn 1.

2. The abbreviation of the journal title. – If the title of the journal (collection of papers etc.) is a long one, when cited for the first time its abbreviation is given in brackets, which is later used when the same journal (book of proceedings, etc.) is cited again.

Example: Osakwe Chris (1971): "Contemporary Soviet Doctrine on the Juridical Nature of Universal International Organizations", *American Journal of International Law* (*AJIL*) 3/1971, 502-521.

4. Regulations

1. General. – Regulations are cited in the following way: 1) title of the regulation is given in lowercase (in general letters), 2) journal/magazine in which the regulation is published is given in italics, 3) number of the issue and the year in which the journal is published are given at the end.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

2. If the regulations are re-mentioned. – If a regulation is mentioned again later in the text, at the place where it appears for the first time its short title is given within the brackets, with the words "hereinafter referred to as" preceding it.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije (u daljem tekstu: Zakon o službama bezbednosti), *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007.

3. Amendments. – If a regulation has been changed and amended, one by one, the numbers of issues and year of the journals are given in the original text, i.e. amendments were published.

Example: Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 116/2007, 72/2012.

4. Articles, paragraphs and items of regulations. – Articles, paragraphs and items of regulations are written separated by a slash, the number of the article comes first, followed by the number of the paragraph, and finally that of the item, etc.

Example: UN Convention on the Law of the Sea (1982) čl. 1/1/5/a/i.

5. The Internet texts

The citation of the text from the Internet should contain: 1) name of the author of the cited text (if it is the author's text), 2) title of the cited text under inverted commas, 3) data on where the text was published (if it is published in a printed version), 4) internet page, 5) date of the access to the page.

Example: Bradley A. Curtis, Gulati Mitu: "Withdrawing from International Custom", *The Yale Law Journal* 2/2010, 233-241, http://yalelawjournal.org/images/pdfs/912.pdf (18.11.2012).

www.megatrend.edu.rs